

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ALMAN ARŞİV BELGELERİNE GÖRE
ALMANYA’NIN TÜRKİSTAN SİYASETİ
(1910-1920 YILLARI ARASI)**

Fatih ÇOLAK

DOKTORA TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN**

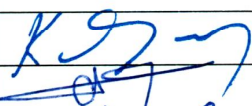
Konya - 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	FATİH ÇOLAK
	Numarası	148 105 013 005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TATİH / TARİH
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN
	Tezin Adı	Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920)” başlıklı bu çalışma 08/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Kemal ÖZCAN	
2	Prof. Dr.	Caner ARABACI	
3	Prof. Dr.	Fatih TEPEBAŞILI	
4	Prof. Dr.	Mustafa DEMİRCİ	
5	Doç. Dr.	Çağatay BENHÜR	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih ÇOLAK		
	Numarası	148105013005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920 Yılları Arası)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Fatih ÇOLAK

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih ÇOLAK		
	Numarası	148105013005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN		
Tezin Adı	Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920 Yılları Arası)			

ÖZET

Prenslükler halinde yaşayan Almanlar, 1871 senesinde birliklerini tamamlamışlar ve Alman İmparatorluğu olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Almanya'nın Avrupa'da üstünlüğü sağlayabilmesi için her şeyden önce ekonomisinin iyi olması gerekiyordu. Bundan dolayı birliğini diğer büyük Avrupalı devletlere göre geç tamamlayan Almanya, kurmuş olduğu sanayisi için hammadde ve pazar arayışına girmiştir. Bunun için “*Drang nach Osten*” ismini verdikleri “*Doğuya Yöneliş-Doğuya Nüfuz Etme*” anlamına gelen bir siyaset geliştirmişlerdir. Bu siyasetin uygulanabileceği bölgelerin başında Yakın Doğu, Orta Doğu ve Asya gelmekteydi. Asya özelinde ise, demografik yapının çeşitliliğinden, Müslüman nüfusun çokluğundan ve yer altı-yer üstü kaynakları açısından zengin olmasından dolayı Türkistan coğrafyası önemli bir yer almaktaydı. Bu Tez’de Alman İmparatorluğu’nun doğu siyaseti ele alınacak ve Türkistan’ın bu politika içerisindeki yeri saptanmaya çalışılacaktır.

Çalışma, Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgeleri ışığında gerçekleştirilecektir. Alman arşiv belgelerinde, Almanların 1871 yılından itibaren Türkistan için politika geliştirdikleri görülmektedir. Ancak, söz konusu politika I. Dünya Savaşı’ndan birkaç yıl önce ve savaş yıllarında hızlanmıştır. Bundan dolayı araştırmanın zaman aralığı 1910 ile 1920 yılları arası olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Almanya-Türkistan, Almanya’nın Doğu Politikası, Almanya’nın İslam Politikası, II. Wilhelm Dönemi, Türkistan Pamuğu, I. Dünya Savaşında Türkistan, I. Dünya Savaşı Esirler.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Author's	Name and Surname	Fatih ÇOLAK		
	Student Number	148105013005		
	Department	History / History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Kemal ÖZCAN		
	Title of the Thesis/Dissertation	German Turkistan Politics According to German Archives (1910-1920)		

ABSTRACT

The Germans, who lived in the principalities, completed their troops in 1871 and took their place on the stage of history as the German Empire. For Germany, in order to be superior in Europe, first of all its economy had to be good. In this way, Germany, completed its union late when compared to other major European states, has sought raw material and market for the industry it has established.

For this reason, they have developed a policy called “Drang nach Osten” which means “Tendency to the East-Penetration to the East”. Middle East and Asia were among the regions where this policy could be applied. As for Asia, Turkestan geography had an important place because of the diversity of the demographic structure, the abundance of the Muslim population and the richness of the underground-surface resources. In this thesis, the eastern politics of the German Empire will be discussed and Turkestan's place in this policy will be determined.

The study will be carried out in the light of the archive documents of the German Ministry of Foreign Affairs. It is understood from the German archive documents that the Germans developed policies for Turkestan since 1871. However, this policy was accelerated a few years before World War I and during the war years. So, the time interval of the study was determined as between 1910 and 1920.

Key words: Germany-Turkestan, Germany's East Policy, Germany's Islamic Policy, II. Wilhelm Period, Turkestan Cotton, Turkestan in World War I.

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın baştan sona hazırlanmasında büyük emeği olan, öğrencisi olmaktan bahtiyarlık duyduğum danışmanım Prof. Dr. Kemal Özcan hocama ne kadar teşekkür etsem azdır. İhtiyacım olan hiçbir konuda desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Caner Arabacı hocama, doktora ders döneminde fikirlerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Bekir Biçer hocama, Doç. Dr. Çağatay Benhür hocama ve Dr. Öğr. Üyesi Zahide Ay hocama şükranlarımı sunuyorum. Gerek yüksek lisans, gerek doktora döneminde her daim yardımını gördüğüm Prof. Dr. Mustafa Demirci hocama ve tez döneminde kaynak desteği sağlayan Prof. Dr. Fatih Tepebaşı hocama teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Her zaman desteklerini gördüğüm ve çalışma esnasında karşılaşılan İngilizce kaynakların Türkçeye aktarılmasında yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen değerli mesai arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Selma Durak Ügüten ve Dr. Öğr. Üyesi Özgül Balcı'ya, çalışmayı baştan sona okuyup fikirlerini benimle paylaşan, düzeltmeler yapmamda yardımcı olan Öğr. Gör. Halil İbrahim Çelik hocama, sürekli fikir alışverişinde bulunduğum doktora dönem arkadaşım Görkem Ozan Özalp'a, Potsdam Üniversitesi kütüphanesinden kaynak temininde yardımcı olan kıymetli öğrencilerim Mustafa Uçar ve Dursun Karadavut'a çok teşekkür ederim. Son olarak şunu da ifade etmek isterim; eğitim hayatımın bütün aşamalarında her türlü maddi-manevi desteği sağlayan Annem ve Babama, doktora döneminde her türlü kaprisime katlanan kıymetli eşim Fatma Çolak'a, çocuklarım Havva Nur, Reyryan ve Mehmet Akif'e minnettarım.

Fatih ÇOLAK

Mart 2019

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU.....	ii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
TABLolar LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1
1. Çalışmanın Kapsamı	1
2. Çalışmanın Kaynakları ve Yöntemi	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
TÜRKİSTAN.....	7
1.1. Türkistan Kavramı ve Türkistan Sınırları	7
1.2. Türkistan'ın Demografik Yapısı.....	10
1.3. Türkistan'ın XX. Yüzyıl Başında Durumu	16
1.3.1. Sosyal ve Kültürel Durum.....	17
1.3.2. Siyasi Durum	25
1.3.3. İktisadi-Zirai Durum ve Türkistan'ın Hammadde Açısından Zenginliği	43
İKİNCİ BÖLÜM	67
ALMAN İMPARATORLUĞU	67
2.1. Alman İmparatorluğu'nun XX. Yüzyıl Başında Durumu.....	67
2.2. Alman İmparatorluğu'nun Doğu ve İslam Siyaseti.....	74
2.2.1. Almanya'nın Doğu ve İslam Siyasetinde Doğu İstihbarat Biriminin Yeri.....	77
2.3. Alman İmparatorluğu Kolonizasyonu	87
2.3.1. Türkistan Özelinde Rusya'da Bulunan Alman Yerleşimciler (Kolonizasyon) Sorunu	96
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	104
ALMANYA İÇİN TÜRKİSTAN'IN ÖNEMİ	104
3.1. Türkistan'ın Almanya için Siyasi ve Askeri Açısından Önemi.....	104
3.2. Türkistan'ın Almanya için Ticari Açısından Önemi.....	109
3.2.1. Türkistan Pamuğu	119
3.3. Almanya'nın Türkistan Üzerine Diğer Devletlerle Rekabeti.....	132
3.3.1. Almanya'nın Rusya-Bolşevikler ile Rekabeti	134
3.3.2. Almanya'nın İngiltere ile Rekabeti.....	143
3.3.2.1. İngiltere'nin Bölgede Hâkimiyet Kurma Mücadelesi	156
3.3.3. Almanya'nın Osmanlı ile Rekabeti.....	176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	187
ALMAN İMPARATORLUĞU’NUN TÜRKİSTAN SİYASETİ.....	187
4.1. Alman İmparatorluğu’nun 1910-1914 Arası Türkistan Siyaseti.....	187
4.2. Alman İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı Yıllarında Türkistan Siyaseti.....	192
4.2.1. Türkistan’da Bulunan Alman Savaş Esirleri	202
4.2.2. Almanya’da Bulunan Türkistanlı Savaş Esirleri	220
4.3. Almanya’nın 1918-1920 Arası Türkistan Siyaseti	233
4.3.1. Türkistanlıların Almanya’ya Gitmeleri ve Almanlarla Görüşmeleri.....	252
4.3.2. Almanya’nın Türkistan’da Bağımsız Bir Türk Devleti Kurma Girişimi.....	265
SONUÇ	270
BİBLİYOGRAFYA.....	277
ÖZGEÇMİŞ.....	295
EKLER	296

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.r.	: adı geçen rapor
a.g.t.	: adı geçen tez
AT-OeStA/HHStA	: Österreichische Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Avusturya Devlet ve Saray Arşivi)
Bkz.	: Bakınız
BTY	: Basım Tarihi Yok
BYY	: Basım Yeri Yok
C.	: Cilt
°C	: santigrat derece
Çev.	: Çeviren
DAp.	: Diplomatien und Aussenpolitik (Diplomasi ve Dış Politika)
FO	: Foreign Office (İngiltere Dışişleri Bürosu)
ha	: hektar (ölçü birimi)
Haz.	: hazırlayan
km	: kilometre
km²	: kilometre kare
m²	: metrekare
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
NfO	: Nachrichtenstelle für den Orient (Doğu İstihbarat Birimi)
PA-AA	: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi)
R	: Reichsarchiv (İmparatorluk Arşivi)
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
ZA	: Zeitungsarchiv (Gazete Arşivi)

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Bazı Türkistan şehirlerinin 1877, 1897 ve 1914 yılları yaklaşık nüfus bilgileri.	12
Tablo 2: 1911 senesinde gerçekleşen nüfus sayımına göre Türkistan'ın bazı bölgelerinin nüfus bilgileri.	13
Tablo 3: XX. yüzyıl başında Türkistan'ın bazı bölgelerinin toprak dağılımı.....	50
Tablo 4: XX. yüzyıl başı Türkistan'da sulanabilir zirai alanlar.....	51
Tablo 5: XX. yüzyıl başında Türkistan'da ekimi yapılan ürünler ve ekim alanları... 53	
Tablo 6: 1910-1911 yıllarında bölgelere göre elde edilen tahıl hasadı.	53
Tablo 7: 1919 itibariyle bazı bölgelerin meyve bahçesi ve bağ alanları.	54
Tablo 8: 1908 senesinde Türkistan'ın ürünlere göre ihracatı.	54
Tablo 9: 1902 yılından 1913 senesine kadar pamuk ekimi yapılan alanlar.....	55
Tablo 10: 1902-1917 yılları arasında Türkistan'ın pamuk ihracat miktarı.	55
Tablo 11: Türkistan şehirlerinde bulunan Alman ticari müesseseler.....	111
Tablo 12: 1914 senesinde Rusya'nın ithalatının devletlere dağılımı.	119
Tablo 13: Türkistan'da 1907-1915 arası yapılan pamuk hasadı miktarı.....	122
Tablo 14: Koch'un verdiği bilgilere göre, Türkistan'ın önemli bölgelerinde pamuk ekimi yapılan araziler, desjatine ölçü biriminde aşağıdaki şekildedir.....	123
Tablo 15: 1912-1916 yılları arasında Türkistan'da hasat edilen pamuk miktarı.	124
Tablo 16: 1900-1912 yılları arasında Türkistan'dan dışarıya satılan pamuk miktarı.....	125

GİRİŞ

1. Çalışmanın Kapsamı

Sürekli Roma-Germen İmparatorluğu bünyesinde hayat bulan Almanlar, 1701 senesinde Baltık Denizi'nin güneydoğu kıyı bölgelerinde, yani Kuzey Almanya'da prensliklerden meydana gelen Prusya Devleti'ni kurmuşlardır. 1806 senesinde Fransa İmparatoru Napolyon'a karşı girdiği savaşta ağır yenilgi alan Prusya Devleti, topraklarının birçoğunu kaybetmiştir. Buna rağmen 1814-1815 Viyana Kongresi'nde alınan kararla, günümüz Almanya topraklarında bulunan Saksonya, Westfalen ve Reinland prenslikleri Prusya'ya katılmışlardır. 1867 yılında Prusya Kralı I. Wilhelm, Ottovon Bismarck'ı Prusya başbakanlığına atamıştır. Özellikle yönetim ve askeri alanlarda reformlar gerçekleştiren Bismarck; Danimarka, Fransa ve Avusturya'ya açtığı savaşlar sonucunda bu bölgelerde yaşayan Almanları tek bayrak altında birleştirmeye muvaffak olmuştur. 1871 senesinde de Alman topraklarında hüküm süren prenslikler birleştirilerek Alman İmparatorluğu kurulmuş ve Prusya Kralı I. Wilhelm de böylece Alman İmparatorluğu tacını giymiştir. Alman milli birliğinin meydana gelmesi ve Alman İmparatorluğu'nun Avrupa'da birden bire hem siyasi, hem askeri, hem de teknik alanda yükselişe geçmesi Avrupa kıtasındaki devletlerarası ilişkilere yepyeni bir yapı ve gelişme seyri vermiştir. Almanya, Avrupa'daki yükselişinden kısa bir süre sonra dünyanın en güçlü devletlerinden birisi haline gelmiştir.

Önceleri bütün enerjisini, birliğini tamamlamak için harcayan Almanya, imparatorluk kurulduktan hemen sonra sanayisi için gerekli hammadde ve ürettiği ürünler için de pazar arayışına girmiştir. Lakin doğuda ve Afrika'da bulunan toprakların büyük bir kısmı sömürü alanı olarak daha önceleri Avrupalı diğer devletler tarafından paylaşılmıştı. Bundan dolayı sömürge ve pazar arayışında zorluklar yaşayan Almanya için Osmanlı Devleti toprakları, Merkez Asya ve Çin'den başka girecek ve yayılacak pek fazla alan kalmamıştı. Her ne kadar Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'ne "hasta adam" olarak baksalar da neticede Osmanlı büyük bir devletti. Aynı şekilde Çin de büyük bir imparatorluktu ve Merkez Asya da Rus İmparatorluğu egemenliği altındaydı. Dolayısıyla buralara Avrupalı devletlerin,

özellikle Afrika'ya sömürü maksadıyla girdikleri gibi girmeleri olanaksızdı. Ancak, bu devletlerle iyi geçinmek suretiyle buralardan siyasi, askeri ve iktisadi açıdan menfaat sağlanabilirdi. Almanlar da bu amaçla “*Drangnach Osten*” ismini verdikleri “*Doğuya Yöneliş-Doğuya Nüfus Etme*” anlamına gelen bir “*Doğu Politikası*” geliştirmişlerdir. Söz konusu politikanın en önemli sloganı ise “*Platz an der Sonne*” yani “*Almanya artık güneşte yerini almalı*” olmuştur.

Alman İmparatorluğu'nun her şeyden önce, Avrupa'da üstünlüğü ele geçirebilmek ve daha sonra bu üstünlüğü devam ettirebilmek için ekonomisinin çok iyi olması gerekiyordu. Bundan dolayı da giderek daha fazla hammaddeye ve daha fazla pazara ihtiyaç duyuyordu. Avrupa'daki, İngiltere ve Fransa gibi Almanya'ya rakip diğer büyük devletler ihtiyaç duydukları hammaddeyi sömürgelerinden karşılayabiliyorlar ve ürettikleri ürünlerini de sömürgelerine pazarlayabiliyorlardı. Ancak, bu Almanya için söz konusu değildi. Almanya'nın bu ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla yeni politikalar geliştirmesi gerekiyordu.

Alman İmparatorluğu'nun, II. Wilhelm'in ortaya attığı yukarıda da sözü edilen doğu ve İslam politikasını uygulayabileceği bölgelerin başında Osmanlı Devleti ve Asya gelmekteydi. Asya özelinde de Türkistan bölgesi yer almaktaydı. Türkistan'daki demografik yapı ve Müslüman nüfusun varlığı, söz konusu politika için çok uygundu. Bununla birlikte Türkistan'ın, Rusya'nın sömürüsü ve zulmü altında olması hasebiyle Almanların siyasi ve özellikle de iktisadi anlamda buraya girmeleri çok da zor olmayacaktı.

Bu çalışmamızın temel amacı, 1910-1920 yılları arasında Alman İmparatorluğu'nun doğu siyaseti çerçevesinde Türkistan politikasını Alman arşiv belgelerine ve Alman kaynaklarına göre değerlendirmek ve ortaya koymak olacaktır. Aslında Alman İmparatorluğu'nun kurulduğu 1871 yılından itibaren Türkistan için politika geliştirdiği görülmekte ve buralara gerek araştırma, gerekse seyahat yapmak amacıyla birçok Almanın geldiği, hatta buralarda ticari müesseseler kurdukları bilinmektedir. Ancak, Alman Devleti'nin XX. yüzyılın başından itibaren Türkistan bölgesi için özel çaba sarf ettiği dikkatleri çekmektedir. Almanlarla Osmanlı Devleti arasında yapılan Bağdat Demiryolu inşası anlaşması, Rusya'nın hoşuna gitmemiş ve Rusya bu tarihten itibaren ülkesinde bulunan Almanlara çeşitli zorluklar çıkartmaya

başlamıştır. 1910 yılında Rus Çarı, Alman İmparatoru’nu Potsdam’da ziyaret etmiş, doğu sorunu üzerine fikir alışverişinde bulunarak bazı anlaşmalara varmaları her iki ülke arasında ilişkilerin boyutunu değiştirmiştir. Arşiv belgelerinden de özellikle I. Dünya Savaşı’ndan önce, savaş yıllarında ve savaş sonrasında birkaç yıl Alman İmparatorluğu’nun Türkistan’a ilgisinin arttığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı araştırmanın zaman aralığı 1910 ile 1920 yılları arası olarak belirlenmiştir.

2. Çalışmanın Kaynakları ve Yöntemi

Günümüzle ilgili konular hakkında araştırma yapmak için internet başta olmak üzere birçok farklı usulün mevcut olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Ancak, tarihi olayların irdelenmesinde, bu imkânların birçoğundan mahrum olunmakta ve doğru bilgi kaynağına erişmekte zorluk çekilmektedir. Doğru bilgiye ulaşmanın, ancak araştırması yapılan dönemden kalan belge ve bulguların ele alınmasıyla mümkün olduğu herkesin malumudur. Böylece bu çalışmada tarihsel yöntem metodu kullanılacak ve bu nedenle araştırmada ağırlıklı olarak birinci el kaynaklara yani Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi’nden¹ konuyla ilgili edinilen belgelere yer verilecektir. Olaylar, bu konuda yazılmış çoğu Almanca olmak üzere Türkçe ikincil kaynaklarla da bütünleştirilerek, karşılaştırmalı bir biçimde incelenecektir. İkincil kaynakların çoğunun dijitaleri başta Berlin’de bulunan “Staats Bibliothek” (Devlet Kütüphanesi), Potsdam üniversitesi kütüphanesi, “Wien National

¹ Berlin’de, Dışişleri Bakanlığı binası içerisinde bulunan arşivde, 1867 yılından günümüze kadar Almanya’nın dış politikasıyla ilgili belgeler muhafaza edilmekte ve Almanya’nın o günden bu güne dış siyasetine ışık tutmaktadır. Belgeler; yıllara, ilgili devletlere ve konulara göre dosyalanmıştır. II. Dünya Savaşı’na kadar Berlin’de bulunan Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (PA-AA: Poltisches Archivdes Auswertigen Amtes) savaş esnasında Bonn’a taşınmış ve savaştan sonra 1951 yılında, Bonn’da tekrar hizmete açılmıştır. 1999’da yeniden Berlin’e nakledilen arşiv, günümüzde de burada hizmet vermeye devam etmektedir. Araştırmacılar, araştırma yapmak istedikleri konuyu arşiv görevlilerine bildirmekteler ve görevliler söz konusu konunun hangi dosyalarda bulunabileceğini listelemektedirler. Bu dosyalar, araştırmacılar tarafından okuma salonunda yer alan bilgisayarlardan bulunup, bilgisayar üzerinden istenmektedir. Sabah istenilen dosyalar saat 10.30 gibi, bu saatten sonra istenilen dosyalar da ertesi gün arşiv görevlileri tarafından okuma salonuna getirilerek araştırmacı için hazır edilmektedir. Hafta içi sabah saat 9.00’dan 15.00’e kadar açık olan arşivde, her araştırmacının günde on adet dosya inceleme hakkı bulunmaktadır. Ücret karşılığında belgelerin fotokopisi alınabilmekte ya da araştırmacı tarafından belgelerin fotoğrafları çekilebilmektedir. Ayrıca, tarayıcı ve benzeri aletlerle de belgelerin çoğaltılmasına müsaade edilmektedir. Özellikle yurtdışından gelecek olan araştırmacılar, randevu almak ve hangi tarihler arasında arşivde çalışmak istediklerini bildirmek zorundadırlar. Dışişleri Bakanlığı binasına randevusu olmayanlar alınmamaktadır. (Alman Dışişleri Bakanlığı Tarih Arşivi hakkında daha geniş bilgi için bk. Ludwig Biewer, **Das Politische Archivdes Auswärtigen Amtes**, Berlin 2011.)

Bibliothek” (Viyana Milli Kütüphanesi) ve Viyana üniversitesi kütüphanesinden edinilmiştir. Konumuzla ilgili Türkçe literatürde dolaylı yazılmış birkaç eser ve makaleden başka ayrıntılı bir inceleme ve araştırmanın olmadığı fark edilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere bu çalışmada, Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgeleri temel kaynak olma özelliği taşımaktadır. Araştırmalarımız esnasında Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi’nde Türkistan’la ilgili, her birerinin içerisinde onlarca belge olan 284 adet dosya olduğu görülmüştür. Söz konusu bu dosyalar, Alman İmparatorluğu’nun kuruluşu kabul edilen 1871’den 1920 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır. Çalışmanın dönemini kapsayan 1910 ile 1920 yılları arasıyla ilgili Türkistan’la doğrudan ilgili 25 dosya bulunmakta ve bu dosyalarda yaklaşık 4 bin adet belge yer almaktadır. Bu belgelerin bazılarının Almanya’da yapılan birkaç çalışmada ele alındığı görülse de, birçok belgenin hiç kullanılmadığı kanaatine varılmıştır. Ayrıca bu belgelerin bu zamana kadar yapılan Türkçe çalışmalarda hiç yer almadığı düşünülmektedir. Ancak, Kafkasya ile ilgili Alman Dışişleri Arşivi’nde bulunan belgeler, Prof. Dr. Mustafa Çolak tarafından incelenmiş ve “*Alman İmparatorluğu’nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*” adıyla 2006 yılında bir kitap neşredilmiştir.

Almanlar, şimdiye kadar edinilen bilgilere göre, Türkistan kelimesini ilk kez Johan Schildberg isminde bir Alman askerden duymuşlardır. Asker ve aynı zamanda bir seyyah olan Schildberg, 1396 senesinde Anadolu’ya uzun bir seyahate çıkmıştır. Ne var ki, 1402 senesinde Ankara Savaşı’ndan sonra Timur’un ordusuna esir düşerek Türkistan’a götürülmüştür. Esaret hayatından sonra anılarını yazan Schildberg eserinde, bölge ve bölge halkları hakkında bilgiler sunmuştur. Bu eser sayesinde Almanlar ilk kez Türkistan hakkında malumat sahibi olmuşlardır. İkinci kez, 1517 senesinde Kayser I. Maximilan’ın emriyle Moskova’ya temsilci olarak giden diplomat Sigismund von Herberstein, Kazan’ın doğusunda Türkçe konuşan topluluklardan söz etmiş ve ilk kez Özbek ve Kazaklardan bahseden Alman olmuştur. 1635 senesinde ticaret yapmak maksadıyla Volga boyundan Hazar’a kadar gelen ve oradan Hazar’ı geçmek suretiyle İran’a ulaşan Alman tüccar Adam Öhlschlegel de Almanya’ya döndükten sonra aynı şekilde Türkistan’dan ve Türkistan’da bulunan Türk halklarından söz etmiştir. 1700’lü yıllarda bu toprakları

adımlayan Alman zoologların, eczacıların ve coğrafyacılardan olduğu da bilinmektedir². Ancak, ciddi manada “Türkistan” kelimesinin Alman literatüründe yer alması 1800’lü yıllarda olmuştur.

Eskiye dönük araştırmalarda, bir bölge hakkında geniş bilgi sahibi olmak için söz konusu bölgeye seyahat gerçekleştirmiş olan seyyahların eserlerine ya da günlüklerine başvurmak uygun görülen bir metottur. Daha önceki dönemlerde Türkistan’a gelen Alman seyyahların sayıları bir elin parmaklarını geçmese de, demiryollarıyla birlikte ulaşım imkânlarının artması neticesinde, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan, Almanların akınına uğramış, bu bölgeye onlarca Alman seyyah, araştırmacı, tüccar ve diplomat gelmiştir. Türkistan’a gelen bu Almanların birçoğu edindiği bilgi ve tecrübeleri Almanya’ya döndükten sonra kitap haline getirmiştir.

Bu çalışmada arşiv kaynaklarından sonra bu kaynakların önemine binaen, özellikle söz konusu dönemde bölgenin sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi durumunu ortaya koymak için Alman seyyahların kitaplarından ve günlüklerinden faydalanmayı amaçlamaktayız. Seyyahlarla birlikte I. Dünya Savaşı’nda Rusların eline esir düşen ve Türkistan içlerinde bulunan esir kamplarına gönderilen Alman askerlerin tuttukları günlükler de burada önem arz etmektedir.

Araştırmalarımız esnasında, Almanya’nın en kapsamlı ve Prusya Devleti’nin mirası olarak kabul edilen, 1661 yılında kurulmuş ve 23 milyondan fazla kayıtlı eserle dünyanın en büyük kütüphaneleri arasında sayılan Berlin Staatsbibliothek’te (Berlin Devlet Kütüphanesi), Türkistan ile ilgili Almanların yaptıkları seyahat hatırası 29 kitap tespit edilmiştir. 2 kitabın da II. Dünya Savaşı’nda yok olduğu öğrenilmiştir. Almanların Türkistan’a gerçekleştirdikleri, ulaşabildiğimiz en eski tarihli seyahat kitabı, 1817 senesine aittir. Sırasıyla, 1819, 1820, 1830, 1848, 1856, 1868, 1870, 1871, 1877, 1883, 1885 ve 1898 yıllarında Almanlar tarafından Türkistan’a seyahatler gerçekleştirilmiştir. Bu 13 adet esere, çalışma dönemimizi kapsamadığından dolayı değinilmeyecektir.

² Bk. Rudolf A. Mark, **Im Schatten des Great Game-Deutsche Weltpolitik und russischer Imperialismus in Zentralasien 1871-1914**, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2012, s.53-58. (Kısaltma: Mark, Im Schatten...)

Konumuzla ilgili seyahat kitaplarının yanında, Almanlar tarafından Türkistan'da gerçekleştirilen araştırma sonuçlarının verildiği birçok kitap da mevcuttur. Birkaç örnek vermemiz gerekirse, bu eserlerin içerisinde en ilginçlerinden birisi Prof. Dr. Gustaf Retzius'un kaleme aldığı, Türkistan'da gerçekleşen arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan insan kafataslarının araştırılması sonucunun verildiği bir kitaptır. Eser içerisinde birçok kafatası çizimi de mevcuttur³. Burada adını vermek istediğimiz diğer bir eser ise, Türkistan'ın coğrafyası, etnografyası, coğrafyanın oluşumu, yer yapısı, bitki örtüsü, iklimi ve antropolojisi hakkında kapsamlı bir araştırmanın ürünü olan, Hamburg Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Arwed Schultz'un "*Die Natürlichen Landschaften von Russisch-Turkestan*" isimli ülke bilgisi kitabıdır⁴. Çalışmamıza konu olan dönemden önce de Almaların Türkistan'la ilgili birçok araştırmaları ve bu araştırmalar sonucunda yayımlanan birçok eserleri mevcuttur. Ortaya çıkan eserlerden yola çıkarak, bu araştırmaların XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Bu eserler arasında en kapsamlılardan birisi, Alexander Petzholdt'un 1871 senesinde gerçekleştirdiği bir seyahatin ürünüdür. Bu eserde de Türkistan coğrafyası, bitki örtüsü ve Türkistan'da yaşayan halklar hakkında çok ayrıntılı bilgiler verilmiştir⁵.

³ Bk. Gustaf Retzius, **Beschreibung Einiger Schädel Aus Turkestan**, Tilgmann Buch- und Steindruckerei, Helsinki 1901.

⁴ Bk. Arwed Schultz, **Die Natürlichen Landschaften von Russisch-Turkestan**, L. Friederichsen & Co, Hamburg 1920.

⁵ Bk. Alexander Petzholdt, **Turkestan – Auf Grundlage einer im Jahre 1871 unternommenen Bereisung des Landes**, Bernhard Schlicke Verlag, Leipzig 1874.

BİRİNCİ BÖLÜM TÜRKİSTAN

1.1. Türkistan Kavramı ve Türkistan Sınırları

Eski çağlardan beri Türk kavimlerinin anayurdu (anavatanı, ülkesi) olarak kabul edilen, Asya kıtasında “Orta Asya” ya da “Merkez Asya” diye bilinen, İslamlaşmış Türk-İran kültür dairesi içerisinde olan bölgeye Türkistan denilmektedir. Geniş anlamıyla, batıda Hazar’a, kuzeyde de Sibiry’a kadar uzanan bölgeye verilen addır. Güneyde Horasan’ı, Herat’ı (bugünkü kuzey Afganistan) ve doğuda bugün Çin sınırlarında bulunan Doğu Türkistan’ı içine alan coğrafya parçasıdır⁶. Türkistan, bilim adamları tarafından dünya Türklüğünün beşiği olarak kabul edilmektedir. Hatta 15 yıl Çarlık Rusya’sında hizmette bulunan ve Türkistan üzerine araştırmalar yapan Alman Franz von Schwarz, Türkistan’ı İndo-Germanların beşiği olarak tarif etmiş ve bunun üzerine bir eser neşretmiştir⁷. Schwarz, eserini, dünya tarihinde en önemli role sahip olan Türkistan’ın, Almanlar tarafından pek bilinmemesi üzerine kaleme aldığını belirtmekte ve bütün kültürlerin Merkez Asya’dan çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca “Türkistan” kelimesinin ilk kez Avrupalılar tarafından kullanıldığı iddiasında bulunmaktadır⁸. Jeopolitik konumu, büyük yollar ve kavşak noktaları üzerinde bulunması, çeşitli dillerin ve kültürlerin etkisi altında olması sebebiyle Türkistan’ın, dünya tarihinde ve medeniyetlerin gelişiminde önemli bir yeri vardır. Özellikle Türk tarihi açısından, Türklüğün manevi ve kültür mirasının ortaya çıktığı ve Türk medeniyetinin doğduğu yer olarak kabul edilmektedir.

Türkistan araştırmacıları, geniş Türkistan coğrafyasını dörde bölmek suretiyle incelemişlerdir. Batı Türkistan; Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan coğrafyalarını içine almaktadır. Doğu Türkistan, siyasi bakımdan Çin Halk Cumhuriyeti içerisinde. Güney Türkistan, Ceyhun’un güneyinden Hindikuş

⁶ Ali Arslan, “Osmanlılarda Coğrafi Terim Olarak “Acem” Kelimesinin Manası ve Osmanlı Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, **OTAM**, Sayı 8, Ankara 1997. s.84.

⁷ Baymirza Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.192-193. (Kısaltma: Hayit, Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın...)

⁸ Franz von Schwarz, **Turkestan - Die Wiege der indogermanischen Völker**, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg 1900, s.XIII.

dağlarına kadar olan bölgedir, bu bölgeye Afgan Türkistan'ı da denmektedir. İran Türkistan'ı da, günümüz İran sınırları içerisinde yer almaktadır⁹. Ancak, günümüzde Türkistan bölgesi denildiği zaman, batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmış bir coğrafya anlaşılmaktadır. Türkistan ismi ise “*Batı Türkistan*”ı ifade etmektedir. Çin sınırlarında bulunan Türkistan bölgesine ise özellikle “*Doğu Türkistan*” denmektedir. Bundan dolayı çalışmamızda günümüzde bağımsız devletler olan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın bulunduğu “*Batı Türkistan*” ele alınacaktır. Yukarıda verilen devlet isimlerinden de anlaşılaacağı üzere geçmişte olduğu gibi bu gün de bu bölgede Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen, Uygur gibi Türk kavimleri yerleşiktir.

Çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturan Alman arşiv belgelerinde ve kaynaklarında Türkistan bölgesi için “*West Turkestan*” (Batı Türkistan), “*Russisch Turkestan*” (Rusya Türkistan'ı), “*Asiatische Turkestan*” (Asya Türkistan'ı) gibi kavramlar kullanılmaktadır. Doğu Türkistan için ise “*Ost Turkestan*” (Doğu Türkistan) ya da “*Chinesisch Turkestan*” (Çin Türkistan'ı) denmektedir.

Günümüzde, Batı Türkistan coğrafyasının içerisinde bulunan Kazakistan'ın yüzölçümü 2.717.000 km², Türkmenistan'ın 488.100 km², Özbekistan'ın 447.400 km², Kırgızistan'ın 198.500 km² ve Tacikistan'ın da 143.100 km²'dir. Böylece Batı Türkistan toplamda 3.994.100 km²'lik bir alandan oluşmaktadır¹⁰. Batıdan Hazar Denizi, güneyden İran, Afganistan, Pakistan ve Çin, kuzeyden de Rusya ile komşu olan Batı Türkistan¹¹; Yedisu (Semireç), Seyhun (Sır Derya), Semerkant, Fergana, Hazar (Mavera-i Bahr-i Hazar) isimleriyle beş vilayetten meydana gelmekte, Buhara ve Hive hanlıkları bu mıntikanın ortasında yer almaktadır. Türkistan'ın kuzeybatı kısmı çukur, tuzlu, kumlu ve susuz bir çöl halindedir. Güney ve doğu kısmında yüksek tepelerinden yaz kış kar eksik olmayan Hindukuş, Pamir ve Tiyeşan dağları mevcuttur. Türkistan'da birçok nehrin ve akarsuyun yanında, Seyhun ve Ceyhun (Amu Derya) isminde iki büyük nehir, İli suyu ve Zarafşan suyundan başka Aral,

⁹ Arwed Schultz, **Die Natürlichen Landschaften von Russisch-Turkestan**, L. Friederichsen&Co, Hamburg 1920, s.1.

¹⁰ Bkz. http://www.skyturks.com/ulkelerin_yuzolcumleri.asp. Erişim Tarihi: 08.11.2018. Togan, Batı Türkistan'ı 3.836.503 km² olarak vermektedir. (Bkz. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s.1.)

¹¹ Batı Türkistan haritası için bkz. Ek. 1.

Balkaş ve Issık gölleri de bulunmaktadır. Bahar ve yaz aylarında yüksek dağlarda bulunan karların erimesiyle su seviyeleri yükselmektedir. İkliminin uygun ve sularının çok olması Türkistan'ı bitki çeşitliliği bakımından dünyanın önde gelen memleketlerinden birisi yapmıştır. Türkistan ahalisinin genel yerleşim yeri; dağ etekleri, nehir kenarları ve geniş vadilerdir. Halk daha çok günümüzde olduğu gibi tarihte de ziraatla ve hayvancılıkla meşgul olmuştur. Ziraat bu bölgede, nehirlerden kanallar ve arklar açmak suretiyle gelişmiştir¹².

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Türkistan kelimesi İranlıların en eski destanı olan “*Avista*”da geçmektedir. Bu destanda Türkistan ile kastedilen, Tanrı Dağlarının doğusundan İdil nehrine, Seyhun ve Ceyhun aralarındaki Horasan’a kadar olan bölgedir. Bu bölge M.Ö VII. - M.S II. yüzyılları arasında Sakalar döneminde de “*Türkistanak*” olarak tabir edilmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren Türklerin İslam dinine girmeleriyle birlikte Araplar bu bölgeye “Türklerin yurdu” anlamına gelen “*Bilâd al Turk*” demişlerdir. Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügat-it Türk'te Bilâd al Turk'ün sınırlarını Çin'den Hazar Denizi'ne, Bizans'a ve Rusya'ya kadar olan topraklarla ifade etmiştir. Çin kaynakları ise bu dönemde, Hazar Denizi'nden Işık Dağı'na kadar olan bölgede kendilerine “Türk” diyen, Türkçe konuşan, Muhammed kanunlarına inanan (Müslüman) ve yaşadıkları yeri de “*Türkistan*” olarak adlandıran göçebe bir kavmin yaşadığını bildirmektedir. Türkler, Türkistan topraklarında farklı dönemlerde, farklı isimler altında birçok devlet teşkil etseler de hiçbir zaman Türkistan adıyla bir devlet kurmamış, Türkistan tabiri doğal olarak gelişen, toplayıcı, yurt anlamında bir terminoloji olmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Rus yazınında bilinçli olarak Doğu ve Batı Türkistan tabirleri kullanılmış, ancak genelde Türkistan denilince Batı Türkistan kastedilmiştir. Fakat 13 Haziran 1920 tarihinde Lenin'in emriyle Komünist Partisi tarafından Türkistan'ın, Özbekiye, Kirgiziye ve Türkmeniye şeklinde bölünmesine ve ayrılmasına karar verilmiştir. “Türklerin Ülkesi” anlamına gelmesinden dolayı Türkistan kelimesi, 14 Ekim 1924 tarihinde Rusya'da, siyasi ve coğrafi terminolojiden çıkartılmış ve bu kelimenin kullanımı yasaklanmıştır. Türkistan yerine bu tarihten itibaren ve özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra “*Orta Asya*” ya da “*Merkez Asya*” tabirleri kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Türkistan kelimesi yavaş

¹² Ali Ahmetbeyoğlu, “*Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat*”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 22, 2009, s.9. (http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol11_Issue22_2009/631-1734-1-PB.pdf. Erişim tarihi: 03.06.2018.)

yavaş Türklerin arasında dâhil bütün dünyada unutturulmak istenmiştir. Ancak, şu da tuhaf bir gerçektir ki, Rusya'nın kontrolü altında olmadığından dolayı “*Doğu Türkistan*” tabiri kullanılmaya devam edilmiştir. Sovyet Rusya'sı sömürgeciliğin bir metodu olarak Türkistan'ı beş parçaya bölerek aralarındaki anlaşmazlıkları körüklemiştir. Bunun sonucunda ise Türkistan'da birlik-beraberlik yerine tefrikalar çoğalmış, Türkistan halkı ve coğrafyası parçalanmıştır¹³.

1.2. Türkistan'ın Demografik Yapısı

Türkistan coğrafyasında uzun zamandan beri süre gelen¹⁴ etnik, kültürel ve dini bir asimilasyondan söz etmek mümkündür. Daha önceleri Çarlık idaresi ve 1917'den sonra da Sovyet yönetiminin uyguladıkları çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel politikalar sonucunda Türkistan'ın demografik yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İskân ve sürgün politikalar neticesinde Türkistan'ın nüfusu ve nüfus yapısı Ruslar tarafından denetlenir hale gelmiştir. Böylece Ruslar, Türkleri küçük guruplar halinde tutmayı amaçlamışlar ve büyük bir birlik kurmalarına mani olmuşlardır.

XIX. yüzyıldan itibaren burada bulunan Türkler “*Rusya Türkleri*” ya da “*Rusya Müslümanları*” olarak adlandırılmışlardır. Bu tabirle Rusya kontrolü altında bulunan topraklarda yaşayan Müslüman Türk halkları kastedilmiştir. Bu grubun içinde Volga Havzası'nda bulunan Tatar-Başkırtları, Kafkasya'da ve Türkistan'da yaşayan Türk halkları sayılmaktaydı. Bu üç ana bölgede yaşayan halkların hemen hemen tamamı Türk kavmindendir ve dilleri de önemli yöresel farklar olmakla birlikte Türkçedir¹⁵. Yüzyıllardan beri burada İran ve Türk kültürü İslam'ın birleştirici rolü sayesinde bir arada görülmektedir. Bununla birlikte Türkistan

¹³ Daha fazla bilgi için bkz. Hayit, Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın..., s.192-209; Baymirza Hayit, **Berichte und Forschungen über Turkestan**, Rutscher Verlag, Köln 1997, s.70-71, 84. (Kısaltma: Hayit, Berichte und Forschungen...)

¹⁴ Moskova knezi III. İvan, 1480 yılında Türk toprakları üzerindeki Altın Ordu hâkimiyetine son vermiştir. Ardından 1552'de IV. İvan, Kazan şehrini zaptetmiş ve Kazan Hanlığı sona ermiştir. Bundan sonra Ruslar, İdil vadisine yerleşmeye başlamışlardır. 1556 yılında da yine IV. İvan, İdil nehrinin Hazar'la birleştiği coğrafya üzerinde kurulmuş olan Astrahan şehrini almıştır. Böylece zengin İdil vadisi ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki tarihi ticaret yolları Rus kontrolüne geçmiştir. Ruslar, bu tarihten sonra bu coğrafyada hızlı bir Ruslaştırma siyaseti izlemiş ve buralara Rus vatandaşları iskân ettirilmiştir. Din adamlarına baskı uygulayan Ruslar, birçok camiye yıkılmışlar ve Müslüman halkı zorla Hristiyanlaştırmaya çalışmışlardır. (Mehmet Yetişgin, “*Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, Konya 2006, s.678.)

¹⁵ Ahmet Kanlıdere, Nesrin Sarıahmetoğlu, Ayşegül Akyos Soysal; **XIX. Yüzyıl Türk Dünyası**, Anadolu Üniversitesi Basım Evi, Eskişehir 2013, s.3.

halklarında, yani Türkçe konuşan Türkmenlerde, Kırgızlarda, Kazaklarda, Özbeklerde, Karakalpaklarda ve İran dilini konuşan Taciklerde¹⁶ ayrı bir millet olma duygusunun XX. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıktığı varsayılmaktadır¹⁷.

İslami açıdan değerlendirildiğinde Rusya Müslümanları dört merkeze tabiiydiler. Kırım'da yaşayan Müslümanlar Kırım Müftülüğüne, Volga boyunda yaşayan Müslümanlar Orenburg Müftülüğüne, Kafkasya Sünnileri Kafkasya Müftülüğüne ve Kafkasya Şiiileri de Kafkasya Şeyhülislamlığına bağlıydılar. Türkistan'da bulunan yerli halkın hemen hemen hepsi Sünni Müslümandı ve Hanefi mezhebine mensuptular.¹⁸ Bununla birlikte yerli ahali arasında küçük de olsa “*Buhara Yahudileri*” diye anılan bir Yahudi gurubu mevcuttu. Türkler arasında da nüfusu en kalabalık olanlar Kazaklar ve Özbeklerdi. Kazakistan'da bulunan Müslüman nüfusun tamamına yakını Kazak Türküydü. 1911 senesinde Rus Çarı tarafından yaptırılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, burada 5 milyon civarında Kazak nüfusu bulunmaktaydı. Bunun 2,5 milyondan fazlası Kazakistan'ın dört sahra vilayetinde yaşarken, yaklaşık 2 milyonu da Türkistan Umumi Valiliğine bağlı vilayetlerde yaşamaktaydılar. 240 bin civarında Astrahan'a bağlı Bökey Orda'da ve 230 bin kadar da Altay dağlarının güney yamaçlarında yaşamlarını devam ettirmektedirler. Kazaklardan sonra ise en kalabalık grup Özbeklerdi. 1897 nüfus sayımında Türkistan'da 2 milyondan fazla Özbek kayıt altına alınmıştır. Özbeklerden sonra ise sırasıyla Kırgızlar, Türkmenler ve Karakalpaklar gelmekteydi. 1910

¹⁶ Kendilerini “Tocik” diye adlandıran Taciklerin büyük çoğunluğu anavatanları olan Mâverâünnehir’de ve Horasan’da yaşamaktaydılar. Günümüzde ise Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Afganistan, İran, Hindistan, Pakistan, Çin ve Rusya Federasyonu gibi ülkelerde bulunmaktadır. Tacik kelimesi, tarihte çeşitli kavimler için kullanılmıştır. Önceleri Araplar için Tacik denilirken sonraları Acemler Tacik olarak adlandırılmıştır. Divan-ü Lügat-it Türk’te ve Kutadgu Bilig’de Tacik “İranlı” manasındadır. Barthold, “Tacik” kelimesinin bir Arap kabilesinin adı olan “Tay”dan geldiğini ileri sürer. İran tarihi uzmanı H. Ritter ise Tacik soyunun ve Tacik kelimesinin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Ona göre milâttan önce 301-122 yıllarına ait Tan-Kiao adlı Çince yazılı kaynaklarda “Tiodji” ismiyle Tacikler hakkında bilgiler yer almaktadır ve Tacikler’in kökü milâttan evvel birkaç binyıl öncesine kadar gitmektedir. Tacikler’le ilgili en önemli araştırmacılardan biri olan Sadreddin Aynî, Tacik kelimesinin etimolojisi hakkında Arapça ve Farsça yazılmış ortaçağ kaynaklarına dayanarak bunun, VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya ve Horasan’da tarihin en eski dönemlerinden beri yaşayan ve Farsça konuşan halkın adı olduğunu ve eskiçağlardan beri kullanıldığını belirtir. (Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, **TDVİA**, Cild 39, Ankara 2010, s.351-353.)

¹⁷ Wolfdieter Bihl; “*Zur deutschen Turkestan-Politik im Ersten Weltkrieg*”, **Brennpunkt Mitteleuropa**, (Yay. Haz. Ulfried Burz, Michael Derndasky, Werner Drobesh), Carinthia Verlag, Klagenfurt 2000, s.439.

¹⁸ Kanlıdere vd., aynı yer.

sayımında bütün Türkistan vilayetlerinde 535 bin civarında Kırgız nüfusu ve yine 500 bin civarında Türkmen nüfusu sayılmıştır. 1922 nüfus sayımında Karakalpakların nüfusu ise 77 binden biraz daha fazla olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir. Ayrıca Türk milletine mensup olarak Fergana’da Kaşgar Türkleri, Yedisu bölgesinde Tarançılar¹⁹, Aral Gölü’nün güneyinde Karakalpaklara dâhil olan Başkurtlar ve muhtelif yerlerde dağınık halde yerleşik olan Kazan Türkleri de mevcuttur²⁰.

Türkistan’da 1889 yılında toplam 6 milyon civarında nüfus var iken, 1914 senesinde bu nüfusun 11,2 milyona çıktığı tahmin edilmektedir. Bu rakam içerisinde daha önceki dönemlerde kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde ya da ticaret yapmak üzere Türkistan’ın muhtelif bölgelerine gelip yerleşen, az da olsa bir Alman nüfusu söz konusudur²¹.

Tablo 1: Bazı Türkistan şehirlerinin 1877, 1897 ve 1914 yılları yaklaşık nüfus bilgileri²².

	1877	1897	1914
Taşkent²³	120 bin	156 bin	271 bin
Hokant	75 bin	82 bin	114 bin
Semerkant	30 bin	55 bin	98 bin
Andican	20 bin	47 bin	87 bin
Namangan	-	62 bin	81 bin
Vernyj	12 bin	23 bin	43 bin

¹⁹ Moğolistan’ın doğu kısmındaki Ch’ing hâkimiyetine karşı 1765 yılında bir isyan çıkmış ve isyan sonrası burada ikamet eden 12 bin kadar Türkçe konuşan aile, İli vadisine sürgün edilmiştir. Bu sürgün edilenlere tarımcı anlamına gelen “*Tarançı*” denilmiştir. (Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.327, 419.)

²⁰ Togan, a.g.e., 27-28.

²¹ Bölgede bulunan Alman yerleşimcilere, aşağıda “*Alman İmparatorluğu Kolonizasyonu*” başlığı altında değinilecektir.

²² Mark, Im Schatten..., s.50-51.)

²³ Stuttgart Üniversitesinde Özbekistan şehirleriyle ilgili yapılan proje çalışmasında, 1877 yılında Taşkent’in nüfusunun 100 bin yerli ahaliden ve 4 bin Rus yerleşimciden oluştuğu belirtilmektedir. Ancak, 1911 senesine gelindiği vakit burada bulunan Rus nüfusun 69 bine çıktığı ve yerli ahalinin de 165 bin civarında olduğu ifade edilmektedir. (Anetta Gangler, Heinz Nagler, Eckhart Ribbeck, Frank Schwartz; **Städte Usbekistans zwischen Tradition und Fortschritt**, Universität Stuttgart BTU Lehrstuhl Städtebau Verlag, Cottbus 2006, s.37.)

Mart 1915 senesinde Rusların eline esir düşerek Taşkent’teki esir kamplarından birisine getirilen bir Alman asker, esaret hayatından sonra yayımladığı hatıralarında, dünyanın hiçbir yerinde Taşkent’teki kadar farklı milletin bir arada yaşamadığını ifade eder. Burada, Türkmenlerin, Sartların, Taciklerin, Kırgızların, Afganlıların, İranlıların, Hintlilerin, Çinlilerin bunlara ilaveten Yahudilerin birlikte yaşadıklarını anlatır. (Adolf Epstein, **Kriegsgefangen in Turkestan - Erinnerungen von Georg Popper und Adolf Epstein**, Selbstverlag, Wien 1935, s.12.) 1915-1917 yılları arasında Taşkent’te esaret hayatı yaşayan başka bir Alman esir de hatıralarında, Taşkent şehir merkezinde ve etrafındaki yerleşim yerlerinde hatırı sayılır bir Alman nüfusunun var olduğundan söz etmektedir. (Rudolf Köstenberger, **Sechs Jahre in Turkestan**, Mofers Buchhandlung, Graz 1925, s.8.)

Tablo 2: 1911 senesinde gerçekleşen nüfus sayımına göre Türkistan'ın bazı bölgelerinin nüfus bilgileri²⁴.

	Hazar	Seyhun	Semerkant	Fergana	Yedisu	Toplam
Rus	41.671	103.500	22.929	34.200	204.307	406.607
Kırgız	58.271	1.138.059	77.332	856.900	856.900	2.450.443
Sart²⁵	1000	359.744	73.634	20.310	20.310	1.846.855
Tatar	1063	6.285	500	2.000	-	9.848
Türkmen	290.170	-	-	-	-	290.170
Kara Kalpak	-	111.425	-	22.888	-	134.313
Torko-Tatar (Tacik)	-	-	-	54.576	-	54.576
Özbek	-	76.784	490.143	25.223	-	592.150
Toplam	392.175	1.795.797	664.538	1.850.945	1.081.517	5.784.962

Alman arşiv belgelerinden Türkistan'da yaşayan halklarla ilgili Almanlar tarafından geniş çaplı araştırmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Türkistan'ın genel durumuyla ilgili hazırlanmış olan bir rapora göre, 1919 senesinde Buhara ve Hive 9 buçuk milyon nüfusa ulaşmıştır. Bu şehirlerde 1909-1910 arası Rus nüfusu %1,81 ve Müslüman nüfusu da 0.74 artış göstermiştir. Ekonomiye fazla katkı sağlamadıkları belirtilen Kırgızlar, karakteristik özelliklere sahiptirler. Rusçaya hâkim olmayan bu halk, göçebe kültürünü yaşattığı için devamlı sabit bir yerde çalışmaya elverişli değildir. Bundan dolayı alıştıkları hayatın dışında, farklı durumlarla karşılaşmadıkları ve böylece mukayese yeteneklerinin gelişmediği ifade edilmektedir. Buna karşın özellikle Fergana bölgesinde bulunan Özbekler, Sartlar ve Tacikler ziraatla meşgul oldukları gibi ticaretle de başarılıdırlar. Bunların yetenekli ve güvenilir oldukları kabul edilir. Genelde Hive ve çevresinde yaşayan Kara Kalpaklar karakter olarak Özbeklere benzemektedirler. Aslında bu zamana kadar Avrupalıların gözlerinden kaçırdıkları ve fazla iletişime geçmedikleri Kara Kalpaklarla anlaşmak daha kolaydır. Tacikler diğer adıyla Turko-Tatarlar,

²⁴ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Türkistan'ın Genel durumuyla ilgili M. R. G. Meyerkort tarafından hazırlanan Rapor, Bremen 23.07.1919.

²⁵ Köken olarak İrani aracılığıyla gelen Hindi bir kelimedir. Tüccar anlamına gelen Sart kelimesi, VI. yüzyılın başında Türkleşmiş şehirli için kullanılmıştır. Türkleşmiş İrani nüfusa bazı bölgelerde Sart denmiştir. Bu topluluk İrani ve bazı Arap unsurları içermektedir. Özbekler temel olarak üç unsurdan oluşmaktadır. Bu unsurlardan birisi de Sartlardır. (Sartlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Golden, a.g.e., s.348, 417.)

Türkistan'ın dağlık bölgelerinden gelmektedirler. Sartlarla ve Özbeklerle benzer kültürel ve karakteristik özelliklere sahiptirler. Bunlar Buhara ordusunun²⁶ çekirdeğini oluşturmaktadırlar. Zihinsel yetenekleri Özbek ve Sartilardan daha iyidir. Bu coğrafyada yerleşik olan Türkmenler bu zamana kadar en sade kalmış Türk kökenli insanlar olarak bilinmekte. Türkmenler çok tasarruflu bir millettir, bundan dolayı da topraklarını korumuşlar ve yaşam standartları diğerlerinden yüksektir. Ancak, Türkistan'ın iktisadi hayatını, burada yoğun bulunan Türk milletleri değil de 1890'lardan beri Buharalı Yahudiler ellerinde tutmaktadırlar. Söz konusu Yahudi nüfusunun 1911 itibarıyla burada 5 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir²⁷. Eskiden zor durumda olan Yahudiler, Rusların etkin oldukları yerlerde siyasi güç kazanmışlar ve böylece buradaki orta ve büyük ölçekli ticaretin genelini elde etmeyi başarmışlardır²⁸. Aslında Rusya Yahudilerinin ve yurt dışından gelen Avrupalı yerleşimcilerin toprak edinmeleri yasaktır, ancak Buhara Yahudileri çok önceki yıllarda Türkistan'ın işgalinde Ruslara yardım etmelerinden dolayı özel haklara kavuşmuşlardır. Buhara Yahudilerinin toprak edinmeleri ve ticaretle meşgul olmaları Rus Hükümeti tarafından destek görmüştür. Yahudilerin açmış oldukları küçük işletmelerden, çoğunluğu Müslüman nüfus olan halk alış veriş yapmamış ve küçük işletmeler kısa zaman içerisinde kapanmak zorunda kalmıştır. Hükümetten de destek gören Yahudi tüccarlar bundan dolayı Avrupa'dan ithalat işlerine girmiş ve özellikle Buhara'da toptancılık işleri yapmışlardır²⁹.

Yukarıda ifade edilen Tacikler, köken bakımından Türk değildirler. Taciklerin nüfusu I. Dünya Savaşı'ndan önce bütün Rusya'da 750 bin civarında kabul ediliyordu ve bu nüfusun 400 bin kadarı Buhara Hanlığında kayıtlıydı. Ancak, daha sonraki tarihlerde Ruslar, Türk nüfusunu biraz olsun az gösterebilmek ve diğer milletlerden olanları da biraz fazla göstermek için Türkistan bölgesinde bulunan bazı Türk kökenli unsurları da Tacikler içerisinde saymak suretiyle Taciklerin nüfusunu yaklaşık 1 milyon 250 bine kadar çıkarmışlardır. Bölgede milli azınlık olarak

²⁶ Buhara ordusuna ait küçük bir askeri birlik fotoğrafı için bkz. Ek. 12.

²⁷ Alman tarihçi Mark, 1909 senesinde Buhara'da 120 bin Müslüman, 30 bin Yahudi, 2 bin kadar Rus, bin kadar da İranlı, Afgan, Hintli ve Osmanlı'nın olduğunu tahmin edildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte çok az da olsa bir Alman nüfusu bulunmaktadır. (Mark, Im Schatten..., s.50.)

²⁸ Meyerkort, a.g.r.

²⁹ Hermann Hans von Schweinitz, **Orientalische Wanderung in Turkestan und Nordöstlichen Persien**, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1910, s.132-133.

Taciklerden başka Buhara ve Semerkant taraflarında 13 bin kadar İranlı muhacir, 15 bin kadar Çin'den gelen muhacirler (Döngenler), 2 bin kadar Kalmuklar, az sayıda da olsa Türkistan'ın yerli Yahudileri, Hintliler ve Çingeneler bulunmaktaydı. Bunlarla birlikte yüzyıllardan beri Zerefşan havzasında yaşamlarını devam ettiren, fakat anadillerini unutup Özbekçe konuşan ve kendilerini Özbeklerin bir kolu olarak gören Araplar da mevcuttu. Ruslar bunların nüfuslarını da 72 bin civarında gösteriyorlardı³⁰.

Söz konusu dönemde istatistiklerin çok az yapılması nedeniyle, Türkistan'da Türkçe konuşan nüfusu tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Ancak, 10 Mayıs 1927 tarihinde Stalin'in 10. Komünist Partisi Kongresi'nde yapmış olduğu bir konuşmada, Sovyetler Birliğindeki Türk halkının 30 milyon civarında olduğunu ifade ettiği belirtilmektedir. Bu rakamın içerisinde Azerbaycan, Kırım gibi Türkistan bölgesi dışındaki Türklerin de var olduğu düşünülmektedir³¹. Türkistan bölgesindeki Türkler etnoloji ve tarih bakımından üç ana guruptan oluşmaktadırlar. Bunların birincisi Kıpçak grubudur. Bu grup; Kazaklardan, Uruğlu Özbeklerden, Mangıt-Nogaylardan, Başkurtlardan ve Kazan Türklerinden meydana gelmektedir. İkinci grup ise; şehir ve kasabalarda yaşayan Kent Türklerinden, Tarançılardan, Kaşgarlılardan ve Kırgızlardan oluşan Türk-Çiğil grubudur. Üçüncü grup da; Türkmen Oğuz grubudur ki, bu grup Ön Asya Türklerinden, Güney Batı Türklerinden, içerisine Yakutların, Sayan ve Altay Türklerinin dâhil olduğu Kuzey-Doğu Türklerinden ve Orta Türklerden oluşmaktadır³².

Türkistan'da yaşayan Türk ve Taciklerin Sünni Müslüman oldukları bilinmektedir. Türkistan halkının yaşayış tarzı Anadolu halkınıninkiyle benzerlik göstermektedir. İki bin seneden beri, özellikle kıyafetler pek az değişikliğe uğramıştır. Türkistan'da da kahveden daha çok çay tüketilip, ayran içilir. Yiyecek olarak pilav, kebab ve pide tercih edilir. Evlerde sedirler ve tahta sütunların taşıdığı eyvanlar vardır. Türkistanlılar da Anadolu Türkleri gibi çini, alçı, tahta, gümüş ve maden işleri, halılar ve işlemler yaparak kadim Türkistan sanatını devam ettirmişlerdir³³.

³⁰ Togan, a.g.e., s.28.

³¹ Emel Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.22.

³² Togan, a.g.e., s.29.

³³ Esin, a.g.e., s.22.

Türkistan seyahati gerçekleştiren Emel Esin, Türkiye’den geldiklerini duyan Türkistanlıların kendilerine çok ilgili gösterdiğini ifade etmektedir. Burada yaşayan yerli halkın Türkiye’yi çok merak ettiğini belirten Esin, *‘Sizinle anamız bir atamız bir midir?’*, *‘Türk halkı hemisi Müslüman mıdır?’*, *‘Türk mekteplerinde balalar Türkçe mi okur yoksa ecnebi tilinde mi?’*, *‘Türkiye’de teknika nicedir?’*, *Mekke Türkiye’dedir değil mi?’* gibi kendilerine çok farklı sorular yönelttiklerini anlatmaktadır³⁴.

Rusya, Türkistan’a Rus göçmenlerini 1890’lardan itibaren yerleştirmeye başlamıştır. İç Rusya’da hüküm süren açlıktan ve Rusya’nın Türkistan’a uyguladığı kolonizasyon siyasetinden dolayı Türkistan bölgesine göçlerin arttığı görülmektedir. 1917 senesine kadar Rusya yönetimi tarafından yaklaşık 1 milyon 950 bin Rus Türkistan’a göç ettirilmiştir³⁵. Buralarda, sulanabilir alanlarda yeni Rus kasabaları ve Rus köyleri meydana getirilmiştir. Bu yeni kurulan yerleşim yerlerine *“pasuilka”* denilmektedir. Pasuilkalar, genelde Türkmenlerin eski medeni kasabaları olan yerleşim yerleri yakınlarında oluşturulmuşlardır. 1909 senesine gelindiğinde 29 adet pasuilka kurulmuştu, ancak bu yeni kurulan yerleşim yerlerinde sadece Ruslar meskûn edilmemiş, Rusların yanında Almanlar, Belçikalılar ve Ukraynalılar da yerleştirilmişlerdir. Rusların yerleştikleri yerler ırmak ve akarsu başları olduğundan dolayı bunlar sulara hâkim olmuşlar ve aşağı tarafta daha önceleri sulak yerlere sahip olan Türkmenlerin sularını kesmeleri neticesinde Türkmen köyleri harap bir vaziyet almıştır. Böylece Türkmenler ve söz konusu göçmen Ruslar arasında nefret ve düşmanlık pekişmiştir³⁶.

1.3. Türkistan’ın XX. Yüzyıl Başında Durumu

Türkistan coğrafyasının XX. yüzyıl başındaki durumu; sosyal, kültürel, siyasi, iktisadi ve zirai olarak ele alınacak ve Türkistan’ın hammadde açısından ne kadar zengin olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

³⁴ Esin, a.g.e., s.24.

³⁵ Türkistan’a uygulanan kolonizasyon siyaseti Sovyet döneminde zirveye ulaşmıştır. 1970 senesine geldiği zaman Türkistan’da, 8,5 milyondan fazla Rus yerleşimci bulunmaktaydı. Ruslar Türkistan’da yönetime, ticarete, sanayiye, tekniğe ve en verimli topraklara hâkim konumundaydılar. (Baymirza Hayit, **Türkestan im Herzen Euroasiens**, Studienverlag, Köln 1980, s.44.) (Kısaltma: Hayit, **Türkestan im Herzen...**)

³⁶ Bkz. Togan, a.g.e., s.289-290.

1.3.1. Sosyal ve Kültürel Durum

Türkistan'da yaşayan Türk halklarının sosyal ve kültürel anlamda yaşayışlarında büyük farklılık bulunmaktaydı. Buradaki Türkler sık sık Rusların müdahaleleriyle karşılaşmışlardır. Bunun sonucunda XVI. yüzyıldan beri Rus hâkimiyetinde yaşayan İdil Türkleri, Türkistan'ın kuzeyinde Kazak bozkırlarında yaşayan Türkler, Türkistan'ın güneyinde yaşayan Türkmenler, Buhara ve Hive Hanlıkları arasında ciddi medeni farklılıklar meydana gelmiştir. Türkistan Türklerinin birçoğu, özellikle Özbekler ve Tacikler yerleşik hayata geçmek suretiyle dönemin medeni hayatının en yüksek mertebesine ulaşmışlardır. Bununla birlikte bazı şehirlerde ticaretle iştigal eden bir burjuva sınıfı oluşurken, birçok yerde de halâ göçebe ve kabile hayatı yaşanmaktaydı.

Özellikle şehirlere yerleşik Türkistan ahalisi, XIX. yüzyılda Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyetinin tesiri altına girmeye başlamıştır. Ulema söz konusu tesir iki yönden kendisini göstermiştir. Bu olay bir yandan kendi tarihlerine ilgilerini artırırken, diğer yanda da geleneksel inanç ve değerlerini sorgulamalarına yol açmıştır. Bunun devamında okumuş ve aydın kesim medreselerin ıslahını gündeme getirmiştir. Birçoğuna göre, medreselerde sadece ezbere dayalı eğitim verilmekte ve akıl yürütmeye dayalı her hangi bir çalışma yapılmamaktadır. Bunun sonucunda ise İslam fikir dünyası gerileme yaşamakta ve yeni meselelere akıl yürütememektedir. Taklide dayalı bir eğitim sisteminin topluma faydası olamazdı, ancak bunun aşılması sonucunda toplumu değiştirme dinamizmi yakalanmış olacaktı. Fakat bir kısım ulemanın, esnaf ve tüccarın da bu fikirlere karşı çıktığı görülmektedir. Onlara göre, eski usullerin değiştirilmesi dine yapılan bir saygısızlık ve dine aykırı düzenlemeler anlamına gelmekteydi. Yapılan yeni düzenlemelerden Rus yönetiminin de rahatsız olduğu bilinmektedir. Zira Ruslar, eski usulde eğitim veren mekteplere ses çıkarmazken, yeni düzenlenmek istenen eğitim sistemini Müslümanların fikirlerini yenileyeceği düşüncesiyle tehlikeli ve kendilerine bir tehdit olarak görmüşlerdir. Rus yönetimi tarafından Müslümanların karanlıkta kalmaları istenmekte, ilmi ve fikri olarak ilerleme kaydetmeleri istenmemektedir³⁷.

³⁷ Kanlıdere vd., a.g.e., s.3, 11-13, 17.

Türkistan'ın çalışmamıza konu olan dönemdeki siyasi ve iktisadi durumunun aksine sosyal ve kültürel durumu hakkında Alman arşivlerinde yeterince kayıt bulunmamakla birlikte, bölgeye gelen seyyahların ya da I. Dünya Savaşı'nda bölgedeki esir kamplarında bulunmuş olan esir askerlerin günlük ve eserlerinde geniş ve detaylı bilgiler yer almaktadır. Hemen hemen bütün eserlerde şehir halkı yanında, köylerde yaşayan insanların yaşayış tarzları, giyimleri, eğlenceleri, oyunları, el işçilikleri, gündelik çalışma hayatları, eğitimleri, geçim kaynakları, çocukları nasıl yetiştirdikleri, mimarileri, müzikleri, inançları, örf, adet ve töreleri gibi birçok konuya değinilmiştir.

Richard Karutz isminde bir Alman seyyah, 1909 senesinde üçüncü kez Türkistan'a seyahat gerçekleştirmiş ve edindiği tecrübelerini 1910 yılında kitap olarak yayımlamıştır. Karutz, Türkistan halkını; şehirlerde yaşayan, bozkırlarda hayvancılık yapan, başta balıkçılık olmak üzere avcılık ve ziraatla uğraşanlar diye dört guruba ayırmaktadır. Ancak, göçebe hayat tarzını Kırgızların daha çok benimsemesiyle birlikte, Türkistan halkının genelinin halâ tercih ettiğini ifade etmektedir. Seyyah, göçebe halkın koyun, keçi, deve ve at yetiştiriciliği yaptığını, nerelerde bol otlak ve su varsa oralara göç ettiğini belirtmektedir. Buna bağlı olarak Türkistan, et, süt, yoğurt, peynir, yün, deri gibi hayvansal ürünler açısından çok zengindir. Eserde, burada ekonomiye erkeklerin yanında çocukların ve kadınların da katkı sağladıkları vurgulanmaktadır. Çocuklar hayvan otlatmanın yanında, meyve, mantar gibi ürünlerin toplayıcılığını yapmaktadırlar. Kadınlar, gündelik işlerin yanında, özellikle hayvanların yünlerinden ip eğirerek halı dokumacılığıyla uğraşmakta, çok kaliteli ve güzel desenli halılar üreterek pazarlarda satmaktadırlar³⁸. Ayrıca evlerde keçe, ipek ve yünden yapılmış kumaşlar üretilmektedir³⁹.

Birçok Seyyah Türkistan halkının aile hayatıyla ilgili verdikleri bilgilerde ev işinin çok olmasından dolayı erkeklerin en az iki eşlerinin olduğundan bahseder. Kadınların aile içerisindeki görevleri çoktur ve bu görevler kutsal kabul edilmektedir. Kadınlar, erkeklere nazaran daha zor işler yapmakta ve daha fazla çalışmaktadırlar. Evliliklerde kadın ve erkek arasındaki yaş farkı önemli görülmemektedir. İkisi de biri

³⁸ Richard Karutz, *Unter Kirgisen und Turkmenen*, Klinkhardt & Biermann Verlag, Leipzig 1911, s.26-31.

³⁹ Köstenberger, a.g.e., s.7.

birinden yaşça büyük olabilir. Ancak, erkekler evlenirken, gelin adayının ailesine “*Kalim*” diye adlandırdıkları başlık parası vermek zorundadırlar. Evliliklerde, kızın ailesi iş gücü kaybına uğrarken, diğer aileye yeni bir iş gücü geldiği düşünülmektedir. Kızın ailesine verilen bu paranın tutarı, erkeğin maddi gücüne göre değişmekte, zengin bir erkeğin verdiği parayla fakir bir erkeğin verdiği para aynı miktarda olmamaktadır. Bu anlaşmada para yerine deve, at, sığır, koyun ve halı da verilebilmektedir. Schwarz seyahatnamesinde, verilen bu hayvanların sayısının 7, 17, 27, 37, 47, 57, 67, 77 gibi kutsal kabul edilen “7” sayısının içerisinde olduğu bir rakamın olmasının tercih edildiğini, ancak özellikle Kırgızlarda ve Kazaklarda 47 adet at vermenin uygun görüldüğünü ifade eder. Sultanların ya da çok zengin ailelerin 700 hayvana kadar başlık parası verdikleri belirtilmektedir⁴⁰.

1911 senesinde Türkistan’a seyahat gerçekleştiren Georg Graf von Kanitz⁴¹ adında başka bir seyyah da seyahatnamesinde Türkistan’ın durumu hakkında çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre, Türkmenler arasında İranlılara karşı bir hazzetmeme ve küçümseme söz konusudur, herhangi bir İranlı görevlinin Türkistan’a geçmesi gerektiği durumda, bölgeye yanında 2-3 bin kişilik bir askeri birlikle girmektedir. Ruslar ile Türkmenler arasında da ilginç bir ilişkinin bulunduğundan söz eden Kanitz, “*Sen bana bir şey yapmazsan, ben de sana bir şey yapmam!*” anlayışının var olduğunu belirtir. Seyahatnamede, genelde Rus subaylarının bölgede istedikleri gibi dolaştıkları, bu durumun aslında Türkmenlerin pek hoşlarına gitmediği⁴², fakat buna katlanmak zorunda kaldıkları, bununla birlikte sınır boylarında dolaşan Rusların İranlılar tarafından da sevilmedikleri ifade edilmektedir. Eserinde, Hazar Denizi kıyılarında birçok Rus balıkçı teknesinin bulunduğuna değinen Kanitz, tutulan balıkların Ruslar tarafından Avrupa’ya ihracat edildiğini, İranlıların parayla bile kendi kıyılarından çıkan balıkları alamadıklarını anlatır. Bundan dolayı Ruslara ayrıca bir kin besleyen İranlıların, kıyıda demirli olan

⁴⁰ Bkz. Schwarz, a.g.e., s.54-55; Karutz, a.g.e., s.98-101.

⁴¹ Georg Graf von Kanitz (1877-1916); Dışişleri Bakanlığı’na bağlı 2. Muhafız Alayında üsteğmen ve 1910 ile 1916 arasında Alman İmparatorluğunun Tahran elçiliğinde askeri ataşe olarak görev yapmış bir Türkistan uzmanıdır. Seyyahların içerisinde hem diplomat hem de asker olmasıyla dikkat çekmektedir.

⁴² Richard Karutz seyahatnamesinde, aralarındaki husumeti Rusların da Türkistanlıların da gelen misafirlere aksettirmediklerini, başkasına karşı biri birilerini kötüleyici cümleler kullanmadıklarını, aksine her iki tarafında çok misafirperver olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Karutz, a.g.e., s.41.)

Rus gemilerinin kayıp olmaları durumunda Rus balıkçı kulübelerini ve satış yerlerini ateşe verdiklerini belirtir. Her ne kadar Rus devlet memurluğunda en üst mertebelere kadar çıkan çok sayıda Türkmen bulunsa da, geneli ata mesleği olan büyük baş hayvancılık, at yetiştiriciliği ve buna bağlı olarak ziraatçılık yapmaktadır. Bundan dolayı çok fakir olan Türkmen hemen hemen hiç yok denilecek kadar azdır. Örf-adetlerine bağlı olan bu insanlar alkol⁴³ dahi kullanmamaktalar. Bazı Türkmenler, sulama sistemlerinin bölgede artması sonucunda topraklarının değer kazanmasıyla ve demiryollarının da yapılmasıyla birlikte oldukça variyetli olmuşlardır. Az sayıda da olsa petrol işleriyle uğraşan ve oldukça zengin sayılan Türkmenler de bulunmaktadır. Hindistan'da bir İngiliz'in çöpçü olarak, hamal olarak ya da bir hizmetli olarak çalıştığı düşünülemez iken, Türkistan'a göç etmiş olan Ruslar burada en alt tabaka grubunda yer almaktadırlar. Ruslar tarafından adeta Türkmenlere imrenilmektedir. Özellikle Semerkant ve Buhara gibi büyük şehirlerde eğitim öğretim seviyesi Türkmenlerde Ruslardan daha fazladır. Afganistan'daki Müslümanların durumu ise çok daha kötüdür ve bundan dolayı Türkistan'a çok sayıda Afganlı göç etmektedir. Kanitz, kendisinin Murgab nehri boyunca Türkistan'a göç eden onlarca Afgan kervanı gördüğünü ve Afgan halkının bu göçlerinin Rusların çok hoşlarına gitmediğini belirtmektedir⁴⁴.

Türkistan'a seyahat eden birçok Almanın bölgeden getirdiği halı, el yapımı eşya gibi sanat ürünlerini satmak suretiyle çok para kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte seyyahlar ve arkeologlar Türkistan'dan Almanya'ya fırsatını buldukça tarihi eser kaçırmaktan da geri kalmamışlardır⁴⁵. Türkistan seyahati

⁴³ Ancak, özellikle göçebe halkın geneli kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılan “kıımız” denilen, hafif alkollü bir içecek tüketilmektedir. Alkollü olduğu için mollalar tarafından içilmesi uygun görülmemektedir. Şehir merkezlerinde kıımız tüketimi hemen hemen yok denecek kadar azdır. Aynı şekilde göçebe kültürde at eti yemek de oldukça yaygındır ve buna da mollalar cevazet vermemektedirler. (Bkz. Karutz, a.g.e., s.31.) Kıımız, Türklerde ata içeceği olarak tanımlanmaktadır. (Bkz. **Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. XI, (Yay. Haz. Safa Kılıçhoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s.230.)

Ayrıca kıımız sağımı fotoğrafı için bkz. Ek.11.

⁴⁴ Georg Graf von, Kanitz, “*Turkestan 1911*”, **Die Karavane des Gesandten und andere Reiseberichte deutscher Diplomaten**, (Yay. Haz. Martin Kröger), Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 2009, s.96, 98-102.

⁴⁵ Berlin'de bulunan ve adını Türkiye-Bergama'dan getirilen Bergama Sunağından alan “Pergamon Museum” Bergama müzesinde, Anadolu'dan, Ortadoğu'dan, Arap Dünyası'ndan ve Merkez Asya'dan getirilen birçok tarihi eser yer almaktadır. Ayrıca müze içerisinde “*İslam Sanatları Bölümü*” bulunmaktadır. Her yıl milyonlarca ziyaretçisi olan müzede, Almanya içerisinde

gerçekleştiren Dr. Josef von Troll da bunlardan birisidir. Troll, Viyana Müzesine ve Berlin Halk Bilimleri Müzesine onlarca eşya satmıştır. Buhara, Semerkant, Hive, Merv, Cizak gibi Türkistan'ın büyükşehirlerini de gören Troll, bir seyahatname yazarak gözlem ve tecrübelerini paylaşmıştır. Seyahatnamesinde, söz konusu dönemde Türkistan şehirlerinde yaşayan insanlar hakkında değerli bilgiler vermektedir. Onun ifadeleriyle, birçok Türkistanlı göz alıcı zenginliğe sahiptir. Atları bile çok zengin ve süslü görünmektedir. Eyerlerinde altın ve gümüş işlemler mevcuttur. Kadınların başları örtülü olduğu gibi birçok erkeğin başında da beyaz türban vardır. Ölümü hatırlattığı için başlarına türban örttüklerini söylerler. Birçoğu çorap giymiyor ama aynı Avrupa'da olduğu gibi terlik giyiyorlar ve ata binecekleri zaman ise uzun deri çizme tercih ediyorlar. Erkeklerin geneli değerli bir kemer takıyor ve kemerlerinde de bir hançer oluyor. Dişlerini “misvak” adı verdikleri bir tür ağaç parçasıyla temizliyorlar ve çoğu yanında diş çöpü ya da kibrit kutusu bulunduruyor. Çin'den gelen güzel kokular sürünüyorlar. Kadınlar ise tıpkı Bağdat'ta olduğu gibi peçe örtüyorlar. Ama şehirli kadınların pazardan aldıkları süs eşyalarından çok süslü oldukları anlaşıyor. Troll, kendisinin de buradan Viyanalı kadınlara satmak için ipek etekler aldığını ifade etmektedir⁴⁶.

Türkistan'a gelen bütün seyyahların eser ya da günlüklerinde, Türkistan'daki şehir pazarlarının çok zengin ve kalabalık olduğu, ayrıca her pazarda mutlaka bir hayvan pazarının bulunduğu anlatılmaktadır. Türkistan'da asıl ticari hayatın hayvan pazarlarında görüldüğü ve hayvan pazarlarının çok zengin olduğu, her türlü evcil hayvanın satışıyla birlikte, özellikle koyun, at, deve, sığır gibi hayvanların daha çok satıldığı belirtilmektedir. Türkistan'da bulunmuş bir Almanın ifadeleriyle, burada insanlar çok sıkı pazarlığa tutuşmaktadırlar. Satış gerçekleştikten sonra alıcı parayı avucuna sıkıştırır ve satıcıyla tokalaşır. Bu tokalaşma esnasında ellerinin

getirilen hiçbir eser yoktur. Müze tarafımızdan 2011 ve 2016 yıllarında ziyaret edilmiştir. Yukarıdaki verilen bilgiler kendi gözlemlerimize dayanmaktadır. Müze hakkında daha geniş bilgi için bkz. Wilhelm von Massov, **Führer Durch Das Pergamonmuseum**, 2. Auflage, Reichsduruckerei, Berlin 1936.

Müzeye Türkistan'dan getirilen bazı örnekler için bkz. Ek. 2, Ek. 3, Ek. 4, Ek. 5.

⁴⁶ Alfred Janata, **Turkestan 1890 Sammlungen des Museums für Völkerkunde in Wien- Mit einem Beitrag über österreichische Kriegsgefangene in Turkestan 1915-1921**, Wien 1984, s.19.

koparacakmışçasına sallarlar⁴⁷. Türkistan insanının alışık olduğu bu pazarlık şekli gibi birçok durumun Avrupalılara çok tuhaf geldiği seyyahların eserlerinde görülmektedir.

Şehre, pazar kurulduğu günler kenar köy ve yerleşim yerlerinden insanlar gruplar halinde, atlarla ya da öküz arabalarıyla adeta akın etmekte. Yük hayvanlarının üzerine birden fazla kişinin de bindiği görülmektedir. Köylerden pazarlara sadece alış veriş yapmak için değil, aynı zamanda yanlarında getirdikleri ürünleri satmak için de gelmektedir. İnsanlar pazarlara üzeri yüklü at, eşek ve develerle gelmekte, pazara çıkan bütün cadde ve sokaklar tıklım tıklım yük hayvanlarıyla dolmaktadır, neredeyse insanların rahat geçebilecekleri yol kalmamaktadır⁴⁸.

Franz Hegers isminde başka bir Alman seyyah, gözlemlerini yazdığı bir kitap çıkartmamış, ancak günlük tutmuş ve günlüğünde özellikle Buhara hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. Buhara’da bir Yahudi mahallesinin olduğunu bildiren Hegers, aslında ev mimarilerinin aynı Buharalı Müslümanlar gibi olduğunu, fakat Yahudilerde dışarıya bakan pencerenin olmadığını belirtmektedir⁴⁹. Hegers’in ifadeleriyle, Yahudiler burada oldukça rahat bir yaşam sürmektedirler. Buharalı Yahudi erkekler türban takmamakta, ancak başlarında kendi bilindik tekkeleri (Kippa) bulunmakta ve saç tıraşı olmamaktalar. Yahudi kadınlar ise tıpkı Müslüman kadınlar gibi peçe örtmektedirler⁵⁰.

Söz konusu dönemde bölgenin sosyal, kültürel ve iktisadi durumu hakkında bilgi edinebilmek için seyahatnameler kadar, I. Dünya Savaşı’nda Rusların eline esir düşüp Türkistan şehirlerine gönderilen Alman esirlerin tuttukları günlükler de önem arz etmektedir. Alman esirlerin ekseriyetinin günlük tuttuğu, birçoğunun da günlüklerini esaret hayatından sonra kitap şeklinde bastırdıkları bilinmektedir. Aşağıda “*Türkistan’da Bulunan Alman Savaş Esirleri*” adı altındaki bölümde söz konusu esirlerle ilgili ayrıntılı bilgi verilecektir. Bununla birlikte bu bölümde esirlerin Türkistan şehirleri hakkında vermiş oldukları bazı bilgilere değinilecektir

⁴⁷ Janata, a.g.e., s.19.

⁴⁸ Schweinigt, a.g.e., s.119; Janata, aynı yer.

⁴⁹ Bkz. Ek. 8.

⁵⁰ Janata, a.g.e., s.14.

Esir olarak Namangan ve Cizak'ta bulunmuş olan Fritz Willfort isminde bir Alman askerinin verdiği bilgilere göre, Namangan'daki insanlar Cizak'takilere göre daha nazik, daha gösterişli ve kültürlüdür. Cizak'ta her şey daha basit ve sıradandır. Namangan'da insanların başlarında örttükleri örtü genelde beyaz renktedir, Cizak'ta insanlar mavi, sarı ve kırmızı renkli örtüler örtünmektedirler ve aynı şekilde sokakta giydikleri cübbeleri de rengârenktir. Bu bağlamda Cizak'ta daha renkli bir hayat vardır. El işçiliği olan ürünleri çok beğenen Willfort, özellikle camilere, çadırlara ve çadırların üzerlerine serilen halılardan söz etmekte ve imkânının elverdiği kadar kendisinin de bunlardan edindiğini ifade etmektedir. Türkistan'da bulunduğu süre içerisinde başından geçen iki olayın Willfort'u çok etkilediği anlaşılmaktadır. Wilfort, bir gün pazardaki bir kitapçıdan bir Kuran alır. Herkes dış kapağından bunun Kuran olduğunu bilmektedir. Kuran'ı görenler, elinden hemen onu alıp, öptükten sonra alınlarına değdirirler ve ona ilk sureyi okumaya başlarlar. Türkistanlılara göre, Kuran çok kutsal bir kitaptır, o -kitapların kitabıdır-. Wilfort, mutfak için aldığı ince bir tahtayı ve bir defteri Kuran'ın arasına koymuş ve onu da koltuğunun altına almış, esir kampına doğru gitmektedir. Ancak, bu durum yaşlı bir adamın dikkatini çekmiş ve kendisine ona yaklaşması için el hareketi yapmıştır. Wilfort, yaşlı adamın yanına vardığında onun, Kuran'ı kendisinden alarak öpüp başına koyduktan sonra içerisindeki malzemeleri çıkarttığını, Kuran'ın içerisine hiçbir şeyin konulmaması gerektiğini, onun kutsal bir kitap olduğunu izah etmeye çalıştığını hayretle anlatır. Wilfort, Türkistanlıların Kuran'a duydukları saygıdan çok etkilendiğini belirtir.

Yaşadığı diğer önemli olay ise bir cenaze merasimidir. Çarşıda karşılaştığı bu durumu ise Willfort şöyle anlatmaktadır: *“Cenazenin içerisinde bulunduğu tabutu herkes taşımak istiyor ve tabutun altına giriyordu. Biz de olayı merak etmiş ve kalabalığa katılarak tabuta omuz vermiştik. Tabut adeta omuzlar üzerinde kayıyordu ve böylece tabutu -eyvan- adı verdikleri caminin avlusuna getirdiler. Bir molla tabutun önünde dua okumaya başladı ve aniden bir hışımla herkes yine cenazeyi omuzlarına alıp mezarlığın yolunu tuttu. Bu o kadar hızlı oluyordu ki, arkadakiler tabutun önüne gidiyorlar ve tabutu taşımaktan ziyade onu omuzlar üstünde kaydırıyorlardı ve bu böylece mezarlığa kadar sürdü. Burada bir delikanlı,*

koltuğunun altında tuttuğu bir top beyaz bezden küçük mendiller kesiyor ve gelenlere dağıtıyordu. Bu dine mensup olmayan bizler de birer mendil aldık. Cenazeyi tabuttan çıkartarak daha önce kazılmış olan mezara indirdiler ve tuğlalarla üzerini çatı şeklinde örttüler. Gelenlere daha önce camide birer avuç toprak verilmiş, bu toprağı herkes cenazenin üstüne serpti ve ardından mezarın yanındaki toprak yığınyla mezar örtüldü. Yaşlı bir molla dua okumaya başladı. Orada öğrendik ki vefat eden kişi, 78 yaşında olup, bu bölgenin en yaşlılarından sayılan ve halk arasında saygı gören bir hocaymış.⁵¹”

Hemen hemen bütün seyyahların ve esirlerin verdikleri bilgilerde mutlaka Türkistan’daki berberlere de değinilmiştir. Saç-sakal kesmenin yanında birçok berber diş çekimi ve hacamat gibi sağlık ve tedavi meseleleriyle de ilgilenmektedir. Burada bütün işler dışarıda yapılmaktadır, örneğin, her ne kadar berber dükkânları olsa da, genelde berberler işlerini dışarıda yapmaktadırlar⁵². Ayrıca giysiler, çizmeler vs. hep dışarıda denenmektedir⁵³. Bazı eserlerde Türkistan’da oynanan oyunlara da değinilmiştir. Örneğin, yukarıda adı sıkça geçen seyyah Troll, Semerkant’ta gördüğü bir Kırgız oyunundan (at üstünde koyun postu kapmaca) çok etkilendiğini ifade etmekte ve eserinde oyunu uzun uzun anlatmaktadır⁵⁴. Karutz da eserinde, düğün eğlencelerine değinmekte ve gelin adayının ailesini ziyarete gelen damat adayının akrabalarına, çeşitli oyunların tertip edildiğini anlatmaktadır. Örneğin, akşam yatmaları için misafir çadırına-odasına götürülen damat adayının ailesine tuzak kurulmakta, kapı arkalarına saklanan gelin adayının arkadaşları tarafından misafirlerin üzerine un serpilmekte ve onlar una bulanmaktadır. Ya da yemek yenirken, sohbet edilirken fırsat buldukları zaman kızlar tarafından gizlice erkeklerin cübbeleri biri birine birkaç düğümle dikilmektedir. Bunu fark eden erkeklerin, dikişleri kendilerinin sökmesi uğursuzluk kabul edilmekte ve diken kızlarla sökmeleri için bir pazarlığa tutuşulmaktadır. Nakit para, kumaş, ipek ya da her hangi bir hediye karşılığında kızlar tarafından dikişler sökülmeaktadır. Düğün günü de genç

⁵¹ Janata, a.g.e., s.19-20.

⁵² Bkz. Ek. 21.

⁵³ Bkz. E. Kauder, **Reisebilder aus Persien Turkestan und der Türkei**, Schlesische Verlagsanstalt, Breslau 1900; Janata, a.g.e., s.19;

⁵⁴ Janata, a.g.e., s.5-7.

erkekler arasında damadın babası tarafından ödüllü at yarışları ve güreşler tertip edilmektedir⁵⁵.

1.3.2. Siyasi Durum

Rus Devleti'nin kurulduğu kabul edilen 862⁵⁶ senesinden beri Ruslar, Türkistan halklarıyla hep karşı karşıya gelmişlerdir. Rusya, 1716 yılından itibaren Batı Türkistan'ı işgal etme girişimlerini artırmıştır. Çinliler de 1755'den itibaren Doğu Türkistan'ı işgal etmişlerdir. Rusya, kısa zaman içerisinde bozkır vilayetlerinin bir kısmını kontrolü altına almayı başarmıştır. Özellikle 1852 senesinde Kazan Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte Rus yayılma politikasının resmen hızlandığı görülmektedir. Rusya'nın 1865 yılına kadar Ural nehrinden Aral, Balhaş, Issık gölleri çevrelerini ve Taşkent vilayetine yakın toprakları işgal etmiş ve buraların idaresini "Türkistan Vilayeti" adıyla Orenburg Genel Valisine bırakmıştır⁵⁷. Rusya aldığı yerlerle yetinmemiş Türkistan'ı işgal etmeye devam etmiştir. Rusya'nın, Kırım savaşından yenik çıkması ve ardından özellikle Türkiye zararına genişleme fikirlerinin İngiltere ve Fransa'nın müdahaleleriyle engellenmesi, itibar kaybına neden olmuş ve Ruslar, içerisinde bulundukları durum itibarıyla Avrupa devletleriyle rekabet edemeyeceklerini anlamışlardır. Bu olay, Rusya'yı Türkistan tarafına yayılmaya teşvik eden önemli bir unsur olmuştur⁵⁸. Ayrıca Rusya ile İngiltere arasındaki rekabet Boğazlar üzerine de yoğunlaşmıştı. 1856 yılında gerçekleşen Paris Antlaşması'yla bu rekabete şimdilik son verilmiş, ancak Rusya bu meseleyi onur meselesi haline getirmiş ve sürekli İngiltere'yle bir hesaplaşma hayali kurmuştur. İngiltere'yi Hindistan'a giden yolda tehdit etmek için Türkistan'ı kendi kontrolü altında tutmayı elzem görmüştür⁵⁹.

Çarlık Rusya'sı, Türkistan'a hâkim olabilmenin ön şartı olarak Kafkasları görmüş, Şeyh Şâmil önderliğinde istiklâl mücadelesi veren Müslümanlara karşı savaşılmaya başlayarak 1859 ve 1860'larda onlara ağır darbeler indirmiş ve kısa

⁵⁵ Karutz, a.g.e., s.101-103.

⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.23.

⁵⁷ Hayit, Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın..., s.194.

⁵⁸ Kurat, a.g.e., s.369.

⁵⁹ Baymirza Hayit, **Sowjetrussische Orientpolitik Am Beispiel Turkestans**, Kiepenheuer&Witsch Verlag, Kön-Berlin 1962, s.15.

zaman içerisinde bütün Kafkasya'ya hâkim olmuştur. Böylece Kafkaslar, Türkistan'daki Rus yayılmasının en önemli üssü haline gelmiştir. Türkistan'da da boylar arasındaki siyasi rekabetten dolayı bir birlik sağlanamamış ve çöküş hızlanmıştır⁶⁰.

Türkistan halkını meydana getiren Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Tatarlar ve Türkmenler tamamen göçebe hayatı yaşayan, kabile toplulukları değillerdi. Türkistan'da Hokant, Buhara, Hive hanlıkları gibi milli devletler bulunmaktaydı. Rus Çarlığı, Türkistan işgalini tamamlamak maksadıyla Türkistan hanlıklarını da ele geçirmek için hazırlıklar yapmıştır. İki ay kadar Rus ordusuna direnen Taşkentliler, 24 Haziran 1865 tarihinde şehirlerini kaybetmişlerdir. Taşkent'in düşmesi Hokant Hanlığının sonu anlamına gelmektedir, netice itibariyle öyle olmuş ve Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokant Hanlığı Rus nüfuzuna dâhil edilmiştir⁶¹. Rusya'nın Taşkent'i almasından sonra General Kaufmann⁶² tarafından sırasıyla, 24 Ağustos 1873'te Hive Hanlığı ve 2 Mart 1876'da da Buhara Hanlığı işgal edilmiştir⁶³. İşgal edilen bu Türk-Müslüman şehirlerinde çocuk, kadın, yaşlı demeden binlerce insan katledilmiştir. Ayrıca, adeta bu savaşı Türkler başlatmış gibi, Ruslar tarafından yerli halka altından kalkılması çok zor olan bir savaş tazminatı ödettilmiş, bunun sonucunda halk çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendine gelememiştir⁶⁴. Otuz yıl gibi kısa bir süre içerisinde tarihte görülmemiş az bir kayıpla Rusya işgali gerçekleştirmiştir. 1847'de Seyhun'un aşağı kısmına yerleşen Rusya'nın, 1872 yılına kadar Türkistanlılarla yaptığı savaşlarda sadece 400 ölü ve 1600 yaralı, 1879-1881 yılları arasında Teke Türkleriyle gerçekleşen savaşlarda da 621 ölü ve 825 yaralı verdiği ifade edilmektedir. 30 bin askeri olan Taşkent şehrini

⁶⁰ Abdülhaluk Çay, **Uluğ Türkistan**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2015, s.62.

⁶¹ Bkz. Mehmet Saray, "*Rusya'nın Türkistan'da Yayılması*", **Türkler**, C. XVIII, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.980-981.

Konuyla ilgili ayrıca, bkz. Robert F. Baumann, "*Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması*", **Türkler**, C. XVIII, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1000-1017.

⁶² General Konstantin Petrovič von Kaufmann, Almanya'nın Holstein bölgesinden Rusya'ya göç etmiş bir kolonist ailenin oğludur ve ayrıca Türkistan'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesinden sonra Türkistan'a atanan ilk Rus valisidir. (Bahodir Sidikov, **Einer unermessliche Region-Deutsche Bilder und Zerbilder von Mittelasien (1852-1914)**, Logos Verlag, Berlin 2003, s.30.)

⁶³ Ali Yalçınkaya, **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan-1856'dan Günümüze**, Ankara 2006, s.87, 93-94.

⁶⁴ Saray, a.g.m., s.983.

1.950 Rus askerinin ve 60 bin kişilik ordusu olan Buhara'yı 3.500 kişilik Rus kuvvetinin yenmesi ve neredeyse hiç kayıp vermemesi askeri açıdan Türkistanlıların ne kadar zayıf bir durumda olduklarını ortaya koymaktadır. Teknolojik eksiklikle birlikte bunun en önemli nedenleri arasında Türkistan'da kuvvetli bir Türk Devleti'nin olmamasını göstermek doğru olacaktır⁶⁵.

Böylece Türkistan coğrafyasının hemen hemen tamamı XX. yüzyıla girilirken Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiş, Türkistan'a askeri, siyasi ve ticari olarak daha fazla nüfuz etmeye başlamıştır. Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümünü oluşturan Hive ve Buhara hanlıkları iç işlerinde serbest, fakat dışişlerinde Rusya'ya bağlı devletler haline getirilmiştir. Ruslar büyük Türkistan coğrafyasını, Türkistan ve Step Genel Valilikleri adı altında iki idari birimle yönetmeye başlamışlardır. 11 Temmuz 1867 tarihinden itibaren Rusya Savaş Bakanlığı'na bağlı teşkil edilen Türkistan Genel Valiliği; Seyhun, Fergana, Semerkant, Yedisu ve Hazar bölgesinden oluşmaktaydı. Step Genel Valiliği ise, Akmolinsk (Akmola) ve Semipalatinsk bölgelerini kapsamaktaydı. Taşken şehri ise her iki valiliğin merkezi konumundaydı. Turgay ve Ural bölgeleri de doğrudan Rus içişlerine bağlanmış ve valiliklerden dışarıda bırakılmıştı⁶⁶.

Yukarıda anlatılan işgallere ilaveten Rusya, Çar II. Aleksander'in (1855-1881) önderliğinde ekonomik, eğitim ve askeri alanlarda reformlara girişmiş ve kısa zaman içerisinde toparlanmıştır. Bütün Rusya'da 1901 senesinde toplam 56.500 km'lik demiryolları hatlarının olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Rusya'da Avrupa'daki metropollerle yarışacak büyükşehirler oluşmuştur. 1889-1904 yılları arasında yıllık %3.25 büyüme oranıyla gelişimini ve sanayileşmesini hızlandırmıştır⁶⁷. Böylece artık Avrupalı devletlerle rekabet edecek güce de ulaşmıştır. Rusya'nın Türkistan'ı tamamen işgal etmesinden sonra, İngiltere de Hindistan'ı güvence altına almak adına Türkistan'da bazı emeller beslemiştir. Bu

⁶⁵ Bkz. Kurat, a.g.e., s.371.

⁶⁶ Richard Lorenz, "Die Turkmenen. Zum historischen Schicksal eines mittelasiatischen Volkes", **Turkestan als historische Faktor und politische Idee-Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17. Dezember 1987**, (Yay. Haz. Erling von Mende), Studien Verlag, Köln 1988, s.137-138.

⁶⁷ Manfred Hildermeier, **Die Sowjetunion 1917-1991**, 2. Auflage, Oldenbourg Verlag, München 2007, s.2-3.

vakitten sonra iki imparatorluk arasında bölge hâkimiyeti noktasında çetin bir mücadele başlamıştır. Rus ve İngiliz İmparatorluğu'nun kendi aralarındaki bu kavgalarına literatürde “*Great Game*” yani “*Büyük Oyun*” ismi verilmiştir⁶⁸. Daha sonra söz konusu bu büyük oyunun içerisine Almanya'nın da dâhil olduğu görülmektedir.

Yukarıda özetle izah edilmeye çalışılan Rusya'nın Türkistan'da kurduğu idari yapı 1917 Bolşevik ihtilâline kadar devam etmiştir. İhtilalden sonra Sibiry'a da da 3 yönetim oluşmuştur. Ural'dan Baykal Gölü'ne kadar Kolçaklar, Baykal'dan Mançurya'ya kadar General Semerun ve buradan da Ladiwostok'a kadar General Hernath hâkim durumdadır. Lenin, kendilerini destekleyebilecek her ülkenin temsilcilerini Kremlin'de ağırlamış ve onlarlar siyasi istişareler yapmıştır. Almanya'nın hazırlattığı raporlarda Ukrayna, Letonya ve Litvanya ile Rusya'nın birbirilerine çok yakın oldukları belirtilmekle birlikte, bu ülkelerin ileride tek çatı altında federasyon olarak birleşmelerinin hiç de temelsiz olmadığı vurgulanmaktadır. Lev Troçki (Leo Trotzki)⁶⁹, bunun için çalışmalar yürütmüş ve ciddi kampanyalar başlatmıştır⁷⁰.

Bu yüzyılda Türkistan ahalisini en çok etkileyen siyasi olaylardan birisi 1916 senesinde gerçekleşen Türkistan milli ayaklanmasıdır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte “*Savaş İhtiyaçları Vergisi*” adı altında Türkistan ahalisinden yüksek meblağlarda vergiler toplanmaya başlanmıştır. 1915 senesinde sadece Seyhun

⁶⁸ Rauf Dschafarow, **Die Politik der Gross- und Regionalmächte im Südkaukasus und in Zentralasien**, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2009, s.16.

Bölgedeki İngiliz-Rus rekabeti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Steven Sabol, “*Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti*”, **Türkler**, C. XVIII, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1018-1034.

⁶⁹ 7 Kasım 1879'da Ukrayna'da dünyaya gelen Lev Troçki, Bolşevik siyasetçi, devrimci ve Marksist teorisyenidir. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında etkili bir siyasetçiydi. Dışişleri'nden sorumlu Halk Komiserliği görevini alan ilk kişidir. Aynı zamanda Kızıl Ordu'nun da kurucusu ve komutanıdır. Daha sonra Savaşan Sorumlu Halk Komiserliği görevi de yapmış, Bolşevik Parti'nin Politbüro üyesidir. Lenin'in sıkı takipçilerinden birisidir. 21 Ocak 1924 tarihinde Lenin'in ölümünden sonra Stalin ile iktidar mücadelesi vermiş ve Stalin tarafından ülkeden sürülmüştür. 1929-1933 yılları arasında İstanbul'da yaşayan Troçki, sırasıyla Fransa'ya, Norveç'e ve Meksika'ya gitmiştir. Stalin tarafından rejim için tehlikeli görülmüş ve öldürülmesine karar verilmiştir. Troçki, Meksika'da suikasta uğramış ve 21 Ağustos 1940 tarihinde hayatını kaybetmiştir. (Alexander Saravoc, “*Der prophet und der Eispickel-Wie Stalin seinen Rivalen Trotzki ermorden ließ*”, www.spiegel.de. Yazılış Tarihi: 17.08.2017. Erişim Tarihi: 17.01.2019)

⁷⁰ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Orient Büro'nun (Doğu Bürosu) Türkistan gündemiyle ilgili hazırladığı rapor, 13.06.1919.

ve Yedisu bölgelerinden Ruslar tarafından bir milyon baş koyun götürülmüştür. Bununla birlikte Türklerin askerlik yapmamalarına karşılık gelirlerinin %21'i askerlik vergisi olarak kesilmiştir⁷¹. Baymirza Hayit'in verdiği bilgilere göre, 1916 senesinde Türkistan Umumi Valiliği'nden Rus cephelerine 654.388 ton pamuk, 38.004 m² dayanıklı yün halı, 49.744 ton et, 70 bin adet sığır, 12.797 adet deve ve 2,4 milyon altın ruble gönderilmiştir⁷². Bunların haricinde Türkistan'dan Rus yönetimine 200 pud⁷³ sabun, 3 milyon puddan fazla pamuk yağı, 474 bin pud balık, 70 bin at, 270 araba, 13.441 çadırla birlikte kurutulmuş meyve ve başka yiyecekler de sevk edilmiştir. Rusya'nın Türkistan ahalisine madden yüklediği ağır yükün yanında manen de huzursuzluk verdiği görülmektedir. Bu konuya en iyi örnek olarak, Fergana'da bulunan valilik parkının girişinde “Özbekler ve Köpekler Giremez”⁷⁴ levhasının asılı olması verilebilir. Yukarıda anlatılan adaletsizlikler, hakaret ve Türklere getirilen ağır vergi mükellefiyetleri Türkistanlıların memnuniyetsizliklerini artırmış, milli bir isyanın meydana gelmesinde önemli etkenler olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında 300 binden fazla askerin ölmesi, 1 buçuk milyon askerin ya esir düşmesi ya da kaybolması ve yaklaşık 1 buçuk milyon askerin de yaralanma, hastalanma gibi sebeplerle savaş gücünü kaybetmesi sonucunda toplamda yaklaşık 3 buçuk milyona yakın Rus askerinin savaşta devre dışı kaldığı bilinmektedir. Savaşın devamındaki insan gücü ihtiyacıyla birlikte Rus Hükümeti'nde, Rus ordusunun takviye edilmesi gerektiği düşüncesi hâsıl olmuş ve sömürü bölgelerinden insan gücü getirmeye karar verilmiştir. Türkistanlılar askerlik görevi yapmıyorlar, buna karşılık mecburi bağış ya da orduya yardım yapıyorlardı. Çar II. Nikola'nın 25 Temmuz⁷⁵ 1916 tarihinde çıkarttığı bir kararla 19-43

⁷¹ Aynakul, Gülnisa, “Birinci Dünya Savaşında Rus cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği”, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaş'ını Anlamak, Uluslararası Sempozyum, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s.509.

⁷² Baymirza Hayit, **Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.11. (Kısaltma: Hayit, Basmacılar...)

⁷³ Pud; Rus ağırlık birimidir. 1 Pud=16,380 kg'dır. (Gerhard Wahrig, **Das Grosse Deutsche Wörterbuch**, Gütersloh 1968, s.2811.)

⁷⁴ Baymirza Hayit, **Die Türkvölker in der SU seit 1917-Die Orientierung**, Achten Beiheft, BYY 1966, s.7. (Kısaltma: Hayit, Die Türkvölker...)

⁷⁵ Baymirza Hayit'in ifadesiyle, Çar'ın emir verdiği tarih 8 Temmuz'dur. Bu emirle 234 bin Türkistan Umumi Valiliği'nden ve 250 bin Step Umumi Valiliği'nden olmak üzere 484 bin Türkistanlının derhal askere alınması söz konusuydu. Zor kullanılarak 200 bin Türkistanlı askere alınmış ve cephe gerisinde çalıştırılmaya başlanmıştır. (Bkz. Hayit, Basmacılar..., s.9.)

yaşlarındaki Türkistanlılar cephelerde geri hizmetlerinde kullanılmak üzere orduya alınmaya başlanmıştır. Bunun üzerine zaten bunalmış olan ahalinin büyük bir kısmı bu karara karşı gelmeye başlamış ve bu olay büyük bir isyanın başlangıcı olmuştur⁷⁶. Rus Çarının aldığı karar sadece Türkleri değil, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Rus olmayan diğer milletlerin de ağırına gitmiştir. Her şeyden önce harman mevsiminin olması köylülere zora sokmuştur. Bunun haricinde asker olarak orduya almadıkları ve güvenmedikleri milletleri cephe gerisinde amele olarak çalıştıracak olmaları başta Türkler olmak üzere diğer milletleri de rencide etmiştir. Fakat bunun da öncesinde Osmanlı Devleti'nin savaşta Almanya ile müttefik olması zaten Türkistan Türklerinin Rusya'ya karşı olan düşmanlıklarını körüklemiştir. Bunun üzerine Semerkant'ta Müftü Mahmut Hoca'nın evinde, Taşkent'ten Münevver Kârî, Hive'den Pehlivan Niyaz, Buhara'dan Osman Hoca, Cizzak'tan Kârî Kâmil, Hokant'tan Abid Can toplanmışlar ve Türkistan'daki siyasi durumu istişare etmişlerdir. Sonuç olarak Türkistanlıların cephe gerisinde siper kazma gibi amele işlerinde kullanılmak üzere seferber edilmeleri halinde bir ayaklanmanın başlatılması ve Türkistan'ın bağımsızlığının talep edilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁷.

İsyan ateşi Semerkant bölgesinin Hocent şehrinde yanmaya başlamış, kısa zaman içerisinde Seyhun, Fergana bölgelerine yayılarak buradan da Oş, Ketmen Tepe, Çatkal, Toğuz-Toro gibi Kırgızların iç yerleşim yerlerine kadar genişlemiştir⁷⁸. Rus tahakkümüne karşı gerçekleşen ayaklanma, önce Kırgızlar tarafından başlatılmış ve ardından Kazaklar, Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar harekete geçmişlerdir. Ele geçirilen Rus askerleri ve memurları öldürülmüştür⁷⁹. Rus ordusu küçük askeri

⁷⁶ Söz konusu dönemde Türkiye'den Adil Hikmet Bey ve 4 arkadaşı bölgedeki Türk halklarını Ruslara karşı organize etmek ve onları uyandırmak amacıyla Türkistan'a gelmişler ve isyanda Kırgızların başına geçmişlerdir. Adil Hikmet Bey'in bildirdiğine göre, Kırgızların isyan etmelerinde, bilinen birçok sebebin yanında I. Dünya Savaşı'nda (Osmanlı) Türk askerine silah çekmek istemedikleri de yatmaktadır. (Bkz. Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, (Yay. Haz. Yusuf Gedikli), Ötüken Neşriyat, 5. Baskı, İstanbul 2017, s.200.)

⁷⁷ Dilek Polat, **Çarlık Devrinde Türkistan'daki Milli Ayaklanmalar**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009, s.65.

⁷⁸ Aynakul, a.g.m., s.511.

⁷⁹ Kuropatkin'in Çar'a 22 Şubat 1917 tarihinde Türkistan ayaklanmasının sonucuyla ilgili yazmış olduğu raporunda, 97 Rus askerinin ve 2325 Rus köylünün (kolonist) öldürüldüğünü, 86 askerin yaralı olduğunu, 76'sının da kaybolduğunu bildirmiştir. (Baymirza Hayit, **Turkestan Zwischen Russland Und China**, Amsterdam 1971, s.202. Kısaltma: Hayit, Turkestan Zwischen...) Ancak, konuyla ilgili okumalarımızda, tam sayıyı bilmemekle beraber, Rus tarafının kaybının Kuropatkin'in verdiği rakamlardan çok daha fazla olduğu sonucunu çıkartmaktayız.

birliklerle isyanı bastırmaya çalışsa da gücü yetmemiş ve bunun üzerine büyük askeri birlikler bölgeye sevk edilmiştir⁸⁰. Türkistanlıların ellerinde yeterli silah bulunmadığından ve başta askere alınmadıkları için her hangi bir savaş tecrübeleri olmadığından mücadeleyi daha fazla etkili bir biçimde devam ettirememişlerdir. Rus ordusu tarafından elebaşlarıyla birlikte yakalananların çoğu yardım ve yataklık yaptıkları gerekçesiyle kadın-yaşlı demeden idam edilmiş ve geriye kalanlar da ya sürgüne gönderilmiş ya da hapis edilmiştir. Netice itibarıyla bu olay bir toplu katliama dönüşmüştür. Dört bine yakın Rus hayatını kaybederken, yaklaşık 200 bin Türkistanlı şehit edilmiştir. Bununla birlikte 332 bin kişi memleketinden olmuş, Rusların gerçekleştirdikleri zulüm ve katliamdan Doğu Türkistan'a kaçarak kurtulabilmiştir. Geride kalanların 168 bin kişisi Sibiry'a sürülmüştür. Aslında hem Doğu Türkistan'a kaçmak için yola çıkanların hem de Sibiry'a sürülenlerin sayıları çok daha fazladır, ancak kaçışın kış ayına denk gelmesiyle bir sürü insan karlı dağlarda soğuktan donarak hayatını kaybetmiştir. Toplamda 700 binden fazla Türkistanlı doğrudan ya da dolaylı olarak bu olaylardan etkilenmiştir. Elebaşı olarak görülen 347 kişi idam edilmiş⁸¹, 228 kişi ağırlaştırılmış müebbet ve 128 kişi de hapis cezası almıştır. Sadece Yedisu bölgesinde yerli halkın %30'u katledilmiştir. İsyan önce Yedisu bölgesinde mevcut olan aile 89 bin 854 iken, isyan sonrası Ocak 1917'de katledilenler ve sürülenlerle birlikte 30 bin 787'ye düşmüştür. İçlerinde saray ve köşk de olan 10 binden fazla konut tahrip edilmiş ya da yıkılmıştır. Ruslar tarafından yüzlerce Türkistan köyü yerle bir edilirken, köylerdeki hayvanlara el konularak köylüler sürgün edilmişlerdir. Türkistanlılar bu dönemde ellerindeki atların %50'sini, develerin %55'ini, sığırların %39'unu ve küçükbaş hayvanların da %58'ini kaybetmişlerdir. Ayaklanmadan sonra Cizzak'ta 2 bin hektar, Yedisu

⁸⁰ 17 Temmuz 1916 tarihinde Türkistan'da harp ilan edilerek Rus Hükümeti tarafından isyan bölgesine 11 tabur ve 3300 kişilik Rus Kazaçığı (Bölük) gönderilmiştir. (Aynakul, aynı yer.) İsyanı yer alan Adil Hikmet Bey, karşılarında 250 bin kişilik düzenli Rus ordusunun var olduğunu, Rusların mitralyöz, top ve uçak kullandıklarını ifade etmektedir. (Adil Hikmet Bey, a.g.e., s.239-240.) Hayit'in verdiği bilgilere göre ise, General Kuropatkin yönetiminde Rus ordusu 14 tabur, üç yüz kişilik 33 bölük, 42 top ve 62 makinalı tüfekte Türkistanlılara karşı koymuştur. Ayrıca Yedisu bölgesinden 6 bin, Seyhun'dan 1770, Fergana'dan da bin ve 1917 senesinin ilk üç ayında da bu rakamlara ilave olarak 5950 Rus köylüsü (kolonist) silahlı bir vaziyette Rus ordusuna destek vermiştir. (Hayit, Turkestan Zwischen..., s.202-203.)

⁸¹ Türkistan Genel Valisi Kuropatkin, Rusya'daki büyük ihtilâl gerçekleşmeden bir ay önce, 1 Şubat 1917 tarihinde, söz konusu 347 kişinin idamını onamıştır. (Baymirza Hayit, **Forschungen zur neuen Geschichte der Völker Osteuropas und Asiens**, (Yay. Haz. Gerhard von Mende), C. W. Leske Verlag, Darmstadt 1956, s.48.) (Kısaltma: Hayit, Forschungen zur neuen...)

bölgesinde 2 milyon 510 bin hektar arazi ve yüz binlerce hayvan yerli halkın elinden alınarak Rus ordusuna destek veren Rus köylülerine (kolonistlere) ödül olarak verilmiştir⁸². İsyandan sonra (1917) savaş şartlarının da getirdiği zorluklarla birlikte, Türkistan ahalisini cezalandırmak maksadıyla, Rusya tarafından Türkistan'a hiç tahıl ihracatı yapılmamıştır. Oysa isyan çıkmadan önce, 1916 yılında yaklaşık 354 bin ton tahıl gönderilmişti. Bunun sonucunda halk açlıkla karşı karşıya kalmıştır⁸³. Türkistan şehirleri, kasabaları ve köyleri savaş meydanlarına dönmüş, yara almış insanlar süngülenerek öldürülmüş, bütün varlıklar Rus askerleri tarafından talan ve yağma edilmiştir. Rus askerleri yağmaladıkları gümüş ziynet eşyalarını, ipek başörtüleri ve mescitlerden talan ettikleri kıymetli, tarihi değeri olan dokuma eşyalarını etraftakilere satarak ceplerini doldurma peşine düşmüşlerdi⁸⁴.

Sonuç olarak bu ayaklanmanın Türkistan ahalisine pahalıya mâl olduğu açıktır. Ancak, çok fazla etkili olmasa da 1917 senesine kadar olaylar devam etmiş, savaş zamanında ciddi bir askeri birliğini Türkistan'a sevk etmek zorunda kalan Rus yönetimi I. Dünya Savaşı cephelerinde sıkıntıya düşmüştür. Böylece söz konusu Türkistan isyanının, Ruslar açısından I. Dünya Savaşı'nın genel gidişatını etkilediğini söylemek mümkündür⁸⁵. Bu süreç içerisinde Türkistan, Rusya için I. Dünya Savaşı'nda ayrı bir cephe olma özelliğine sahip olmuştur⁸⁶. Bununla birlikte Rus Hükümeti ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırmayı başardıysa da, bu olaylar Türkistanlılar arasında milli duyguların yükselmesine sebep olmuş ve ayrıca dünya kamuoyuna Merkez Asya halklarının Rusya'dan ayrılmak istedikleri de duyurulmuş oldu. Sistemli olarak her hangi bir merkezden idare edilemeyen bu isyanlar, Türklere birbirinden bağımsız hareketlerin fayda yerine zarar getireceğini göstermiştir. Bazı aydınlar bunu erken fark etseler de isyancılara tesir etmeye ve ayaklanmaları durdurmaya güçleri yetmemiştir. Sadece Ruslara karşı duyulan nefret, öfke ve bağımsızlık arzusu yeterli olmamış, batının tekniğinden, disiplininden yoksun olan

⁸² Bkz. Rudolf A. Mark, **Krieg an fernen Fronten-Die Deutschen in Zentral Asien und am Hindikus** 1914-1924, Ferdinand Schöning Verlag, Paderborn, 2013, s.43. (Kısaltma: Mark, Krieg an...); Baymirza Hayit, *Forschungen zur neuen...*, aynı yer; Hayit, *Turkestan Zwischen...*, s.203-204; Aynakul, a.g.m., s.512; Polat, a.g.t., s.80-82.

⁸³ Baymirza Hayit, *Forschungen zur neuen...*, s.53.

⁸⁴ Ercan Çelebi, "8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan'da 1916 Yılı Genel Ayaklanması", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 144, İstanbul Haziran 2003, s.188-189.

⁸⁵ Bkz. Kurat, a.g.e., s.449-451.

⁸⁶ Hayit, *Basmacılar...*, s.9.

Türk boyları, düzenli, teşkilatlı ve donanımlı Rus ordusu karşısında çok fazla direnç gösterememişlerdir⁸⁷.

Alman istihbaratının Türkistan'da gerçekleşen ayaklanmaları Ağustos 1916'dan itibaren Alman yetkililerine haber verdiği görülmektedir. İstihbarat birimi, General Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Türkistan genel valisi tayin edildiğini ve olayların ciddi bir hal aldığını bildirmiştir⁸⁸. Bu tarihten itibaren birime, meçhul cinayetlerin, sokak olaylarının, Hokant'tan Taşkent'e kadar halk arasında bir huzursuzluğun ve bir hareketlenmenin olduğu haberleri detaylı bir şekilde gelmeye başlamıştır. Türkistan'da, Çin'de ve Türkiye'de bulunan Alman istihbarat elemanları Berlin'e sürekli bilgi aktarmışlardır. Ancak, bu aşamada Berlin'in olayları sadece takip ettiği ve sonucunu tahmin edemediği, hatta çok fazla ilgilenmediği görülmektedir. Burada savaş zamanı ve Türkistan'ın aktif olan cephelere uzak olması münasebetiyle Almanya'nın dış politikasında yeterince yer etmediği düşünülebilir⁸⁹.

Şüphesiz bu yüzyılın en önemli siyasi gelişmelerinde birisi de üç yüz yıllık Romanov hanedanlığının ve onunla beraber Çarlık rejiminin yıkılmasına sebep olacak 1917 yılında Rusya'da gerçekleşen ihtilâldir. Öncesi Rusların Japonya'ya karşı yenilgisi ve ardından I. Dünya Savaşı, Rus toplumundaki huzursuzlukları artırmış ve daha da önemlisi toplumdaki çatışmayı gün yüzüne çıkartmıştır. Tıpkı Fransız devriminde olduğu gibi 1917 senesine gelindiği vakit Rusya maliyesi de çökmüş, vergi sistemi karışık ve adaletsiz bir duruma gelmiştir. Savaşın ağır masrafları halkın omuzuna yüklenmiş ve halk iyice yoksullaşmıştır. Ayrıca Rusya Devleti, kurulduğu günden beri demokratik gelenek ve örgütlerden yoksundu. Bütün bu sorunlar üst üste eklenince Rus halkı, savaşın vermiş olduğu bıkkınlıkla birlikte rejime karşı büyük bir isyan başlatmıştır. Aynı şekilde üç yıldan beri birçok cephede anlamsızca aç, yoksul bir şekilde savaşıyor ordu da isyanı bastırmak için hevesli olmamış ve devrimci hareketin üstüne yürümemiştir. Mart 1917 itibariyle Çarlık rejimine son verilmiş ve geçici bir hükümet kurulmuştur, ancak geçici Hükümetin başarısız olması sebebiyle Kasım ayında Lenin'in önderliğinde Bolşevikler iktidarı

⁸⁷ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 -1917)**, Ankara 1985, s.245.

⁸⁸ PA-AA, R 11071, Wesendonk'un Türkistan ayaklanmasıyla ilgili yorumu, Berlin 23.08.1916.

⁸⁹ Mark, Krieg an..., s.43-44, 47.

ele geçirmişlerdir. Mart 1918’de Rusya’ya karşı savaşı devletlerle Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmış ve böylece Rusya I. Dünya Savaşı’ndan resmen çekilmiştir⁹⁰.

İhtilâlden sonra rejimlerinin karakterini daha da netleştiren Bolşevik Hükümeti, Rus olmayan unsurların da desteğini almak amacıyla radikal fikirler ihtiva eden yeni bir beyanname yayınlamış, Rus ve Rus olmayan milletlere daha çok haklar ve hürriyetler vermeyi vaat etmiştir⁹¹. Bolşevik Hükümeti’nin bu vaadi doğal olarak bütün Türkistan halkını sevindirmiştir. Türkistan halkında yeniden bir bağımsızlık ümidi doğmuş ve yüz yıllarca süren baskı ve zulmün sona ereceği hayal edilmiştir. İhtilâlin gösterdiği hürriyet havası, Rus olmayan milletler arasında, bilhassa Türklerde milli politik çalışmaların hızlanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde (1917-1924) Rusya’nın bütün Müslüman Türk bölgelerinde bağımsızlık hareketleri canlanmış, Türkistan halkları kendilerine bağımsızlık verilecek sözlerine inanmışlar ve bunun için çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Böylece ihtilâl gerçekleşikten bir ay sonra 4-8 Nisan 1917 tarihleri arasında Taşkent’te Türkistanlı Müslümanların ilk kongresi gerçekleşmiştir. Türkistan işgali başladığı yıllardan beri, Türkistan ahalisi ilk kez açıktan bir kongre düzenlemiştir⁹². Kazak bölgesinde Alaş-Orda Hükümeti, Hokant’ta Otonom Hükümet kurulmuş, ayrıca Hive ve Buhara da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁹³.

Türkistan’daki sosyal ve siyasi olaylara yön verebilmek maksadıyla Münnevver Kari başkanlığında “İslam Şurası” kurulmuştur. Şura hemen Türkistan genelinde bir Müslüman Kongresi’nin toplanmasına karar vermiş ve kongre 17 Nisan 1917 tarihinde 440 delegenin katılımıyla Taşkent’te gerçekleştirilmiştir. Kongrede en çok üzerinde durulan konular; “Rusya’nın gelecekteki yönetim biçimi ve Türkistan’ın bu yönetimdeki yeri” ile “Rus göçmenlere daha önceleri verilen arazilerin durumu” olmuştur. Ancak, 440 delegenin tamamının aynı görüşte olmaması, içlerinde

⁹⁰ Bkz. Oral Sander, **Siyasi Tarih-İlk Çağlardan 1918’e**, 19. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara 2009, s.389-391.

⁹¹ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 136.

⁹² Hayit, *Forschungen zur neuen...*, s.49.

⁹³ Marie Carin von Gumpenberg, Udo Steinbach, **Zentralasien-Geschichte-Politik-Wirtschaft**, C.H. Beck Verlag, München 2004, s.42-43; David X Noack, “*Die Ränkespiele der Grossmächte im Raum Turkestan 1914-1919*”, **Erste Weltkrieg-Globaler Konflikt-Lokale Folgen Neue Perspektiven**, (Yay. Haz. Stefan Karner), Studien Verlag, Innsbruck 2014, s.407; Hayit, *Die Türkvölker...*, s.8.

Cedidizm ve Muhafazakâr tarafların olması gruplaşmalara neden olmuştur. Hukukçu Ubeydullah hoca tarafından bu işe bir son vermek maksadıyla bütün fikirlerin bir çatı altında toplanması teklif edilmiş ve bunun için bir “*Milli Merkez*” kurulması kongre delegeleri tarafından kabul görmüştür. Mustafa Çokay başkanlığında “*Türkistan Müslüman Merkez Şurası*” kurularak çalışmalarına başlamıştır⁹⁴.

İhtilâlle birlikte Çarlık Rusya’sı devrilmiş ve Rus rejimi değişmiştir, ancak Türkistan’da bulunan Ruslar buradaki hâkimiyetlerinden vazgeçmek istememişlerdir. Kerenski Hükümeti’nin de bu durumu desteklemesi Türkistanlıların Rus demokrasisine olan inançlarını yok etmiştir. Söz konusu olaylar, Alman Doğu İstihbarat Birimi-Rusya Bölümü tarafından 6 Haziran 1917 tarihinde Berlin’e gönderilen “Türkistan’ın Genel Durumu” başlığıyla 29 sayfalık bir raporda izah edilmeye çalışılmıştır. Raporda, bu zamana kadar Rus yönetiminin Türkistan’a koloni bölgesiymiş gibi davrandığı vurgulanmış ve özetle şunlar anlatılmıştır. Daha önce Taşkent’e göç etmiş ve yerleşmiş Rus çiftçilere bile silah dağıtılarak onlar organize edilmişlerdir. Taşkent yönetiminin 23 üyesinden sadece 7-8 tanesi yerli halkı temsil etmektedir. Yerli halk adeta Ruslar tarafından yok sayılmaktadır. Aynı şekilde Semerkant’ta da yerli halkın Rus nüfusuna oranla %90 daha fazla olmasına rağmen vali ve yardımcılarının seçiminde Rusların oyları Müslümanların oylarından beş kat daha fazla çıkmıştır. Seçimlerde hile yapan ve vali seçilen Wjatkin yerli halkı zorbalıkla yönetmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı da Müslümanlar valiyi protesto etmektedirler. Bunun üzerine Rus Hükümeti olayları yatıştırmak için Türkistan’a 4’ünün Müslüman olduğu 9 kişilik bir heyet göndermiştir. Heyetin birinci görevi eski yönetim tarafından atanan bütün memurları görevden almak olmuştur. Bununla birlikte heyet, Ruslar gibi yerli halkın da politik ve kamu alanında temsilciliklerinin olmasını sağlayacaktır. Komiserlik ise işçi ve asker temsilcileriyle anlaşmaya varacaktır. Ayrıca kolonyal bakışa ve koloni politikasına karşı önlem alınacak ve bunlarla mücadele edilecektir. Raporda, yukarıdaki anlatılanların 24.04.1917 tarihli Utro Rossii Gazetesi’nde de haber olarak çıktığı belirtilmiştir. Bu olayların akabinde Müslüman temsilciler de Buhara’dan çekilen telgrafların yerine ulaşmayacağı korkusuyla bilerek Rus Dışişleri’ne Semerkant’tan bir telgraf çekmişler ve eski

⁹⁴ Bkz. Ahad A. Andican, **Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s.38-39.

yönetim tarafından atanan memurların yerine modern bakışa sahip yenilerinin atanmalarını istediklerini bildirmişlerdir. Buharalı Müslümanlar telgraflarının devamında, Rusya Müslümanları olarak burada bulunacak olan Rus temsilcisinin Müslüman birisi olmasını istediklerini belirtmişler ve şu anda görevde olan Bay Miller'in eskiden olduğu gibi Buhara'daki yönetimi etkilemek ve eski despotluğunu devam ettirmek istediğini belirtmişlerdir. Ancak, Rus Hükümeti tarafından Buhara'ya müdahale ettikleri gerekçesiyle Liberal bir parti olan “*Genç Buharalılar*” Partisi'nin kurucuları cezalandırılmışlar, hatta bazıları çok sıkı takip edilerek ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Rus Hükümeti, Buhara'da meydana gelen özgürlük hareketini desteklemeyeceğini bildirerek, yönetimin sadece Buhara Emirinde olduğunu ifade etmiştir⁹⁵.

Yukarıda izah edilmeye çalışılan sıkıntılarla birlikte Türkistanlı lider kadrolar, bu işin böyle devam etmemesi gerektiğini ifade etmişler ve Müslüman halkın kendini yönetmesi için Milli Şura'da muhtariyet projelerini ortaya atmışlardır. Bunun sonucunda Mustafa Çokay, Milli Kurultayı toplamış ve Kurultay tarafından Hokant şehrinde “*Hokant Muhtariyeti*” ilan edilmiştir⁹⁶. Kurulan geçici hükümette Mustafa Çokay dışişleri bakanlığı görevine getirilmiştir⁹⁷. Ancak, Türkistan halkının bu hükümete göstermiş olduğu ilgi ve sevgi Taşkent'teki Bolşevik Rus Hükümeti'ni tedirgin etmiştir. Bunu fark eden Mustafa Çokay, Milli Muhtariyetin varlığını devam ettirebilmesi yönünde siyaset geliştirmeye çalışmıştır⁹⁸. Hokant Hükümeti'nin dışişleri bakanı olarak Çokay, 5-13 Aralık 1917 tarihleri arasında Orenburg'da yapılacak olan Kazak kurultayına davet edilmiştir. Kurultay'da çıkan en önemli karar, “*Alaş Orda*” isminde geçici bir Kazak Hükümeti'nin kurulması olmuştur. Çokay, bu hükümete de üye olarak seçilmiştir. Yani kısaca, Mustafa Çokay, hem Hokant'taki Türkistan Milli Hükümeti'nde hem de Alaş Orda Hükümeti'nde görev

⁹⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi Rusya bölümünün Merkez Asya raporu, 06.06.1917.

⁹⁶ M. Y. Çokayoğlu, **Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu**, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul 1972, s.26; Andican, a.g.e., s.40.

⁹⁷ Baymirza Hayit, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s.589.

⁹⁸ Rasim Bayraktar, *Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi-Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler*, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 39, Erzurum 2013, s.311.

yapacaktı⁹⁹. 2 Ocak 1918 tarihinde de Çokay, Hokant Hükümeti'ne başbakan olarak atanmıştır. Hükümet başkanı olarak Alaş Orda Hükümeti ile daha ciddi birleşmeye yönelik görüşmelere başlamıştır. Ancak, bundan çok rahatsız olan Rus Hükümeti, Hokant'a bir askeri birlik göndermiştir. Rus askerleri şehri üç gün boyunca ateşe vermişler, yaklaşık 10 bin insanı katletmişler ve 12 Şubat 1918'de Hükümeti zorla dağıtmışlardır¹⁰⁰. Bu süreç içerisinde Kızıl Ordu ve silahlı Ermeni grupları tarafından Hokant şehri, yerle bir edilmiş ve özerk yönetimin neredeyse bütün üyeleri öldürülmüştür. Böylece, 1918 yılına geldiği vakit Kızıl Ordu, Taşra kısımlarında pek olmasa da Türkistan'ın merkez şehirlerindeki sanayisine, ticaretine ve ulaşımının büyük bir kısmına hâkim olmuştur.

Alaş Orda Hükümeti bir müddet daha varlığını sürdürmüş ve hızla silahlanmaya başlamıştır. Bu arada hükümet, Bolşeviklere karşı mücadele veren Amiral Kolçak'ın yönettiği Beyaz Ruslarla işbirliği yapmak istediye de Frunze¹⁰¹ tarafından yönetilen Kızıl Ordu, 1919 senesi başlarında Beyaz Ordu'yu yenilgiye uğratmış ve Orenburg'u ele geçirmiştir. 16 Şubat 1919 tarihinde Başkurd Hükümeti adına Zeki Velidi Togan ve Alaş Orda Hükümeti adına da Ahmet Baytursun Moskova'ya giderek bir anlaşma imzalamışlardır. Her ne kadar anlaşma yapıldıysa da tarafların birbirilerine olan güvensizlikleri devam etmiştir. Moskova yönetimi Kasım 1919'da Alaş Orda Hükümeti yöneticilerine bir af çıkartmıştır. Aralık ayında da Alaş Orda Hükümeti'ne bağlı askeri birliklerin Beyaz Ordu'yla olan tüm ilişkileri kesilmiş ve birlikler Kızıl Ordu'ya katılmıştır¹⁰².

Buhara haricinde bütün Türkistan'a hâkim olan Bolşevikler, ana karargâh olarak Taşkent'ti seçmişlerdir. Alman istihbaratının verdiği bilgilere göre, Taşkent

⁹⁹ Abdulvahhap Kara, **Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi**, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2002 İstanbul, s.107-108.

¹⁰⁰ Bayraktar, a.g.m., aynı yer; Andican, a.g.e., s.44-47.

¹⁰¹ Mihail Vasilyevic Frunze, 2 Şubat 1885 tarihinde Kırgızistan'ın Pişpega şehrinde dünyaya gelmiştir. Petrograd'da İktisat öğrenimi görmüştür. Bolşeviklerin yanında yer alan Frunze, silahlı eylemlere katılmaktan 1907 yılında tutuklanmış, 1914'te de hapisten kaçarak, sahte bir kimlikle orduya yazılmıştır. 1917 yılında Bolşeviklerin yaptıkları gösterileri düzenlemiştir. Aralık 1918'de Kızıl Ordu'nun Doğu Cephesi IV. Ordu komutanı olarak atanan Frunze, Amiral Kolçak'ın yönetimindeki karşı devrimci ordulara karşı mücadele etmiş ve onları yenilgiye uğratmıştır. Türkistan'da, Sovyet iktidarının temellerini Frunze atmıştır. Kasım 1921'den Ocak 1922'ye kadar Anadolu'da bulunan Frunze, burada Kominist faaliyetler gerçekleştirmiştir. 1925'te Moskova'da ölmüştür. (Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Mihail_Frunze. Erişim Tarihi: 11.02.2019.)

¹⁰² Bkz. Togan, a.g.e., s.376; Andican, a.g.e., s.53-54.

istasyonuna 18 top ve 20 makinalı tüfek konuşlandıran Bolşevikler, mühimmat ve diğer askeri gereçler açısından oldukça fakirdiler. Bolşevik yönetimi, kendi parasını basmış ve Türkistan dâhil bütün Rusya topraklarında bu yeni basılan ruble kullanılmıştır. Yazıda ise, Rus Kiril alfabesinin kullanımına devam edilmiştir. Her ne kadar Buhara, Bolşevik hâkimiyeti altına girmediyse de durumlar burada da çok iyi değildir. Afganistan'dan yardım almalarına rağmen Bolşeviklerle girdikleri savaşları sürekli kaybetmişlerdir. Kızılsu'dan (Krasnovodsk)¹⁰³ Buhara'ya kadar tren yolu ulaşımı devam ediyordu. Buhara toprakları içerisinde bulunan hatları Buhara askerleri koruyor, fakat teknik personel Ruslardan oluşuyordu. Buhara'ya dışardan gelen kişiler ise sıkı takip altında tutuluyordu. Buhara Emirliği nezdinde Bolşevikleri, burada bulunan Konsolos Schmidt temsil ediyordu. Bolşeviklerin temsilcisi hariç Buhara'da ayrıca Amerika, İngiltere ve Fransa konsoloslukları da bulunmaktaydı. Buhara'da bulunan Danimarkalı ve İsveçli görevliler ise buradaki Alman, Avusturya-Macaristan ve Çek savaş esiri askerlerle ilgilenmekteydiler. Alman istihbarat raporlarında Türkistan'da bulunan Teke Türkmenlerinden ve Yahudilerden de söz edilmektedir. Bütün Türkistan'da ortalama her çadırda 4-5 kişi olmak kaydıyla 45 bin Teke Türkmen'i çadırı bulunmaktadır. Cesur ve hürriyetlerine düşkün olan Teke Türkmenleriyle Bolşevikler çarpışmayı istememektedirler. Teke Türkmenlerinin, 20 bini tecrübeli ve eğitilmiş olmak üzere toplam 60 bin kadar askeri bulunmaktadır. Raporda, Türkistan'da bulunan Yahudilerin özellikle Sartlara karşı çok acımasız oldukları ve onlarla yakınlaşma konusunda dikkatli olunması gerektiği de ifade edilmektedir¹⁰⁴.

Türkistan'daki bağımsızlık hareketleri tek tek Kızıl Ordu tarafından yok edilmiş ve son olarak da sıra yarı bağımsız olan buradaki son Türk Devleti Buhara

¹⁰³ Krasnovodsk şehri: Türkler buraya 'Kızılsu' demektedirler. Ruslarda bundan esinlenerek, Kırmızı su anlamına gelen 'Krasnovodsk' ismini kullanmışlardır. Rusça'da 'Krasna' kırmızı ve 'vodsk' su anlamına gelmektedir. Bu şehrin her tarafı kayalarla çevrili ve limanın da güvenli olmasından dolayı Ruslar burayı askeri bir merkez olarak geliştirmişlerdir. (Bkz. Mehmet Emin Efendi, **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, (Haz. Rıza Akdemir), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.17-18.)

Kızılsu şehri (Krasnovodsk), Hazar Denizi'ne dökülen dağlardan akan çamurlu suların kırmızıya benzetilmesinden dolayı bu ismi almıştır. Günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde yer almaktadır ve adı "Türkmenbaşı" olmuştur. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Türkmenbaşı>. Erişim Tarihi: 22.01.2019)

¹⁰⁴ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nin hazırladığı 30942 sayılı Türkistan raporu, Berlin 20.07.1918.

Emirliği'ne gelmiştir. Buhara Emirliğinin son Emiri olan Âlim Han, sıranın kendisine geldiğini sezmiş ve askeri tedbirler almaya başlamıştır. Ancak, Ruslar özellikle stratejik bir nokta olan demiryolu istasyonundan Buharalı askerlerin geri çekilmesi için anlaşma yapmışlar ve karşılığında daha önce tutukladıkları bazı Buharalıları serbest bırakmayı vaat etmişlerdir. Emir, askerlerin bulunduğu yerin stratejik önemini kavramamış olacak ki, bunu kabul etmiş ve askerlerini 6 km geriye çekmiştir. Ancak, Ruslar, Buhara Emirliğinin sonunu getirecek olan savaşı 29 Ağustos 1920 gecesi baskın şeklinde başlatmışlardır. Bu arada Ruslar tarafından hem halka hem de dünya kamuoyuna, Buhara'nın zorla işgal edilmediği, Emirliğe karşı emekçilerin yardım çağrılarına cevap verildiği, emperyalizme karşı emekçilere yardım maksadıyla Buhara'nın işgal edildiği kara propagandası yayılmıştır. Aslında iki ordu arasında asker sayısı bakımından bir fark yoktu, lakin kullanılan askeri malzeme, silah ve teknoloji açısından büyük fark vardı. Buhara ordusu Kızıl Ordu'ya nazaran daha düzensiz ve teçhizat bakımından çok eksikti. Örneğin, Buhara'nın hiç uçağı yoktu ve hava saldırılarına cevap verebilecek silahlardan da yoksundu. Bu anlamda savaşın kaderini askeri bakımdan sayıca üstünlük değil, teknoloji belirlemiş, Frunze'nin, şehrin uçaklarla ve toplanlarla bombardımana tutulması emrinden sonra şehirde tam manasıyla bir yıkım meydana gelmiştir. Halk ilk defa karşılaştığı uçaklardan atılan bombalardan kurtulabilmek için ibadethanelere sığınmış, ancak oralar da Rus uçaklarından atılan bombalarla yerle bir edilmiştir. Türk-İslam âleminin en önemli şehirlerinden birisi olan Buhara adeta bir harabeye dönmüş ve şehir halkının üçte biri hayatını kaybetmiştir. Buhara şehri Moğol istilasından sonra böyle bir yıkımla karşılaşmamıştı. 1 Eylül 1920 çarşamba günü Emir Âlim Han'ın şehri terk etmesiyle Buhara tamamen Rusların hâkimiyeti altına girmiş ve şehir yağmalanmıştır. Buradan günümüz kuruyla yaklaşık 80 milyar Dolar değerinde, 13 vagon som altının Rusya'ya götürüldüğü ifade edilmektedir¹⁰⁵. Böylece, Türkistan'da bağımsız Türk ve Müslüman hiçbir yönetim kalmamış ve ihtilâl birlikte Türkistanlıların, kendilerine vaat edilen bağımsızlık ümitleri tükenmiştir.

Türkistan'ın lider kadroları, ihtilâlden kısa zaman sonra aslında Bolşevik yönetiminin kendilerine bağımsızlık vermeyeceğini, aksine ihtilâl sürecinin başarıya

¹⁰⁵ Bkz. Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, 2. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s.223-229.

ulaşması için kendilerinin kullanıldığını anlamışlar, bağımsızlıklarını bu vakitten sonra kendi çabaları ve silahlı mücadeleyle elde etmeyi hedeflemişlerdir. 1917-1934 seneleri arasında işgal edilen Türkistan topraklarında, kendi dinlerini ve vatanlarını savunmak adına bir mücadeleye girişmişlerdir. Mücadele veren bu Türkistan mücahitlerine “*Basmacı*” adı verilmiştir. “*Basmacı*” kelimesi, baskıncı, zorba, saldırgan, işgalci, haydut, hırsız, çapulcu gibi anlamlara gelmektedir¹⁰⁶. Ruslar söz konusu bu milli ayaklanmayı böylesine küçültücü kelimelerle anmışlar, dünya kamuoyuna onun bir kitle hareketi değil de bir haydut hareketi olduğunu anlatmak istemişlerdir. Oysa Ruslar hiçbir hakları olmadığı halde Türkistan’ı işgal etmişler, insanları katletmişler ve Türkistan servetini talan etmişlerdir. Bu durumda esasen kimin haydut olduğu aşîkârdır.

Basmacılığın temelleri Hokant’ta atılmış, Türkistan milli mücadelesi buradan başlatılmıştır. Hokant Hükümeti’ni dağıtmak için gelen Ruslara karşı şehri savunan Türkistanlılar, yenilgiye uğrayınca şehri terk edip 20 km uzağındaki Baçır köyüne sığınmışlar, bu köyde tekrar teşkilatlanıp gruplar halinde Ermeni ve Rus askerlerine karşı mücadeleye girişmişlerdir. O dönemde Fergana Vadisinde Ruslara karşı savaşıyan 40 Korbaşı (kumandan-yönetici) birliğinin olduğu bilinmektedir. Korbaşılar, Türkistan’ın tamamını Rus istilasından kurtarmayı, İslami ve milli geleneklere dayalı bir devlet sistemi kurmayı amaçlamışlardır. Basmacılara karşı koymak için Rusya tarafından Aralık 1918’de Rus köylülerine silah dağıtmak suretiyle bir “*Çiftçiler Ordusu*” kurulmuştur. Silah ve teknik açıdan Basmacılardan çok daha ileride olan, Basmacılara göre ciddi bir mali imkânı bulunan Rus ordusuna karşı önemli başarılar alınsa da, 1934 senesinde Kızıl Ordu’nun kesin galibiyetiyle Türkistan milli mücadelesinin silahlı hareketi olan Basmacılık sona erdirilmiştir. Bu silahlı direniş sırasında 2 milyondan fazla Türkistanlı hayatını kaybetmiş ve bu süreç içerisinde Türkistan’da tahribata uğramamış hiçbir Türk-Müslüman yerleşim yeri kalmamıştır¹⁰⁷. Söz konusu bu başarısızlığın başlıca sebeplerinden birisi olarak, verilen mücadelenin koordineli bir şekilde tek merkezden yönetilmemiş olması

¹⁰⁶ Ahmet Kabaklı, “*Enver Paşa-Basmacılar-Baymirza Hayit*”, **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, (Yay. Haz. Rasim Ekşi, Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s.155-156.

¹⁰⁷ Basmacılar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Hayit, Basmacılar...

gösterilmektedir. Bununla birlikte tecrübeli subay ve askerlerin eksikliği, yeterince silah ve mühimmatın olmaması, Türkistan halkına dışardan hiçbir yardımın gelmemesi de önemli nedenler arasında sayılmaktadır¹⁰⁸.

İhtilâlden sonra sözünde durmayan Bolşevik yönetimine karşı direnç göstermeye çalışan Türkistan halkının, özellikle 1919 yılından itibaren bu direncinin zayıfladığı ya da direnecek gücünün pek kalmadığı görülmektedir. Halkın düştüğü bu durum, Alman Dışişleri'nin hazırlattığı 1919 yılı Türkistan raporlarında açıkça görülmektedir. Halk, maddi sıkıntılardan, kıtlık ve açlıktan dolayı hangi hükümet gelip de kendisine iş, ekmek, huzur verirse onu destekleyecektir. Eski Rusya zamanındaki soylulardan ve subaylardan birçoğu yurt dışına kaçmış, bunlardan Beyaz Ruslar arasında bulunan varsa da çoğunluğu Bolşevik taraftarı olmuştur. Rusya zamanında memur ve tekniker olan vatandaşların hemen hemen tamamı bu dönemde de yaptıkları işleri yapmaya devam etmişlerdir. Bunların gelirleri iyi seviyededir. Ancak, memur olmayan ya da devlet işinde çalışmayan halk, büyük sıkıntılar çekmekte ve açlıkla mücadele etmektedir. Örneğin, 12600 kişinin çalıştığı büyük Jaroslaver tekstil fabrikasında kişi başı günlük 250 gr gıda düşmemektedir. İnsanların günlük ihtiyacı 3300 kalori olmasına rağmen buradaki insanlar 745 kalori ancak alabilmektedirler. Ülkedeki çiftçiler de çok pasif haldedirler. Onlar da kendilerine çiftçilik için gerekli hayvan ve malzeme verecek, onları anarşist faaliyetlerden koruyabilecek her türlü yönetime razıdırlar. Söz konusu dönemde büyükşehirlerden köylere geri dönüşler hız kazanmıştır. Ülkenin ulaşımı da çok iyi durumda değildir. Bütün tren yollarının, rayların, lokomotif ve vagonların bakımları ve tamiratları 1,5 seneden beri tren yolu çalışanlarının tümünün cephelerde olmasından dolayı yapılamamıştır. Ülkede çıkan kömür, nafta¹⁰⁹ vb. bütün yanıcı maddeler savaş endüstrisinin ihtiyaçlarını gidermekte zaten yetersiz gelmektedir, böylece halka yakacak verilmemiştir.

¹⁰⁸ Hayit, Die Türkvölker..., s.11; Gumpenberg ve Steinbach, a.g.e., s.44.

¹⁰⁹ Nafta: Petrolden 100°C ile 250°C arasında damıtılarak elde edilen ürün: Benzin ile gazyağı arasında bir damıtma ürünü olan nafta, tepkili uçak yakıtı veya petrokimyada hammadde olarak kullanılmaktadır. (Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, C. XIV, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 361.) Türkistan'la birlikte özellikle Kafkasya'da (Bakü) çok miktarda bulunmaktadır.

Rus endüstrisinin durumu da raporlardan edinilen bilgilere göre, pek iç açıcı değildir. Savaş öncesi sadece Moskova'da 22 Tekstil firması bulunmakta ve burada toplam 21 bin kişi çalışmakta iken, 1919 senesine gelindiği vakit toplamda sadece 4500 kişiye istihdam sağlayan 9 fabrika kalmıştır. Kapanan fabrikaların büyük bir bölümünde mühimmat üretimi yapılmaktadır, ancak bu da yetersiz gelmektedir. Bu vaziyet, hiçbir Rus yönetiminin dışarıdan yardım almaksızın söz konusu durumun altından kalkamayacağını göstermektedir. Buna rağmen Lenin, Afganistan Emirine yardım sözü vermiştir. Çünkü Afganistan'daki karışıklığın Hindistan'a sıçraması ümit edilmektedir. Hindistan'da meydana gelebilecek bir isyan ve karışıklık sonucunda İngilizlerin Bakü'den çekilmeleri muhtemel olacak, böylece Bakü'nün geliri Rus yönetimini rahatlatacak ve Türkistan da sakinleşmiş olacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkistan'da İslam dininin birleştirici rolü vasıtasıyla yüzyıllardan beri İran ve Türk kültürü egemen olmuştur. Bundan dolayı da Türkistan coğrafyasında yerleşik olan halklar arasında ayrı bir milliyet şuuru meydana gelmemiş ya da buna ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak, Türkistan'ın batı kısmının XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya tarafından ele geçirilmesi, doğu kısmının da daha çok Çin egemenliği altına girmesi, Rusya tarafından Türkistan topraklarına peyderpey el konularak buralara valilerin atanması sonucunda buralarda yaşayan ve özellikle Türkçe konuşan halklarda milli bir şuur ve kimlik bilinci oluşmaya başlamıştır.

XX. yüzyılın başından itibaren Türkler arasında Türk birliği anlayışının güçlenmesi ve bu şuurun yayılması için Türk aydınları tarafından çalışmalar yapılmıştır. Fakat özellikle Tatar ve Başkurt Türkleri arasında etnik olarak "Tatar" ve "Başkurt" kimliğini öne çıkararak, bu kimlikleri bir üst kimlik olarak yansıtmaya çalışan aydınların sayısı da azımsanamayacak kadar çoktur. Örneğin, bunlar arasında Tatar aydınlarından Camaledin Validov, milliyet olarak "Tatar" kimliğinin öne çıkarılması gerektiğini savunmuş, Türk birliğini gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Buna karşın bazı Başkurt milliyetçileri de, Başkurt kimliğinin Tatar dili ve kültürü karşısında asimile olacağını ve zamanla eriyip yok olacağını düşünmüşler, bundan dolayı da Ruslardan daha çok Tatarlardan çekinmişlerdir. Netice itibariyle alt kimliğin üst kimlik olarak benimsenmesini iddia

edenlerin fikirleri ağırlık kazanmış ve boy özelliklerini korumak isteyen Tatar ile Başkurt Türkleri, kendi boy adlarını kendi milli adları olarak benimsemişler ve böylece yöresel milli benlikleri oluşmuştur¹¹⁰.

1.3.3. İktisadi-Zirai Durum ve Türkistan'ın Hammadde Açısından Zenginliği

1897-1907 yılları arasında Türkistan'ın beş vilayetinde nüfusun %80 arttığı ve Türkistan'ın bu devirlerde feodalizmden ticaret, sanayi ve finans sermayedarlığına atıldığı görülmektedir. 1912 yılında Türkistan'ın 5 vilayetinde 387 fabrikanın bulunduğu, işleyen bu fabrikalarda 12.000 işçinin istihdam edildiği ve bu fabrikaların yıllık gelirlerinin 78.500.000 ruble olduğu belirtilmektedir. 1913 yılında ise işçi sayısı neredeyse iki kat artmış ve 21.000 rakamına ulaşmıştır. Aynı zamanda bu beş vilayetin genel ticaret hacminin yaklaşık 320 milyon ruble olduğu, bunun 140 milyonunun ihracat ve 180 milyonunun da ithalattan elde edildiği ifade edilmektedir. Bununla beraber en çok ticaret yapan Fergana'nın ihracatı 70 milyon iken ithalatı 20 milyon ruble civarındadır¹¹¹. Bütün Türkistan'da 1914 yılı itibariyle 706 sanayi kuruluşu ve 45 de madencilik kuruluşu olduğu bilinmektedir. Bu işletmeler Ekim Devriminden sonra 1922 yılına kadar işletilmemiştir. Ancak, söz konusu işletmelerin hemen hemen tamamı sadece hammadde ortaya koymakla meşgul idiler. Ürün üretmedikleri için¹¹² hammadde Rus şehirlerine ya da Avrupa devletlerine gidiyor ve orada işleniyordu.

Rus Senatör Graf Palen, 1909 yılında hükümet adına Güney Türkistan'ı teftiş etmiş ve elde edilen bilgilerden yola çıkarak 1915 senesinde Zaorskaya ve Aleksandrov tarafından “*Türkistan Ülkesinin Sınaat Müesseseleri*” adıyla bir kitap neşredilmiştir. Bu bilgilere göre, Türkistan'da Rus devrinde küçük tüccarlar azalmış ve yerlerini büyük tüccarlar almıştır. Böylece büyük yerli sermaye oluşmaya başlamıştır. Özellikle Fergana'da bu oranın çok fazla olduğu görülmektedir. Fergana bölgesindeki pamuk ekiminde yerli ahalinin sayısı artmış ve böylece ortaya yerli

¹¹⁰ Nadir Devlet, “*Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış*” **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, s.56.

¹¹¹ Togan, a.g.e., s.277.

¹¹² Baymirza Hayit, **Die Wirtschaftsprobleme Tukestans**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1968, s.174.

zenginler çıkmıştır. Daha önceleri 10-15 bin ruble arasında sermayesi bulunan tüccarlar zengin sınıfında sayılırken, 1903 senesine gelindiğinde ise milyonerler var olmuştur. Örneğin, 1873 senesinde Türkistan'a gelen ve 1876'da seyahatini kitaplaştıran Seyyah Schuyler eserinde, Türkistanlılar arasında ciddi tüccar sayısının oldukça az olduğuna değinir. Türkistanlılar genelde pazarcılık, terzilik, bıçakçılık, bakkaliye gibi küçük esnafliklar yapar ve daha çok tarımla uğraşırlardı. Mesela, Özbeklerin baskın olarak doğuştan çiftçi olduklarından söz eden Schuyler, onların ipek kozası yetiştirdiklerini, fakat ipek fabrikalarını Rusların kurduklarını anlatır. Hatta onun seyahati zamanında Taşkent gibi bir büyük şehirde bile herhangi bir bankanın olmadığını ifade eder¹¹³. Hal böyleyken yıl 1913'e gelindiğinde Türkistanlılar arasında da milyoner tüccarlar bulunuyordu¹¹⁴. Lakin Türkistanlı tüccarların çoğu hızla gelişen makineleşme sonrası Rus rakiplerinin gerisinde kalmıştır. Özellikle kumaş, deri ve sabun üretiminde modern tesislerde daha hızlı ve daha ucuz üretim yapan Rus firmalarıyla rekabete giremez olmuşlardır. Rus ve Avrupa malları Türkistan pazarına girerken, Türkistanlı tüccarların özellikle Rus ve Çin pazarlarına gitmeleri günden güne azalmıştır. Birçok küçük girişimci Rus sanayisinin artan baskıları neticesinde işyerlerini kapatmak zorunda kalmıştır. Türkistan bu dönemde Rus sanayisinin hammadde kaynağı olmuştur. Müslüman tüccarlar bu zamana kadar olan kazanımlarını kısa süre içerisinde kaybetmişlerdir¹¹⁵.

Rusların Türkistan'ı işgaline kadar yerleşik Türkistanlılar, tarımda yüksek bir kültür sahibi ve ticari hayatta da önemli faaliyetler içerisinde olmakla birlikte, Türk medeniyetinin kültür geleneklerinden birçoğunu muhafaza etmişlerdir. Ancak, Rusların Türkistan'ı ele geçirmesiyle buralarda tam bir koloni siyaseti uyguladıkları, bu bölgeyi sömürü alanı yapmak için çaba sarf ettikleri ve Türkistanlıları ortaçağ hayat şartlarında bırakmak için tedbirler aldıkları görülmektedir¹¹⁶. Rus hâkimiyeti altındaki Türk illerinde zaman zaman katliamlar gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Rus yönetimi tarafından Türkistan'daki en iyi topraklar yerlilerin elinden alınmış ve oralara yerleştirilen Rus çiftçilere verilmiştir. 1896-1916 yılları arasında Rus

¹¹³ Bkz. Schuyler, a.g.e., s.171-200.

¹¹⁴ Togan, a.g.e., s.277-278.

¹¹⁵ Kanlıdere vd., a.g.e., s.29.

¹¹⁶ Kurat, a.g.e., s.372.

köylülerini Türkistan'a yerleştirmek için Çarlık yönetimi tarafından 250 milyon rubleye yakın para ayrılmıştır. 1916 senesinde Türkistan'da yaşayan halkın ancak %6'sını Rus göçmenleri oluşturmaya rağmen tarıma elverişli arazinin toplamının %57,6'sına da bunlar sahiptiler. Geriye kalan %42,7'lik arazi ise %94'lük yerli Türkistan halkının payına düşmekteydi. Yani Türkistan'da bulunan her Rus köylüye %3,17 hektar tarım arazisi düşerken, Türkistanlılara %0,21 hektar tarım arazisi düşmekteydi. Bunun üzerine Çarlık ordusuna asker veren Rus göçmenlerinin topraklarını da hiçbir karşılık almadan, ekme, sulama, ürünleri toplama işlerini orada bulunan Türkistanlıların yapmaları mecbur tutulmuştur¹¹⁷.

Togan'ın belirttiğine göre, 1900'lü yılların başlarında Fergana ve Seyhun vilayetlerinde köylüler; zengin köylü, orta halli köylü, yoksul köylü ve hiçbir şeye malik olmayan köylü şeklinde dörde ayrılmaktadır. Fakat Rusya'nın Türkistan'a hâkim olduğu dönemde, köylü iktisadi hayatı özetle şu şekilde değişmiştir. Zengin köylülerin sayısı gittikçe azalmış, ama mal varlıkları daha da artmıştır. Yalnız bu kesim, Avrupalı fabrikatörlere bağlı olduğu için kendi başına çok etkili olamamıştır. Bununla birlikte orta halli ve yoksul köylülerin mal varlıkları giderek azalmış ve hiçbir şeye malik olmayan köylü sınıfına doğru yavaş yavaş sürüklenmeye başlamışlardır.

1- Zengin köylü: 10 desjatineden¹¹⁸ fazla toprak sahibi olup, 4-6 öküzü, 3-4 atı, 6-8 sığıru bulunan ve yanında 3-4 ücretli işçi çalıştırıp, yaklaşık yılda 100 pud buğday ve o kadar da pamuk ekebilen köylülere denirdi.

2- Orta halli köylü: 6 desjatine toprağı olup, 1-3 öküz ile 2 ata sahip olan, yılda 20-30 pud pamuk ve 60 pud buğday eken köylülere denirdi. İhtiyaçlarından biraz kalanları şehirlerde satmak suretiyle gelir elde ederlerdi.

3- Yoksul köylü: 2,5 desjatine toprağı, 1-2 öküzü sahip olup, yılda 20-30 pud buğday ve 10 pud pamuk ekebilen köylülere denirdi. Bunlar genelde, kendi yerleri

¹¹⁷ Rus yönetimi, yerleşik hayata geçerek topraklarını elinde tutmaya çalışan göçebe Kırgızlara, Ortodoksluğa geçmeleri ve Rus ordusuna asker vermeleri şartıyla topraklarını alabileceklerini bildirmiştir. Bu şartları kabul etmeyen Kırgız halkı tarıma ve hayvan otlatmaya çok az elverişli olan Tanrı dağlarının uzak bölgelerine sürülmüşlerdir. Böylece asıl geçim kaynağı hayvancılık olan özellikle Kırgızların hayvan sürülerinde ciddi azalmalar olmuş ve halk yoksullaşmıştır. (Bkz. Aynakul, a.g.m., s.508, 510.)

¹¹⁸ Desjatine, Rus alan ölçü birimidir. 1 desjatine 1,093 ha ya da 10, 930 m²'dir. (Wahrig, a.g.e., s.879.)

yetişmediği için başkalarından toprak kiralarlardı. Elde ettikleri ürünler ancak kendi ihtiyaçlarını karşılar, satmaya pek bir şey kalmazdı.

4- Hiçbir şeye malik olmayan köylüler: hiç mal varlığı olmayan bu köylü kesimi, başkalarının yanında çalışarak geçimlerini sağlamaya çalışan yoksul köylüler olarak kabul edilirdi¹¹⁹.

Araştırmamızı kapsayan dönemde Türkistan'ın iktisadi ve zirai durumuyla ilgili Almanlar tarafından hazırlanmış olan ve Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan oldukça fazla rapor dikkati çekmektedir. Bu raporların en kapsamlılarından birkaç tanesinin burada ele alınması kanımızca uygun olacaktır. Bu raporlardan birisi, Türkistan'da ikamet eden Alexander Tiedemann isminde bir Almanın hazırladığı rapordur¹²⁰. Tiedemann, raporunu uzun araştırmalar sonucunda 30.09.1918 tarihinde bitirerek, Tiflis'te bulunan Kafkasya'dan sorumlu Alman askeri heyetine ulaştırmış, heyet de söz konusu raporu 07.10.1918 tarihinde Almanya'ya, Savaş Bakanlığı'na göndermiştir. Dışişleri kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre; rapor, Türkistan'ın durumundan haberdar olması için henüz 1 haftadan beri Almanya'nın yeni şansölyesi (başbakanı) olan Maximilian von Baden'e¹²¹ 12.10.1918 tarihinde takdim edilmiştir.

Tiedemann, raporun başında bütün Rusya'da idareyi ele geçiren Bolşeviklerin 4 günlük bir savaştan sonra Taşkent'e hâkim olduklarını, Bolşeviklerin Taşkent'i merkez yaptıklarını ve bütün Türkistan'da olduğu gibi burada da kendi programlarını uygulamaya koyduklarını belirtmiştir. Tiedemann'ın ifadeleriyle; bütün fabrikalar, dükkânlar, taşınmaz mallar vs. millileştirildikten sonra işçi komitesinin ve meslek guruplarının yönetimine verilmiştir. Türkistan'a olan demiryolu bağlantıları kesildiği

¹¹⁹ Togan, a.g.e., s.283-284.

¹²⁰ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Türkistan'ın Genel durumuyla ilgili Alexander Tiedemann tarafından hazırlanan Rapor, Tiflis 30.09.1918.

¹²¹ Maximilian von Baden ya da Max von Baden; 10 Temmuz 1867'de Karlsruhe doğmuş ve 6 Kasım 1929'da Konstanz'ta vefat etmiştir. Von Baden, Baden Dükklük tahtının mirasçısıdır. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında yürüttüğü barışçıl çabalarıyla tanınmış ve savaşın sonunda da Wilson ile Almanya adına anlaşma yapmak üzere İmparator II. Wilhelm tarafından 3 Ekim 1918 tarihinde Georg von Hertlingen'in yerine Almanya şansölyesi olarak atanmıştır. Ancak, Almanya'nın içerisinde bulunduğu devrimci durumdan bunalan von Baden, başbakan olduktan 36 gün sonra, 8 Kasım 1918 tarihinde imparatorun onayını almadan istifa etmiştir. (Bkz. **Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. XIII, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s.250.)

için buranın ticareti zayıflamıştır. Tiedemann, Türkistan'ın ticari ve zirai durumu hakkında şu bilgileri vermektedir: Türkistan'ın en büyük pamuk endüstrisi Fergana'da yapılmaktadır. En çok ekilebilen pamuk tarlası ve pamuk işleme atölyeleri burada bulunmaktadır. Pamuk ekimindeki verimlilik açısından Fergana bölgesinden sonra Seyhun, Semerkant ve Buhara gelmektedir. Yedisu bölgesi de aslında pamuk ekimine çok uygun bir bölgedir, fakat sulama sistemlerinin eksikliğinden dolayı burada ekim yapılamamaktadır. 1916 senesinde Rus Hükümeti tarafından Çu nehrinden¹²² faydalanmak suretiyle sulama sistemleri için bir girişim başlamıştır. 1916-1917 senelerinde tren yolları da iyi bir şekilde çalışmaya başlamış ve bu bölgeden bir senede iki kez kaliteli pamuk hasadı elde edilmiştir. 1918 yılında ise en düşük seviyede pamuk ekimi yapılmıştır. Çünkü kıtlıktan dolayı 1917-1918 yıllarında gıda ürünü tedariki sıkıntıya düşmüş ve yönetim bütün ziraat alanlarına buğday, arpa, mısır, pirinç, patatesi gibi gıda ürünleri ekilmesini emretmiştir. Bunun faydaları görülmüş ve Rusya'nın birçok bölgesinde un fiyatları 70 rublede, hatta Buhara'da 30 rublede sabitlenmiştir.

Yukarıda anlatılanlarla birlikte pamuk, ülkede daha da kıymetlenmiş ve bunun üzerine 1918-1919 yıllarında Bolşevik yönetimi milli bir sigorta şirketi kurarak ülkede olan bütün pamuk stoklarının sigortalatılmasını istemiştir. Ancak, buna rağmen Türkistan'da bulunan pamuğun %40'ının (yaklaşık 7 milyon pud) sigortalatılmadığı tahmin edilmektedir. Türkistan'da bulunan pamuk stoklarının %70'i temizlenmiş ve balyalar halinde kullanılabilecek hale getirilmiştir. Geriye kalan %30'u da hammadde olarak bekletilmektedir. Büyük bir kısmından pamuk yağı üretilerek bu yıl yemeklerde kullanılmak üzere hazır edilmiş, aynı zamanda bu yağdan sabun da yapılmıştır. Türkistan'da hazırda 1 milyon pud sıvı halde pamuk yağı bulunmaktadır. Ancak, ne acıdır ki, buraların yönetimi işçi komitesinin eline geçtikten sonra çalışanların paralarını ödemek amacıyla buradaki fabrikalarda bulunan makineler illegal yollardan satılmış ve fabrikalar tahrip edilmiştir.

¹²² Çu ya da Çuy Nehri olarak adlandırılan nehir, Tanrı Dağlarından doğup, Kuzey Kırgızistan'da Kırgız sıra dağlarını aşarak Kızılorda'nın doğusundan güney Kazakistan'a akar. Issık Gölü yakınına kadar gelen nehir, buraya dökülmeden Çuy vadisinden Saumak Gölü'ne kadar gider. Yaklaşık 1,030 kilometrelik uzunluğuyla Kırgızistan'ın en uzun nehridir. (**Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. IV, (Yay. Haz. Safa Kılıçhoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s.522.)

Ocak ayında Taşkent'e kendilerinin bir Amerika bankasının temsilcileri olduklarını söyleyen iki Amerikalı gelmiş ve burada bulunan pamuk stoklarını satın almak istemişlerdir. Halk Komiserliği ile anlaşmaya oturan Amerikalılar, kendilerine maddi destek sağlayacaklarını ve Rus Hükümeti tarafından başlatılıp yarıda bırakılan sulama sistemini, II. Nikolas Kanalı'ndan ve Seyhun'dan su alarak 1000 werst¹²³ kare kadar toprağı sulayabilecek şekilde inşaa edeceklerini vaat etmişlerdir. Bunun karşısında, takip eden 25 sene içerisinde piyasa fiyatından burada üretilen pamuğı kendilerine satmalarını istemişlerdir. Ayrıca bu senenin bahar ayında Alman askeri birliklerinin Türkistan'a girecekleri haberleri yayıldıktan sonra, Amerikalıların illegal yollardan elde ettikleri 40 vagon pamuğı ateşe verdikleri söylenmektedir.

Tiedemann, pamuk ekimiyle ilgili yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Türkistan'da bulunan diğer ürünlere de raporunda değinmiştir. Türkistan'da elde edilen deve ve koyunyünün¹²⁴ daha önceleri İngilizler tarafından satın alındığını belirten Tiedemann, savaşın başlamasıyla birlikte Hükümetin dışarıya satımı kısıtladığını ve ürünleri askeriye için kullanmaya başladığını ifade etmektedir. Aynı zamanda daha önceleri Almanya'ya satılan deri ve deri ürünlerinin satımı da, Almanya'nın karşı cephede yer almasından dolayı yasaklanmış ve bu ürünler Amerika'ya satılmaya başlanmıştır. Savaştan önceki yıllarda Almanya'ya gönderilmekte ve Almanya'da işlenmekte olan çok kıymetli Astragan derisi için de aynısı söz konusu olmuş, savaşla birlikte bu deriler Amerika'ya gönderilmeye başlanmıştır. Verilen bilgilere göre, 1917 ve 1918 yıllarında dışarıya satış tamamen durmuş, hatta halk bile elde ettiği yünün çok az bir kısmını kendisine ayırabilmiştir. Böylece hükümet ciddi anlamda halktan yün toplamıştır. Raporun devamında ipek böceğı¹²⁵ yetiştiriciliğinin de Türkistan'da özellikle Buhara ve Andican'da önemli olduğu vurgulanmakla birlikte, halk için işlenmiş ipek yerine hammaddesini satmanın daha uygun olduğu belirtilmiş ve ipeğın hammaddesinin Çin'den de getirilebileceğı ifade edilmiştir. Bütün bunların yanında Türkistan'da koyun, sığır ve at yetiştiriciliğinin önemli olduğu vurgulanmış ve Rus ordusunun savaştaki at ihtiyacının %60'ını buradan karşıladığı belirtilmiştir.

¹²³ Werst; eski bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 werst, 1.067 km'ye denk gelmektedir. (www.beluka.de, çevrimiçi Almanca-Türkçe sözlük.)

¹²⁴ Türkistan'da koyunculuktan yıllık 1 milyon pud yıkanmamış koyunyünü elde edilmektedir. (Meyerkort a.g.r.)

¹²⁵ Türkistan'da yıllık 350-400 bin pud arası koza ipeğı üretilmektedir. (Meyerkort, a.g.r.)

Tiedemann, Türkistan'da bulunan değişik bitki çeşitlerinden de söz etmektedir. Raporda, şifalı bir bitki olarak kabul edilen, tıp ve eczacılık alanında sık kullanılan, ayrıca çayı da yapılan Horasan otunun (solucan otu, Zitwerkraut), dünyada yetiştiği en önemli yer olarak Türkistan'ın Çimkent bölgesi olduğunu belirtilmektedir. Tiedemann, Ruslar tarafından savaştan önce Horasan otu ekiminin tekelleştirildiği ve halkın elinde bulunan ekime müsait arazilerin zorla kiralandığı, savaştan önce buradan Hamburg'a Horasan otu ihraç edildiği, ancak şu anda millileştirme politikalarıyla Horasan otunun yetiştirilmesinin öldürüldüğü bilgisini de vermektedir. Horasan otunun yanında Semerkant ve Buhara'nın doğusunda kendiliğinden yetişen, oldukça büyük bir araziye yayılmış bir çeşit Keten bitkisinin bulunduğu ve yapılan araştırmalarda Rusların bu zamana kadar söz konusu bitkiyle ilgilenmediklerinden de söz eden Tiedemann, kendilerinin incelemeleri sonucunda söz konusu bitkinin Kenevir ile aynı dokuda olduğunu tespit ettiklerini belirtmektedir. Söz konusu bitkiyle ilgilenilmesi gerektiğini de ayrıca vurgulamaktadır.

Tiedemann, son olarak Türkistan'ın yer altı kaynaklarıyla ilgili gözlemlerini de aktarmıştır. Seyhun, Semerkant ve Fergana vadisinde taş kömürü yataklarının bulunduğunu, ancak bu zamana kadar madenin çıkartılmasının sadece demiryolu hattı üzerinde, Taşken-Semerkant ve Taşkent-Hokant arasında yapıldığını belirtmiştir. Onun ifadeleriyle, son araştırmalarda Andican'da büyük taşkömür yatakları tespit edilmiştir. Hem burada bulunan kömürün kalitesi diğerlerinden çok daha iyidir. Tiedemann, kömürün önemine binaen buradan ucuz kömür alabilmek için ciddi adımların atılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca raporda, Türkistan'ın mineral yatakları açısından çok zengin olduğu, burada çok sayıda mermer, zımpara taşı, ozokerit (yer mumu), tuz, sodyum sülfat ve kireç taşı yataklarının bulunduğu, kısmen bazı bölgelerde nafta yataklarının da olduğu ifade edilmektedir. Cıva yataklarının da bazı söylentilere göre olma olasılığının çok yüksek olduğunu belirten Tiedemann, ancak uzman kişiler tarafından henüz bir incelemenin yapılmadığını, Almanlar tarafından buna yönelik de bir adım atılması gerektiğini belirtmektedir.

Burada ele alınmasının uygun olacağını düşündüğümüz diğer bir belge ise, 20 yıl Türkistan'da kalarak, orada ticaretle uğraşmış M. R. G. Meyerkort¹²⁶ isminde bir Alman

¹²⁶ Meyerkort, merkezi Bremen'de bulunan, Hamburg'da birçok büyük deposu olan ve Türkistan'la ticaret yapan Firma Krafft ve Hagemeyer GmbH'nin ortağıdır. (Mark, Krieg an..., s.52.)

tüccarın Temmuz 1919'da Alman Dışişleri'ne sunduğu 18 sayfalık raporudur. Raporla, Türkistan'ın sulanabilir alanları ve başta pamuk olmak üzere ekilen ürünler hakkında tablolar bulunmaktadır. Meyerkort'un ifadeleriyle, Türkistan'da ziraat yapılan alan, toplam toprakların %2,6'sına tekabül etmektedir¹²⁷. Türkistan'da ziraat yapılabilen alanlar adeta taş ve kum çölleri ortasındaki verimli topraklardır. Buradaki ziraat alanları sanki herkesin kapısının önündeki bahçe gibi bakımlıdır. Genel itibariyle iklim, yazları sıcak ve uzun, kışları ise yumuşak ve kısadır. Bununla birlikte kışlar Ceyhun bölgesinde Fergana bölgesinden daha soğuk ve daha serttir. Hazar bölgesi ise kışın en ılıman iklime sahiptir, ancak burada da yazın havaların çok sıcak olmasıyla buharlaşma söz konusudur ve burası suya en ihtiyacı olan bölge olarak gösterilmektedir. Yağmur ise oldukça az yağmakla birlikte, kış ve ilkbahar aylarında görülmektedir. Yazın ise az da olsa, sadece yüksek dağlık kesimler yağış almaktadır. Türkistan'da işlenebilir topraklar, dağlık alanlarda az olmakla beraber, genelde de Fergana bölgesiyle doğudaki dağlar ve batıdaki çöller arasındaki bölgede yer almaktadır.

Tablo 3: XX. yüzyıl başında Türkistan'ın bazı bölgelerinin toprak dağılımı¹²⁸.

Bölgeler	Toplam Alan km ²	Ekilen Alan %	Mera/Otlak %	Çöl %
Fergana	143,692	9,0	44,8	46,2
Semerkant	68,960	8,0	54,2	37,8
Hazar Bölgesi	608,926	3,6	---	---
Yedisu Bölgesi	---	2,2	49,1	48,7
Seyhun Bölgesi	502,811	0,8	41,9	57,3
Ceyhun Bölgesi	---	0,5	15,1	84,4
Buhara	247,713			
Hive	56,900			

¹²⁷ Çalışma alanımız olan Batı Türkistan, 3.800.000 km² toprağa sahiptir. Çalışmamıza konu olan dönemde, bu büyük alanda yaklaşık 20 milyon kişi yaşamaktadır. Sulama sistemleri vs. devreye konulduğu zaman da topraklarının yaklaşık %5-6'sı ekime müsait hale gelmektedir. Geriye kalan arazi dağlık alanlardan ya da çöllerden oluşmaktadır. Sadece yağmura dayalı tarım yapılması hemen hemen mümkün değildir. Bundan dolayı eski çağlardan itibaren bölgede sulama kanalları bulunmaktadır. (Bkz. Johannes Benzing, **Turkestan**, Otto Stollberg Verlag, Berlin 1943, s.5-6.)

Türkistan merkezini oluşturan Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki coğrafyanın (Maveraünnehir) %66'sı çöl, %33'ü mera ve sadece %1'i tarım arazisinden oluşmaktadır. (Köstenberger, a.g.e., s.7.)

¹²⁸ Werner Daya, **Der Aufmarsch im Osten / Russisch-Asien als deutsches Kriegs- und Wirtschaftsziel**, Einhorn Verlag, München 1918, s.102.

Tablo 4: XX. yüzyıl başı Türkistan'da sulanabilir zirai alanlar.

Hazar Bölgesi	150.000 desjatine
Seyhun Bölgesi	635.000 desjatine
Semerkant Bölgesi	480.000 desjatine
Fergana Bölgesi	840.000 desjatine
Yedisu Bölgesi	703.000 desjatine
Buhara Bölgesi	1.600.000 desjatine
Hive Bölgesi	250.000 desjatine
Toplam	4.758. 000 desjatine

Su kaynakları açısından bütün Türkistan, batı bölgesine bağlıdır. Türkistan ırmaklarının debileri, sıcaklıklarla birlikte buzulların çözülmesiyle yaz aylarında yükselmektedir. Türkistan'da bu zamana kadar yapılan sulama sistemleri sadece küçük nehirler üzerinde inşa edilmiştir. Büyük nehirlerden faydalanmak için büyük sermayeye ihtiyaç vardır. Suların yükseldiği zamanlarda ülkenin genelinde barajların olmamasından dolayı taşkınlar söz konusudur¹²⁹. 1910 senesinde Türkistan seyahati gerçekleştiren Hermann Hans von Schweinitz, Türkistan'da su sıkıntısı olmamasından dolayı suyu idareli kullanmak gibi bir kültürün gelişmemiş olduğundan bahseder. Alman mühendislerin yaptıkları hesaplamalara göre, Murgab nehrinden Mayıs ayında saniyede 8.88 litre küp, en kurak geçen Ağustos ayında da 2.81 litre küp su akmaktadır. Bu rakam Ceyhun'da saniyede 357 litre küpe çıkmaktadır. Ancak, içinde bulundurduğu mineraller açısından Nil nehri kadar zengin olan bu nehrinden maalesef sadece 150 km kıyı boyunca tarım arazilerinde menfaat sağlanabilmektedir. Mineraller açısından çok zengin olan bu nehir suları, öylece Aral Gölü'ne akmaktadır. Schweinitz, bu toprakların çok verimli olduğunu, fakat sulama sistemlerinin olmaması sebebiyle yeterli ürün alınamadığını, sulama sistemlerinin yapılmasıyla daha da verimli hale gelebileceğini belirtmiştir¹³⁰.

Meyerkort yukarıda değinmiş olduğumuz raporunda, 1869 yılından itibaren ziraata sulama kanallarıyla çözüm aranmaya başlandığını belirtmektedir. Türkistan seyahati gerçekleştirmiş olan Seyyah Kanitz'in sulama konusunda verdiği bilgilere

¹²⁹ Meyerkort, a.g.r.

¹³⁰ Schweinitz, a.g.e., s.42-43, 58.

göre, XIX. yüzyılın başında Merv şehrinde 85 milyon rubleden fazla para harcamak suretiyle, Murgab nehrinden faydalanarak 130 bin ha alanın sulanabileceği bir sulama sistemi kurulmuştur. Aynı şekilde Tecen ve Atrek ırmakları çevresinde de sulama sistemleri kurulmuş ve araziye can verilmiştir. Tecen nehri üzerinde oluşturulan baraj 1888 yılında ve Atrek nehri üzerindeki baraj da 1905 senesinde inşa edilmiştir. Böylece hayvanlar için ot gibi bazı ürünler, senede yedi defa hasat edilir hale gelmiştir. 1911 yılında da Ruslar tarafından, Ceyhun suyunu Merv'e ve oradan da muhtemelen Aşkabat'a kadar akıtmak ve yaklaşık 500 ha alanın sulamasını yapmak, ayrıca nehir taşımacılığı için de uygun olacak bir kanal projesi üzerinde çalışıldığı bilinmektedir. Söz konusu projenin maliyeti 120 milyon ruble olarak hesaplanmıştır. Kanitz, Rusların Türkistan'da kendilerinden başka bir ülkeyi istemedikleri için sulama ile ilgili Alman girişimcilere bölgenin kapalı olduğunu üzümlere belirtmektedir¹³¹.

Togan, Türkistan'da şeker pancarı ekiminin, bağıcılığın, süt ürünleri çeşidi ve miktarının, bal arası beslemenin önceleri zayıf olduğunu belirtirken, patatesin sadece Taşkent civarında Tatarlar tarafından ekildiğini ifade etmektedir. Önceleri sadece köylerde var olan hayvan ve hayvan ürünleri ticaretinin sonradan Türkistan'ın her tarafına yayılıp gelişme kat ettiğini bildiren Togan, aslında Türkistan'da esas ticaretin meyve, yün, deri gibi ürünlerin önemli mevki işgal ettiğini belirtmekte, fakat ticarete en önemli rol oynayan ürünün pamuk olduğunu vurgulamaktadır¹³². I. Dünya savaşından önce Türkistan'ın zirai geliri yaklaşık 35 milyon rubleydi ve bunun yarıdan fazlası da pamuktan elde ediliyordu. 1880'li yıllardan sonra pamuk ticareti, içerisinde Rusya bankalarının da bulunduğu büyük bir rekabete sahne olmuştur. Sadece Fergana bölgesinde yıllık 40 milyon rublelik bir gelir söz konusudur¹³³. Alman kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Türkistan'la ticaret söz konusu olduğu zaman Almanların aklına hemen "pamuk" gelmektedir. Türkistan pamuğunun her yönüyle araştırıldığı başta arşiv kaynaklarından olmak üzere, seyahatnamelerde ve Türkistan'la ilgili yayınlanan bütün eserlerde göze

¹³¹ Kanitz, a.g.e., s.95.

¹³² Togan, a.g.e., s.277.

¹³³ Bkz. Meyerkort, a.g.r.

çarpılmaktadır. Burada kanaatimizce ekimi yapılan alanlar, ekimi yapılan ürünler ve pamuk ekimi ile ilgili bilgileri tablo halinde vermek uygun olacaktır. Tablo 5’te 1910 senesine ait ekimi yapılan ürünler ve bunların ne kadar alanda ekimi yapıldığıyla ilgili veriler yer almaktadır.

Tablo 5: XX. yüzyıl başında Türkistan’da ekimi yapılan ürünler ve ekim alanları. (Verilen rakamlar desjatine yüzey ölçü birimindedir.)

Ürün	Seyhun	Fergana	Semerkant	Hazar	Toplam
Buğday	483.746	222.035	365.473	67.613	1.148.867
Arpa	76.101	22.208	105.480	22.259	226.048
Patates	1.917	1.145	915	101	4.078
Nohut	1.220	179	1.535	-	2.934
Bezelye ve Fasulye	5.052	3.807	7.018	-	15.877
Yonca	88.290	60.190	23.660	2.800	174.940
Keten	13.855	8.714	12.721	-	35.290
Pamuk	52.059	186.415	46.936	34.671	318.081
Susam	2.370	380	2.800	1.770	7.320
Diğer ürünler	202.209	205.529	119.260	150	527.158

Tablo 6: 1910-1911 yıllarında bölgelere göre elde edilen tahıl hasadı¹³⁴.

Bölgeler	Buğday		Arpa		Yulaf		Çavdar	
	1910	1911	1910	1911	1910	1911	1910	1911
	miktar ± bin ton		miktar ± bin ton		miktar ± bin ton		miktar ± bin ton	
Yedisu	241	317	81	112	94	126	7	6
Seyhun	326	266	45	44	24	18	8	6
Semerkant	248	195	37	55	1	0,6	9	16
Fergana	229	155	14	14	2	1	0,2	0,1
Hazar	66	66	5	20	0,2	0,1	---	---

Türkistan’ın iklimi meyvecilik ve bağcılık yapmaya da çok uygundur. Özellikle elma, armut, şeftali, kayısı, badem, kavun, karpuz, erik, nar, ayva, üzüm,

¹³⁴ Daya, a.g.e., s.103.

kiraz, dut, incir, ceviz ve Şam fıstığı ekimi yapılmaktadır. Tablo 7’de Türkistan’ın beş bölgesinin meyve bahçesi ve bağ alanları verilmiştir.

Tablo 7: 1919 itibariyle bazı bölgelerin meyve bahçesi ve bağ alanları¹³⁵.

Bölge	Meyve Bahçesi (desjatine)	Bağ (desjatine)
Yedisu Bölgesi	5.000	200
Seyhun Bölgesi	8.000	2.000
Semerkant Bölgesi	5.000	20.000
Fergana Bölgesi	10.000	7.300
Hazar Bölgesi	2.000	500
Toplam	30.000	30.000

Tablo 8: 1908 senesinde Türkistan’ın ürünlere göre ihracatı¹³⁶.

Ürün	Pud ağırlık birimi
Hububat	4.870.000
Balık	1.918.000
Kuru Üzüm	898.000
Küspe	855.000
Kuru Meyve	8.148.000
Koyun Yünü	602.000
Deve Yünü	63.000
İşlenmemiş Deri	227.000
İşlenmiş Deri	18.000
Koyun Derisi	314.000
İpek	86.000
Karakul Derisi	55.000
Meyve	55.000
Şarap	94.000
Üzüm	50.000

¹³⁵ Meyerkort, a.g.r.

¹³⁶ Daya, a.g.e., s.128.

Tablo 9: 1902 yılından 1913 senesine kadar pamuk ekimi yapılan alanlar¹³⁷. (Verilen rakamlar desjatine yüzey ölçü birimindedir.)

Yıl	Seyhun	Fergana	Semerkant	Hazar	Toplam
1902	15.400	159.000	10.100	10.300	194.800
1903	11.000	149.600	9.800	20.200	190.600
1904	17.300	186.000	17.800	15.000	236.100
1905	13.200	166.000	18.200	13.300	211.300
1906	27.300	180.000	14.000	11.000	232.300
1907	44.400	199.900	22.500	21.900	288.700
1908	23.800	168.700	21.900	30.300	244.700
1909	25.400	201.500	18.600	26.200	272.700
1910	38.000	237.200	25.200	28.300	328.700
1911	49.000	268.100	29.100	34.500	377.300
1912	64.600	255.600	27.100	37.700	385.000
1913	62.500	271.000	26.000	41.500	401.000

Tablo 9’da yer alan rakamlara Buhara ve Hive’de bulunan pamuk ekimi yapılan araziler dâhil değildir. 1913 senesi için 100 bin desjatine Buhara’nın ve 50 bin desjatine de Hive’nin arazileri eklendiği vakit 550 bin desjatineden fazla pamuk ekim alanı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 10: 1902-1917 yılları arasında Türkistan’ın pamuk ihracat miktarı¹³⁸. (Rakamlar pud ağırlık ölçüsü birimindedir.)

1902	6.012.000
1903	5.644.000
1904	6.403.000
1905	5.458.000
1906	9.013.000
1907	10.533.000
1908	9.268.000
1909	10.771.000
1910	9.430.000
1911	13.181.000
1912	13.697.000
1913	13.500.000
1914	14.000.000
1915	20.000.000
1916	14.000.000
1917	11.000.000

¹³⁷ Meyerkort, agr.

¹³⁸ Meyerkort, agr.

Burada söz konusu ihracat rakamlarının %5'i Türkistan'dan elde edilen pamuktan değil, Kaşgar, Afganistan ve İran'dan gelen pamuktan oluşmaktadır. Pamuk ihracatının giderek arttığı görülürken, 1915 senesinde 20 milyon pud ile zirveye ulaşmış, ancak yukarıda da ifade edildiği üzere, I. Dünya Savaşı şartlarından ve özellikle 1917 yılında meydana gelen kıtlıktan dolayı çiftçiler pamuk yerine tahıl ekimi yapmışlardır. 1918 senesinde ise sadece 2 milyon pud pamuk hasadı yapıldığı ifade edilmektedir.

Rusya'nın ihtiyacı olan pamuk miktarı Türkistan'dan karşılanamıyor ve Rusya dışardan pamuk almak zorunda kalıyordu. Örneğin, 1890 yılında 2 milyon pud pamuk Türkistan'dan elde etmişken, dışardan 6 milyon pud almış, 1902 senesinde Türkistan'dan 6 milyon pud alıp fabrikalarında işlerken, aynı yıl yurt dışından 10 milyon pud pamuk almak zorunda kalmıştır. 1910 senesinde rakamlar dengelenmiş, 11 milyon pud Türkistan'dan ve 11 milyon pud da dışardan alırken, 1915 senesine gelindiği vakit ihtiyacı olan 20 milyon pud pamuğun tamamını Türkistan'dan elde etmiştir. Rusya birkaç sene içerisinde Türkistan'da bu durumun daha da ileriye gideceğini hesaplamış, Türkistan'a nakliye, işleme ve sulama yatırımı yapma kararı almıştır. Yerli halkın geleneksel yöntemlerle yaptıkları tarımın değişmesi için ve yerine bilimsel ve teknik kullanarak tarım yapılması yönünde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Grandük Nikolai Konstantinovic'in Taşkent'te sürgünde olduğu zamanda kuzeydoğuda Taşkent'le Seyhun arasında 37 werst uzunluğunda bir sulama kanalı yaptırmıştır. Söz konusu kanal, daha sonra Rus Hükümeti tarafından sahiplenilmiş ve bu kanala "*Romanov Kanalı*" adı verilmiştir. Kanal, ilk önceleri 45 bin desjatine alan sulama kapasitesine sahipken, daha sonraları 55 desjatine alan sulama kapasitesine çıkartılmıştır. I. Dünya Savaş'ından önce, Rus Hükümeti tarafından Türkistan'da uygulanabilecek birçok sulama sistemi üzerinde araştırma yapılmış ve bir sulama kanunu üzerinde çalışılmıştır. Türkistan'da en az 4 milyon desjatine alanın sulanabilmesi gerektiğini düşünen hükümet, bunun için 80 milyon ruble maliyet hesaplamıştır. Bu konunun suiistimale açık olabileceğini düşünen hükümet yetkilileri, özel girişimin bu işi üstlenmesine sıcak bakmamıştır. Rusya, sulama projeleri yapıldıktan sonra, küçük toprak sahibi olan ve eski usullerle küçük çapta çiftçilik yapan Türkistan halkıyla uğraşmak istememiştir. Çünkü burada toprak

sahibi olanların genelde 5-7 desjatine, çok nadir 10 desjatine büyüklüğünde toprakları vardır. Hive, Buhara ve Fergana'da sadece 1,5-2,5 desjatine toprağı olan çok kimse bulunmaktadır. Rus Hükümeti'ne göre, burada çiftçilik yapacak olanların daha fazla toprağı olmalıdır ve bundan dolayı da Türkistan'a Rus göçmenlerin yerleştirilmesi ön görülmüştür. Rusların hesaplarına göre, buradaki göçmenler bölgenin Ruslaştırılma politikasına katkı sağlayacaklar ve orada Afganistan ve dolaylı olarak da Hindistan'a bir sınır oluşturacaklardır. Diğer bir düşünce ise, Türkistan'a yerleştirilip burada çiftçilik yapacak Rus sayısını artırmak yerine, bunun için İran, Afganistan ve Çin'den (Kaşgar) çiftçiler getirilmelidir. Ancak, gelenlerin memleketlerine bir daha dönmeyecekleri varsayılarak bu fikrin de iyi olmadığı kanaatine varılmıştır.

Türkistan'da en kaliteli pamuk Hive'de yetiştiğı için oraya dokunulmamış, ancak 1884 senesinde daha fazla verim almak maksadıyla ilk kez Taşken yakınlarında 3 bin desjatine alana Amerikan pamuk tohumu ekimi yapılmıştır. Bu alan, 1887 senesinde 14 bin desjatineye çıkarılmıştır¹³⁹. Hemen birkaç sene içerisinde Güney Türkistan'da, Amerikan pamuğı baş döndürücü bir şekilde artmış ve ekim yapılan alan 1890 senesinde 59.000 desjatineye yükselmiştir. Bunun da esas ekim merkezini Fergana oluşturmuştur. Fergana zaten hanlıklar çağında Maveranunnehir'in iktisadi merkezi konumundaydı. Rus devrinde de yine Türkistan'ın iktisadi hayatına tamimiyle hâkim olmuştur. Rus fabrikatörler pamuğı başlangıçta yerli Türk komisyoncuları vasıtasıyla alıyorlardı. Fakat ilerleyen zamanlarda pamuk toplamak için ekim bölgelerine kendi mümessillerini göndererek aradan Türk komisyoncuları çıkartmışlar ve 1911 yılına gelindiğı vaki bu komisyoncular hep Rus, Ermeni ve Yahudilerden ibaret olmuş, eski Türk komisyoncular artık ikinci derecede rol oynar hale gelmiştir¹⁴⁰.

XX. yüzyılın başından itibaren Türkistan şehirleri ve halkı bir gelişme kaydetmiş ve şehirlerde medeni hayata geçiş başlamıştır. Sulama sistemlerinde ve fabrikalarda yer alan buharlı makineler 1910'dan sonra yerini petrolle ya da elektrikle çalışan makinelere bırakmıştır. Bu da her alanda verimin artmasına,

¹³⁹ Meykort, a.g.r.

¹⁴⁰ Togan, a.g.e., s.280, 282.

ürünlerin daha hızlı üretilmesine sebep olmuştur¹⁴¹. Yeni demiryolları, taşımacılık, iletişim, yeni kanunlar, pamuk piyasası vb. durumlar, ahalinin merakını uyandırmıştır. Togan, bağımsız olmasa bile Türkistan halkının, bu durumdan memnun olduğunu belirtmektedir. Togan'ın ifadeleriyle, eğer Ruslar Türkistan'da Hindistan'daki İngilizler gibi yalnız kendi ürünleri için pazar bulmak ve kendi fabrikaları için ucuz veya bedava ham madde sağlamak yoluna gitmiş, yani Türkistan'a yalnız sömürü alanı gözüyle bakmış olsalardı, Türkistan ahalisi bu esarete epeyce bir zaman tahammül edebilirdi. Din namına, örf-adet namına şikâyetlere rağmen bütün ahali, hatta ulema bile yeni medeniyet ve bu yeni hayat usulüne, “*bir zaruret*”, “*kaderin yeni bir cilvesi*” diye bakmışlardır. İstila tarzında olsa bile memleket, Moğollar ve Timur devrinden sonra ilk defa bir umumi hükümete tabi olmuş bulunuyordu. Özellikle yeni nakliyat usulü olan demiryollarından her şeyden önce şehir hayatı istifade etmiştir¹⁴².”

Ruslar Türkistan'a yaptıkları her hangi bir yatırımda harcadıkları sermayeyi bir an önce kurtarıp o yatırımdan kazanç elde etme yoluna gidiyorlardı. Elbette demiryolu yatırımları için de aynısı söz konusuydu. Zirai ve ticari verimliliği artırmanın yanında esas temel bir yatırım şarttır, o da demiryoludur. Esasen 1869'dan beri bütün Rusya topraklarında ve Türkistan'da demiryolu çalışmaları yapılsa da bu çalışmalar yetersiz görülmüştür. 1910 senesine kadar Güney Türkistan'a iki demiryolu hattı döşenmişti. Bu hatların ilki “*Orta Asya Hattı*” ve ikinci hat da “*Taşkent Hattı*” idi. Orta Asya hattı kilometresi 46 bin rubleye mal olmuştu, yani bu hat için toplamda 79 milyon ruble yatırım yapılmıştı. Ancak, bu hatların kısa zamanda maliyetlerini çıkarttıkları ve 1909 yılından sonra Rus Hükümeti'ne her sene artarak kazanç getirdikleri görülmektedir. Sadece bu yılda Orta Asya hattında, 3 milyon yolcu ve 163 bin pud, yani 2 bin 670 ton yük taşınmıştır. Bu hattın o yıl cirosu 16 milyon ruble olmuş ve bunun 1 milyon 100 bin rublesi net kâr olarak kayıtlara geçmiştir. Aynı sene Taşkent hattı da 19 milyon 500 bin ruble ciro yapmış ve 2 milyon rublelik net kazanç sağlamıştır. Bu hattın söz konusu yılda kilometre başına 900 rublelik bir getirisi olmuş ve sonraki yıllarda getirisi iki kat artmıştır. Elbette Rus Hükümeti'nin Türkistan'dan demiryolu hatları sayesinde elde ettiği

¹⁴¹ Schweinigt, a.g.e., s. 53.

¹⁴² Togan, a.g.e., s.276.

kazanç sadece yukarıda verilen rakamlardan ibaret değildir. Ruslar bu demiryolu hatlarıyla öncelikle Türkistan'ın sadece kendileriyle iş yapmalarını sağlamışlardır. Böylece Türkistan'ın öz sermayesinden sadece kendileri istifade etmiş ve bu bölgeye dışardan mal gelmesini engelleyerek sadece kendi ürünlerini ve bu ürünleri istedikleri fiyatlara satmaya muvaffak olmuşlardır. Togan, bu konuya pamuk örneğiyle açıklık getirmiştir. Rusya 1870 senesinde sadece yaklaşık 195 bin pud pamuk elde edebilmiş, açığını kapatabilmek için dışardan 3 milyon pud civarında Amerikan pamuğu ithal etmiştir. 1908 senesine gelindiği vakit ise Türkistan'dan yaklaşık 11 milyon, 1912'de 14 milyon ve 1916'da da 24 milyon pud pamuk elde etmiştir. Bununla birlikte Rusya, Türkistan sınırları vasıtasıyla Çin, Afganistan ve İran'la dış ticaret hacmini artırmıştır. Sadece 1911 senesinde söz konusu ülkelerden 21 milyon ruble değerinde hammadde ithalatı yapmış ve 16 milyon ruble değerinde kendi ürettiği ürünleri satmak suretiyle ihracat yapmıştır¹⁴³.

Özellikle XIX. yüzyılın başından itibaren Rusya, pamuk konusunda Amerika ve İngiltere'ye olan bağımlılığından tam manasıyla kurtulmak için Türkistan'da çok eskiden beri üretimi yapılan pamuğun ekim alanlarını genişletme ve pamuk ekimine yatırım yapma kararı almış ve halkı da pamuk ekmeye teşvik etmiş ya da zorlamıştır¹⁴⁴. Rusya, I. Dünya Savaşı'ndan önce fabrikalarında işlenen 22 milyon pud pamuğun sadece yarısını Türkistan'dan karşılıyordu. Bunun için Rusya'nın öncelikle Türkistan pamuğunun dışarıya satımını engellemesi ve Türkistan'da daha fazla arazide, bilhassa sulamaya uygun olan her yerde pamuk ekimi sağlaması gerekiyordu. Böylece ihtiyacı olan pamuğu sadece Türkistan'dan sağlayacak ve özellikle Amerika'dan pamuk ithalatı yapmayacaktı. Bununla birlikte Rusya, Türkistan ahalisinin ihtiyaç duyduğu hububatı, özellikle Rus Avrupa'sından getirmek suretiyle Türkistan ahalisinin kendisine mahkûm etme konusunda kararlıydı. 1911 senesinde Türkistan'a bir araştırma gezisi düzenleyen Rusya ziraat bakanı Krivoşey; *"bu iktisadi siyaset sonucunda en kısa zamanda Türkistan tamamen Rusya'ya bağımlı olacaktır..."* cümlesini sarf etmiştir¹⁴⁵.

¹⁴³ Bkz. Togan, a.g.e., s.278-279.

¹⁴⁴ Benzing, a.g.e., s.40.

¹⁴⁵ Bkz. a.g.e., s.284.

Türkistan'da pamuk, söz konusu dönemde halâ eski yöntemlerle sulama ve kanal açma usulleriyle yetiştirilmekteydi. Pamuk tarlasının işi çok zahmetlidir. Birkaç hektar pamuk eken bir aile, söz konusu meşakkatli işin altından tek başına kalkamaz. Bir desjatine alana ekilen buğday için 36 gün, bir desjatine alana ekilen pamuk için ise 140 gün emek sarf etmek gerekmektedir. Ayrıca pamuk, diğer ürünlere göre çok su istemektedir. Böylece Türkistan'da su sarfiyatının çoğalması sonucunda tarlalara günde ancak birkaç defa verilmeye başlanmıştır. Bu kısa zamanda sudan yeterince istifade etmek isteyen her aile ücretle işçi tutmaya mecbur kalmıştır. Hatta 1,5-2 desjatine ekenler bile işçi bulundurmazsa hasat yapamaz hale gelmiştir. Böylece pamuk ekimi pek pahalıya mal olmaya başlamıştır. Hesaplamalara göre, Fergana'da bir desjatine pamuk 173-196 rubleye mal olmaktaydı. Sonuç itibariyle pamuk ekimi yapmak isteyen çiftçilerin çoğu hasat sonuna kadar yüksek faizle kredi almak zorunda kalmıştır. Fabrikacılar komisyonculara %12'den ve komisyoncular da çiftçilere %40-%60 gibi rakamlarla kredi vermişlerdir. Bunun sonucunda 1908 yılına gelindiğinde toprağın ancak %20 si yerli ahalinin kendi sermayesiyle, arazinin %80'i ise fabrikaların, dolayısıyla Avrupalıların kredisıyla ekilir dikilir olmuş, pamuk ekiminin en çok yapıldığı Fergana'da ahali pamuk fabrikalarına bir buçuk milyon ruble borçlu hale gelmiştir. 1917 yılına kadar Fergana ahalisinin Rusya pamuk fabrikalarına olan borçları tasavvur edilemeyecek kadar artış göstermiştir. Pamuk ekiminin pahalı ve meşakkatli olması sonucunda halk pamuk ekmek istememiş, ancak ekimi yapılacak diğer ürünlerin getirisinin az olması münasebetiyle borçların kolay kolay ödenemeyeceği hesap edilmiş ve zorunlu olarak pamuk ekimine devam edilmiştir. Sonuç itibariyle yerli halk Rus sermayedarlarına ve komisyoncu tüccarlara çok fazla borçlanmış ve böylece ahalinin geleceği onlar tarafından ipotek altına alınmıştır. Pamuk ekimine bir nevi mahkûm olmak memlekette hububat ekimini azaltmış ve buğday artık Rusya'dan getirilir olmuştur. Böylece Ruslar, amaçlarına ulaşmışlardır. Onlara göre, Türkistan yalnız pamuk ekmekle meşgul olmalı, hububatı Rusya'dan almalıdırlar. Rusya'dan yapılan buğday ve arpa ithalatı, 1892 den 1907 ye kadar %802 artmıştır. Ayrıca Ruslar Türkistan'da, pamuğu ucuza almak maksadıyla başta ekmek olmak üzere gıda maddeleri fiyatlarını yükseltmişlerdir. Pamuk konusundaki planlarının bozulmaması için Türkistan pamuğunu dünya borsasına sokmak istememişlerdir. Örneğin, Almanya'ya Türkistan

pamuğunun ihracatını oldukça zor hale getirmeye çalışmışlardır. İstedikleri gibi fiyatlara müdahale etmişler, dışarıya satarken 18 ruble gibi bir fiyata pahalıya satmışlar, ancak kendileri alırken 7-10 ruble gibi fiyatlara almışlardır. Diğer önemli bir olay da, Moskova'daki fabrikalarda Türkistan pamuğundan üretilen ürünlerin Türkistan'ın şehirlerinde maliyetinden %1000'lere varan yüksek fiyatlara satılmasıdır. Ayrıca ülkenin hızlı bir şekilde fabrikalaşması ve fabrikasyon ürünler mahalli el işçiliğini bitirme noktasına getirmiş, yeni hayat tarzı insanlara müsrifliği ve tembelliği öğretmiştir. Edinilen bilgilere göre, 1907 senesinde Türkistan'da 2 milyon puddan daha fazla Moskova mensucatı satılmış ve bu durum her yıl artarak devam etmiştir¹⁴⁶.

Pamuk ticareti Türkistan'da giderek spekülatif hale gelmiştir. Buraya gelen Avrupalılar, Ruslar, Yahudiler ve paralı diğer milletler kendilerini vaktiyle Amerika'yı sömüren İspanyalılar gibi görmüşlerdir. Çünkü paranın ve kredinin kıymeti Rusya ile kıyas yapılamayacak kadar büyüktü. Bunu aynı şekilde buğday ticaretinde de tatbik etmişlerdir. Türkistan çiftçisi gün geçtikçe iflasa sürüklenmiştir. 1907-1908 yıllarında Fergana vilayetinde, Andican, Hokant, Kuba gibi büyük pamuk ziraat merkezlerinde o güne kadar Türkistan iktisadi hayatında görülmemiş bir hadise gerçekleşmeye başlamıştır. Yukarıda da izah edilmeye çalışılan borçlar yüzünden köylülerin yeri rehin altına alınmaya başlanmış, pamuk için kredi kullananlar borçlarını ödeyemeyince nihayet borç veren onun toprağına el koymuş ve asırlardan beri kendi ailelerine ait olan topraklar ansızın başkalarının mülkü oluvermiştir. Bu yolla Rus fabrikatörlerin ya da komisyoncuların ellerine geniş topraklar geçmiştir. Eskiden bu toprakların sahibi olan yerli halk, artık kendi topraklarında işçi olarak çalışır olmuştur. 1910 yılında Yedisu'da, toplamda yaklaşık 30 bin nüfuslu 5100 Kazak ve Kırgız ailenin evi yıkılmış ve 250 bin desjatine toprakları gasp edilmiş ve buralar Rus ailelere verilmiştir. 1911 senesine gelindiğinde doğrudan ya da dolaylı olarak gasp edilen Güney Türkistan'da bir buçuk milyon desjatine Türk arazisi Rusların eline geçmiştir¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Bkz. Togan, a.g.e., s.280-281.

¹⁴⁷ Bkz. Togan, a.g.e., s. 290.

Rus Çarlığının yıkılması sonucunda halk kısa bir süreliğine yukarıda izah edilmeye çalışılan tahakkümden kurtulmuş ve hububat ekmeyi tercih etmiştir. Böylece 1922 yılına kadar pamuk ekiminde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu değişiklikte hem I. Dünya Savaşı'nın getirdiği kıtlığın hem de yukarıda izah edilmeye çalışılan pamuk ekimi sorunlarının etkisi büyüktür. Kasım 1921'de Bolşevik yönetimi pamuk ekimini yeniden hareketlendirmek için "Pamuk Komitesi'ni" kurmuştur. Söz konusu komite, pamuk işletmelerine el koyan hükümetle çiftçi arasındaki bağı kurmakla görevlidir. Bu noktada ilk hedef, pamuk ekimini savaş öncesinde olduğu düzeye çıkartmak olmuştur. Bunun için pamuk ticaretindeki vergi oldukça aşağıya çekilmiş ve buna karşın hububat vergileri de oldukça yukarıya çıkartılmıştır. Bu kez tahıl ekiminde ve satışında sorun yaşamaya başlayan Türkistan halkı mecburen yeniden pamuk ekimine yönelmiştir. Türkistan halkına tahıl satan Rusya, halkın tahıl ihtiyacını kontrol altında tutmak suretiyle onları her an açlıkla karşı karşıya bırakma gücüne hâsıl olmuştur. Bununla birlikte Rusya, Türkistan pamuğunun aslında kendi ihtiyacından daha fazla üretilmesini de arzu etmemiştir. Pamuğun Rusya'dan başka bir yere satılması istenmemiş ve dolayısıyla buraya para akışı engellenmek istenmiştir¹⁴⁸.

Yukarıda sözü edilen olaylar gibi aşağıda değinilecek iki önemli hadise de Türkistan ahalisinin iflasına sebebiyet vermiştir. Bunlardan birincisi; Amerikan pamuk mahsulünün çok olduğu yıllarda Amerika'nın piyasaya ucuz pamuk sürüyor olmasıydı. Bu suretle Rusya'nın elinde bulunan pamuklar ucuzluyordu, ancak Amerika'da pamuk mahsulünün az olduğu yıllarda da Rus pamuğu pahalaniyordu. Böylece Amerikan pamuğunun az olduğu 1909 senesinde Rus yani Türkistan pamuğunun pudu 12,5 rubleden 17,70 rubleye kadar çıkmıştır. Bu artışı gören Türkistan köylüsü 1910 senesinde her şeyi bırakıp pamuk ekimi yapmış, ancak 1911 yılında da Amerikan pamuğunun çok olması sonucunda Türkistan pamuğunun fiyatı 8,5 rubleye kadar düşmüştür. O yıl pamuk ekiminden çok kazanılacak düşüncesiyle her hangi başka bir hububat ekimi yapılmamıştır. Elllerinde yiyecek bulunmaması sonucu ahali ihtiyaçlarını Rusya'dan çok yüksek ücretler vererek karşılamak zorunda kalmıştır. Bu olay binlerce köylünün iflasına sebep olmuştur. Türkistan ahalisini çok

¹⁴⁸ Bkz. Benzing, a.g.e., s.41, 44.

zor durumda bırakan ikinci olay ise 1917 senesinde Rusya’da gerçekleşen devrimdir. 1916 senesinde Rusya Hükümeti Türkistan tarlalarında çok fazla pamuk ekilmesi için özel bir çaba sarf etmiştir. 1917 yılının oldukça kurak geçmesi ve aynı yıl Bolşevik ihtilâlinin olması sonucunda yollar kapanmış, Rusya’dan Türkistan bölgesine hububat getirilememiş ve ahali 1917-1918 yıllarında açlıkla karşı karşıya kalmıştır. 1921 senesinde Bolşeviklerin Taşkent’te neşrettikleri “*Türkistan’ın İktisadi Hayatı*” isimli araştırma sonuçlarına göre, söz konusu açlık yıllarında Güney Türkistan’ın beş vilayetinde iki milyona yakın yerli ahali açlıktan kırılmıştır¹⁴⁹.

Türkistan’ın tarım açısından öneminin yanında yer altı madenlerinin de önemi büyüktür. Özellikle yüzyılın başı itibariyle petrole daha çok ihtiyaç duyulması sonucunda büyük devletlerin Türkistan’da bulunan petrol rezervlerine ilgilerinin arttığı görülmektedir. Fergana bölgesinde, Hazar Denizi’ndeki Çeleken adasında, Kızılsu’da, Ural ile Emba nehirleri havzasında çok miktarda petrolün olduğu bilinen bir gerçektir. Türkistan’da ilk petrolü 1876 senesinde Çeleken adasında İsveçli Nobel kardeşler¹⁵⁰ çıkartmışlardır. 1911 senesine gelindiği vakit ise bölgede 11 firma petrol çıkartmakla meşgul olmuş ve günlük 82 ton petrol çıkartmışlardır. 1913 senesinde ise bu rakam günlük 127,7 tona ulaşmış, ancak 1917 yılında 22,9 tona ve 1923 senesinde de 5,7 tona gerilemiştir. 1882-87 yılları arasında demiryolu yapımı esnasında Neft Dağı’nda bulunan petrol rezervlerinin ise 17,5 milyon ton olarak tahmin edilmiştir. 1917 senesine kadar bu bölgeden günlük 10 ton petrol çıkartılmıştır. Petrol rezervleri açısından Emba-Ural Nehir havzaları Türkistan’da ikinci Bakü olarak kabul edilmektedir. Burada bulunan petrol rezervi yaklaşık 1 milyar 191 milyon ton olarak tahmin edilmektedir. Burada ilk kez 1913 senesinde petrol çıkartılmış, 1915’te günlük çıkartılan petrol miktarı 274,3 tona çıkmış ve 1917 senesinde 245,6 tona gerilemiştir¹⁵¹. Her ne kadar bu rakam savaş ve savaş sonrası şartlardan dolayı 1919 senesinde 26 tona düşse de, 1927’de yeniden artışa geçerek günlük çıkartılan petrol miktarının 253 ton olduğu ve 1930 senesinde de 260 tona çıktığı belirtilmektedir. Sadece Fergana bölgesinde 45 milyon ton ve bütün yukarıda

¹⁴⁹ Bkz. Togan, a.g.e., s.284-285.

¹⁵⁰ İsveçli Nobel kardeşlerin 1879’da Bakü’de kurdukları petrol şirketi kısa sürede dünyanın en büyük petrol şirketlerinden birisi olmuştur. (Tadeusz Swietochowski, “The Shaping of National Identity in a Muslim Community”, **Russian Azerbaijan (1905-1920)**, Cambridge 1985, s.39.)

¹⁵¹ Hayit, Die Wirtschaftsprobleme..., s.153-154.

adı zikredilen bölgelerde ise dönemin şartlarında yapılan tahminlere göre 5-6 milyar ton petrol rezervinin olduğu kabul edilmiştir. Petrolle birlikte taş kömürü açısından da Türkistan'ın bazı bölgeleri oldukça zengindir. 1938 yılında yapılan araştırmalara göre, bütün Türkistan'da 63 milyar ton kapasiteli kömür yataklarının olduğu ve çıkartılması kolay olan rakamın da 545 milyon ton olduğu tahmin edilmiştir. Günümüz Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Karaganda'da sadece 1913 yılında 90 bin ton kömür çıkartılmıştır¹⁵². Bununla birlikte savaştan önceki sene Fergana havzasında 40 bin ton kömür çıkartıldığı bilinmektedir. Orta Asya Madencilik Kurumu'nun verdiği bilgilere göre, söz konusu yıllarda sadece Fergana bölgesinde 1,5-2 milyar ton kömür rezervinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kuzey Türkistan'da da 5 milyar ton kömür rezervinin olabileceği öngörülmüştür. Kömürle birlikte Türkistan dağlarında ve özellikle de Altaylarda çok miktarda bakır, bronz, tunç, demir ve çinko bulunmaktadır. Ruslar tarafından Türkistan topraklarından çıkartılan bu madenler, demiryolu ya da gemilerle Rus şehirlerine nakledilmiş ve buralarda kurdukları fabrikalarda işlendikten sonra yeniden Türkistan şehirlerinde maliyetinin 10 kat fazlasına satışa sunulmuştur¹⁵³.

Türkistan'ın iktisadi hayatı söz konusu olduğu zaman hayvan yetiştiriciliğine değinmeden geçmek mümkün değildir. Araştırmamızın zaman aralığını kapsayan dönemde Türkistan ahalisinin çoğu göçebe ya da yarı göçebe olarak hayatlarını idame ettiriyorlardı. Göçebe hayatta da hayvancılık insanların tek geçim kaynağı konumundadır. Bu durum Sovyetlerin Türkistan'ı kolektifleştirme çabasına kadar böyle devam etmiştir. Ne var ki, verimli toprakların Türkistan ahalisinin elinden alınıp Rus göçmenlere verilmesi ülkedeki hayvancılığı da vurmuştur. Rus kaynaklarının verdiği bilgilere göre, 1916 senesinde bütün Türkistan'da toplamda 59 milyon 187 bin 500 adet küçük-büyükbaş besi, at, katır, eşek, deve gibi güç hayvanı bulunmaktaydı. Verilen rakamın yaklaşık 42 milyonu sadece hayvan yetiştiriciliğinin merkezi konumunda olan günümüz Kazakistan topraklarındaydı¹⁵⁴. 1920'li yıllarda Türkistan'da hayvancılığın yavaş yavaş düşüşe geçtiği görülmektedir. Bütün Türkistan'da yaklaşık 16,5 milyon küçükbaş, 8 milyona yakın büyükbaş hayvanla

¹⁵² Hayit, Die Wirtschaftsprobleme..., s.148-149.

¹⁵³ Benzing, a.g.e., s.44-46.

¹⁵⁴ Hayit, Die Wirtschaftsprobleme..., s.128.

birlikte 1 milyon 2 yüz bin civarında at, 150 bin civarında deve, 1 milyon 3 yüz bin civarında da domuzun olduğu tahmin edilmektedir¹⁵⁵. Yukarıda verilen toplam rakam 1929 senesinde 39 milyon 400 bin ve 1935 senesinde de toplamda 6 milyon 400 bin sayısına kadar gerilemiştir. Söz konusu hızlı düşüşün tek nedeni Sovyetlerin kolektifleştirme siyasetidir. Kendi menfaatlerine ters gelen bu düşüşe engel olmak için Sovyet yönetimi 1930’lu yılların sonlarından itibaren çareler aramaya başlamıştır¹⁵⁶.

Son olarak Türkistan’ın iktisadi ve ticari durumuyla ilgili bazı seyyahların ve bölgede savaş esiri olarak bulunan Almanların eserlerinde var olan bir kaç örneğe de değinmek yerinde olacaktır. Daha önce adı geçen seyyah Hegers, Buhara’nın oldukça zengin bir pazarının olduğunu bildirmektedir. Hegers’in ifadelerine göre, pazarda bin bir çeşit meyve ve meyve kurusu bulmak mümkündür. Karpuz ve kavun tezgâhları çok kalabalık ve büyüktür. Sıvı yağ olarak genelde pamuk yağı satılmakta ve kendilerinin el emeği ile çıkarttıkları yağlar derilerden yapılmış keselerde muhafaza edilmektedir. Dericilik burada oldukça ileri seviyededir. Özellikle çizme pazarı çok hareketlidir. Burada sokakta çizme giyen kadın sayısı da hiç az değildir. Evlerde bile hafif ve yumuşak deriden yapılmış çizme¹⁵⁷ ya da patik giyilmektedir. Pazar yerinde tuhafiyeciliğin ayrı bir yeri vardır. Kumaş satanlar büyük bir alanı kaplamaktadır. Ancak, burada satılan kumaşların çoğu Türkistan’da dokunmamıştır. Satılan kumaşlar başta Rus fabrikaları olmak üzere hep yabancı yerlerde üretilmiştir. Pazarda ekmek yapmak için yuvarlak ve üstünde küçük bir kapak kısmı olan büyük çömllekler satılmaktadır. Çömllekler ateşte ısıtıldıktan sonra, ekmek formundaki hamur çömlleğin iç duvar kısmına yapıştırılmakta ve böylece tadına doyum olmayan ekmekler pişirilmektedir. Seyyah, bazı ekmeklerin üzerine yağ sürüldüğünü, fakat bu tür ekmeklerin fazla lezzetli olmadığını ifade etmektedir. Pazarda kasapların ayrı bir yeri vardır. Neredeyse bütün etler koyun etidir. Kasap tezgâhlarında but halinde satılan etler bulunurken, kesilmiş ve derisi yüzülmüş koyunları bir bütün olarak almak da mümkündür. Hegers, bu sayılan işlerin yanında genel itibariyle

¹⁵⁵ Benzing, a.g.e., s.49-50.

¹⁵⁶ Hayit, Die Wirtschaftsprobleme..., s.145.

¹⁵⁷ Seyyahın burada çizme diye anlattığının “mest” olma olasılığı yüksektir. Çünkü devamında, bazen bu çizmelerin üstüne çorap gibi başka bir şey de giydiklerini ve dışarıya çıkacakları zaman bunları çıkartmadan ayakkabı giydiklerini belirtmektedir.

Türkistanlıların çanak-çömlek gibi toprak ürünleri yapmakla beraber ibrik, güğüm, çan gibi madeni eşya yaptıklarını, bu eşyaların ekseriyetinin bakırdan olduğunu, ayrıca demirden ve çelikten ziraat aletleri de üretebildiklerini bildirmektedir. İpek kumaş satıcılarını ve kumaş boyayanları da unutmamak gerekir. Alman seyyahların eserlerinden anlaşıldığı üzere, Türkistan şehirlerinde eyer, semer, atlar için koşum malzemeleri satan birçok dükkân ve tezgâh bulunmaktadır. Bununla birlikte 20-30'u bir araya sarılmış şamdanlar, mumlar, mum yağları, açık yeşil-açık sarı renklerinde pis bir kokusu olan kalıp sabunları, Avrupa'dan gelen renkli boncuklar, imitasyon inciler ve tatlı çeşitleri çok rağbet gören diğer ürünlerdir¹⁵⁸.

Görüldüğü gibi Türkistan iktisadi hayatında başta pamuk olmak üzere diğer tarım ürünleri çok önemli bir yer edinmektedir. Bununla birlikte büyükbaş, küçükbaş, deve, at, katır, eşek gibi güç hayvanları, hayvansal ürünler, deri, yün gibi metanın da önemi büyüktür. Ayrıca maden açısından zengin olan Türkistan'da demir, bakır, tunç, bronz, çinko gibi maden yatakları bulunmakta, ancak ne var ki, Türkistanlıların bu madenleri çıkartmaya ve işlemeye güçleri yetmemektedir. Dolayısıyla madenler genelde Ruslar tarafından çıkartılmakta ve işlenmektedir. Günümüzde özellikle Türkmenistan'da zengin doğal gaz yatakları olmasına rağmen, arşiv çalışmalarımızda ve dönemi ele alan eserlerde bu konuyla ilgili her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Buradan araştırmamıza konu olan dönemde, doğalgaz yataklarından kimsenin haberinin olmadığı anlaşılmaktadır.

¹⁵⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Janata, a.g.e., s.6-15.

İKİNCİ BÖLÜM

ALMAN İMPARATORLUĞU

2.1. Alman İmparatorluğu’nun XX. Yüzyıl Başında Durumu

Prusya Devleti gücünü kaybettikten sonra Almanya toprakları üzerinde küçük prenslikler ve dukalıklar hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Almanlar, Şansölye Otto von Bismarck önderliğinde 1870-1871 savaşında Fransa’yı ağır bir yenilgiye uğratıp, söz konusu prenslikleri ve dukalıkları tek bayrak altında birleştirmek suretiyle Alman İmparatorluğu’nu kurmuşlardır. Ancak, bu imparatorluk, birçok prensliğin kendiliğinden beraber olmalarıyla değil, aksine Prusya’nın, sırasıyla Danimarka, Avusturya ve Fransa karşısında kazandığı askeri başarılar neticesinde zorunlu olarak bir araya gelmeleriyle gerçekleşmiştir. Bilhassa güneyde bulunan Katolik prenslikler, Alman birliğine Fransa’nın desteğinden yoksun kaldıkları için, istemeden katılmak zorunda kalmışlardır. Böylece her ne kadar imparatorluk olarak siyasi arenaya çıkmış olsa da, aslında Almanya’nın temelleri sağlam sayılmazdı. Bunun bilincinde olan Şansölye Bismarck, öncelikle elde ettiği gücü korumak ve Almanya’nın Avrupa’daki varlığını sağlam zemine oturtmak istemiştir. Bunun için Alman toplumunun kendi içerisinde bir kaynaşmaya ihtiyacı vardı. Hal böyle olunca, Bismarck kendi iç meselelerinden başka konularla uğraşmak istememiş, dışarda sağlanacak barış döneminden yararlanarak birliğin içyapısını kuvvetlendirmek istemiştir. Bundan dolayı Bismarck yönetimindeki Almanya, emperyalist faaliyetler içerisinde bulunmayı, özellikle doğuda cereyan eden olaylara müdahil olmayı ikincil önemde değerlendirmiştir. 5 Aralık 1876 tarihinde mecliste, kendi dönemine damga vuracak olan önemli bir konuşma yapan Bismarck, Almanya’nın doğuyla alakalı hiç bir olayda yer almayacağını, söz konusu bu olayların tamamen Almanya’nın ilgisi dışında olduğunu, kendi ifadesiyle, “*bu olayların bir tek Pomerya silahşorunun sağlıklı kemiklerinden daha değerli olmadığını*” vurgulamıştır. Bismarck bu doğrultuda barışçıl bir siyaset takip etmek istemiş, “*Alman birliğinin demir ve kan ile kurulduğu, fakat barış ile devam ettirilmesi gerektiği*” fikrini savunmuştur¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Bkz. Gregor Schöllgen, **Imperialismus und Gleichgewicht-Deutschland, England und die orientalische Frage (1871-1914)**, Oldenburg Verlag, München 1984, s.16.

Bismarck için önemli olan diğer bir meseleyse, Fransa'dır. Ona göre, Almanya karşısında ağır bir yenilgi alarak Alsas ve Loren (Elsass-Lothringen) gibi iki önemli bölgesini kaybeden, milli hassasiyetlerine düşkün olan Fransızlar, bu durumu asla unutmayacaklar ve bu yenilginin intikamını almak için her fırsatı değerlendirmek isteyeceklerdir. Ayrıca Bismarck, Fransa'nın Almanya'ya karşı girişeceği bir savaşta, 1870-71'de olduğu gibi, diğer büyük Avrupa devletlerinin seyirci kalmayacaklarını ve bu savaşa bulaşacaklarını düşünmüş, bunun ise Almanya açısından iyi olmayacağını varsaymıştır. Böyle bir durum karşısında Alman birliği dağılabilirdi. Bu düşünceler neticesinde Almanya'nın dış politikasında, barışçıl bir siyaset takip etme ve barışın korunması için Fransa'yı yalnızlaştırma gibi iki temel ilkenin benimsendiği görülmektedir¹⁶⁰.

Prusya kralı ve Almanya'nın ilk imparatoru olan I. Wilhelm, genel olarak Bismarck'la aynı fikirleri savunmuş ve Bismarck'ı özellikle dış politikada serbest bırakmıştır. 9 Mart 1888 tarihinde I. Wilhelm'in vefatı üzerine yerine geçen III. Friedrich ise, ancak 99 gün tahtta kalmış ve onun da 15 Haziran 1888 tarihinde ölümüyle Alman İmparatorluğu tahtına, 28 yaşında, genç, dinamik ve hırslı olan oğlu II. Wilhelm geçmiştir. Yeni İmparator'a göre, taht boş bir koltuktan ibaret değildir. Böylece II. Wilhelm, devletin yönetimini başbakana bırakmaya hiç niyetli değil, aksine bütün kontrolü kendi elinde tutmaya heveslidir. Oysa Şansölye Bismarck 1862 yılından beri, yani 26 yıldır Almanya'nın iç ve dış siyasetini tek başına yönlendirmiş, ne I. Wilhelm ne de III. Friedrich onun işlerine karışmışlardır. Ancak, II. Wilhelm, seleflerinin aksine imparatorluğunun ilk gününden itibaren yaşlı ve deneyimli başbakanın özellikle dış politikalarına hep itiraz etmiş, bundan dolayı da fikir çatışmaları baş göstermiştir¹⁶¹. Bismarck'ın Avrupa kıtası ile sınırlı ve Fransa'ya karşı¹⁶² Almanya'nın Rusya ve Avusturya-Macaristan ile kurduğu “Üç İmparator Birliği” ne (*Drei Keiserbund*) dayanan denge politikasının aksine, II. Wilhelm döneminde artık Almanya'nın dünya siyasetinde yer edinmesi gerektiği

¹⁶⁰ Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara 1973, s.20-21.

¹⁶¹ Armaoğlu, a.g.e., s.28.

¹⁶² Bismarck, henüz Alman İmparatorluğu kurulmadan önce, Fransa'ya karşı her hangi bir savaş konusu olursa Rusya tarafından arkadan vurulma korkusuyla Rusya'yla bir anlaşma gerçekleştirmiştir. Ona göre, doğu sınırları güvence altına alınmadan Fransa'yla her hangi bir savaşa girilmemelidir. (H. Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s.46.)

fikirleri ön plana çıkmıştır¹⁶³. Topraklarına toprak katarak Almanya'nın dünya siyasetinde söz sahibi olmasını arzulayan II. Wilhelm'le birlikte, "*Drang nach Osten*" yani "*Doğu'ya yöneliş*" ya da "*Platz an der Sonne*" yani "*Güneşte yerini alma*" sloganları geliştirilmiştir. Almanya'nın artık pasif dünya siyasetinden çıkarak, aktif bir dünya siyaseti takip etmesi ve emperyalist faaliyetlerden kendi payına düşeni alması gerektiği düşünülmüştür.

Genç imparatorun hırslı halinden endişe duyan Bismarck, 26 yıldan beri tesis ettiği Alman dış politikasının tehlikeye girmesinden korkmuştur. Bu durum karşısında kendince çözüm arayan Bismarck, bakanlarına kendisi olmaksızın İmparator II. Wilhelm ile görüşmelerini yasaklamıştır. Bundan haberdar olan imparatorla başbakan arasında sürekli bir çekişme söz konusu olmuştur. Bardağı taşıran son damla ise, Almanya ile Rusya arasında 1887'de imzalanan güvenlik anlaşmasının bitmek üzere olması ve yeniden Bismarck tarafından uzatılmak istenmesidir. Bismarck, Fransa'ya açık vermemek için Rusya ile anlaşmanın uzatılmasını istiyor, Rusya da anlaşmanın uzatılmaması halinde Almanya'nın doğu ve Balkanlar meselesinde baş rakibi olan Avusturya'yı desteklemesinden çekiniyordu. Bunlara karşın genç imparator ise, yayılmacı bir siyaset takip etmeyi düşündüğü ve Avusturya gibi bir dostunu kaybetmek istemediği için anlaşmanın uzatılması taraftarı değildi. I. Wilhelm'in kız kardeşi, Çar I. Nikola'nın eşi olduğundan dolayı Petersburg ile Berlin arasında zaten bir akrabalık ilişkileri bulunmaktaydı ve sık sık karşılıklı ziyaretler söz konusuydu. Bu bağlamda II. Wilhelm, Rusya'yla olan siyasetini akrabalık ilişkilerini kullanarak devam ettirebileceğini hesap etmiştir¹⁶⁴. Şansölye Bismarck ile aralarındaki gerginliğe daha fazla katlanmak istemeyen II. Wilhelm, ondan görevi bırakmasını istemiştir. Bunun üzerine şansölye, 18 Mart 1890 tarihinde istifa dilekçesini sunmuş ve hemen iki gün sonra 20 Mart'ta da istifası kabul edilmiştir¹⁶⁵.

Bismarck gibi deneyimli bir devlet adamının görevden ayrılması siyasi çevreleri ve onun şahsında oluşan güven duygusu neticesinde Avrupalı devletleri tedirgin etmiştir. II. Wilhelm, bu süreç içerisinde halktan destek görmüş, siyasi

¹⁶³ A. Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara 1972, s.105; Armaoğlu, a.g.e., s.214.

¹⁶⁴ Bkz. Soy, a.g.e., s.46-47.

¹⁶⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.214.

çevreleri de Bismarck'ın kendisinden habersiz Rusya ile arkasından entrika çevirdiğini söyleyerek ikna etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte Bismarck'ın istifa etmesi, bazı politikacılar tarafından, sürekli kendilerini kontrol altında tutan ve her işlerine karışan bir şansölyeden kurtuluş olarak değerlendirilmiştir. II. Wilhelm, ülkede tek söz sahibi olmak istiyordu, bunun için çok iyi bir asker olan, ancak hiç siyasi deneyimi olmayan General Kont von Caprivi'yi şansölye olarak atamıştır. Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Bismarck'ın oğlu Herbert von Bismarck da istifa ederek yerini Caprivi gibi deneyimsiz olan Adolf Baron Marschall von Bieberstein'a bırakmıştır¹⁶⁶. Aslında Bismarck'ın haklı olduğu ileriki zamanlarda görülmüştür. Rusya'yla yapılan güvenlik anlaşması uzatılmamış ve bu fırsatı iyi değerlendiren Fransa hemen Rusya'ya yanaşmıştır. 1892 yılında Fransa ile Rusya arasında Alman-Avusturya cephesine karşı bir askeri ittifak anlaşması yapılmıştır. Böylece Almanya, Fransa ve Rusya gibi iki güçlü devlet arasında kalmıştır. İleride zuhur edeceği düşünülen büyük savaşta Almanya'nın iki cephe arasında kalmasından korkan II. Wilhelm, hatasını telafi etmek istese de, Rusya'yla olan eski dostluklarına bir daha ulaşamamıştır. Sonrası Alman dış politikasında Fransa-Rusya ittifakına karşı İngiltere'yle yakınlaşma girişimleri söz konusudur¹⁶⁷. Bu süreç içerisinde İngiltere'yle Almanya arasında bazı önemli anlaşmalar yapılmıştır. Örneğin, sömürgelerle ilgili yapılan bir anlaşmada, Almanya Doğu Afrika'da İngilizlere tavizler vermiş, ama karşılığında da Hamburg, Bremen gibi limanların giriş kapısı olarak görülen, stratejik önemi büyük olan Helgoland adası Almanlara bırakılmıştır. Fakat Almanya ile İngiltere arasında tesis edilmeye çalışılan bu ilişki, II. Wilhelm'in "*Welt Politik*" (*Dünya Siyaseti*) sebebiyle uzun soluklu olmamıştır¹⁶⁸. Netice itibarıyla, başta donanmada olmak üzere Almanya'yla İngiltere bir silahlanma yarışına girmiş ve I. Dünya Savaşı'nda karşı cephelerde yer almışlardır.

Almanya'nın, XIX. yüzyılın sonuna doğru ekonomik, teknik ve askeri alanlarda gözle görülür bir ilerlemesi söz konusudur. Almanya, ağır sanayisinin 1871

¹⁶⁶ Bismarck, görev değişiminden sonra kendisini kimsenin arayıp fikir danışmadığından hayıflanmıştır. Oysa ona göre, icardaki bir arazinin bile el değiştirmesi sonucunda eski ve yeni sahipler sürekli görüşürler ve yeni sahip eskisinin deneyimlerinden faydalanırdı. Ama Wilhelm'in bir şansölyeye ihtiyacı yoktu, bütün kontrolü elinde tutmak istemesinden dolayı kukla olarak gördüğü Caprivi'yi özellikle göreve getirmişti. (Bkz. Soy, a.g.e., s.47-49.)

¹⁶⁷ Ülman, a.g.e., s.107.

¹⁶⁸ Bkz. Soy, a.g.e., s.52-54.

yıldan itibaren güçlenmeye başlamasını öncelikle ülkede çıkartılan kömür miktarına borçludur. 1870’li yıllarda taşkömürü üretimi 26 milyon ton iken, yüzyılın sonunda bu rakam 190 milyon tona yükselmiştir. 1900 yılı başlarında dünyadaki kömür üretiminin yaklaşık %38’ini İngiltere, %30 civarını Amerika ve yaklaşık %15’ini de Almanya sağlarken, diğer bütün devletler ise ancak %27’sini sağlıyorlardı. 1910’lu yıllara gelindiği vakit ise, İngiltere’nin kömür üretimi %20’nin altına düşmüş, Amerika’nın %40’lara yaklaşmış, Almanya ise payını biraz daha artırmayı başarmıştır. Demir madeni çıkarma yüzdeleri de hemen hemen kömür madeniyle aynı seviyededir. Benzer şekilde 1870’li yıllarda ülkede üretilen çelik miktarı 1 milyon ton iken, 1910 senesinde 14,8 milyon ton olarak gerçekleşmiş ve bu rakam I. Dünya Savaşı öncesi 18 milyon tona kadar yükselmiştir. Söz konusu dönemde çelik üretiminin İngiltere’de 10,2 milyon ton olduğu görülmektedir¹⁶⁹.

1890 senesinden sonra hızla gelişen Alman sanayisinde, işçi sayısı da doğal olarak iki katına çıkmıştır. Özellikle Amerika kıtasına göç eden kişi sayısı 1880’li yıllarda toplam 130 bin civarındayken, 1890’lı yıllarda bu sayı 20 binlere kadar düşmüştür. 1895-1907 yılları arasında Almanya’nın sanayileşmesiyle ve makine endüstrisinde biraz daha güçlenmesiyle birlikte, doğusundaki kırsal bölgelerde yerleşik olan nüfus, Ruhr havzasındaki fabrikalara yönelmiş, böylece sanayide çalışan nüfus çok daha fazla artış göstermiştir. Bunun sonucunda kırsal nüfus iyice azalmış ve 1914 yılında Almanya’da bulunan 50’ye yakın kentin nüfusu 100 bin sınırını çoktan aşmış, gayri safi milli hasılanın %60’ı sanayiden karşılanır olmuştur. Alman şehirlerindeki polis teşkilatları, telefon bağlantıları, elektrik hatları düzene girmiş, su şebekeleri yenilenerek bağlantı noktaları artırılmış, demiryolu ağları 65 bin km’ye ulaşmış, demiryolu hatlarıyla limanlar arasında bağlantılar gerçekleştirilmiş, limanların birçoğu büyütülmüş ve geliştirilmiştir. İngiltere’yle rekabete girebilmek adına büyütülen Alman deniz filosu, dünya ticaret hacminin %12’sine hâkim konuma gelmiştir. XX. yüzyılın başında kaliteli bir üretim süreci geçiren Alman mallarının, Fransa hariç bütün açık pazarlarda çok güçlü ve tercih

¹⁶⁹ Hagen Schulze, **Kleine deutsche Geschichte**, 2. Baskı, C. H. Beck Verlag, München 2007, s.150.

edilir olduğu, oluşturulan ticari müesseselerle dünyanın her köşesine satılır hale geldiği görülmektedir¹⁷⁰.

Kurulduğu günden itibaren silahlanmaya büyük önem veren Alman İmparatorluğu, otuz sene gibi kısa bir süre içerisinde askeri bakımdan güçlü bir devlet haline gelmiştir. Fakat kendisini sürekli İngiltere'yle kıyaslayan Almanya'nın gücü, Orta Avrupa'yla sınırlı kalmıştır. Ancak, her ne kadar sanayileşmeye İngiltere ve Fransa'dan çok sonları başlamış olsa da, büyük bir sanayi devleti olma yolunda emin adımlarla ilerlemiş ve I. Dünya Savaşı öncesi Amerika'nın ardından dünyanın en güçlü sanayi devleti haline gelmiştir. Bu durum ise, Avrupa'daki ve sömürü devletlerindeki hâkimiyetlerini tehdit altında olarak algılayan İngiltere ve Fransa'nın hiç hoşuna gitmemiş ve Almanya'ya karşı daha sıkı kenetlenmelerine sebep olmuştur¹⁷¹. Böylece Bismarck'ın yukarıda ifade edilen, Fransa'yı yalnızlaştırma politikası ters tepmiş ve Almanya yalnızlaşmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'nın yanında Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nden başka kimsenin kalmadığını söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

Asıl nedeni, büyük devletler arasındaki anlaşmazlıklar ve rekabet olan I. Dünya Savaşı'nın fitilini, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Prens Franz Ferdinand ve eşi Sophie'nin Saraybosna'da suikasta uğramaları ateşlemiştir. Dönemin büyük güçleri; Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nden oluşan ittifak devletleri ve İngiltere, Fransa, Rusya'dan oluşan itilaf devletleri olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Savaş başladıktan sonra itilaf devletlerine İtalya, Portekiz, Romanya, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan dâhil olmuşlardır. Suikast olayı üzerine 28 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a karşı savaş başlattığını açıklamıştır. Bunun üzerine Sırbistan'ı korumak maksadıyla 31 Temmuz'da Rusya savaş seferberliğini halkına duyurmuş, Almanya hemen 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Belçika'ya karşı savaş ilan etmiş ve 4 Ağustos'ta da Belçika'ya saldırmıştır. Bunun üzerine İngiltere de bu savaşta Almanya'ya karşı

¹⁷⁰ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Schulze, a.g.e., s.150-155; Roman Oberhummer ve Heinrich Zimmerer, **Durch Syrien und Kleinasien Reise Schilderungen und Studien**, Berlin 1899, s.263; <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/alman-imparatorlugu-ikinci-reich-852>. Erişim Tarihi: 16.04.2018.

¹⁷¹ Bkz. Hüseyin Salihoğlu, **Alman Kültür Tarihi**, İmge Yayınları, Ankara 1993, s.162-165.

olan cephede yer aldığını dünya kamuoyuna bildirmiştir. Böylece Kasım 1918'e kadar devam edecek olan Avrupa merkezli, ancak bütün dünyayı etkileyecek olan I. Dünya Savaşı başlamıştır. Almanya bu savaşta Avrupa'da; Balkan, İtalyan, Batı ve Doğu cephelerinde, Ortadoğu'da; Çanakkale, Filistin, Kafkasya cephelerinde, Afrika'da; Batı, Doğu, Kuzey, Güneybatı cephelerinde ve denizlerde de Atlantik okyanusuyla Akdeniz'de harp etmiştir¹⁷². Almanya, 13 milyon askeriyle savaşa katılmış ve yaklaşık 2 milyon askerini cephede kaybetmiştir. İnsan kaybı bununla sınırlı kalmamış, cephe gerisinde de kıtlık, açlık, hastalıklar gibi nedenlerden dolayı 800 bin sivil vatandaşı hayatından olmuştur¹⁷³.

Amerika Birleşik Devletleri'nin 1918 yılı başında savaşa girmesiyle ve Avrupa'daki Batı cephesinde yaklaşık 1 milyon 800 bin donanımlı ve savaş yorgunu olmayan askeriyle Fransa'yı ve İngiltere'yi desteklemesiyle Almanya çökmüştür. Aslında Amerika Birleşik Devletleri savaşın başında tarafsızlığını ilan etmiştir, ancak itilaf devletlerine silah, mühimmat ve kredi desteği sağlamaktan da geri kalmamıştır. I. Dünya Savaşı'nın başında harbin en kısa zamanda kendi lehine biteceğini ve sonucunda Avrupa'daki hâkimiyetini ilan edeceğini düşünen Almanya, 11 Kasım 1918'de savaştan çekilmiş, II. Wilhelm, imparatorluk tahtını bırakarak tarafsız bir devlet olan Hollanda'ya sığınmıştır. Almanya, 15 gün içerisinde Fransa'daki, Belçika'daki, Luxemburg'daki askerlerini geri çekmek zorunda kalmış, bütün askeri malzemelerine, uçaklarına, gemilerine, denizaltılarına, 5 bin kadar lokomotifine ve 150 bin adet tren vagonuna itilaf devletler tarafından el konulmuştur. 7 Mayıs 1919 tarihinde Almanya hiçbir müzakereye açık olmaksızın Versay (Versailles) Antlaşması'nı imzalamaya mecbur edilmiştir. Çok ağır yaptırımları olan bu antlaşma sonucunda Almanya, savaşa giren bütün itilaf devletlerinin zararlarını karşılamak zorunda kalmış ve ödemesi imkânsız gibi görülen 132 milyar altın mark borçlandırılmıştır. Alman ordusu ağır silahlardan arındırılarak kara ordusu 100 bin, donanması 15 bin askere düşürülmüş, silah üretimi ve Avusturya'yla birleşmesi yasaklanmıştır. Ayrıca Almanya, maden açısından zengin olan birçok bölgesini kaybetmiştir. Bütün bunların sonucunda Almanya'da işsizlik ve enflasyon baş

¹⁷² Thomas Berger, Karl Heinz Müller, Hans Gert Oomen, **Entdecken und Verstehen 3 - Vom Imperialismus bis zur Gegenwart**, Cornelsen-Hirschgraben Verlag, Frankfurt, BTY, s.16-17.

¹⁷³ Schulze, a.g.e., s.163; Berger vd., a.g.e., s.20, 25.

göstermiştir. Almanya, I. Dünya Savaşı'ndan sonra rejim değiştirmek zorunda kalmıştır¹⁷⁴.

2.2. Alman İmparatorluğu'nun Doğu ve İslam Siyaseti

II. Wilhelm'den önceki iki imparatorun ve Şansölye Bismarck'ın doğudaki işlere pek karışmadıkları ve emperyalist faaliyetler içerisinde pek yer almak istemedikleri yukarıda anlatılmıştı. Genç imparator, tahta çıktığı günden itibaren tıpkı İngilizler, Fransızlar ve diğer Avrupalı büyük devletler gibi sömürü siyasetini hızlandırmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda kendi heyecanına Alman halkı da ortak olmuştur. Bu vakte kadar elde edilen sömürgelerin verimli toprak bakımından yerleşmeye pek uygun olmaması sonucu Almanya, yeni nüfuz alanları elde etmek istemiş, II. Wilhelm'in geliştirdiği doğu politikası neticesinde Anadolu'ya ve Merkez Asya'ya yönelmek zorunda kalmıştır. Bu hedefler doğrultusunda Anadolu'yla birlikte Merkez Asya, var olunması gereken bir bölge olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Alman yazınında da Almanya'nın kaderini doğuda araması gerektiği sürekli vurgulanır olmuştur. Örneğin, ünlü Alman entelektüeli Dr. Sprenger, 1886'da neşrettiği bir eserinde, *“Henüz yükselme fikrinde bulunan bir milletin eline geçmemiş bir yer varsa o da doğudur. Almanlar fırsatı kaçırmayıp oraları kolonize ederlerse Dünya'nın taksiminde en kârlı millet olmuş olurlar. Orada eli silah tutan birkaç yüz bin Alman oturacak olursa, imparatorumuz Asya içlerine el uzatabilir. Bu sayede bütün Asya'da barış ve huzur sağlanabilir. Ticaret de, sanat da yerini alır.”* diye yazmıştır¹⁷⁵. Bismarck'ın istifasıyla birlikte Almanya, dünya siyasetinde yerini almaya başlamış ve bundan sonra *“Welt Politik”* yani *“Dünya Siyaseti”* sloganı doğrultusunda bir dış politika takip etmeye başlanmıştır.

Kuruluşundan itibaren Alman sanayisi hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Lakin kısa zaman sonra Almanya içerisinden sağlanan hammadde yetmemeye başlamıştır. Bundan dolayı da sanayinin devamlılığı için hammadde ve üretilen ürünler için de pazar ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu iki unsur için ise sömürgelerinin olması şarttı. Fakat

¹⁷⁴ Berger vd., a.g.e., s.64, 75, 78.

¹⁷⁵ Karl von Winterstetten, **XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye/Orta Avrupa Politikasında Yeni Amaçlar Berlin-Bağdat**, (Yay. Haz. Faruk Yılmaz), Kale Ofset Matbaacılık, Ankara 2002., s.81.

sömürge yarışında Avrupa'daki büyük devletlere göre geç kalmış olan Almanya'nın, söz konusu faaliyetleri gerçekleştirmek maksadıyla sorunsuzca girebileceği ülke kalmamıştı. Çünkü bu tarihe kadar kolay sömürü alanları Avrupalı diğer büyük devletler tarafından paylaşılmıştı. Almanya, bu vakitten sonra ancak siyasi ve iktisadi ilişkiler geliştirmek suretiyle menfaat sağlayabileceği bazı bölgelere yoğunlaşabilirdi. Bu bölgelerin başında Osmanlı, Merkez Asya ve Uzak Doğu coğrafyaları gelmekteydi. Her ne kadar Avrupalı devletler tarafından "*Hasta Adam*" olarak nitelendirilse de, Osmanlı coğrafyasında ve Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerle birlikte, Merkez Asya'da faaliyet göstermenin yolu İstanbul'dan geçmekteydi. Bunun önemini kavrayan II. Wilhelm ve diplomatları Almanya'nın İstanbul'daki ağırlığının artması gerektiği düşüncesinde hem fikir olmuşlardır. Buradan hareketle II. Wilhelm, tahta çıkışından hemen bir yıl sonra, yani 1889'da İstanbul'a gelerek Abdülhamid'i ziyaret etmiştir. Böylece ilk defa bir Avrupalı hükümdar bir Osmanlı padişahını ziyaret etmiş oluyordu¹⁷⁶. Bu ziyaretle Alman imparatoru ve Osmanlı sultanı arasında başlayan yakın dostluk aynı zamanda iki ülke arasında da ilişkilerin olumlu yönde seyretmesi açısından önemli bir adım olmuştur¹⁷⁷. Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki münasebetlerin geliştirilmesinde, II. Abdülhamid ile Alman İmparator'u II. Wilhelm'in şahsi gayret ve fikirlerinin büyük tesiri olmuştur¹⁷⁸. Almanya, özellikle İmparator'un doğu gezisinden sonra İslam dünyası ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Almanların düşüncesine göre, Osmanlı'nın sürekli varlığı halifelik makamının da büyük etkisiyle Alman çıkarlarına her bakımdan hizmet edecekti¹⁷⁹.

II. Wilhelm, Osmanlı Devleti'ni 1898 yılında ikinci kez ziyaret etmiş ve söz konusu bu gezi, İmparator'un "*İkinci Doğu Seyahati*" olarak adlandırılmıştır. Bu kez Müslüman ahalinin de gönlünü fethetmek için bazı ön çalışmalar yapılmış ve bu doğrultuda II. Wilhelm, Eyüp Sultan'ın kabrini ziyaret ederek orada kurbanlar kestirmiştir. Ardından da kutsal topraklar olarak kabul ettikleri Kudüs'e giderek,

¹⁷⁶ E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, 167.

¹⁷⁷ Rıfat Önsoy, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s.16.

¹⁷⁸ Veli Yılmaz, **1 inci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul 1993, s.28.

¹⁷⁹ Burhan Oğuz, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, Can Matbaa, İstanbul 1983, s.132.

burada bütün dini liderlerle görüşmüş, onlara hediyeler takdim etmiştir. Kudüs'ten sonra Şam'a geçen İmparator burada önemli bir konuşma gerçekleştirmiştir. Konuşmasında övgüler yağdırdığı halife olan Osmanlı sultanından “*dostum*” diye bahseden II. Wilhelm, her zaman dağınık halde yaşayan 300 milyon Müslüman'ın da dostu olacağı sözünü vermiştir. Burada İmparator üstü kapalı olarak aslında Müslümanların koruyuculuğunu üstlendiğini ifade etmiştir. “*Dağınık halde yaşayan Müslümanlar...*” cümlesi ile kast ettiği aslında Hindistan'da İngiliz yönetimi ve Türkistan'da Rus tahakkümü altındaki Müslümanlar olmuştur¹⁸⁰. Fransız ve İngiliz sömürgesi altında yaşamaktan iyice bunalan Müslümanlar, bu tutumuyla Alman imparatoruna ayrı bir sempati beslemeye başlamış ve halk arasında II. Wilhelm “*Hacı Wilhelm*” olarak anılmaya başlanmıştır. Müslümanlar tarafından II. Wilhelm'e yazılan birçok mektuba “*Müslümanların Dostu Alman imparatoruna...*” diye başlanmaktaydı. Hatta “*Şu bir gerçektir ki, Kâfirler arasındaki sıralamada Almanlar birinci Ruslar sonuncu sıradadır!*” şeklinde uydurma bir hadisle de Almanların diğer gayri Müslim milletlerden daha üstün oldukları yönünde dini bir dayanak da oluşturmışlardır¹⁸¹.

Almanya, İngiliz İmparatorluğu'nu kendisinin dünya gücü olması önünde bir engel olarak görüyordu. Bundan dolayı II. Wilhelm'in en önemli amacı İngiltere'yi zayıflatmak olmuştur. Müslümanlar ise İngilizlerin sömürgelerinde büyük bir yere sahiplerdi. II. Wilhelm Müslümanlara yakın olmak suretiyle bu konuyu değerlendirmek istemiştir. Almanya'nın Kahire konsolosluğunda görevli olan ve Almanya'nın doğu ve İslam politikası mimarlarından Max Freiherr von Oppenheim, 5 Temmuz 1898'de Almanya başbakanına yazdığı bir raporda, Osmanlı sultanının cihat ilan etmesi sonucunda 260 milyon Müslümanın Almanya'nın doğudaki hedeflerine ulaşabilmesi için faydalı olacağını belirtmiştir¹⁸². Ayrıca Oppenheim raporunda, uzun zamandan beri Müslümanlar arasında da tefrikaların bulunduğunu, birbirilerine düşünce olarak uzak olduklarını, ancak bütün bunlara son verebilecek bir Panislamist hareketin İstanbul'da başladığını bildirmiştir. Bununla birlikte, şu

¹⁸⁰ Bkz. Schöllgen, a.g.e., s.108-111.

¹⁸¹ Kadir Kon, **Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi**, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s.31.

¹⁸² Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.28-30.

anda sultan olan II. Abdülhamid'in söz konusu hareketi çok iyi kullandığını ve kutsal şehirlerin de hâkimi olması münasebetiyle Müslüman dünyasının lideri olduğunu ifade etmiştir¹⁸³. Bunun için Almanya, Müslümanların halifesi olan Osmanlı sultanıyla iyi geçinmek ve onu kendi tarafına çekmek zorundaydı. Aslında Osmanlı'nın son dönemi Alman-Türk ilişkilerine bakıldığı zaman, Almanya'nın başta İngiltere ve Fransa olmak üzere rakipleri olan sömürgeci devletlere karşı Sultan'ının halifelik makamından faydalanmak istediği ve bu bağlamda İslam dünyasını ciddi bir güç olarak kullanabileceği düşüncesinin I. Dünya Savaşı'ndan çok daha önce hâsıl olduğu görülmektedir.

Netice itibariyle savaşın başlamasıyla birlikte II. Wilhelm Osmanlı Orduları Başkomutanı Enver Paşa'ya çekmiş olduğu bir telgrafta, halifenin, Asya'daki, Hindistan'daki, Afrika ve Mısır'daki Müslümanları hemen İngilizlere karşı cihat etmeye çağırması gerektiğini ifade etmiştir¹⁸⁴. Almanya, I. Dünya Savaşı başladığı vakit batı cephesindeki Belçika ve Fransız ordularını kısa zaman içerisinde mağlup edip, bütün kuvvetleriyle doğuya yöneleceğini düşünmüştü. Doğuda ise Rus ve İngiliz egemenliği altında bulunan Müslümanları halifenin de yardımıyla ayaklandırmayı düşünen Almanya, I. Dünya Savaşı'nın fazla sürmeden kendisinin galibiyetiyle sona ereceğini ümit etmiştir¹⁸⁵.

2.2.1. Almanya'nın Doğu ve İslam Siyasetinde Doğu İstihbarat Biriminin Yeri

Almanlar ilk kez Prusya Krallığı döneminde Şansölye Otto von Bismarck'ın çalışmalarıyla 1866 yılında "Central Nachrichten Bureau" (Merkezi İstihbarat Bürosu) adı altında bir istihbarat birimi kurmuşlardır. Esasen gizli polis teşkilatı olan bu istihbarat biriminin, 1870-1871 yıllarında Almanya ile Fransa arasındaki savaşta ve öncesi çok faal olduğu, Almanya'nın Fransa'yı yenilgiye uğratmasında ve ardından Alman prensliklerinin Prusya Kralı önderliğinde birleşmeleri sonucunda bir

¹⁸³ Kon, a.g.e., s.61.

¹⁸⁴ Çolak, a.g.e., s.33.

¹⁸⁵ Çolak, a.g.e., s.28.

Alman İmparatorluğu kurulmasında büyük rolünün olduğu bilinmektedir¹⁸⁶. İstihbarat kelimesi kısaca, haber alma, bilgi toplama gibi anlamlara gelmektedir. İstihbarat birimleri günümüzde daha geniş faaliyet alanına sahip olsalar da, söz konusu yıllarda başlıca görevleri, savaşta düşmanın durumu, amacı, niyeti, savaşılacak arazinin iklimi ve meteorolojisi ile ilgili bilgileri elde ederek bu bilgileri kullanılacak duruma getirmektir¹⁸⁷.

I. Dünya Savaşı'ndaki istihbarat anlayışı, yukarıdaki tanıma uymakla birlikte, biraz değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde bilgi toplamanın yanında propaganda faaliyetlerinin daha ön plana çıktığı görülmektedir. Alman istihbaratı özellikle Osmanlı coğrafyasında, Orta Doğu ve Rusya Müslümanları arasında propagandaya çok önem vermiştir. Bu amaçla Alman yöneticiler nezdinde çok öncelerden beri var olan “*Halifenin gücünden faydalanma*” fikri devreye konulmuştur. 1914 yılı ortalarında, Oppenheim başta olmak üzere birçok Alman diplomat tarafından savaşın genişletilmesi, bunun için mutlaka Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması ve Osmanlı'yla birlikte bütün dünya Müslümanlarını harekete geçirerek itilaf devletlerine karşı bir “*Heiliger Krieg*” (Cihat) propagandasının yapılması fikri ortaya atılmıştır. Söz konusu propaganda çalışmalarını yapmak ve yönetmek için Türkçeye “*Doğu İstihbarat Birimi*” diye çevirdiğimiz kısa adı “NfO” olan “*Nachrichtenstelle für den Orient*” adında bir İstihbarat birimi kurulmuştur.

Savaşın başlamasıyla birlikte Almanlar propaganda yönünden ne kadar eksik olduklarını fark etmişler ve bu eksikliği gidermek amacıyla çalışmalara başlamışlardır. Bu biriminin kurulma amacı ilk etapta İngilizlerin kara propagandalarına karşı her türlü önlem almak ve faaliyet göstermek olmuştur. Birimin faaliyetleri bize istihbarat biriminden daha çok bir çeviri bürosu olarak kurulduğunu göstermektedir¹⁸⁸. 18 Ağustos 1914 tarihinde Oppenheim, şansölyeye bir rapor sunmuştur. Özetle raporunda, İngilizlerin kara propagandalarını çürütmek için mutlaka bir çeviri bürosunun kurulması gerektiği ve burada savaş haberleriyle birlikte propaganda malzemelerinin Arapçaya, Farsçaya, Hintçeye, Türkçeye, Rus

¹⁸⁶ Celalettin Yavuz, **Osmanlı'dan Günümüze Alman Gizli Servisi Türkiye Faaliyetleri**, Kripto Yayıncılık, Ankara 2016, s.27-28.

¹⁸⁷ **Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. X, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, 106.

¹⁸⁸ Noack, a.g.m., s.409.

Müslümanlarının konuştukları dillerle birlikte, Afrika'da konuşulan belli başlı dillere çeviri yapıp dağıtılmasını önermiştir. 12 Eylül tarihinde Alman Kültür Bakanlığı'ndan Oppenheim'a bir yazı gönderilerek istediği çeviri bürosunu kurmaya yetkili olduğu bildirilmiştir. Ayrıca İmparatorluğun posta teşkilatının matbaasını kullanabileceği de belirtilmiştir. Böylece Doğu İstihbarat Birimi, Max Freiherr von Oppenheim başkanlığında¹⁸⁹, 1 Kasım 1914'te Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde faaliyetlerine başlamıştır¹⁹⁰.

Max von Oppenheim, birimin faaliyet alanlarını şu şekilde belirlemiştir:

1- Savaşılan cephelerin hepsinde propaganda yapılacak ve düşmanların yaptıkları propagandalar çürütülecektir.

2- Almanya'nın savaşta esir olarak aldığı askerler içerisinde özellikle Müslüman askerlere propaganda yapılacak ve onların yeniden Osmanlı ordusunda ya da halifenin yanında olan Alman ordusu içerisinde savaşmaları sağlanacaktır.

3- İtilaf devletlerinin kolonilerinde ve tarafsız devletlerde propaganda yapılacaktır.

4- İttifak ülkelerinde ve Almanya'da propaganda yapmakla birlikte Belçika, Hollanda gibi komşu ülkelerde de çalışmalar yapılacaktır¹⁹¹.

¹⁸⁹ Oppenheim'dan başkanlık görevini Mart 1915'te Karl Emil Schabinger von Schowingen devralmıştır. Schabinger de Şubat 1916'da görevini Eugen Mittwoch'a devretmiştir. (http://www.wikiwand.com/de/Nachrichtenstelle_für_den_Orient. Erişim Tarihi: 01.03.2018.)

Schabinger, görevinden ayrıldıktan sonra Alman konsolosluğunda çalışmak üzere İstanbul üzerinden Kudüs'e ve oradan da Yafa'ya geçer. Çalışmalarına burada devam eder. (Kadir Kon, **Birinci Dünya Savaşında Almanya'daki Müslüman Esir Kampları**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s.49.)

¹⁹⁰ Rumların ve özellikle de Arapların yaşadıkları yerlere İngiliz ve Fransız uçaklarından kara propaganda malzemesi olan binlerce el ilanı ve broşür fırlatılıyordu. Söz konusu bu materyallerde genelde Almanya'nın yenildiği ve Berlin'e kadar çekildiği ifade ediliyordu. El ilanlarında, Rum ve Arapların bulundukları yerlerdeki Türk subay ve askerlerini öldürerek itilaf güçlerine katılmaları tavsiye ediliyor, Almanya'nın kısa zaman içerisinde savaştan tamamen yenik olarak çıkacağı yazılıyordu. Doğu İstihbarat Birimi'nin Osmanlı'daki merkezi olan Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği bu propaganda karşısında nasıl davranacağını kestirememiş ve Berlin'den bir karşı propagandacı talebinde bulunmuştur. Alman Dışişleri Bakanlığı bunun üzerine özellikle Arapların ve gayri Müslim unsurların yoğun olarak yaşadıkları yerlerde düşman propagandasının önüne geçecek tedbirleri almak üzere Max von Oppenheim'ı İstanbul'a göndermiştir. (Bkz. Kon, a.g.e., s.78, 87.) Oppenheim aynı şekilde Türk uçaklarından da propaganda malzemeleri attırmaya karar vermiştir. Bunun üzerine Süveyş Kanalı'nın her iki yakasına da kanat altlarında devasa Türk bayrağı çizilmiş olan uçaklardan Arapça karşı propaganda broşürleri atılmıştır. Bu olaydan sonra İngiliz uçaklarıyla Türk uçakları arasında bir kovalamacanın başladığı bildirilmektedir. (Wiener Mittags-Zeitung, Der Islam im Krieg, 14.12.1914.)

¹⁹¹ http://www.wikiwand.com/de/Nachrichtenstelle_für_den_Orient. Erişim Tarihi: 01.03.2018.

Eylül 1915’te birimin faaliyet alanlarına yeni maddeler eklenmiştir.

1- Şark dillerinde gelen mektuplar, Genelkurmay ve Dışişleri Bakanlığı için sansüre tabi tutulacak.

2- Almanya’nın eline düşecek Müslüman, Gürcü ve Hintli savaş esirleri için altı farklı dilde propagandaya yönelik esir gazetesi neşredilecek.

3- Savaş haberleri yedi farklı dilde oluşturulacak ve cephelerle birlikte savaşın sürdüğü yerlere gönderilecek.

4- Şark dillerinde el ilanları ve çağrı metinleri üretilerek cephelere gönderilecek.

5- Şark dillerinde ve Avrupa dillerinde açıklayıcı broşürler üretilecek ve ilgili bölgelere gönderilecek.

6- Şark basını Alman görüşleri doğrultusunda beslenecek.

7- Alman gazetelerinde Şark meselesiyle ilgili orijinal makaleler kullanılacak.

8- Düzensiz yayınlanan “Korrespondenz Blatt” dergisinin düzenli yayınlanması sağlanacak. Buradan Alman basınına siyasi ve ekonomik meseleler hakkında haberler aktarılacak.

9- Şark çevrelerindeki önemli şahsiyetlerle iyi ilişkiler kurularak onların faaliyetleri Alman menfaatleri doğrultusunda yönlendirilecek. Bununla birlikte Almanya’ya gelen Şarklı misafirler karşılanacak ve ağırlanacak. Bunların geliş gidişleri Dışişleri’ne bildirilecek.

10- Şark’a ilişkin bir gazete arşivi kurulacak. Ayrıca kişilere yönelik arşiv tutulacak.

11- Dışişleri Bakanlığı için Şark’a ait belgeler düzenlenecek.

12- Şark dillerinden ve Rusçadan önemli belgeler siyasi ve askeri makamlar için tercüme edilecek.

13- Şark’la ilgili çıkan yazılar ve filmler sansürlenecek.

14- Başta Müslüman, Gürcü ve Hintli olmak üzere esirlerin haberleşmeleri sansürlenecek.

15- Başta Müslüman esirler olmak üzere Şark milletlerine ait esirlerin psikolojik ve manevi ihtiyaçları giderilecek. Esirler için okunacak materyaller,

sergiler, gösteriler ve seminerler hazırlanacak. Müslüman esirlerin dini ihtiyaçları giderilecek ve uygulamalarında kolaylık sağlanacak.

Önceleri birimin çekirdek kadrosunda 12 kişi çalışırken bu rakamın zamanla 59'a çıkartıldığı ve bu çalışanlar içerisinde 2 Türk, 3 Arap, 3 Hindistanlı ve 2 de Türkistanlı olduğu belirtilmektedir. Bu verilen rakamlara ülkelerde görevli olan istihbaratçılar ve propagandacılar dâhil değildir. Bu bağlamda konumuzu ilgilendiren Türkistan için çekirdek kadroda, Taşkent'te ikamet eden Herald Cosack'ın başkanlığında, Dr. Max Ebert, Kasakoff ve Âlim İdris isminde 4 kişinin olduğu bilinmektedir¹⁹².

Doğu İstihbarat Birimi'nin Almanya için iktisadi imkân oluşturmak gibi farklı amaçları var ise de, asıl amacı itilaf güçlerine karşı savaşta bir “*Birleşmiş İslam Cephesi*” oluşturmaktır. Burada da özellikle İngilizlerin ve Rusların doğu Müslümanlarını nasıl sömürdükleri konusu sürekli dile getirilmiş ve bu konuda yoğun propaganda yapılmıştır. Almanya'nın Müslümanların dostu, halifenin müttefiki ve koruyucusu olduğu anlatılmış ve dünyadaki bütün Müslümanların halifeyle birlikte Almanların yanında yer almaları gerektiği vurgulanmıştır. Aslında bunlar anlatılırken Berlin'de kimse İslam'la böylesine bir ittifakın küresel bir ittifak olacağı kanaatinde değildi. Alman dış ve İslam politikası burada, doğuda kendi müttefikleri olan bağımsız halkların iktisadi sömürü alanları olarak kendilerine çok yarar sağlayacağını amaçlamıştır¹⁹³.

Doğu İstihbarat Birimi tarafından 1914-1918 arası kitap, broşür gibi toplam 1012 yayın yapılmıştır¹⁹⁴. Burada hazırlanan propaganda broşürleri Türkçeye, Arapçaya, Farsçaya, Hintçeye, Doğu Afrika'da konuşulan Kisuaheli diline ve Rusya'da konuşulan Müslümanların ya da Müslüman olmayan diğer milletlerin dillerine çevrilmiştir. Ancak, burada ciddi bir sorun olarak Almanların karşısına söz konusu dillere doğru tercüme edecek eleman eksikliği çıkmıştır. Bu aşamada çeviri bürosunda, üniversite hocalarından, Berlin'de bulunan Orientalist Derneğinden, Hamburg'da bulunan Koloni Enstitüsünden, Almanya ve yurtdışında bulunan çeşitli

¹⁹² Kon, a.g.e., s.79-84.

¹⁹³ Mark, Krieg an..., s.22, 31.

¹⁹⁴ Mark, Krieg an..., s.23.

üniversitelerden, rehber ve çevirmenlerden, konsoloslardan, kütüphanecilerden, din adamlarından, gazetecilerden, tüccarlardan ve öğrencilerden gönüllü olarak faydalanılmıştır. Ayrıca, Alman Kültür Bakanlığı'yla, Dışişleri'yle ve Genelkurmay'la da ortak çalışılmıştır¹⁹⁵. Burada üretilen farklı dillerdeki propaganda malzemeleri ve haberler, yurtdışında bulunan Alman ve Avusturya resmi temsilcileri, tüccarlar, banka çalışanları, organizasyonlar, misyonerler, İslam tarikatları, Alman okulları, Alman Yahudi kolonileri hatta yurt dışında bulunan Alman ve Avusturya vatandaşları vasıtasıyla dağıtılacaktı¹⁹⁶. Bu bağlamda bakıldığı zaman Doğu İstihbarat Birimi'nde çalışanlar casus ya da ajan değillerdi, dolayısıyla bu birimin bir gizli servis olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Doğu İstihbarat Birimi'nin kuruluşundan Mart 1915'e kadar başkanlığını yürüten Max von Oppenheim, 1914 yılı Ekim ayında söz konusu politikanın ana hatlarını belirten 136 sayfalık bir memorandum kaleme almıştır¹⁹⁷. Burada Oppenheim, istihbarat biriminin esas amacının İslam dünyasında Panislamizm'in yardımıyla düşman güçlerine karşı ihtilâller, isyanlar ve ayaklanmalar meydana getirmek olduğunu belirtmektedir. Aynı birim tarafından düşman ülkelerde, suikastlar ve küçük darbeler gerçekleştirmek suretiyle, halk arasında huzursuzluğun meydana getirilmesi de istenmiştir. Bununla birlikte Osmanlı ordusunun bulunamayacağı yerlerdeki Müslümanları organize etmek, yerel kabile reisleriyle, aşiret liderleriyle iletişime geçmek, onlara para, propaganda malzemesi ve silah yardımı yapmak da birimin görevleri arasındadır¹⁹⁸. Oppenheim, birinci amacın propaganda olduğunu belirtmekle birlikte, düşman güçlerinin düzenli olarak savaşta gelişmelere ilişkin yaydıkları yalan haberlere karşı mücadele etmek ve karşı propaganda geliştirmek olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte Oppenheim, İngiliz, Fransız ve Rus sömürüsü altında bulunan Müslümanların bulundukları

¹⁹⁵ PA-AA, R 1510, Zimmermann'ın Genelkurmay ve Savaş Bakanı'na yazdığı yazı, Berlin 11.01.1915'den nakleden: Mark, Krieg an..., s.22.

¹⁹⁶ Kon, a.g.e., s.78.

¹⁹⁷ Memorandum hakkında geniş bilgi almak için bkz. Wilfried Loth, "*Dschihad made in Germany?*", **Erster Weltkrieg und Dschihad**, (Yay. Haz. Wilfried Loth, Marc Hanisch), Oldenbourg Verlag, München 2014, s.7-12; Marc Hanisch, "*Max Freiherr von Oppenheim und die Revolutionierung der islamischen Welt als anti imperiale Befreiung von oben*", **Erster Weltkrieg und Dschihad**, (Yay. Haz. Wilfried Loth, Marc Hanisch), Oldenbourg Verlag, München 2014, s.13-38; Kon, a.g.e., s.62-75.

¹⁹⁸ Hanisch, a.g.e., s.14-15.

yerlerde ayaklanmalar çıkartmaları için Osmanlı'dan yardım almanın gerekliliğinden söz etmektedir. Bu tür faaliyetlerin gerçekleşebilmesi amacıyla Türkiye'deki propaganda çalışmaları için para harcamaktan kaçınılmaması gerektiğini ifade eden Oppenheim, Osmanlıya verilmek üzere 100 milyon mark gibi bir ödeneğin ayrılmasının zaruri olduğunu belirtmektedir. “*Var olmak ya da yok olmak*” anlamına gelen bu savaştan galip çıkılabilmesi için bu rakamın iki, üç katına kadar çıkartılmasının öneminin olmadığını vurgulamaktadır. Oppenheim'ın ifadeleriyle, cihat ilanı ile birlikte İslam dünyasına İstanbul üzerinden etki edilmelidir, ancak cihat ilanının Osmanlı'nın yanında yer alan Hristiyan devletleri kapsamaması için hemen çalışmalar yapılmalıdır. Cihat ilanının yanlış anlaşılması halinde İngiliz, Fransız ve Rus sömürsü altındaki Müslümanların Alman ve Avusturya gibi Osmanlı'nın yanında yer alan ülkelere karşı saldırıları da söz konusu olabilir. Özellikle Hindistan'da bulunan Müslümanların Müslüman olmayan diğer Hintlilerle çatışmaları, bununla birlikte gruplaşmalardan dolayı Müslümanların da kendi aralarında birbirileriyle savaşmamaları sağlanmalıdır. Bütün bu faaliyetler, Almanların kontrolünde olmalıdır ve Müslümanlar nezdine Alman desteğinin dostane olduğu izlenimi verilmesiyle birlikte, Müslümanlar olayların gerçek aktörlerinin kendileri olduğuna inanmalıdırlar. Bunun için elbette başta İstanbul basını olmak üzere Müslüman basınının dostluğu kazanılmalıdır.

Memorandumunda Rusya Müslümanlarına da bir başlık açan Oppenheim, Rusya'da toplam 19 milyon Müslümanın bulunduğu değinmekle birlikte, Türkiye'ye daha yakın olması münasebetiyle isyan çıkartılmasının en uygun yerin Kafkaslar olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Oppenheim, Türkistan halklarına göre Kafkas halklarının daha savaşçı ve cesur olduklarını düşünmektedir. Şayet Türkistan'da bir ayaklanma çıkartılması düşünülürse, bu düşünce pek savaşçı özelliğe sahip olmayan Buhara ve Semerkant yerine sadece Fergana bölgesinde planlanmalıdır. Bununla birlikte Oppenheim, bölgedeki Hristiyan gruplardan ve Ermenilerden pek ümitli görünmemektedir. Onların ancak, Müslümanların ayaklanmasından ve başarıya ulaşmasından sonra, bu başarıdan pay almak amacıyla ortaya çıkacaklarını ifade etmektedir. Bölgeye silah yardımıyla bulunulmasını tavsiye eden Oppenheim, Afgan Emirinin Rus ve İngiliz düşmanlığından dolayı

ondan faydalanılması gerektiğini belirtmektedir¹⁹⁹. Ayrıca, Hindistan'a giden yol üzerinde bulunan İran da göz ardı edilmemelidir.

1916 senesinin Şubat ayında Doğu İstihbarat Birimi'nin çalışmalarıyla Bağdat'ta çıkan "*Sadel*" isimli bir gazetede "*Savaştan sonra İslam Dünyası*" başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Makalede, cihattan sonra Hindistan'ın, Afganistan'ın, Belucistan'ın, Perslerin ve Türkistan'ın bağımsız olacağı ifade edilmektedir. Bununla birlikte Kafkasya'nın, Mısır'ın ve Trablusgarp'ın Osmanlıya katılacağı, Kırım'ın Osmanlı Devleti'nin tayin ettiği bir yönetici tarafından yönetileceği ve son olarak da Fas, Tunus ve Cezayir'den birleşmiş bir devlet kurulacağı belirtilmektedir²⁰⁰.

Almanların, yukarıda anlatılan çalışmalardan kısa bir süre sonra, kendi çıkarları için dahi olsa İslam propagandası yapılmasının pek hoşlarına gitmediği görülmektedir. Bazı Alman aydınlar, İslam'ı kendi elleriyle güçlendirdikleri ve İslam'ın ileride kendilerine hem kültürel açıdan, hem de Almanya'nın hedefleri önünde engel teşkil edeceği yönünde uyarılarda bulunmuşlardır. Sözü edilen aydınlar bu siyasetin, özellikle Kafkasya planları üzerinde olumsuz etki edeceği görüşünü savunmuşlar ve Pantürkizm-Panturanizm hareketi için İslam'ın bir ön koşul olmadığını, illaki bir çalışma yapılması gerekiyorsa Pantürkizm-Panturanizm üzerine yoğunlaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, Alman din adamlarının da Almanya'nın İslam politikasının abartıldığı yönünde rahatsızlıklarının olduğu görülmektedir. Bazı din adamları tarafından, I. Dünya Savaşı çerçevesinde Almanya'nın İslam dünyasına karşı ne gibi sorumluluklarının olduğu sorgulanmış, bu sorumlulukların yöneticiler tarafından açıkça belirtilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Alman din adamlarına göre, burada desteklenmesi gereken İslam dininin kendisi değildir. Söz konusu bu destek, sadece İslam halklarına verilmelidir. Oluşturulan ve geliştirilmesi planlanan bu birliktelik, sadece siyasi olarak görülmeli ve din bu işin içine karıştırılmamalıdır²⁰¹. Bütün bu muhalefete karşı Oppenheim, şu önemli cümlelerini sarf etmiştir: "*Bizim birinci vazifemiz kendimizi düşünmektir.*

¹⁹⁹ Karl Emil Schabinger von Schowingen, **Weltgeschichtliche Mosaiksplitter-Erlebnisse und Erinnerungen eines kaiserlichen Dragomans**, Baden-Baden 1967'den nakleden: Kon a.g.e., s.62-65.

²⁰⁰ PA-AA, R 14549, Sadel İslam Gazetesi, Savaştan sonra İslam Dünyası, Bağdat 24.2.1916.

²⁰¹ Bkz. PA-AA, R 14549, Schabinger'den Wesendonk'a gelen yazı, 14.12.1915; Mark, Krieg an..., s.30, 224.

*Düşmanlarımızın tavırları bize her türlü tedbiri alma hakkı vermektedir. Bu konuda İslam'ı da kullanmamız ve onu menfaatlerimiz doğrultusunda şimdilik güçlendirmemiz gerekmektedir.*²⁰²”

Doğu İstihbarat Birimi Almanya’da, tarafsız ülkelerde ve Almanya’nın hedefinde olan doğu ülkelerinde aktif olarak faaliyet göstermiştir. Almanya içerisinde, çalışmamızın konusu olan Türkistan ile ilgili Rus edebiyatından çeviriler yaptırılmış ve bu eserler propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Çeviri konusunda, Alman Devleti’nde görevli Rusça tercümanlardan faydalanmakla birlikte, savaş esiri olan Rus subaylarından da istifade edilmiştir. Bu birimin başına ise Berlinli Doğu Avrupa tarihçisi Profesör Otto Hoetzsch ve Bonnlu ekonomist Profesör Hermann Schumacher görevlendirilmiştir²⁰³. Yapılan çalışmalarda, Türkistan’ın pamuk ekimi yapılan alanlarına, iktisadi kapasitesine ve Türkistan halkının her yönüyle araştırılmasına öncelik verilmiştir²⁰⁴.

Yukarıda ifade edilen çalışmaların yanında, Doğu İstihbarat Birimi’nin Türkistan için asıl amacı, Türkistanlılar aleyhine cereyan eden Rus milliyetçiliğini, Rusların Türkistanlı Müslümanlara karşı geliştirdikleri düşmanlık ve kötü muameleyi propaganda malzemesi yaparak yaymak olmuştur. Bunu yapan birim, aynı zamanda Türkistanlı Müslümanlara, Almanya’nın Müslümanların ortağı ve koruyucuları olduğu haberlerini de vermekten geri kalmamıştır. Söz konusu bu propagandayla, Rusya’da yaşayan Müslümanların bilinçlenmesi ve onların hem etnik hem de dini olarak gruplara ayrılarak Rusya’ya karşı ayaklanmaları ve sorun çıkartmaları amaçlanmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Taşkentli Müslümanların bir tarım kooperatifi kurdukları ve bu kooperatif altında başta Taşkent’te olmak üzere bütün Türkistan’daki Müslümanları tek güç olarak birleştirmek için çaba sarf ettikleri bilinmektedir²⁰⁵. Doğu İstihbarat Birimi çalışmalarıyla, Türkistanlı Müslümanların zihninde, Rus yönetimi altında yaşadıkları sıkıntıları, adaletsizlikleri, dışlanmışlığı, Türkistan’a sürekli yeni yerleşimci olarak gelen Rus kökenli insanlara kendilerinden

²⁰² http://www.wikiwand.com/de/Nachrichtenstelle_für_den_Orient. Erişim Tarihi: 01.03.2018.

²⁰³ Mark, Krieg an..., s.28.

²⁰⁴ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Reinhard Junge’dan Zimmermann’a gelen yazı, Berlin 26.02.2015.

²⁰⁵ KNfO, No. 1, 30.04.1915, Aktivitäten der Mohammedaner in Russland’dan nakleden: Mark, Krieg an..., s.28.

alınmak suretiyle verilen imtiyazları sürekli canlı tutmak istemiş, ona göre propaganda geliştirmiştir. Ayrıca, diğer taraftan Rus ordusunda kendilerine karşı savaşarak Almanlara esir düşen Türkistanlı Müslümanların esaret hayatı yaşamadıklarını, onlara bir dost gözüyle bakıldığını²⁰⁶ ve arzu eden Türkistanlı esirlerin Osmanlı'ya gönderildiklerini sürekli gündemde tutmuştur.

Almanların, kendileri de Hristiyan bir millet olmalarına rağmen, propaganda konusunda Hristiyanlığı kullanmaktan da geri kalmadıkları görülmektedir. Almanya'da bulunan Müslüman savaş esirleri için çıkan El Dschihad (Cihat) isimli gazetede sürekli propagandaya yönelik haberler çıkmıştır. Kasım 1915'te söz konusu gazetede çıkan bir haberde, Hive'nin merkezinde Ruslar tarafından Müslümanlara inat bir kilise inşaatının başlatıldığı bildirilmektedir. Habere göre, kilisenin yapılacağı alana Ruslar tarafından cebren el konulmuştur. Kilise tam Hive'nin merkezinde yer almaktadır, buradaki asıl gaye Hive'de bir kiliseye ihtiyaç olması değildir. Bununla Rus yönetimi Müslümanlara, burada yabancı olarak yaşadıklarını ima etmek istemiş ve burada yaşayan Müslümanların kendilerinden dinen ve kültür olarak ayrı olan başka bir milletin, yani Rusların kontrolü altında olduklarını sürekli hatırlatmak istemiştir. Söz konusu haberin devamında, itilaf güçlerinin İngiltere'nin, Fransa'nın ve Rusya'nın emirlerini yerine getirecek olan başka bir halifelik makamı oluşturarak buraya kendi güdümünde olan bir halife atamak istedikleri ve bu meselenin Türkistanlı Müslümanlardan gizlendiği ifade edilmektedir. Haberde son olarak da şu cümleler yer almaktadır: *“Onlar size sürekli Almanların tehlikeli olduklarından söz etmişler ve mutlaka yok edilmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Bunu söylerken asıl amaçlarının; Almanya, Avusturya ve ortaklarının yenilmeleri sonucunda, Türkistan'ı aralarında paylaşmak ve tamamen kendi sömürüleri yapmak olduğunu asla sizlere söylemediler. Oysa Almanlarla Türkler dosttur ve Almanya Müslümanların yanındadır.”*²⁰⁷

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni halifenin gücünden faydalanmak maksadıyla yanına çeken Almanya'nın, savaş başladıktan sonra Türkistan'a ve Afganistan'a halâ savaşın sıçramamış olması çok hoşuna gitmemiştir²⁰⁸. Oysa savaş

²⁰⁶ Almanya'da bulunan Türkistanlı savaş esirlerine dördüncü bölümde değinilecektir.

²⁰⁷ El Dschihad, Nr.24, 27.11.1915, Hive'ye bir Rus Kilisesi, nakleden: Mark, Krieg an..., s.29.

²⁰⁸ Mark, Krieg an..., s.28.

başlar başlamaz II. Wilhelm Osmanlı Orduları Başkomutanı Enver Paşa'ya bir telgraf çekmiş ve Halifenin Asya'daki, Hindistan'daki, Afrika ve Mısır'daki Müslümanları hemen düşman güçlere karşı cihat etmeye çağırması gerektiğini ifade etmişti²⁰⁹. Aynı zamanda hemen İstanbul'daki Almanya büyükelçisine bir talimat verilmiş ve kolonilerdeki Müslümanların derhal İngilizlere, Fransızlara ve Ruslara karşı harekete geçmeleriyle ilgili çalışmalar yapılması da istenmişti²¹⁰. Bunun üzerine 1915 yılı başında Almanya'nın İstanbul büyükelçiliğinden Alman Dışişleri'ne gönderilen bir raporda, İstanbul'da bütün Müslümanları harekete geçirmek maksadıyla cihat konusunda çalışmalar yapıldığı bildirilmiş, ayrıca İstanbul'dan Türkistan'a bir din adamının gönderildiği ve oradaki Müslümanlara cihadı anlatacağı ifade edilmiştir²¹¹.

Büyük savaşın başlamasıyla birlikte, Osmanlı sultanının halifelik makamından faydalanmayı amaçlayan Almanlar, zaten takip etmiş oldukları Doğu ve İslam politikasına hız vermişler, söz konusu politikayı sistemli bir şekilde yürütmek maksadıyla Doğu İstihbarat Birimi'ni kurmuşlardır. Bu dönemde istihbarat birimlerinin bilindik faaliyetlerinin yanında düşman devletlere karşı kara propaganda yaptıkları ya da karşı tarafın propagandasını çürütmeye yönelik çalışmalar gerçekleştirdikleri görülmektedir. Almanya her fırsatta dünya Müslümanlarının halifesinin kendileriyle birlikte hareket ettiğini, Alman imparatorunun Müslümanların dostu olduğunu dile getirmiştir. Bunu yapmaktaki en önemli hedef; İngiltere, Fransa ve Rusya sömürülerindeki Müslümanları bu devletlere karşı isyana teşvik etmek olmuştur.

2.3. Alman İmparatorluğu Kolonizasyonu

Almanların kolonizasyon çalışmalarına bireysel olarak XVII. yüzyılda başladıkları görülmektedir. Kolonileşme faaliyetleri kapsamında ilk kez 1626 yılında New York Kenti'nin kuruluşunda Peter Minevit isimli bir Alman yer aldıysa da,

²⁰⁹ Çolak, a.g.e., s.33.

²¹⁰ Mark, Krieg an..., s.19.

²¹¹ PA-AA, R 20937, Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri'ne gönderilen rapor, İstanbul 03.01.1915.

Almanya'daki arşiv çalışmalarımızda bu şahsın gönderildiğine dair yukarıda açıklanan bu belgeden başka her hangi bir belgeye veya şahsın akıbeti hakkında her hangi bir detaya rastlanmamıştır.

arkasında Alman Devleti'nin desteği olmadığı için orada elde ettiği toprakları 1636 yılında Hollandalılara devretmek zorunda kalmıştır. İkinci deneme ise, deniz aşırı ülkelerde ticaret yapma maksadıyla Kurland dükü Jakob tarafından 1650'li yıllarda gerçekleştirilmiştir. Jakob, önce Afrika'da büyük bir toprak parçası edinmiş ve daha sonra da Batı Hindistan'da bulunan Tobago Adası'nı almıştır, lakin bu girişimin de başarısız olduğu görülmektedir. Diğer bir deneme ise, 1681 yılında Brandenburg Prensi'nin Gana'daki kabile reisleriyle anlaşması sonucu Capee Three Points yarım adasını satın alarak, 1 Ocak 1683 tarihinde bu adaya Alman bayrağının çekilmesiyle ve burada bir şirket kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece Almanlar ilk kez koloni faaliyetlerinin amaçlarından birisi olan iktisadi menfaat sağlamaya uygun olarak buralarda ticaret yapmışlardır. Ardından 1687 yılında Almanya tarafından Senegal'de büyük bir toprak parçası satın alındıysa da, burada ne ticari ne de askeri olarak her hangi bir faaliyet olmamıştır. Ancak, 1720 senesinde Prusya Kralı I. Wilhelm buradaki topraklarını, Alman Devleti'ne hiçbir faydası olmadığı, aksine zararı olduğu gerekçesiyle Hollandalılara satmıştır. Yazılı kaynaklarda, Almanların kolonileşme faaliyetlerini Hollandalılardan öğrendikleri belirtilmektedir. Ünlü Alman kimyacı, iktisatçı ve Mainz Üniversitesinde tıp profesörü olan Johann Joachim Becher, Hollanda'da denizcilikle uğraştığı için kolonileşmeyle ilgili Hollandalılardan bilgi sahibi olmuştur. Alman kamuoyu kolonileşmeyle ilgili cümleleri ilk kez onun ağzından duymuştur. Becher, ilk başta Bavyera Prensi'ne kolonileşmeyle ilgili fikirlerini ve kumaş ticaretini bu vesileyle tekelleştirebileceğini anlatmış, ancak Alman tüccarlar tarafından sıkı bir tepkiyle karşılaşmıştır. İleriki zamanlarda Hanau Kontu, Becher'in fikirleriyle ilgilenmiş ve Kont'un yardımıyla Becher tarafından Güney Amerika'da bir işletme kurulduysa da, bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır²¹².

Yukarıda anlatılan bireysel girişimlerden sonra Almanya'da (Prusya) ilk kez II. Friedrich (1740-1786) döneminde, deniz aşırı ülkelerde Alman yerleşimcilerin olması ve oralara da hükmedilmesi gerektiği devlet yetkilileri tarafından dile getirilir olmuştur. Ancak, bu siyaset 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçeklik

²¹² Francesca Schinzinger, **Die Kolonien und das Deutsche Reich**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1984, 13-14.

bulmuştur. Almanya, deniz aşırı-uzak ülkelerde varlık göstermeyi dünya devleti olma yolunda bir gereklilik olarak görmüştür. Ayrıca, çeşitli yerlerde kolonilerinin olması neticesinde İngiltere ve Fransa'ya karşı rakiplik gösterebilecek ve onların oralardaki siyasetlerine bir sınırlama getirebilecektir. Böylece çiftçi, köylü, aydın ve hatta siyasi çevrelerde Alman vatandaşlarının başka ülkelere göç etmeleri ve orada yeni bir hayat kurma girişimleri konuşulur olmuştur. Özellikle Alman köylüleri ve çiftçilerinin daha fazla, daha verimli toprak istemeleriyle birlikte, çeşitli sebeplerle halktan alınan ağır vergiler kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde onların dünyanın birçok yerine gidip yerleşmelerine sebep olmuştur. Bu bağlamda ilk göç edilen yerler Mezopotamya, Suriye ve kutsal topraklar olarak görülen Kudüs yani kısacası Osmanlı topraklarıdır. Bu dönemde, Prusyalı propagandacılar koloni faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıracağını düşünmüşlerdir. Bazı oryantalist ve propagandacılar tarafından, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu zayıf durumdan faydalanmak suretiyle, Osmanlı topraklarına daha fazla Alman vatandaşının yerleştirilmesi, böylece Osmanlılara Viyana kuşatmalarının hesabının artık sorulması ve ileriki dönemlerde de Almanların İstanbul'da güçlü bir şekilde var olması gerektiği savunulmuştur. Dönemin Alman siyasileri tarafından bu düşüncenin gerçeklikten uzak, bir hayal olduğu ifade edilse de²¹³, özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde geliştirilen iyi ilişkiler neticesinde bir nebze de olsa bu hayalin farklı biçimde gerçekleştiği görülmektedir. 1893 yılında Osmanlı topraklarına gelen bir Alman seyyah Osmanlı'daki Alman nüfuzunu gözler önüne sermektedir. Seyyahın ifadeleriyle, Osmanlı'da başta askeriyede onlarca Alman subayı olmak üzere hemen hemen bütün meslek guruplarında Alman etkisi vardır. Seyyah, Almanların Osmanlı hukukunu yeniden düzenlediklerini, inşaat sahasında yine Alman etkisinin ağır bastığını, gümrüğün en tepesinde bir Almanın bulunduğunu, ayrıca Osmanlı Posta Teşkilatı Genel Müdürlüğüne bir Almanın vekâlet ettiğini ve Osmanlı Bankası'nın ikinci müdürü olarak yine bir Almanın görev yaptığını belirtmektedir. Seyyahın verdiği bilgilere göre, Anadolu demiryolu hattı personelinin büyük bir kısmı Almanlardan oluşmakta, ayrıca Doğu Demiryolu Şirketi'nin yönetimi de Almanların elinde bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan tren yollarını Almanlar işletmekte ve

²¹³ Michael Fröhlich, **Imperialismus-Deutsche Kolonial- und Weltpolitik 1880-1914**, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1994, 17-18.

Alman parasıyla inşa edilen İstanbul'daki su işletmeleri de Almanların yönetimindedir. Askeriyede birçok Alman teknik eleman çalışmakta, Osmanlı ordusundaki silahlar ve toplar Alman Mauser ya da Krupp silah ve top fabrikası imzalarını taşımaktadır. Bu zamana kadar Alman tersaneleri Osmanlı Devleti'ne birçok savaş gemisi satmakla birlikte, Osmanlı Devleti, Almanya'ya halâ gemi ya da torpido siparişi vermektedir. Neredeyse Osmanlı Devleti'nin bütün yatırımları Alman sermayesiyle yapılmaktadır. Kısacası Osmanlı Devleti'nde her alanda Almanlar ya da Alman menşeli ürünler görülmektedir²¹⁴. XX. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında Almanlara ait otuz dokuz adet okul, ayrıca altı yetimhane, altı ibadethane, dokuz hastane-daru'l aceze, dokuz misafirhane, bir ziraat müessesesi, dokuz kabristan ve yedi arsa olmak üzere toplamda seksen bir adet Alman müessesesi bulunmakta ve faaliyet göstermektedir. Özellikle İstanbul'da birçok okulda Alman eğitimciler müdürlük yapmaktadır. 1908 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi Osmanlı'daki yükseköğretimde de bazı değişiklikler gerçekleştirilmiş ve Darülfünun'un (İstanbul Üniversitesi) ıslahı için Almanya'dan on dokuz profesör getirtilmiştir²¹⁵. Yapılan anlaşmalar neticesinde Osmanlı'dan Almanya'ya binlerce öğrenci meslek eğitimi almak ya da yüksekokullarda okumak için gitmiştir²¹⁶. Yukarıda anlatılanlar, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında tesis edilen iyi ilişkiler neticesinde Alman emperyalizminin Osmanlı Devleti'ne yavaş yavaş sızdığının ve Almanların burada çok etkili olduklarının bir kanıtıdır.

XIX. yüzyıla gelindiği vakit, dünya ekonomisinin artık eskisi gibi bölgesel olmadığı, aksine bir bütün halinde olduğu görülmektedir. Ürettikleri ürünleri dünyanın her köşesine pazarlayabilmek için imkânlar arayan devletler, pazarlarını artırmışlar ve böylece bütün dünyaya yayılmaya başlamışlardır. Bu yayılma elbette, özellikle büyük devletler arasında rekabeti de beraberinde getirmiştir. Böylece bu

²¹⁴ Paul Lindenberg, *Auf deutsche Pfaden im Orient. Reisebilder*, Berlin 1902, s.169.

²¹⁵ Bkz. Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000, s.77-79, 82-83, 93-95, 101, 108.

²¹⁶ Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Osmanlıdan Almanya'ya giden öğrenciler için bkz. PA-AA, R 62975, Band 31, Nr. 54, Stipendium für georgia und türkische Schüler, 1916; PA-AA, R 62976, Band 32, Nr. 54, Stipendium für georgia und türkische Schüler, 1916-1918; Hans Russad Hermann, Gerhard Ryll, *Türkische Jugend in Deutschland*, Deutsch-Türkische Vereinigung, Berlin 1918.

geniş pazarda iş yapabilmek, rekabet içerisinde erimeyerek piyasada varlığını devam ettirebilmek için teknolojinin imkânlarından faydalanmak suretiyle daha kaliteli ve daha ucuz üretim yapılması zorunlu hale gelmiştir.

Kapitalist gelişmesini Avrupa'daki diğer büyük devletlere göre daha geç tamamlayan Almanya, buna bağlı olarak çok daha modern teknoloji ile sanayileşmeye başlayarak diğer devletlere nazaran daha hızlı bir tekelleşme sürecine girmiştir²¹⁷. 1879 sonrası serbest ticaretten vazgeçen Almanya, gümrük korumacılığına geçmiş, bu durum sanayicilerin, bankacıların ve tüccarların kolonileşmeye yönelmelerine sebep olmuştur. Almanya'da yapılan iktisat çalışmalarında, Almanya'nın sürekli büyüdüğü, bu sebeple de Almanya'nın gelecekte hammadde ve pazar sıkıntısı çekeceği vurgulanmıştır. Alman yönetimi, bu durum karşısında şimdiden önlem alınması, yeni hammadde ve pazar kaynaklarının bulunması gerektiği, aksi halde gelecekte sıkıntı çekileceği yönünde uyarılmıştır²¹⁸. Alman yazınında da, Almanya'nın geleceğinin kolonileşmede yattığı, Güney Afrika'ya, Çin'e, Merkez Asya'ya, Ön Asya'ya, son olarak da Hint Denizi'ne uzanılması gerektiği ve buralardan Alman sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammaddenin karşılanabileceği ve Alman ürünlerinin buralara ihraç edilebileceği işlenmiştir²¹⁹. Böylece 1884 senesinde daha öncekilerden farklı olarak arkasına Alman İmparatorluğu'nun desteğini alan Carl Peter, kolonyal faaliyetler için Doğu Afrika'ya ayak basmıştır²²⁰. Her ne kadar bundan önceleri Avrupalı büyük devlet tarafından Afrika başta olmak üzere dünyadaki sömürüye müsait olan alanlar paylaşılmış olsa da, XIX. yüzyıl sonlarına doğru piyasaya çıkan genç ve hırslı Alman İmparatorluğu da Afrika'da ciddi koloniler elde etmiştir. Almanya'nın 1884-1885 yıllarında Doğu ve Güneybatı Afrika, Kamerun, Togo ve Büyük Okyanus'ta bazı adaları ele geçirdiği görülmektedir²²¹. 1888-1889 yıllarında, yüzölçümü açısından dünyanın en büyük ikinci adası olan (785.753 km²) Yeni Gine Adası, Papua Yeni Gine'nin bir parçası olan, batı Pasifik Okyanusu'ndaki kuzeydoğu Yeni

²¹⁷ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 3. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s.5.

²¹⁸ Yunus Kobal, **Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2000, s.93.

²¹⁹ Winterstetten, a.g.e., s.86.

²²⁰ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul 2008, s.27.

²²¹ Murat Özyüksel, **Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul 1988, s.41.

Gine sahilleri uzağında bulunan adalar topluluğu Almanya'nın kontrolüne geçmiştir. Bu adalara dönemin Almanya şansölyesinin adı verilerek, buralar "Bismarck Takım Adaları" diye adlandırılmıştır. Yeni Gine'nin güneydoğusunda, Güney Pasifik'te bulunan adalar topluluğu olan Salomon adalarını, Pasifik Okyanusu'nda bulunan Marshall adalarını, Güney Büyük Okyanus'ta bulunan adalardan oluşan Samoan Devleti'nin bir bölümünü de yine Almanya ele geçirmiştir²²². 1895 yılında Doğu Afrika'da 60 bin mil karelik toprak parçası Alman Protektorası (Alman himayesinde) olarak ilan edilmiştir²²³.

Aslında sömürgecilik yarışına hızlı girip birçok yeri ele geçiren Almanya, buna rağmen kendisini yetersiz görmüş ve yayılma hırsını durduramamıştır²²⁴. Çünkü 1914 senesine gelindiği vakit, en büyük rakipleri olan İngiltere'nin üç milyon yedi yüz bin mil ve Fransa'nın da dört milyon mil kareyi aşan kolonileri vardı. Buna karşın Almanya ise, Afrika kıtasında dokuz yüz altmış bin mil karelik kolonileştirilmiş toprağa sahipti²²⁵. Sonuç itibariyle Almanya Afrika'da daha fazla sömürü alanına sahip olma noktasında ümitlerini tüketmiş, dikkatini henüz endüstrileşmesini tamamlayamamış, ancak zengin kaynaklara ve aynı zamanda geniş pazara sahip olan Rusya, Osmanlı, İran ve Çin gibi geleneksel imparatorluklara çevirmiştir.

Her ne kadar Alman kolonizasyonu, dünyanın birçok yerinde gerçekleşmiş olsa da, Almanların en çok göç ettiği yerin Amerika²²⁶ ve Rusya olduğu bilinmektedir. Rusya özelinde de Kafkasya'ya gelerek buraları yurt edinen Almanların sayısı oldukça fazladır²²⁷. Çalışmanın sınırlılığı açısından burada sadece Rusya'ya, beraberinde Kafkasya'ya ve Türkistan'a yapılan göçlerden söz edilecektir. Almanların Rusya'nın kontrolü altındaki topraklara yerleşmeleri çok daha eski tarihlerde gerçekleşmiştir. Almanya'nın (Prusya) Holstein-Gottorp bölgesinin dükü

²²² Winfried Baumgart, **Deutschland im Zeitalter des Imperialismus (1890-1914): Grundkräfte, Thesen und Strukturen**, Frankfurt (M), Berlin, Wien: Ullstein 1972, s.65.

²²³ Ortaylı, a.g.e., s.27.

²²⁴ Lothar Rathmann, **Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, (Çev. Ragıp Zarakolu), İstanbul 1982,, s.7; Ortaylı, a.g.e., s.18.

²²⁵ Ortaylı, a.g.e., s.27.

²²⁶ Amerika'ya yapılan göçlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Carola Siedhoff, **Die Auswanderung in die deutschen Kolonien im Spiegel der deutschen Kolonialzeitschriften von 1884 bis zum Ersten Weltkrieg**, Business Verlag, Berlin 2010, s.67-70.

²²⁷ Fröhlich, a.g.e., 17-18.

Peter, Çar Büyük Petro'nun Holstein'e gelin olarak gelen kızı Anna tarafından torunuydu. 1744 senesinde Dük Peter, yine Almanya'nın Anhalt-Zerbest Dornburg bölgesinin prensesi ve aynı zamanda da kendisinin kuzeni olan Sophie Augusta Frederika ile evlenmiştir. Peter, 1762 yılının Ocak ayında Çar III. Petro olarak Rusya tahtına çıktıysa da, altı ay gibi kısa bir süre sonra 28 Haziran günü bazı aristokratların tertibiyle muhafız alayı tarafından tahttan indirilerek infaz edilmiş ve yerine eşi Sophie, II. Katerina (Yekaterina) ismiyle Rusya çariçesi ilan edilmiştir²²⁸. Peter ile gönülsüz bir evliliği olan Katerina, doğrudan darbeyi desteklememiş, ancak engellemek için de her hangi bir girişimde bulunmamıştır. Tahta çıktığı tarihten ölümüne kadar (1796) Rusya'yı tek başına yönetmiş ve ülkeyi büyük bir imparatorluğa dönüştürmek için çaba sarf etmiştir. Alman asıllı olan Çariçe, başta Almanya (Prusya) olmak üzere Avrupa'dan ülkesine yerleşimcilerin gelmelerini istemiş²²⁹, bunun için yaptığı çağrı Avrupa dillerine çevrilmiş ve Avrupa'daki ülkelerde ilan edilmiştir. Ancak, bu çağrıya rağmen Rusya'ya yerleşimcilerin gelmemesi üzerine Katerina, özellikle Almanya'dan gelecek olanlara Temmuz 1763'de 10 maddelik bir teşvik paketi açıklamış ve ülkesine yerleşimcileri yeniden davet etmiştir. Teşvik paketine göre, Rusya'ya gelecek olanlara ziraat yapabilmeleri için ücretsiz toprak dağıtılacak, meslek icra etmek isteyenlere istedikleri iş için 10 yıl içerisinde faizsiz ve taksiler halinde geri ödemeli krediler verilecektir. Ayrıca bu yerleşimciler 30 yıl boyunca her türlü vergiden ve askerlikten muaf tutulacaklardır. Hangi dine ve mezhebe mensuplarsa onu istedikleri gibi yaşayabileceklerdir. Seyahatleri boyunca yapacakları bütün harcamalar Çariçe tarafından karşılanacaktır. 1765 senesinde bu şartların cazip olduğunu düşünen 300 Alman aile ilk kez Rusya topraklarına ve özelde de Kafkasya'ya göç etmişlerdir. Ardından 1767'den 1807 yılına kadar geçen süre içerisinde ara ara toplam 1244 kişilik nüfusu olan 200 Alman

²²⁸ http://www.wikiwand.com/tr/II._Katerina. Erişim Tarihi: 06.07.2018.

²²⁹ II. Katerina, ziraat teknikleri konusunda Almanya'nın Rusya'dan daha ileri bir seviyede olduğunu düşünüyordu. Ayrıca, özellikle Volga bölgesinde, Hazar Denizi bölgesinde ve Astrahan civarında tarım için yüksek potansiyelin olduğu, ancak buraların iyi değerlendirilemeyip devlete yarar sağlayacağı yere zarar sağladığı düşünülmüş, gelecek olan yerleşimcilerin bu bölgelere yerleşmeleriyle buralardan Rus Devleti'nin çok menfaat elde edeceği hesap edilmiştir. Katerina'nın düşüncesine göre, gelen Alman yerleşimcilerin tarım alanındaki teknik ve birikimleri Rus çiftçilerini de olumlu yönde etkileyecektir. (Gerd Stricker, "*Deutsche Siedler auf russischem Boden*", **Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur**, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013, s.260.)

ailesi daha bu topraklara göç etmeyi tercih etmişlerdir²³⁰. Böylece özellikle Kafkasya’da, günümüze kadar gelen ve varlıklarını devam ettiren sadece Almanların yaşadıkları köyler oluşmuştur.

Söz konusu göçlerin II. Katerina’nın ölümünden sonra da artarak devam ettiği görülmektedir. 1815 senesinde çoğunluğu Almanya’nın Würtemberg, Kara Ormanlar ve Schwaigheim bölgesinden olmak üzere ağır vergi yükü, kıtlık vb. sebeplerden dolayı 1440 Alman aile göç etmeye karar vermiş ve bu kararlarını resmi makamlara bildirmişlerdir. İlk katile olarak 40 aile Eylül 1816’da Stuttgart’taki Rus konsolosluğunda gerekli resmi işleri tamamladıktan sonra Tuna nehrinden gemiyle yola çıkmışlardır. Rus sınırında 40 günlük bir karantinadan sonra yollarına devam edebilen ailelerin birçoğu yol üzerinde karşılaştıkları, kendilerinden önce buralara gelen Alman kolonilerine dâhil olmuşlar, bazıları da Alman köylerinde kışı geçirdikten sonra yeniden yola koyulmuşlardır. İlk katileyle yola çıkan 29 aile Eylül 1817’de Tiflis’e ulaşabilmiştir. Geriye kalan 1400 Alman ailesinin ise 1817 yılının Nisan ayından Ağustos ayına kadar aynı güzergâhtan yola çıktıkları kayıtlarda yer almaktadır. Netice itibariyle bu göçler sonucunda sadece Kafkasya’da 21 Alman kolonisi²³¹ oluşturulmuştur²³². Bu kolonilerde Alman usulü köy evleri ve ahırlar inşa edilmiş, yollar ve sulama kanalları açılmış, kanalların üzerine köprüler kurulmuş ve ziraat yapılmıştır. Özellikle üzümçülük ve şarap üretiminde kısa zaman içerisinde ünleri Türkistan ve İran’a kadar yayılmıştır. Bunun yanında kolonilerde marangozluk, demircilik, nalbantlık gibi işleri yapanların sayısı da oldukça fazladır. Hem bu tür işlerden hem de uzak diyarlara bile satış yaptıkları kasa kasa şaraplardan kolonilere hatırı sayılır nakit akışı gerçekleşmiştir. Kolonilerde kendilerine ait anaokulları, okullar, kiliseler, lokaller vs. yapmışlar, hatta Helenendorf, Katharinenfeld ve Tiflis’te bulunan Alman yerleşim yeri gibi bazı yerlerde yüksekokullar bile açmışlardır. Buralarda kurulan Alman ilkokullarında, Rus

²³⁰ Philipp Schütz, **Der Ruf der Zarrin-Ein Beitrag zur Auswanderung hessischer Familien nach Russland**, Elwert Verlag, Marburg 1989, 6-7, 9, 20-21. (Kafkasya’ya yapılan Alman göçleri için ayrıca bkz. Manfred Nawroth, “*Deutsche im Kaukasus bis zum Beginn 20. Jahrhunderts*”, **Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur**, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013, ss. 272-279.)

²³¹ Söz konusu dönemde kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde bütün Rusya topraklarında yaklaşık 4 bin Alman köyünün kurulduğu belirtilmektedir. (Stricker, aynı yer.)

²³² Jakob Hummel, **Heimat-Büchlein - Der Deutschen in Transkaukasien**, Deutsche Staatsverlag, Pokrowsk 1928, s.6-7.

okullarındaki eğitim programları Rusça dilinde uygulanmak zorunda kalınsa da, yüksekokullarda Rusçanın yanında Almanca eğitimi ve Alman kültürüne ait dersler de konulmuştur²³³. Rusya topraklarına gelip yerleşen Almanların tarımdaki başarılarıyla, çalışkanlıklarıyla, düzenli ve temiz olmalarıyla Rusların gönlünü kazandıkları ifade edilmektedir²³⁴.

Alman koloni faaliyetlerine yön veren önemli isimlerden birisi olan Rohrbach²³⁵, 1926 yılında çıkarttığı “*Duetsche Volkstum Als Minderheit*” (*Azınlık Olan Almanlar*) isimli eserinde, XVIII. yüzyıldan itibaren söz konusu kolonileşme politikalarıyla yeryüzüne dağılmış olan Almanları anlatmakta ve hangi ülkelere yerleştiklerini sayılarla vermektedir. Toplamda yeryüzünde 80 milyon insanın anadilinin Almanca olduğunu belirten yazar, 62 milyonun Almanya’da, 13 milyonunun Avusturya, İsviçre gibi Almanca konuşan ülkelerde ve geriye kalan 5 milyonunun ise koloni siyaseti neticesinde azınlık olarak dünyanın diğer yerlerinde yaşadığını ifade etmektedir. Rusya’daki Almanlar hakkında net bir sayı vermemekle birlikte, 2 milyondan fazla Almanın Volga ve Karadeniz kıyılarında çiftçilik yaptığını bildirmektedir. Letonya, Litvanya, Estonya, Belçika, Yugoslavya gibi yerlerde yerleşik olan Almanların, dil ve kültürlerini kaybetmeden yaşayabildiklerini anlatan yazar, Merkez Asya’da bulunan Alman kökenli insanların dil ve kültürlerini baskılar neticesinde kaybettiklerini, çoğunun bölgeden kaçmayı tercih ettiğini, özellikle 1920’li yıllarda birçoğunun açlıktan telef olduğunu ve birçoğunun da Bolşevikler tarafından katledildiğini belirtmektedir²³⁶.

Alman kolonizasyon hareketleri içerisinde Türkistan, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı itibariyle önemli bir yere sahip olmuştur. Söz konusu dönemde

²³³ Bkz. Hummel, a.g.e., s.16-19.

²³⁴ Dietmar Neutatz, “*Die Kolonien des Schwarzmeergebiets im Spannungsfeld nationalstaatlicher Politik (1861-1914)*”, **Die Russlanddeutschen-Gestern und heute**, (Yay. Haz. Boris Maissner, Helmut Neubauer, Alfred Eisfeld), Markus Verlagsgesellschaft, Köln 1992, s.80.

²³⁵ Karl Albert Paul Rohrbach, bu gün Letonya topraklarında bulunan Kurland’da dünyaya gelmiş ve 1956’da Langenburg’da (Almanya) ölmüştür. Berlin’de, Tarih, Coğrafya, Halk Bilimi ve Strassburg’da da Teoloji öğrenimi gören Rohrbach, Rusya’ya, Türkistan’a (iki defa), Ermenistan’a, Filistin’e, İran’a, Mezopotamya’ya seyahatler gerçekleştirmiştir. 1900’den 1914’e kadar Alman Dışişlerinde Almanya’nın kolonyal politikalarında etkili bir isim olmuştur. 1903-1906 yılları arasında Güney-Batı Afrika’nın kolonileşme faaliyetlerinden sorumlu olarak Afrika’da bulunmuştur. Çeşitli gazete ve dergilerde 2500 civarında makale kaleme aldığı ifade edilmektedir. (Bkz. http://www.wikiwand.com/de/Paul_Rohrbach. Erişim Tarihi: 11.02.2019.)

²³⁶ Paul Rohrbach, **Deutsches Volkstum Als Minderheit**, Hans Robert Engelman Verlag, Berlin 1926, s.6-8.

Almanlarla Rusların sıkı ilişkiler içerisinde olmaları sonucunda buralara çok sayıda Alman yerleşimci gelmiştir. Alman vatandaşlığında kalan yerleşimciler olduğu gibi Rus vatandaşlığına geçmiş birçok Almandan söz etmek de mümkündür. Özellikle Rus vatandaşlığına geçen Almanların bazıları Rusya devlet ve askeri kademesinde önemli yerlere gelmişler²³⁷, hatta bazıları Ruslar tarafından Türkistan'ın bazı bölgelerinin ele geçirilmesinde ordu içerisinde aktif rol almışlardır. Bunlardan en tanındık olan ise yukarıda da adı geçen General Kaufmann'dır.

2.3.1. Türkistan Özelinde Rusya'da Bulunan Alman Yerleşimciler (Kolonizasyon) Sorunu

Kolonileşme siyasetinin her ne kadar Alman İmparatorluğu kurulmasından sonra hız kazandığı görülsede, düşünce olarak imparatorluğun kurulmasından daha önceki tarihlere gittiği yukarıda belirtilmişti. 1840'lı yıllarda Almanya'nın Avrupa dışındaki koloni temsilcilerinden Friedrich Schulz von Weilburg, Almanya'nın kolonilerini Doğu'da – Rusya'da kurması gerektiği görüşünü savunmuştur²³⁸. İmparatorluk kurulduktan sonra da söz konusu fikri savunanların var olduğu görülmektedir. Örneğin, dönemin dışişleri bakanlığı bürokratlarından Bernhard von Bülow, 6 Aralık 1897 tarihinde imparatorluk meclisinde gerçekleştirdiği bir konuşmasında, Almanya'nın çıkarlarının Doğu Asya'da yattığını ve kendilerinin de buradan pay almaları gerektiğini ifade etmiştir²³⁹.

Almanların Rusya'ya yerleşmeleriyle (kolonizasyon) ilgili Alman arşivlerinde, dönemin Alman ve Rus gazete haberlerinde çok sayıda belge ve haber mevcuttur. Ancak, burada sadece Rusya'nın batı bölgelerinde bulunan Almanlardan söz edilmekle birlikte, özelde Türkistan'daki Alman yerleşim yerlerinden çok bahsedilmemektedir. Gazeteler, yukarıda değinildiği üzere Rusya'ya olan Alman göçlerinin yeni olmadığını, bu göçlerin ilk kez II. Katerina'nın izniyle başladığını ve o dönemden beri var olduğunu sık sık sayfalarına taşımışlar, bu konuyla ilgili

²³⁷ Rus ordusunda görev yapmış olan bazı Alman subayların isimleri ve resimleri için bkz. Albert Obholz, *Die Kolonie Mariental an der Wolga*, Nürnberg 2014, s.76-77.

²³⁸ Bkz. Dörte Lerp, *Imperiale Grenzräume - Bevölkerungspolitik in Deutsch Südwestafrika und den östliche Provinzen Preußens 1884-1914*, Campus Verlag, Frankfurt 2016, s.41; Salioğlu, a.g.e., s.164.

²³⁹ Salioğlu, a.g.e., s.164, dipnot.

haberler ve makaleler yayımlamışlardır²⁴⁰. 1861 yılında gerçekleşen nüfus sayımında, Rusya'nın güneybatı bölgesinde 2443 Alman ailenin varlığı kaydedilmiştir. 1885 yılına gelindiğinde bölgedeki Alman nüfusu 93.108'e çıkmış ve hızlı bir şekilde kontrolsüz büyüyen bu nüfus, 5 sene içerisinde yani 1890 yılında 200 bine ulaşarak %128 artış göstermiştir. Batı bölgesindeki 21 vilayette yabancılar 1887'den beri toprak edinebiliyorlardı. Bunun sonucunda kısa zaman içerisinde toplamda 553 bin desjatine toprak elde eden Alman yerleşimciler, 1890 tarihine geldiği vakit 700 bin desjatineden fazla toprağın sahibi konumuna gelmişlerdir. Bölgede yerleşmiş olan Almanlar, 1910 senesine kadar gelen süreçte Rusya'nın batı bölgelerindeki toprakların %12 sine sahip olarak buralarda ziraat ve ticaret yapmışlardır. Rusların ifadeleriyle, bu Almanlar, önceleri sadece geçim sıkıntısından dolayı vatanlarından başka yerlerde yaşamak isteyen ve aynı zamanda kültür elçileri olarak görülmüşlerdir. Ancak, bunlar zaman içerisinde benliklerini kaybetmemişler ve Rus halkının içine karışmayarak Almanlıklarını korumuşlardır²⁴¹.

1897 tarihli nüfus sayımında Rusya'nın hâkim olduğu bütün bölgelerin nüfusu 125 milyon olarak tespit edilmiş ve bu nüfusun 1,8 milyonunun Alman olduğu belirlenmiştir. Bu rakam içerisinde Rusya Polonya'sında, Kafkaslarda ve Baltık bölgesinde yerleşik olan Almanlar da bulunmaktadır. Bu rakamın I. Dünya Savaşı'ndan önce 2,4 milyona kadar çıktığı tahmin edilmektedir. 1900 yılının başından itibaren Alman yerleşimcilerin Türkistan'a, özellikle de Kazakistan'a ve Sibirya'ya doğru ilerledikleri ifade edilmektedir²⁴². Bu bağlamda diğer bölgelere göre az da olsa, Türkistan'da da bir Alman nüfusundan söz etmek mümkündür. Kaynaklarda Türkistan'a gelip yerleşen Almanların homojen bir grup oluşturmadıkları görülmektedir. Burada bulunan Almanlar, çok önceleri Rusya'ya gelip yerleşen, Baltık Almanları, Merkezi Almanya'dan, İsviçre ve Avusturya'dan gelen Alman yerleşimcilerden oluşmaktadır. Türkistan topraklarına ailecek gelip yerleşenlerin olduğu gibi, birey olarak da gelen Almanlar mevcuttur. Bu topraklarda

²⁴⁰ Deutsche Tageszeitung, Die russische Regierung und die Deutschen in Russland, 30.11.1910. (Alman Hükümeti ve Rusya'daki Almanlar)

²⁴¹ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, 23 Haziran 1910 St.Petersburger Herold Gazetesi haberini rapor eden St. Petersburg Almanya Büyükelçiliği, St. Petersburg 24.06.1910; Petersburg Zeitung, Ein Feldzug gegen die Kultur, 05.10.1910. (Kültüre karşı olumsuz kampanya.)

²⁴² Stricker, aynı yer.

dünyaya gelen Almanların zamanla dil ve kültür açısından asimile oldukları da bilinen bir gerçektir. Kırsal kesimde yerleşik olan Almanlar tarımla uğraşırken, şehirlerde yerleşik olanlar fabrikalarda çalışmışlar, zanaatçılık yapmışlar ve bazıları da kendi işyerlerini açmışlardır²⁴³. Söz konusu yerleşimci Almanların birçoğu Rus vatandaşı olup tebaadan sayılmışlar, ama askerlik görevi yapmamışlardır. Askerlikten muaf olan Almanlar, Polonya isyanı (1830-1831), Kırım Savaşı (1853-1856) gibi zor zamanlarda topladıkları bağışlarla, orduya bağışladıkları atlarla, gıda ve yem yardımıyla Rus ordusuna karşı görevlerini yerine getirmişlerdir. Ancak, 1871 yılından itibaren askerlik yapmakla yükümlü olmuşlardır. Özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan savaşlarda (Rus Harbi) askerlik yapmak istemeyen Almanların sayısı artmış ve ilk etapta 500 Alman aile Rusya'yı terke etmeye başlamıştır. Bu duruma kızan Rus Hükümeti askerlik çağındaki erkeklerin ülkeyi terk etmesini yasaklamıştır. 1904-1905 yıllarında gerçekleşen Rus-Japon savaşlarında da Alman askerler yer almışlardır. Aynı şekilde I. Dünya Savaşı'nda da Alman kolonilerinden Rus ordusuna 100 bin ruble nakit para, ayakkabı, çamaşır ve gıda ürünleri gönderilmiştir. Ayrıca, asker ve subayların haricinde 50 bin civarında Alman özellikle Kafkasya cephesinde geri hizmetlerde görev yapmıştır²⁴⁴.

1897 yılında gerçekleşen nüfus sayımında, Türkistan'da 3.762 kişinin ana dillerinin Almanca olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu rakam toplam nüfusun %0,07'sine takabil ederken, bölgede var olan Rus nüfusu da %3'e denk gelmektedir. Resmi nüfus sayımı rakamlarında I. Dünya Savaşı'na kadar bütün Türkistan'da söz konusu Alman nüfusun 10 bin civarında olduğu, 7.600 kişilik nüfusun Seyhun bölgesinde ve yaklaşık 1600 kişinin ise Hazar bölgesinde yaşadığı belirtilmektedir. Verilen bu rakamların büyük bir kısmına denk gelen 4200 kişinin Taşkent'te, 586 kişinin Aşkabat'ta, 378 kişinin ise Semerkant'ta yerleşik olduğu bildirilmektedir. Türkistan'ın diğer birçok şehrinde de küçük gruplar halinde Alman nüfusu bulunmuştur. Protestan kilisesine mensup Almanların; Köppental, Gnadental, Gnadenfeld, Hohendorf ve Johannesdorf adında küçük köyler oluşturdukları,

²⁴³ Mark, Krieg an..., s.50. Ayrıca bunun için bkz. Bölüm 3, Başlık: Türkistan'ın Almanya için Ticari Önemi.

²⁴⁴ Obholz, a.g.e., s.73, 75.

bununla birlikte Hive ve Akmescit'te de Protestan kilisesine mensup Alman yerleşimcilerin olduğu kayıtlarda yer almıştır²⁴⁵.

İlk göçlerin yapıldığı II. Katerina döneminde, Rusya topraklarına göç eden Almanlara Rus vatandaşlığı verilmişti. Alman kanunlarına göre ise, Almanya dışında yaşayan ve başka ülkenin vatandaşlığına geçen Almanlar, isterlerse kendi vatandaşlıklarından çıkmayabiliyorlar, her iki ülkenin de vatandaşı olabiliyorlardı. Oysa Rus makamları kendi ülkelerinde yaşayan Almanları sadece Rus vatandaşı olarak kabul etmek istiyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi, burada bulunan Almanlar kendi dillerine, kültür, örf ve adetlerine bağlılardı. Rusya'daki Alman yerleşimciler Alman himayesi altından vazgeçmiyorlar, bu da Rus yönetiminin hoşuna gitmiyordu. Hatta bazı Rus aydınlar, Alman yerleşimcilerin Almanya tarafından komşu ülkeleri işgal etmek için kullanıldıklarını savunuyordu²⁴⁶. Bu düşüncelerle Ruslar tarafından Rusya içerisinde bulunan Alman yerleşimcilere artık iyi gözle bakılmıyordu. Berlin Gazetesi olayların tehlikeli boyutlara varabileceğini henüz 1910 senesinin Temmuz ayında haber yapmış ve Rusya'da Alman düşmanlığının arttığını yazarak, orada bulunan Alman yerleşimcilerin tehlikeli olarak görüldüklerini ifade etmiştir²⁴⁷. Alman Brestlauer Gazetesi de aynı dönemde, “*Rusya’da Alman Zulmü - Rusya’da Almanların Sıkı Takibi*” şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz başlığıyla, Rus vatandaşlığına geçmeyen Almanlara Rusların artık iyi davranmadıklarını ve Rusya’nın Alman yerleşimini sona erdirmek istediğini sayfalarına taşımıştır²⁴⁸. Aynı şekilde Viyana’da bulunan Neue Freie Presse de, Rusya’da Alman karşıtı eylemlerle ilgili haberlere yer vermiştir²⁴⁹. Ayrıca, St. Petersburg’da bulunan Almanya büyükelçisinin güncel durumla ilgili Alman şansölyesine göndermiş olduğu bilgilendirici bir yazısında, Petersburg’da çıkan gazetelerde, Almanya’nın “*Drang nach Osten*” (Doğuya yöneliş - Doğuya nüfuz etme) siyaseti çerçevesinde Rusya’nın batı bölgesindeki Almanların her

²⁴⁵ Mark, Krieg an..., s.48; Mark, Im Schatten..., s.50-51.

²⁴⁶ Deutsche Tageszeitung, Die russische Regierung und die Deutschen in Russland 30.11.1910.

²⁴⁷ Berlin Zeitung Mittag, Deutschfeindlich aus Russland, 25.7.1910.

²⁴⁸ Brestlauer Zeitugn, Deutscheverfolgungen in Russland, 2.8.1910. (Rusya’da Alman Zulmü ya da Rusya’da Almanların Sıkı Takibi)

²⁴⁹ Neue Freie Presse, Antideutsche Bewegung in Russland, 6.7.1910. (Rusya’da Alman Karşıtı Olaylar)

hangi bir savaş durumunda hepsinin bir görevinin olduğunu iddia ettikleri, ifade edilmiştir²⁵⁰.

Aslında yukarıda izah edilmeye çalışılan söz konusu durumla ilgili Alman yazınına ve arşiv kayıtlarına bakıldığı vakit Rusların endişelerinin pek de yersiz olmadığı görülmektedir. XIX. yüzyılın sonuna doğru Şansölye Bismarck ile birlikte bazı Alman yazarlar, Rusya’da bulunan Almanların sadece görünürde Rus vatandaşı oldukları, aslında onların benliklerini kaybetmedikleri²⁵¹, kendi dillerini ve dinlerini muhafaza ettikleri belirtilmiştir. Onlara göre, böylece Karadeniz, adeta Alman yerleşimciler tarafından bir çember içerisine alınmış, burada aldıkları topraklar sayesinde tarıma ve başta tarla fiyatları olmak üzere ticarete etki etmeye başlamışlardır. Bazı Rus gazetelerinde, burada bulunan Almanların toprak satın alabilmeleri için Alman Dışişleri tarafından parasal destek gördükleri iddia edilmiştir²⁵². Preussische Zeitung’da (Prusya Gazetesi) 24.06.1910 tarihinde Almanların “*Drang nach Osten*” siyaseti çerçevesinde bol bol toprak satın alarak Rusya’nın içlerine doğru ilerledikleri haberi yapılmıştır²⁵³. Almanya’nın Moskova büyükelçiliğinden Berlin’e, Şansölye Bethmann Hollweg’e gönderilen bir raporda, Rusya’nın batı bölgesindeki topraklarının 8’de birinin Almanlara ait olduğu ve burada yaklaşık 1,5 milyon Alman nüfusunun var olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, burada bulunan Almanların kendi kültür ve benliklerini korudukları, her hangi bir savaş durumunda Rusya tarafına asla geçmeyecekleri, aksine Almanya’ya yardım

²⁵⁰ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg’e gönderilen yazı, St. Petersburg 20.10.1910.

²⁵¹ Kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde Almanya’dan göç edecek olan Almanlara eğitimlerin verildiği, bunun için tıpkı İngiltere’deki “*Colonial College*” ve Hollanda’daki “*Reichsackerbauschule*” gibi Almanya’da da “*Deutsche Kolonialschule*” adıyla koloni okullarının açıldığı görülmektedir. İlk Alman koloni okulu 3 Haziran 1899 tarihinde eğitime başlamıştır. Bu okullarda özellikle köy işleri, tarım, el işçiliği, din, yabancı dil, fizik, kimya, jeoloji, coğrafya, tarih gibi dersler uygulamalı olarak verilmiştir. Söz konusu bu okullar 1915 yılına kadar aktif olarak devam etmiştir. 1956 senesinde bu okulların ismi “*Deutsche Institut für Tropische und Subtropische Landwirtschaft*” (Alman Tropikal ve Astropikal Tarım Enstitüsü) olarak değiştirilmiş ve Kassel Üniversitesi’ne bağlanmıştır. 1908 yılından itibaren bazı bölgelerde sadece kadınlara yönelik “*Frauen Kolonialschule*” (Kadın Koloni Okulları) açılmıştır. Bu okullarda da kadınlara, koloni içerisinde yapmaları gereken işler öğretilmiştir. Ancak, eğitimler esnasında Alman kadınlarına özellikle çocuklarını Alman örf-adet, gelenek-göreneklerine göre yetiştirmeleri ve onlara iyi bir Almanca eğitimi vermeleri gerektiği öğütlenmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Siedhof, a.g.e., s.29-36, 67.)

²⁵² Neutatz, a.g.m., s.83.

²⁵³ Preussische Zeitung, Gegen das Deutschtum in Russland, 24.06.1910. (Rusya’da Alman karşıtlığı)

edecekleri vurgulanmıştır²⁵⁴. St. Petersburg büyükelçisinin gönderdiği başka bir raporda da, Rusya'nın batısına olan Alman yerleşimlerinin Almanya için stratejik öneme sahip olduğu ve bunların mutlaka korunması gerektiği belirtilmiştir²⁵⁵.

Rusya'da bulunan Alman yerleşimcilerin tarihleri yaklaşık 1700'lü yıllara kadar geriye gitmektedir. Bu süre içerisinde memuriyette Rus Meclisi Duma gibi önemli kurumlarda göreve yükselen Almanların var oldukları Alman arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak, sonraki zamanlarda yüksek mertebelerde olan Alman kökenli memurların Rus halkına iyi davranmadıkları da görülür olmuştur²⁵⁶. Sonuç itibarıyla, 1910 yılından itibaren Duma'nın aldığı kararlar neticesinde Rus vatandaşlığına geçmeyen Almanlar sıkı takip altına alınmış, Rusların 14 Mart 1887'de çıkardıkları **'Rus vatandaşlığına geçmeyen yerleşimciler ülkeden sınır dışı edilir'** kanunu ciddi olarak devreye sokulmuş ve ilk etapta 30 Alman aile Rusya dışına çıkarılmıştır²⁵⁷. Alman yerleşimcilerin doğuya doğru ilerlemelerini durdurmak için artık toprak sahibi olmaları yasaklanmıştır²⁵⁸. Ayrıca Rusya'da bulunan Almanlara askerlik yapma zorunluluğu getirilmiştir²⁵⁹.

Yukarıda anlatılan, Almanlara karşı olumsuz davranışlar önceleri sadece devlet yetkilileri tarafından, önlem amaçlı gerçekleştirilirken, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte her iki milletin karşı cephelerde yer alması sonucu, Rus halkına da sıçradığı görülmektedir. Rus ordusunun en tepesinde bulunan yönetim kadrosunda, 9 Çarlık ailesi mensubu grandükün, 31 Rus ve 13 Alman kökenli generalin / amiralin mevcut olduğu, I. Dünya Savaşı arifesinde her beş Rus generalinden birinin ve askeri birliklere komuta eden subayların ise üçte birinin Alman kökenli olduğu ifade edilmektedir. Çarlık Rusya'sında bulunan milletlerin

²⁵⁴ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, Moskova Büyükelçiliğinden Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen rapor, Moskau 9.8.1910.

²⁵⁵ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen yazı, St. Petersburg 22.06.1910.

²⁵⁶ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, Kiev Alman Konsolosundan Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen rapor, Kiev 13.07.1910.

²⁵⁷ Berliner Tageblatt, 7.7.1910.

²⁵⁸ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen yazı, St. Petersburg 22.06.1910; PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen yazı, St. Petersburg 12.12.1910.

²⁵⁹ PA-AA, R 19590, Russland No: 78, Moskova Büyükelçiliği'nden Almanya şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen rapor, Moskau 9.8.1910.

içerisinde sadece %1,2 sinin Alman kökenli Rus vatandaşı olmasına rağmen devletin her alanında ve özellikle de askeriyesinde çok sayıda Alman kökenli insanların bulunması dikkatleri çekmiştir. Bununla birlikte Kazakistan'dan sorumlu iki general Alman kökenliydi ve bütün Türkistan'da da 818 Alman kökenli memur bulunmaktaydı. Alman kökenli insanların Rusya'da uzun zamandan beri var olmaları neticesinde XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyıl başında her hangi bir Alman ismi, Alman milletine aidiyeti ifade etmezken, savaşın başlamasıyla birlikte bu isimler dikkat çeker olmuştur ve Rus halkında bir korku uyandırmaya başlamıştır. Bütün Çarlık topraklarında bulunan Alman kökenli siyasetçilerin, subayların, yüksek mertebedeki memurların, özellikle Baltık bölgesinde bulunan Alman kökenli vatandaşların ve hatta Almanya'nın Hessen-Darmstadt eyaleti grandükü IV. Ludwig'in kızı olan İmparatoriçe Alexandra'nın bile Ruslara karşı artık sadık olmadığı ve bunların hepsinin artık Almanlar için çalıştıkları dedikoduları yayılmıştır. Alman düşmanlığı rastgele oluşmuş bir olgu değil, aksine Rus yüksek sosyal sınıfı, elitler, entelektüeller, bilim insanları ve sanatçılar tarafından bilinçli olarak çıkartılmış bir vakadır. Alman kökenli Rus vatandaşlar aniden bütün Rusya halkının gözünde bir iç düşman olarak algılanmaya başlanmış, adeta bir gecede istenmeyen, hor görülen ve düşmanlık beslenen insanlar haline gelmişlerdir. Savaşın başlamasıyla birlikte Alman kökenli komşuları olan Ruslar, onlara selam vermekten ve onların selamını almaktan imtina eder olmuşlar, komşuluk ilişkilerini aniden kesmişlerdir. Bu zamana kadar Ruslar nezdinde bir saygınlık uyandıran Alman isimleri artık bir küfür sözcüğü haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı'na Rusya'nın dâhil olduğu kabul edilen 4 Ağustos 1914 tarihinde, Rusya şehirlerindeki Almanlara ait iş yerlerine saldırılar düzenlenmiş ve Alman elçilik binaları yağmalanmıştır. 1915 yılının Mayıs ayına kadar sadece Moskova'da Almanlara ait 700'den fazla konutun tahrip edildiği edinilen bilgiler arasındadır²⁶⁰.

Yıllardan beri Rus halkına hizmet etmiş olan Alman kökenli Alexander Juergensohn isminde bir doktor, söz konusu zamanda Almanya'da bulunan oğlunun Alman ordusunda bir asker olması neticesinde kendisinin Türkistan'a sürüldüğünü, savaş bitiminde Kemnitze yazdığı bir raporda dile getirmiştir. Rapordan Dr.

²⁶⁰ Bkz. Mark, Krieg an..., s.53-55.

Juergensohn'un artık Almanya'nın kontrolü altında bulunan Kurland'ın başkenti olan Mitau'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Raporu kendi özgeçmişini de yazan doktor, bölgede yıllarca görev yaptığını, Rusçaya ve orada yaşayan birçok halkın diline hâkim olduğunu vurgulamakta ve Mitau'da bulunan Alman konsolosu Kemnitz'ten kendisine Ön Asya veya Türkistan'da doktor olarak bir görev verilmesini arz etmektedir²⁶¹. Kemnitz de durumu olduğu gibi Alman şansölyesine aktarmış ve Dr. Juergensohn'un mutlaka değerlendirilmesi gerektiğini, Ön Asya ya da Türkistan'da görev verilmese bile, kendisine Anadolu'da görev verilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir²⁶².

Alman tarihçi Rudolf A. Mark, Rus topraklarında bulunan Alman kökenli yerleşimcilerin maruz kaldıkları söz konusu şiddet olaylarının sadece şehirlerde olduğunu, köylerde yaşayan ve çiftçilikle meşgul olan Alman kökenli vatandaşlara her hangi bir şiddetin ya da hoşgörüsüzlüğün uygulanmadığını belirtmektedir. Yaptığı araştırmalarda, Rusya'da ve özelde de Kafkasya ve Türkistan'da bulunan çiftçi Almanların hayatlarına eskiden olduğu gibi sorunsuz devam ettiklerini, tespit ettiğini ifade etmektedir²⁶³.

²⁶¹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Juergensohn'un Kemnitze gönderdiği rapor, Mitau 19.6.1918.

²⁶² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kemnitz'in Başbakan Hertling'e gönderdiği yazı, Mitau 20.6.1918.

²⁶³ Mark, Krieg an..., s.55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALMANYA İÇİN TÜRKİSTAN'IN ÖNEMİ

3.1. Türkistan'ın Almanya için Siyasi ve Askeri Açından Önemi

Almanya'nın doğu ve İslam politikası çerçevesinde Müslümanları kendi tarafına çekmek için gayret gösterdiği yukarıdaki bölümlerde ifade edilmişti. I. Dünya Savaşında da görüleceği üzere, Osmanlı Sultanı ve İslam Halifesi II. Abdulhamid Han'a dost tavırlar içerisinde bulunan Alman İmparatoru, halifenin alacağı cihat kararıyla binlerce Müslümanın bu savaşa dâhil olacağını ve kendi saflarında savaşabileceklerini ümit ediyordu. Coğrafi ve stratejik önemiyle birlikte tarihi ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunan Türkistan da kalabalık ve savaşçı Müslüman nüfusuyla I. Dünya Savaşında Almanların safında yer alabilecek potansiyele sahip bir güç olarak görülüyordu.

Her şeyden önce Türkistan, Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan ve bu iki kıtanın sınırlarının dayandığı bir coğrafyadır. Geçmişte burası Asya'dan Avrupa'ya geçiş kapısı olarak görülürken, XX. yüzyılda da Avrupalılar bu coğrafyayı Avrupa'dan Asya'ya ve Hindistan'a bir geçiş noktası olarak değerlendirmişlerdir²⁶⁴. Bundan dolayı Türkistan topraklarına hâkim devletin, aynı zamanda bu ülkelere hem siyasi, hem askeri hem de ticari olarak etki edebileceği varsayılmıştır. Bundan dolayı bu bölge, burada emelleri olan Rusya, İngiltere, Almanya gibi her ülkenin var olmak istediği bir yer halindedir. Türkistan kuzeyden 19. yüzyıl sonlarına doğru Çarlık Rusya'sının istilasına uğramış, güneyden ise Hindistan'da sömürge faaliyetleri yürüten İngiltere'nin ilgi alanına girmişti. Bu dönemde dünyanın büyük güçlerinin ilgi odağı haline gelen Türkistan, Almanlar tarafından da yakından takip edilmeye başlanmıştı. Her ne kadar Almanların Türkistan'a olan ilgisi Rusya ve İngiltere'den çok daha sonra ortaya çıkmış ise de, aslen Alman olan Rus Çariçesi II. Katarina'nın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya ve Türkistan'ı işgal politikaları doğrultusunda bu bölgelere kendi soydaşlarını yerleştirme düşüncesini taşıdığı bilinen bir gerçektir²⁶⁵.

²⁶⁴ Hayit, *Berichte und Forschungen...*, s.70-71, 84.

²⁶⁵ Deutsche Tageszeitung, **Die russische Regierung und die Deutschen in Russland**, 30.11.1910. (Rus Hükümeti ve Rusya'daki Almanlar).

Türkistan'ın Almanya'nın savaş stratejisi içerisinde yer alması ise I. Dünya Savaşında, Almanya ile Osmanlı'nın birlikte hareket etmeleri ve Türkistan'da yaklaşık 20 milyon Müslüman nüfusun olması neticesinde meydana gelmiştir. Bununla birlikte Almanlar Rus işgali altında olan Türkistan'da halkın hoşnutsuzluğundan istifade ederek bunu kendiler açısından menfaate dönüştürme düşüncesi içerisinde olmuşlardır²⁶⁶. Buraya hâkim olan devlet, askeri açıdan önemli bir bağlantı noktasını kontrolü altında tutmuş olacaktır. Almanya bu anlamda ezeli rakibi olan İngiltere'ye karşı bu bölgede avantajlı konuma gelmeyi arzu etmiştir. İngiltere için önemi tartışılmayan Hindistan yolunu kontrolü altında tutmak, Almanya'nın vazgeçilmez siyasetinden birisi haline gelmiştir.

Türkistan'a ilgi duyan hemen her Alman bu toprakların kendi ülkesinin menfaatlerine hizmet edebilecek bir bölge olduğu konusunda hem fikirdir. Türkistan bölgesi zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla Almanları cezbetmiş ve burası *“mutlaka burada bulunulması ve buraya hem ticari hem de siyasi olarak hâkim olunması gereken”* bir bölge olarak belirlenmiştir²⁶⁷. Alman kolonizasyon hareketleri içerisinde Türkistan, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı itibarıyla önemli bir yere sahip olmuştur. Söz konusu dönemde buraya çok sayıda Alman yerleşimci gelmiştir. Alman vatandaşlığında olan yerleşimciler olduğu gibi, Rus vatandaşlığına geçmiş birçok Almandan da söz etmek mümkündür. Özellikle Rus vatandaşlığına geçen Almanların bazıları Rusya devlet ve askeri kademesinde önemli yerlere gelmişler, hatta bazıları Ruslar tarafından Türkistan'ın bazı bölgelerinin ele geçirilmesinde ordu içerisinde aktif rol almışlardır.

Türkistan halkının Rusya'yla aralarında olan anlaşmazlıklardan faydalanmak isteyen Almanya, Türkistanlı Müslümanlara ulaşmak istemiştir. Rusya buradaki Müslümanları haklarından mahrum ediyordu. Almanya'nın ise buna karşın I. Dünya Savaşı öncesinden beri bir İslam siyaseti mevcuttu ve adeta kendisini İslam'ın ve Müslümanların koruyucusu olarak kabul ettirmişti. Bu durumdan kendisine yarar sağlamak isteyen Almanya, burada bulunan Müslümanların iyi niyetlerinden

²⁶⁶ Mark, Krieg an..., s.21.

²⁶⁷ Bununla ilgili Alman Dışişleri Arşivi'nde yer alan onlarca belge örnek gösterilebilir. Bazı örnek raporlar için bakılabilecek arşiv dosyaları; PA-AA, R 10590, PA-AA, R 10591, PA-AA, R 10592, PA-AA, R 11070, PA-AA, R 11071, PA-AA, R 11072, PA-AA, R 11073, PA-AA, R 11074.

faydalanmak suretiyle onları kendisine siyaseten ve ekonomik olarak bağımlı kılmak istemiştir. Her ne kadar Almanya'nın Türkistan siyasetinin çok önceki tarihlere dayandığı bilinse de Alman arşiv kayıtlarından bu bölgeye Rusya'da baş gösteren Bolşevik İhtilalden sonra daha fazla ehemmiyet verildiği görülmektedir. Bu duruma Çarlık idaresinin yıkılmasıyla birlikte bölgede oluşan siyasi boşluğun sebep olduğunu da söylemek mümkündür.

Bolşevik ihtilaliyle birlikte Rus idaresinin Türkistan'da zayıflaması, başta Türkistanlılar olmak üzere Almanya'nın da yıllarca beklediği bir durumdu. Türkistan aydınları ihtilalden sonra Türkistan'ın nasıl bir siyasi yapılanma içerisinde olması gerektiğini tartışmaya başlamışlardı. Bu noktada ise destek olarak ilk başvurdukları ülke Osmanlı Devleti olurken ikinci sırada Alman İmparatorluğu yer almıştı²⁶⁸. Alman Dışişleri'nde ise bu beklenmedik durum karşısında Türkistan'la ilgili planlar yeniden gözden geçirilmişti. Doğu İstihbarat Birimi'nin bu dönemde yaptığı ilk çalışmalar ise, Türkistan'da bu zamana kadar Rusya baskısı altında olan basını cesaretlendirmek olmuştur. Bununla birlikte Doğu İstihbarat Birimi'nin bir yayın organı olan “*Korrespondenzblatt*” ismini değiştirmiş ve on beş günde bir çıkacak, bütün doğuyla ilgili siyasi, ekonomik ve dini hayatla birlikte sosyo-kültürel yaşamı konu alacak olan “*Der neue Orient*” (*Yeni Doğu*) olmuştur. Söz konusu yayın organı Rusya'da vuku bulmuş ihtilalden dolayı ilk sayılarında hep Türkistan Müslümanlarını konu yapmıştır. Yazılarında Türkistan'da Müslümanların kontrolü altında büyük bir “*Merkez Asya Devleti'nin*” kurulması gerektiğini işleyerek Türkistan siyasetini yönlendirmeye çalışmıştır²⁶⁹.

İhtilalden sonra aşağıda değinilecek olan Türkistan'da bulunan Alman savaş esirleri, bulundukları şehirleri terk etmemek kaydıyla esir kamplarında yaşamak zorunda kalmamışlardır. Böylece halk arasına karışan Alman savaş esirlerinin bireysel propagandaya yönelik faaliyetleri olmuştur. Ancak, arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere Almanlar, Türkistan'da yapılan başta propaganda olmak üzere diğer faaliyetlerin eksik ve yerinde olmadığından şikâyet etmektedirler. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Türkistan'dan Alman Dışişleri'ne doğru bilgi akışının yetersiz

²⁶⁸ Aşağıda, Almanya'ya giderek orada görüşmeler gerçekleştiren Türkistan heyetlerine değinilecektir.

²⁶⁹ Mark, Krieg an..., s.136.

oluşu ve istihbaratın zamanında gelmemesidir. Alman yetkileri özellikle İngilizlere göre bölgede hızlı ve verimli çalışmaların yapılamamasından şikâyetçi olmuşlardır. Çünkü İngilizler kendilerinin Müslümanların hamileri olacaklarını yavaş yavaş halka empoze etmeye çalışıyorlardı²⁷⁰. 1917 senesinin çalkantılı askeri ve siyasi gelişmeleriyle birlikte 22 Aralık tarihi itibarıyla Rusya ile İttifak devletleri arasında Brest-Litovsk Antlaşması görüşmeleri başlamıştır²⁷¹. 3 Mart 1918 tarihinde antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte Almanya Türkistan'da olduğu gibi Kafkasya'da da kendi kontrolü altında bulunmasını arzu ettiği küçük devletler kurmayı amaçlamış ve bunun için çalışmalar yapmıştır²⁷². Bu noktada Almanya'nın Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan siyaseti yüzünden dört yıldan beri devam eden Alman-Osmanlı ittifakı kopma durumuna gelmiştir²⁷³.

Berlin'de, Almanlarla Ruslar arasında 1918 yılı haziran ayında Brest-Litovsk Antlaşması'na ek olarak yapılması düşünülen yeni bir antlaşma görüşmeleri başlamıştır. Bunun sonucunda 27 Ağustos tarihinde bir antlaşma daha yapılmıştır. 28 Ağustos tarihinde de İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Bernstorff antlaşmanın içeriği ve maddeleri hakkında Osmanlı yetkililerine bilgi vermiştir. Antlaşmanın maddeleri İstanbul'da büyük bir gerginliğe sebep olmuştur. Alman-Rus Antlaşması Osmanlı Parlamentosu'nda geniş tartışmalara yol açmıştır. Sadrazam Talat Paşa Almanya Hükümeti'ne, bu antlaşmanın bu şekliyle uygulamaya konulamayacağını bildirmiştir. Osmanlı Hükümeti bu konuyla ilgili görüşmeler yapmak üzere Talat Paşa'yı 3 Eylül'de Berlin'e göndermiştir²⁷⁴. Talat Paşa burada Alman İmparatoru ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve görüşmede Almanya'nın ve Türkiye'nin ortak ilgi

²⁷⁰ Bkz. PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Büroya Lossow'dan gelen uyarı, Konstantinopel 17. 11. 1917.

²⁷¹ Mark, Krieg an..., s.136.

²⁷² PA-AA, R 11125, Bussche'den Berkheim'a gönderilen yazı, Berlin 26.04.1918.

²⁷³ Carl Mühlmann, Das deutsche-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg, Leipzig 1940, s. 201'den nakleden: Çolak, a.g.e., s.265-266.

²⁷⁴ 27 Ağustos tarihli, 8 bölümden ve 17 maddeden oluşan Alman-Rus ek antlaşmasına göre, Almanya, Rusya Devleti'ne ve onun vilayetlerle ilişkilerine karışmayacak. Bu vilayetlerle gerçekleşecek her hangi bir bağımsız devlet kurma girişimlerine destek vermeyecek. Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını kabul ettiğinden dolayı, Gürcistan sınırları dışındaki topraklarda gerçekleşen askeri operasyonlarda her hangi bir üçüncü devlet tarafında yer almayacak. Rusya Bakü vilayetinde çıkartılan petrolün dörtte birini Almanya'ya verecek. Almanya bu anlaşmayla müttefiki olduğu Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını gözetmemiştir. (Vasif Gafarov, "*Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)*", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, C. II, Amasya Aralık 2017, s. 115-16.) Bkz. Ek. 26.

alanı olan Bulgaristan, Mısır, Kafkasya ve Türkistan konuları ele alınmıştır. Söz konusu görüşmeyi Dışişlerine rapor eden Genelkurmay'da görevli Freiherr von Grünau, Alman İmparatoru'nun Talat Paşa'ya, Rusya ile yapılan antlaşmadan dolayı Kafkasya'da kurulabilecek yeni devletleri hemen tanıyamayacaklarını, bunun için uygun zamanın kulanması gerektiğini, fakat Türkistan için özel bir çaba sarf ettiklerini ifade ettiğini, bildirmektedir²⁷⁵. Ancak, Türkistan'da etkili olabilmenin yolu da aslında Kafkasya'dan geçmektedir. Bu olaydan hemen bir gün sonra Türkistan uzmanı olan Blüchner, Alman Dışişleri'ne bir rapor sunmuş ve raporunda şu cümlelere yer vermiştir: *“Bakü'nün alınması ve Alman-Osmanlı anlaşmasının olumlu neticelenmesi sonucunda, ancak Almanya Türkistan'a müdahale edebilecek ve orada etkili olabilecektir.”*²⁷⁶

7 Eylül 1918 tarihinde Alman Dışişleri'ne gelen bir raporda, Talat Paşa'nın Türkistan'ı organize edip harbe sokabileceği ve bunun planlarını yaptığı yazılıydı. Ancak, bunun için Talat Paşa'nın Alman yetkililerden kendilerine yardımcı olmak üzere subay ve astsubay istediği belirtilmiştir. Talat Paşa, Almanların bu konuyu onaylamasıyla birlikte Avusturya-Macaristan'ın ve Bulgaristan'ın da büyük ihtimalle teklifi kabul edeceklerini tahmin ettiğini, bunun için vakit kaybetmeden Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'la görüşmelere başlayacağını ifade etmiştir²⁷⁷. Bunun üzerine Alman Dışişleri'nden bir açıklama yapılmış ve Türkiye'nin Almanya'ya haber dahi etmeden Türkistan'a istediği kadar askeri malzeme gönderebileceği bildirilmiştir²⁷⁸. Fakat aynı gün dışişleri diplomatlarından Rudolf Nadolny, Talat Paşa'ya ve İstanbul'daki askeri ataşe olan Otto Hermann von Lossow'a bir yazı göndererek, Türkistan'ın bağımsızlığı için her hangi bir çalışma yapılmasına Almanya'nın olumsuz baktığını bildirmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin bazı propaganda faaliyetleri yürütmesinin her hangi bir sakıncasının olmayacağı da ifade edilmiştir²⁷⁹. Ayrıca iki gün sonra Berlin'deki Türk elçiliğine gönderdiği başka bir

²⁷⁵ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Freiherr von Grünau'dan Dışişlerine, Berlin 15. 09. 1919; Ayrıca bkz. Rifat Üçarol, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, 10. Basım, DER Yayınları, İstanbul 2015, S.483-484.

²⁷⁶ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher'in Dışişleri'ne yazdığı rapor, Berlin 16. 09. 1918.

²⁷⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hintze'nin raporu, 07. 09. 1918.

²⁷⁸ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Rosenberg, 09. 09. 1918.

²⁷⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Nadolny'den General Lossow'a talimat yazısı, Berlin 09. 09. 1918.

yazıda Nadolny, Türkistan’da her hangi bir askeri organizasyonun zorunlu olmadığını, bunun için çaba sarf etmek gerekmediğini bildirmiştir²⁸⁰.

3.2. Türkistan’ın Almanya için Ticari Açıdan Önemi

Çarlık Rusya’sının Türkistan’ı istila etmesinden sonra bu bölgeden, özellikle Rus tekstil endüstrisi için pamuk olmak üzere diğer birçok hammadde sağlanmıştır. Böylece Türkistan’ın değeri bir kat daha artmış ve bölgeye başta Rus olmak üzere bazı Avrupalı yerleşimciler de akın etmişlerdir. Bununla birlikte bölgeye yatırım yapan sermayedarların sayısında da ciddi artışlar meydana gelmiştir. İletişim ve ulaşım imkânlarının artması, söz konusu faaliyetleri hızlandırmıştır. Takibinde Türkistan şehirlerinde bankalarla birlikte çeşitli finans şirketleri varlık göstermişler, Avrupa’dan ve özellikle de Almanya’dan yatırımcılar bölgeye giriş yapmışlardır. Alman yatırımcıların bölgenin ticari hacmine önemli oranda etki ettikleri görülmektedir²⁸¹.

Sayıları az da olsa esasen 1860’lardan itibaren Türkistan topraklarında Alman işletmelerinin varlığı bilinmektedir. Almanlara ait ilk büyük işletme, Nikolaus Grünberg tarafından 1869 yılında Taşkent’te açılan bir soda fabrikasıdır. Hemen onu takiben G. F. Schot isminde başka bir Alman, sucuk gibi et ürünleri üretmeye başlamış, 10 yıl sonra Türkistan’da Hyronimus Krause tarafından ilk Alman süt ürünleri fabrikası kurulmuş ve ardından 1880 senesinde de Alman bir eczacı tarafından ilk özel eczane açılmıştır. 1909 senesinde bölgenin ilk ve tek tereyağı fabrikası yine bir Alman girişimci tarafından kurulmuştur. Başka bir Alman tarafından Taşkent’te açılan *Cafe Hänel* ismindeki pastaneyi de Türkistan’da kurulan ilk Alman işletmeleri arasında saymak gerekir. Önceleri Almanya’dan sadece kişisel girişimciler gelmiş ve 1880’lerden itibaren de Türkistan şehirlerinde Alman şirketleri açılmaya başlanmıştır. Ancak, şu da bir gerçektir ki, Almanlar bu bölgeye geldikleri vakit buralarda ticaret yapan Avusturyalılar, Sırlar, Türkler, İngilizler, Belçikalılar, İsviçreliler, Fransızlar ve İtalyanlar da bulunmaktaydı. İlk etapta tek gelen Alman işadamları düzenlerini kurduktan sonra ileriki yıllarda ailelerini de yanlarına almışlardır. Ziraî ürünlerin ticareti, ziraat aletleri satışı, madencilik ve bankacılık tercih edilen iş sektörleri olmuştur.

²⁸⁰ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Nadolny’dan Türk Elçiliğine, Berlin 11. 09. 1918.

²⁸¹ Mark, Krieg an..., s. 49.

Yukarıda sayılan işletmeler hariç çalışmamıza konu olan dönemde araştırmalarımızda tespit ettiğimiz, Taşkent, Buhara, Semerkant, Hokand, Andican, Margelan, Namangan gibi Türkistan'ın bilindik büyük şehirlerinde Almanlar tarafından kurulan 48 adet ticari kuruluşa ait toplam 104 müessese bulunmaktaydı. Bununla birlikte kurulup birkaç yıl içerisinde başarısız olup ya da farklı sebeplerden dolayı işletmesini kapatmak zorunda kalan Alman ticari kuruluşlar da mevcuttu. Ayrıca müessese kurmayıp, Almanya'daki büyük işletmelerin temsilciliklerini yapan ya da Türkistan'da var olan yerli ya da yabancı firmalarda çalışan muhasebeci Almanların sayısı da hiç az değildi. Türkistan'da ticari iş yapan Almanların %80'inin pamuk işleriyle uğraştığı, ancak hayvancılık, eczacılık, manufakturacılık, pansiyonculuk yapan, doktor, öğretmen, mühendis, bilim adamı ve lokanta sahibi olanların da var olduğu bilinmektedir²⁸².

Türkistan'da bulunan Alman firmalarının en ünlüsü ve başarılısı 1890'lı yıllardan beri Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren "Dürschmidt" şirketi idi. Almanya'nın Sachsen bölgesinden Türkistan'a gelen Heinrich Wilhelm Dürschmidt, Taşkent'te bir sucuk üretim tesisi kurarak işe başlamış ve kısa zaman içerisinde Türkistan'ın büyük şirketlerinden birisi haline gelmiştir. Şirket, I. Dünya Savaşı'ndan önce 19 ticari müesseseye sahip olmakla birlikte bütün Türkistan'da hayvan ürünleri üretimi ve ticaretinin üçte ikisine hâkim konumundaydı. Hayvan ürünleri yanında, canlı hayvan, tarım makinaları, kimyasal gübre ve tohum ticaretiyle de meşgul olan Dürschmidt, 1915 senesinde vefat ettiği zaman yaklaşık 1 milyon rublelik emlak sahibiydi ve hesabında da 1 milyon ruble nakit parası vardı. Aynı şekilde Fergana, Semerkant, Buhara, Taşkent, Kazan ve Novgorod'da ticari müesseseleri ve emlak başta olmak üzere birçok mal varlığı bulunan "Lois Salm" şirketi 1907 senesinde 3 kardeş tarafından kurulmuştur. Merkezi, Almanya Leipzig'de bulunan şirketin 1 milyon rublelik bir sermayesi mevcuttu. Diğer başarılı bir şirket de 1841 yılında Rusya'ya gelen Ludwig Knoop'un kurduğu şirkettir. Ludwig Knoop'a, hizmetleri karşılığında Rusya Devleti tarafından "Baronluk"

²⁸² Daha önce de ismi geçmiş olan Alman seyyah Schweinitz, Türkistan seyahatinde Alman Mühendis Hoffmeister'in kendisini fabrikaları gezdirdiğini, başka bir Alman mühendis olan Bartz'ın nehir boylarındaki sulama sistemlerini kendisine gösterdiğini, Wittkind isminde başka bir mühendisin de kendisini Merv şehrine götürerek orada rehberlik ettiğini anlatır. (Schweinitz, a.g.e., s.55.) Seyyahların eserlerinde, gittikleri şehirlerde mutlaka orada yerleşik olan Alman birileriyle görüştikleri ve onlardan yardım gördükleri görülmektedir.

unvanı verilmiştir. Bundan dolayı şirketin adı “Baron Knoop” tur. 1894 yılında vefatının ardından oğulları Andreas ve Theodor şirketi devralarak daha da büyütmüşlerdir. Merkezi, Andican ve Namangan’da bulunan şirketin ayrıca Hokand’da, Hocent’te ve Fergana’da da pamuk işleme fabrikaları bulunmuştur. Asıl çalışma alanı pamuk ve manifaturacılık olan Firma Knoop’un, Türkistan’daki sulama sistemleriyle, madencilikle ve petrol çıkarmakla da uğraştığı görülmektedir.

Tablo 11: Türkistan şehirlerinde bulunan Alman ticari müesseseler.

Firma İsmi	İş Alanı	İş yaptığı Yer
Eduard Baale	Sipariş üzere iş yapma	Hokant
Baron Knopp	Pamuk, Şeker, Madencilik, Petrol	Hokand, Margelan, Namangan, Fergana
Ludwig Bauer	Çay	Semerkant
H. W. Dürschmidt	Tarım ürünleri, Dericilik, Hayvancılık, Et ürünleri	Semerkant, Taşkent, Hokant, Buhara, Pskent, Hocent, Cizzak, Urja-Tube, Margelan, Os, Andican, Namangan, Vernij, Tokmak, Pişpek, Merv, Alexondrovsk, Kazan, Samara, Tiflis, Astrahan, Uralsk, Orenburg, Celjabinsk, Şadrinsk, Mias, Petropavlovsk, Göçtetav, Semipalatinsk
Lois Geyer	Pamuk, Pamuk işleme makinaları	Buhara
Abraham Gerber	Optik	Taşkent
Alexander Habermeld	Sipariş üzere iş yapma	Hocent
Hille Dietrich A. G	Keten kumaş, Çorap	Taşkent
Philipp Kaplan	Eczane, Kimya	Taşkent
Franz Kirsten	Altın ve Gümüş Ürünleri	Taşkent
Knorpel	Pansiyon	Semerkant
Mosek Kupfer	Petrol damıtma	Taşkent
Sophia Liebster	Pansiyon	Semerkant
Johann Meyerkort	Pamuk	Hokant
Hillarius Milbitz	Pamuk	Buhara
Adam Osser	Pamuk	Buhara
Alfred Pfeiffer	Pamuk	Taşkent
Gesellschaft Ludwig Rabenek	Manifatura	Hokant
Peter Reinhardt	Eczane	Buhara
Jakob Rosenblut	Pamuk	Hocent
I. T. Sachs	Pamuk	Buhara
Michael Seidel	Pamuk Temizleme-İşleme	Semerkant
Lois Salm	Bağırsak-Et Ürünleri-Deri	Hokant, Kazan, Taşkent, Fergana, Semerkant, Buhara, Orenburg, Kazan, Novgorod

Tablo 11: (Devam)

Schips, Stucken & Co	Pamuk	Hokant
Konstantin Schleip	Pamuk	Hokant
Gebrüder Schlosberg	Pamuk	Hokant, Andican
Nikolaj Schmidt	Tarım Makinaları	Taşkent
N. F. Schmidt & Co	Komisyonculuk	Hokant
Artur Schubert	Manifatura	Semerkant
Robert Schubert	Pamuk – Bağırsak	Taşkent
Konstantin Schwein	Pamuk	Andican
H. Selzer	Pamuk	Namangan
Marc Sobbereri	Kitapçı	Taşkent
Eduard Wilde	Eczane	Hokant, Andican
Ernst Witte	Bira Ticareti	Hokant, Margelan, Andican
Handelshaus Otto Wogau	Pamuk, iplik, bira, çay, şeker, kimyevi maddeler ticareti	Semerkant, Buhara
Alexander Wolfsohn	Deri-Pamuk	Margelan
E. V. Hofmann	Nehir Nakliyesi	Andican, Hocent
Handelshaus Andreas Bender & Söhne	Hammadde ticareti ve işleme	Semerkant
Gebrüder Krafft ²⁸³	Pamuk ticareti ve işleme	Türkistan'da toplamda 30 şehir ve Kasabada ticari müessesesi bulunan şirketin merkezi Fergana ve Hokand'dır.
Firma Karl Stucken & CO ²⁸⁴	Pamuk ve deri ticareti	Merv, Buhara
Gebrüder Knoop	Pamuk, iplik, manifatura, sulama sistemleri	Andican, Namangan, Hokant, Hocent, Fergana
Knoop, Prove & Ferster ²⁸⁵	Fergana vadisinde maden ve petrol çıkarma	Fergana
Foss Aktiengesellschaft	Taş kömürü çıkartma	Oş-Kızılkaya
Firma Körber	Zeytin, pamuk yağı ve yağ çıkarma makineleri	Kattakurgan
Firma König & Namanoff	Almanya'ya küspe, hayvan yemi ve zeytin posası ithalatı	
Deutsche Levantelinie	İthalat-ihracat, taşımacılık	Özellikle liman şehirlerinde

²⁸³ Gebrüder Krafft (Krafft Kardeşler) şirketinin esasen merkezi Moskova'da olmakla birlikte, yukarıda adı geçen Türkistan'da çeşitli ticari işletmeleri bulunan Wogau şirketinin pamuk işletmelerini devralarak Türkistan piyasasına girmiştir. (Mark, Krieg an..., s. 51-52.)

²⁸⁴ Karl Stucken firmasının esas merkezi Bremen'dedir, ancak Merv ve Buhara'da şubeleri bulunmuştur. Ayrıca yukarıda adı geçen Schips firmasıyla Hokand'da ortak pamuk ticareti de yapmışlardır. (Mark, Krieg an..., s. 51.)

²⁸⁵ Knoop kardeşler, iki farklı şirketle ortaklaşa "Aktionärsgesellschaft zu Erdölgewinnung in Ferganatal" isimli Fergana vadisinde petrol arama ve çıkarma şirketi kurmuşlardır. 1909'da kurulan şirketin amacına ulaşamaması sonucu I. Dünya Savaşı'ndan önce kapatıldığı tahmin edilmektedir. (Bkz. Mark, Krieg an..., s. 52.) O günün şartlarında bölgeden çok fazla petrol çıkartılmadığı görülmektedir. 1907 senesinde Hokand'ın güneydoğusunda küçük bir rafine istasyonunun kurulduğu ve kurulduğu yıl 51,600 ton benzin ürettiği, ancak 1914 senesinde üretimin 12,700 tona gerilediği bilinmektedir. (Bkz. Mark, Im Schatten..., 412.)

Bizim burada değinmeye çalıştığımız ve liste halinde verdiğimiz Almanlara ait ticari kuruluş olan büyük firmalardır. Bunun yanında araştırmalarımızda Ruslarla ortak iş yapan birçok Alman şirketinin var olduğu da ortaya çıkmıştır. Özellikle madencilik ve Rusya'ya makine getirme alanında ortak şirketler kurulmuştur. Ortak kurulan şirketlere gösterilebilecek en güzel örneklerinden birisi 1905 senesinde Fergana'da maden arama alanında kurulan "Çimion" şirketidir²⁸⁶. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bireysel olarak iş yapan, dükkân, lokanta, kahvehane, otel, pansiyon eczane sahibi olan ve zanaatkâr birçok Almanın Türkistan şehir, kasaba ve köylerinde söz konusu dönemde var olduğu bilinmektedir. Ayrıca aşağıda da değinileceği üzere bankalarda, resmi dairelerde ve Hokand'daki Pamuk Borsası'nda yönetici konumunda olan ve çalışan Almanlar da bulunmaktaydı²⁸⁷. Bununla birlikte Brest-Litovsk Antlaşması'yla I. Dünya Savaşı'ndan ayrılan Rusya, elinde bulunan savaş esirlerinin çoğunu serbest bırakmış, ancak savaşın halâ devam etmesinden ve Almanya'yla esir değişiminin farklı nedenlerle hızlı gerçekleşmediğinden dolayı onları ülkelerine göndermemiştir. Konumuz olan Türkistan'da bulunan savaş esirlerinin de esir kamplarından ayrılmaları sonucunda çeşitli ticari müesseseler kurdukları, esirlerin tuttuğu günlüklerden anlaşılmaktadır²⁸⁸.

Yukarıda değinilen Alman kuruluşlarının Alman Devleti tarafından hem madden hem manen desteklendikleri bilinmektedir. Bunun için sadece ticari işlerle ilgilenmek üzere Almanya, Kazan'da bir temsilcilik açmıştır. Bütün bunların yanında Türkistan'da sadece temsilcilikler açarak Almanya'dan bu bölgeye satış yapan Krupp, AEG, Siemens, Philipp Holzmann gibi büyük firmaların var olduğu da bir gerçektir. Söz konusu bu Alman şirketleri Rusya ve Almanya'dan İsviçre, İtalya, İngiltere ve Amerika'ya kadar ticaret yapmışlardır. Bunun yanında bölgede "Deutsch-Asiatischen Bank" (Alman Asya Bankası) aktif olarak Almanya ile Asya (Türkistan) arasındaki ticarete finansman sağlamıştır²⁸⁹. Özellikle pamuk ticareti için Knoop, Junker & Co, Stucken & Epis, Handelshaus Wogau gibi büyük şirketlerin beraber kurdukları ve sermaye ortağı olarak başka Alman şirketlerinin de yer aldığı

²⁸⁶ Bkz. Maark, Im Schatten..., s. 412, 427.

²⁸⁷ Mark, Krieg an..., s. 52.

²⁸⁸ Aşağıda savaş esirleri konusunda ayrıca değinilecektir.

²⁸⁹ Hildermeier, a.g.e., s. 2. Ayrıca, daha fazla bilgi için bkz. Mark, Im Schatten..., s. 404-414; Mark, Krieg an..., s. 48-52.

“Moskauer Diskontbank” (Moskova Diskont Bankası) bütün Rusya’daki bankalar içerisinde ilk yirmide yer almakta ve Türkistan’ın farklı şehirlerinde beş şubesi bulunmaktaydı. Türkistan’da çok etkili olan “Russisch-Chinesischen Bank” (Rus-Çin Bankası) Türkistan bölge müdürlüğünü ve Hokant’ta bulunan Pamuk Borsası başkanlığını da yine bir Alman yapmaktaydı²⁹⁰.

Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki, Türkistan’daki Alman kuruluşları kurdukları işletmelerin inşaatlarında ve makineler gibi içinin döşenmesinde hep Alman ürünleri kullanarak Almanya’da bulunan fabrikalarla ortaklaşa çalışmışlardır. Örneğin; maden ve kömür çıkartmada kullanılacak bütün makine takımlarıyla hat sistemleri Köln’de bulunan Humbold makine fabrikasından ve St. Petersburg’da merkezi bulunan Artur Koppel şirketinden alınmıştır. Buradaki firmalar bölgeye Almanya’dan büyük ve küçük her türlü makine satışları gerçekleştirmişlerdir. Örneğin; merkezi Almanya’da bulunan Handelshaus Krafft isimli firma, Almanya’nın her yerinden Türkistan için makine ve ekipman tedariki yapmıştır. Heidenheim’da bulunan Voith firmasından türbin, Koeppel makine fabrikasından buharla çalışan makineler ve buharlı otomobiller, yağlama sistemleri en çok talep edilen Alman yapımı sanayi malzemeleri arasında yer almaktaydı. Bunlara ilave olarak Almanya’dan gelen ürünlerin başında; değirmen makineleri, tarım makineleri ve elektrikli sistemler gelmekteydi. Bununla birlikte Türkistan’a Almanlar tarafından çok miktarda çatal, bıçak, kaşık, tencere, tava, tabak gibi mutfak malzemelerinin yanında tarım için tohum satışı da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca birçok Alman firması tarafından Türkistan’da işletme açmak isteyen yerli iş adamlarına anahtar teslimi fabrikalar, atölyeler kurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda Türkistan’da ilk kimya işletmesi Alman Burgdorf Gebrüder firması (Burgdorf kardeşler) tarafından Çimkent’te kurulmuştur. Pek tabi Türkistan’dan Almanya’ya ithalat yapan Alman firması sayısı da az değildir. Alman ithalatçılarının Almanya’ya en çok getirdikleri ürün ise; Aşkabat, Merv ve Kızılsu şarabıydı. Bunun yanında (Artemisia) Pelin otu, Horasan otu gibi dünyada en çok Kırgız dağlarında bulunan ot ve tohumlarını ithal etmişlerdir. Bütün Türkistan’dan olmakla birlikte özellikle Buhara’dan getirilen deriler ve kürkleri (Karakul kürkü ya da Pers kürkü) Almanlar tarafından çok

²⁹⁰ Mark, Im Schatten..., s. 414.

sevililiyordu. Aşağıda değinilecek olan pamuk, yağ ve gıda ürünleri ise Türkistan'dan Almanya'ya en çok ithal edilen ürünler olmuşlardır²⁹¹.

Almanya'nın 1918 senesinde savaşı kaybetmesine rağmen Türkistan'daki ticari faaliyetlerden vazgeçmediği görülmektedir. Henüz daha savaş bitmeden önce Türkistan'ın önemli gördüğü şehirlerine konsoloslar ve ajanlar gönderme kararı alan Berlin, bunlarla birlikte Türkistan'daki kendi temsilcilerine öncelikli amaçlarının bölgede Almanya'nın ticari menfaatlerini korumak olduğu emrini vermiştir. Bölgeden gelecek doğru haberleri Berlin, ticari menfaati için kullanmayı hedeflemiş ve bu konuda Dışişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı, Merkez Bankası, Savaş Bakanlığı, Çalışma Bakanlığı ve Genelkurmay birlikte çalışmışlardır. Bakanlık Müsteşarı Freiherr von Bussche, yukarıda isimleri verilen Bakanlık ve resmi dairelere dört sayfalık bir rapor göndermiştir. Bussche raporunda; Rusya'nın savaştan çekilmesi sonucunda Almanya'nın özellikle iç bölgelerde (Türkistan) siyasi ve ticari faaliyetlerini artırabilmesi için bölgedeki ulaşım yollarını kendi kontrolü altına alması gerektiğini vurgulamıştır. Busche'nin ifadeleriyle; bir zamanlar Rusya'ya bağlı Finlandiya, Ukrayna, Kafkasya, Türkistan, Sibiry gibi yerlerle ithalat ve ihracat yapabilmek için bölgelerde karayolları ve demiryolları yapma imkânları aranmalıdır. Bunun için öncelikli hedef, söz konusu yerlerde bulunan yönetici ve halkla iyi ilişkiler geliştirmek olmalıdır. Bussche raporunun devamında; Finlandiya, Ukrayna ve Kafkasya'da²⁹² bu ilişkileri tesis etmenin Türkistan'dan daha kolay olacağını da belirtmiştir. Raporunun sonunda, özel teşebbüsle birlikte çalışılmasının uygun olacağını, bunun için "Diskonto Gesellschaft" şirketinin hazır olduğunu ifade ederek, dört gün sonra 15 Mart'ta Dışişleri Bakanlığında yazıyı gönderdiği bütün birimlerin katılımıyla bir toplantı yapılacağını da duyurmuştur²⁹³.

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Alman diplomatlarının, siyasilerinin, asker ve özel teşebbüsün sürekli konuştukları konu, Alman sanayisine

²⁹¹ Mark, Im Schatten..., s. 413.

²⁹² Sözü edilen raporunda Bussche, Kafkasya'da kısmen buna muktedir olabildiklerini ifade etmektedir. Transkafkasya'da bulunan demiryollarının işletmesinin ve yeni yapılacak olan yolların inşasının Transkafkasya Cumhuriyeti, Türkiye ve Almanya'nın yer alacağı "Transkafkasya" adında bir şirketin kurularak işletileceğini belirtmiştir.

²⁹³ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Müsteşar Freiherr von Bussche'nin Dışişleri, Maliye, Savaş, Çalışma Bakanlıklarıyla Hazine Müsteşarlığına, Merkez Bankasına ve Genelkurmay'a göndermiş olduğu rapor, Berlin 11.03.1918.

hammadde sağlama konusu olmuştur. Bununla birlikte özellikle savaş senelerinde çekilen gıda sıkıntısı göz önünde bulundurularak gıda ürünlerinin ithalatı önem kazanmıştır. Şubat 1918’de Ukrayna’yla yapılan antlaşma, Almanya ve Avusturya’daki gıda sıkıntısına çözüm olacağı umuduyla “Brotfrieden” (Ekmek Barışı) olarak adlandırılmıştır²⁹⁴. Bu noktada Türkistan coğrafyası meyve ve sebze ürünü açısından zenginliğiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Sadece 1908 senesinde Türkistan’dan 8 milyon pud kurutulmuş meyve ihracatı yapılmış ve bu rakam giderek artmıştır. Türkistan’dan bol miktarda badem, portakal, limon, yumurta, pirinç, ipek, iplik, halı, deri, kereste ve balık dışarıya satılmaktaydı. Bununla birlikte 1917 senesinde 700 bin pud deve ve koyunyünü dış ülkelere gönderilmiştir²⁹⁵. Savaş ve Gıda Dairesi’nden²⁹⁶ Dışişleri müsteşarına yazılmış olan bir yazıda, Budapeşte’de Almanya için sebze ve meyve tedarikinde görevli olan Oscar Schmidt-Ernsthausen ve Georg Schmidt isminde iki kişinin devlet izniyle 6 aylığına Türkistan ve Afganistan’a gidecekleri bildirilmiştir. Bu iki kişinin oradan Almanya’ya kuru üzüm, incir, bazı diğer meyvelerle birlikte koyunyünü, deri ve post ithal edebilmek için çalışmalar yapacakları ifade edilmiştir. Bunun için de Kara Kuvvetleri Komutanlığı’ndan ve Dışişleri’nden destek istedikleri bildirilmiştir²⁹⁷. Oscar Schmidt-Ernsthausen de ayrıca Genelkurmayda görevli Binbaşı von Berghes’e yazdığı 17 sayfalık bir yazıda; bir aksilik çıkmazsa Ekim ayının ortasında Türkistan’ın Buhara, Semerkant, Taşkent şehirlerine ve oradan da Afganistan’a Alman İmparatorluğu’nun Savaş ve Gıda Dairesi’nin izniyle 6 aylığına gıda ve hammadde temini için gideceklerini bildirmiştir. Ernsthausen, gıda ve hammadde temininin yanında asıl amaçlarının Alman İmparatorluğu’na faydalı olabilmek olduğunu, ticaret adı altında siyasi ve askeri menfaat sağlamak için ihtiyaç

²⁹⁴ Mark, Krieg an..., s. 142.

²⁹⁵ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Stryk’in Dışişleri Müsteşarı’na gönderdiği 34050 numaralı yazının eki: Baron Stael von Holstein’in Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 08. 08. 1918.

²⁹⁶ Almanca ismi, “*Kriegsernährungsamt*” ya da “*Reichsernährungsamt*” olan daire, savaş zamanında, halkın ve askeriyenin gıda ihtiyacını karşılamak ve kıtlığa karşı önlem almak maksadıyla 22 Mayıs 1916 tarihinde başbakanlığa bağlı olarak kurulmuştur. Şubat 1919’a kadar faaliyetlerini sürdüren dairenin bir bakanlık gibi çalıştığı görülmektedir. Başkan tarafından yönetilen dairenin, bir genel sekreteri ve müsteşarları bulunmuştur. Mart 1919’da daire fesh edilmiş ve yerine Gıdadan Sorumlu Devlet Bakanlığı kurulmuştur. (Bkz. <http://www.wikiwand.com/de/Reichsernährungsamt>. Erişim Tarihi: 12.02.2019.)

²⁹⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Savaş ve Gıda Dairesi Başkanlığı’ndan Dışişleri Müsteşarlığı’na, 03.08.1918.

durumunda resmi görevinin yanında Genelkurmayın ve Dışişlerinin emirlerinde olduğunu bildirmiştir²⁹⁸. Bu isteğe 31 Ağustos tarihinde Genelkurmay Siyasi Bürodan cevap gelmiş ve Schmidt-Ersnthausen'ın Hindistan Calcutta'da Alman konsolosu olarak uzun yıllar bulunduğu süre içerisinde Hindistan direniş hareketi için Almanya adına çok faydalı işler yapması münasebetiyle kendisine Türkistan'da hem siyasi hem de iktisadi olarak çalışmalar yapmasına destek verileceği bildirilmiştir²⁹⁹. Genelkurmaydan gelen yazıda sözü edilen “*siyasi çalışmalarından*” kast edilen, propaganda faaliyetleri olduğu anlaşılmaktadır.

Verimli toprakların yanında Türkistan, zengin maden yataklarına da sahiptir. Fergana bölgesinde ve Hazar bölgesinin Çeleken yarım adasında nafta çıkartılmaktadır. Buralardan 1917 senesinde 15 milyon pud nafta çıkartılmıştır. Ayrıca Türkistan'ın birçok yerinde taşkömürü yataklarıyla birlikte bakır ve altın madenleri de mevcuttur³⁰⁰. Kükürt, sülfür ve tuz madenleri açısından zengin olan Türkistan'da son zamanlarda Vanadyum³⁰¹ madeni çıkartılmaktadır. Ayrıca Almanların edindikleri bilgilere göre savaş yıllarında oldukça fazla potasyum yatakları da keşfedilmiştir³⁰².

Her ne kadar Alman tüccarların 1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren Merkez Asya'da var oldukları görülse de esasen 1907 yılında gerçekleşen Rus-İngiliz antlaşmasına kadar bölgenin çok güvenilir olduğu düşünülmemiştir. Coğrafyanın ve iklimin zor olduğu, bunun üzerine pahalı ve meşakkatli nakliyesi Alman işadamlarının her şeyleriyle buraya yönelmelerine engel olmuştur. Bu bağlamda Alman tüccarların sık sık gerekli mercilere şikâyet ilettikleri ve Alman konsoloslukları aracılığıyla Rus makamlarından isteklerde bulundukları

²⁹⁸ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Oscar Schmidt-Ernsthausen'den Binbaşı von Berghes'e gönderilen yazı, Budapest 14.08.1918.

²⁹⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Büro Sekreteri Freiherrn von Berckheim'dan Savaş ve Gıda Dairesi'ne, 31. 08. 1918.

³⁰⁰ Rusya'nın tahminlerine göre Türkistan'da, Rusya'ya 120 yıl boyunca yetecek kadar kömür yatakları bulunmaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde Rusya'nın kullandığı madenlerin %60'ından fazlası Türkistan topraklarından elde edilmiştir. (Hayit, Berichte und Forschungen..., s.72.)

³⁰¹ Kimyasal bir element olan “V” sembolü Vanadyum, yüksek alaşımlı çeliklerin üretiminde kullanılmaktadır. Günümüzde otomobil, uçak, uzay sanayisinde, petrol ve doğalgaz borusu üretiminde yoğun kullanılmaktadır. 1801 yılında keşfedildiği bilinmektedir. (Daha fazla bilgi için bkz. <http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/vanadyum>; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Vanadyum>. Erişim Tarihi: 03.02.2019.)

³⁰² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Stryk'in Dışişleri Müsteşarı'na gönderdiği 34050 numaralı yazının eki: Baron Stael von Holstein'in Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 08. 08. 1918.

görülmektedir. Başlıca şikâyet konusu demiryollarının taşıma kapasitesinin düşük olması ve nakliyenin her zaman gecikmeli gerçekleşmesi olmuştur. Tüccarlar, gecikmenin zincirleme devam ederek limanlardan kalkacak olan gemilere çoğu zaman vaktinde yetişilememesinden dert yanmışlardır. Bununla birlikte Rus yönetiminin yollarda yeterli güvenlik tedbirleri almaması, özellikle basında çıkan Almanlara karşı kara propaganda haberleri de ticaret yapmadaki olumsuz etkilerden bazılarıdır. Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti ile anlaşması sonucu Bağdat Demiryolu hattını yapacak olması da Rusya'nın pek hoşuna gitmemiş ve bir süre de olsa Alman tüccarlara zorluklar çıkartmıştır. Ancak, 1909 senesinin Eylül ayında Rus Dışişleri Bakanı'nın değişmesi sonucunda iki devlet arasında ilişkiler de düzelmeye ve 1910 senesinde Alman İmparatoru ve Rus Çarı'nın Almanya'nın askeri üssü olan Potsdam şehrinde bir araya gelerek doğu sorununu görüşmeleri neticesinde ilişkiler eskiye göre daha olumlu gelişmeye başlamıştır³⁰³.

Yukarıda ifade edilen bütün olumsuzluklara rağmen Almanya'nın Rusya'da, özelde de Türkistan'da ticari hacim açısından başlıca rakipleri olan İngiltere'yi ve Fransa'yı çok gerilerde bıraktığı görülmektedir. Rusya'nın Almanya'dan ithal ettiği ürünler, Alman İmparatorluğu'nun kurulduğu yıl olan 1871 senesinde %45,6'dır. Yüzyılın başında Alman makine ve elektrik firmaları Rusya pazarının %75'ine hâkim konuma gelmişlerdir³⁰⁴. Söz konusu tarihte Türkistan'a, makine satışı açısından piyasanın %50 sine hâkim olan Almanya, 1913 senesine gelindiği vakit bu hacmi %75'e çıkartmayı başaramamıştır. Bütün ürünler açısından bakıldığı zaman yine yüz yılın başında İngiltere ve Fransa'nın bu bölgede büyüme oranı %3-4 olurken, Almanya'nın %37,5 olan ticari hacim 1906 senesinde %46,4'e yükselmiştir. Bunda başta Türkistan olmak üzere bütün Rusya'ya dağılmış olan Alman tüccarların etkisi çok büyüktür. 1914 senesinde Rusya'nın ithalatı toplamda 773 milyon ruble olmuştur. Bu rakamın dağılımı aşağıdaki gibidir³⁰⁵.

³⁰³ Bkz. Schölgen, a.g.e., s.321; Mark, Im Schatten..., s.429-433.

³⁰⁴ Jost Dülffer, *Deutsch-russische Beziehungen 1870 bis 1914, Deutschland-Frankreich-Russland Begegnungen und Konfrontationen*, (Yay. Haz. Ilja Mieck ve Pierre Guillen), Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2000, s.91.

³⁰⁵ Bkz. Schölgen, a.g.e., s.321; Mark, Im Schatten..., s.429-433.

Tablo 12: 1914 senesinde Rusya'nın ithalatının devletlere dağılımı.

Devletler	Almanya	İngiltere	ABD	Finlandiya	Fransa	İsveç	Japonya
Miktar (milyon ruble)	418,4	167,4	77,0	53,7	42,9	11,1	2,5

Tablo 12'den de anlaşılacağı üzere, I. Dünya Savaşı'ndan önce Almanya tek başına Rusya'nın diğer devletlerle yaptığı ticaretin bütününden daha fazla bir ticari hacme sahiptir. Elbette bu yüksek hacimde 1904 senesinde Almanya-Rusya arasında gerçekleştirilen ticaret anlaşmasının büyük etkisi olmuştur. Aslında söz konusu ticari anlaşma daha önce 1894 yılında gerçekleştirilen anlaşmanın genişletilmiş halidir. Buna göre her iki ülke bazı ürünlerin gümrük vergilerinde iyileştirmeler yapmıştır. Almanya, Rusya'dan en çok ithal ettiği çavdar, buğday, arpa, yulaf başta olmak üzere birçok tarım ürünüde gümrük vergisi ya hiç almamış ya da en minimum seviyede almıştır. Buna karşın Rusya da Almanya'dan en çok ithal ettiği demirden, buharlı makinelerden, buhar pompalarından, tarım aletlerinden, harman dövme makinelerinden vb. birçok sanayi ürünüden alacağı vergileri minimum düzeyde tutmuştur³⁰⁶.

3.2.1. Türkistan Pamuğu

Almanya'nın sömürü politikalarının temellerinden birini, sanayisi için hammadde elde etme, hammadde kaynaklarını genişletme ve sanayisinde üretilen mamuller için de pazar bulma oluşturmaktadır. Ancak, söz konusu bölge Türkistan olunca, amaç diğer ülkelerden farklı olarak buraya ürün satmaktan ziyade buranın başta pamuğu olmak üzere diğer yer altı ve yer üstü kaynaklarını bir şekilde Almanya'ya getirmek olmuştur. Türkistan ile ticaret söz konusu olduğu zaman, Almanya'nın aklına ilk başta pamuk gelmektedir. Çünkü Almanların Türkistan'ı tarif ederken kullandıkları diğer bir ifade de “*Pamuk Ülkesi*” tabiridir. Almanya XX. asır başlarında neredeyse bütün planlarını ve siyasetini Türkistan'ın pamuğunu ele

³⁰⁶ Almanya-Rusya arasındaki ticari antlaşmalar için bak. Ludwig Lehrfreund, **Die Entwicklung Der Deutsch-Russischen Handelsbeziehungen**, Carnegie Verlag, Leipzig 1921.

Eserde, Novgorod Knezliği döneminden başlamak suretiyle, XVI. ve XVII. yüzyıllarda düşüşe geçen, Prusya döneminde biraz daha fazla hareketlenen, Alman İmparatorluğu'nun kurulmasıyla ciddi ilişkiler tesis edilen ve sonunda 1904 yılında zirve yapan Almanya'yla Rusya arasındaki ticari ilişkiler, I. Dünya Savaşı sonrasına kadar ele alınmıştır.

geçirmek üzere kurgulamış ve geliştirmiştir. Bundan dolayıdır ki, Alman tüccarların, özellikle pamuk ticaretinde, Türkistan bölgesinde çok aktif oldukları görülmektedir.

Arşiv kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Türkistan'ın pamuk konusundaki verimliliği Alman Devleti'nin 1901 yılında dikkatini çekmiş ve Moskova'da bulunan Alman Konsolosu Rechenberg, Alman Dışişleri'ne yazmış olduğu bir yazısında, Türkistan'da giderek artan pamuk hasadı sonucunda buradan elde edilen pamuğun ileride Rusya'nın dışına da satışının yapılabileceği ifade edilmiştir³⁰⁷. Alman Doğu İstihbarat Birimi ve özellikle Moskova Alman Büyükelçiliği Türkistan'daki pamuk rezervleriyle ilgili elde ettiği bilgileri raporlar halinde sürekli Berlin'e aktarmışlardır. Ayrıca, Rusların pamukla ilgili Türkistan'da yaptıkları araştırmalara ulaşmaları halinde bu bilgileri hemen Almancaya tercüme etmişlerdir³⁰⁸. Moskova Büyükelçisi Mirbach'tan gelen bir raporda, ileride Türkistan'ın sadece Rusya'ya değil bütün Avrupa'ya yetecek kadar pamuk üreteceği ve satacağı ifade edilmiştir. Bununla birlikte gelecekte artık Amerika tarafından Avrupa'ya pamuk satışı yapılmayacağı, Amerika'da yetişen pamuğun ancak kendi fabrikalarına yeteceği, doğal olarak da Avrupa'nın Türkistan'a yöneleceği öngörülmüştür. Türkistan'da yetişen pamuğun Amerikan pamuğundan daha kaliteli olduğu, buna karşın Mısır ve Hindistan'da yetişen pamuğun çok kaliteli olmadığı da raporda belirtilmiştir. Bundan dolayı da İngiltere'nin özellikle son senelerde Türkistan pamuğuyla ilgilendiği vurgulanmıştır. Ayrıca raporda, 1907 ile 1915 yılları arasında Türkistan'da gerçekleşen pamuk hasadı miktarları verilmiştir. Bununla birlikte Siegel, Türkistan'a geldiği 1885 yılında yıllık pamuk hasadının 5 milyon pud civarında olduğunu ve Rusların bölgeye sulama sistemleri gibi her hangi bir yatırım

³⁰⁷ PA-AA, R 11068, Moskova konsolosu Freiherr von Rechenberg'in Alman Başbakan'ı Bernhard von Bülow'a gönderdiği yazı, Moskova 29.11.1901.

³⁰⁸ Örneğin, 1912 senesinde Rus Tarım ve Tarım İdaresi Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen Türkistan araştırma gezisi sonucu ortaya konulan 64 sayfalık rapor, hemen Almancaya aktarılmıştır. Söz konusu raporun Almancası için bkz. Von ULLRICH, **Denkschrift des Chheffs der Hauptverwaltung für Landeinrichtung und Landwirtschaft über seine Reise nach Turkestan im Jahr 1912**, Eisenschmidt Verlag, Berlin 1913.

yapmadıklarını belirtmektedir³⁰⁹. Eksik yatırımlara rağmen Türkistan'ın pamuk alanındaki verimliliği 20 yıl içerisinde neredeyse 3 katına çıkmıştır. Rus Tarım ve Tarım İdaresi Başkanlığı'nın 1912 yılı raporuna göre, Rusya'nın toplamda ihtiyacı olan pamuğun yarısı olan, 100 milyon ruble değerinde 11 milyon pud pamuk sadece Hive ve Buhara'dan karşılanmaktadır³¹⁰. Dolayısıyla Rusya, ihtiyacı olan pamuğu zaten her hangi bir yatırıma gerek duymadan Türkistan'dan sağlamaktadır. Almanya ise buna karşın muhataplarına Türkistan'da sulama alanına yapılan yatırımlar sonucunda bölgeden elde edilebilecek başta pamuk olmak üzere diğer tarım ürünlerinin miktarının çok fazla aratacağı ve söz konusu yatırımları gerçekleştirmeye Almanya'nın gücünün yeteceği propagandası yapmıştır³¹¹. Ancak, Rusların da artık bu yıllarda, ihtiyaçlarının diğer yarısını Amerika'dan karşılamaları sonucunda, Amerika'ya yıllık 70-80 milyon ruble ödeme yapmalarından rahatsız oldukları ve Rus sanayisinin ihtiyaç duyduğu pamuğun tamamının Türkistan'dan elde edilmesi için bir takım çalışmalar içerisine girdikleri görülmektedir. Bunun için kendilerine üç hedef koymuşlardır. Birincisi, pamuk ekimi alanları artırılmalıdır. İkincisi, sulama

³⁰⁹ Hokand'da bulunan Pamuk Borsası başkanı Alman Heinrich Siegel, Mayıs başında Bolşeviklerin Hokand'ı ele geçirmeleri sonucunda Moskova'daki Alman Büyükelçiliği'ne kaçmayı başarmıştır. (Mark, Krieg an..., s.142.) Siegel, 13 Mayıs 1918 tarihinde Büyükelçi Mirbach'a Türkistan'ın genel durumuyla ilgili bir rapor sunmuştur. Mirbach da bu raporu başbakanlığa göndermiştir. Raporun üst yazısında da yıllardan beri Türkistan'da bulunan Siegel'in, pamuk ve yağ ticaretiyle meşgul olduğu ve kendisinin çok güvenilir bir kişi olduğu belirtilmiştir. Almanya'da doğmuş olan ve Alman menfaatleri için çalışan Siegel'in, uzun yıllardan beri Türkistan'da kaldığı ve Rus vatandaşlığına geçtiği anlaşılmaktadır. Bkz. PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, şirket sahibi A. Lohmann'dan Busche'ye gönderilen Türkistan ve Kafkasya raporu, Bremen 01.06.1918.

³¹⁰ Ullrich, a.g.e., s.5.

³¹¹ Mark, Krieg an..., s. 144. Siegel raporunun devamında, bölgedeki Afgan tehlikesine karşı Alman Dışişleri'ni uyarmaktadır. Siegel'in ifadeleriyle, Afganlılar cesur insanlardır ve ellerinde modern silahlar mevcuttur. Çok büyük olmasa da kendilerine ait bir mühimmat fabrikaları vardır. Afganlılar İngiltere'nin de kışkırtmasıyla Türkistan'da bazı emeller besliyorlardı. Ne var ki, iyi silahlanmış 10 bin kadar Afgan askeri Türkistan'ı ele geçirmeye yetmemektedir. Ancak, İngiltere'nin desteğini almış bir Afganistan'ın bu işi kolayca başarabileceğini ifade eden Siegel, Afganistan'ın aktif olan demiryollarını kontrol altında tutması ya da imha etmesi sonucunda Bolşevik güçlerinin iklim şartlarından dolayı hızlı hareket etmeleri oldukça zorlaşacak ve Türkistan'ı geri almaları pek kolay olmayacaktır. O durumda Rusya'nın Türkistan'a yaptığı tahıl sevkியatı da sekteye uğrayacak ve bölgedeki pamuk ekimi oldukça düşecektir. Böylece Türkistan'dan elde edilmesi düşünülen pamuğu İngiliz güdümü altındaki Afganistan, kesinlikle Almanya'ya hatta merkez Avrupa'ya satmayacaktır. Böylece bölgenin başta pamuğu olmak üzere bütün el değmemiş yer altı ve yer üstü kaynaklarını hem Rusya hem de Avrupa kaybetmiş olacaktır. Siegel, raporunun sonunda buna karşı acil önlem alınması gerektiği ve Afganistan, İran gibi Türkistan'a komşu olan ve İngiliz etkisi altında kalabilecek ülkelerle iyi ilişkiler geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bkz. PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Büyükelçi Mirbach'ın Alman Başbakanı'na gönderdiği 21265 numaralı Türkistan raporu, Moskau 14.05.1918.

sistemleri kurulmalıdır ve üçüncüsü de, Türkistan’a daha fazla Rus çiftçisinin göç etmesini sağlamaktır. Rusya böylece pamukta dışa bağımlı olmaktan kurtulmayı hedeflemiştir³¹².

Tablo 13: Türkistan’da 1907-1915 arası yapılan pamuk hasadı miktarı.

Yıl	Miktar (pud ağırlık birimi cinsinden)
1907	10 547 596
1908	9 207 304
1909	10 773 266
1910	9 427 576
1911	11 409 142
1912	13 642 359
1913	12 734 906
1914	12 719 737
1915	17 052 469

Siegel’in raporundan başka, Alman Dışişleri’ne Türkistan ve Kafkasya’daki pamuk ekimiyle ilgili sunulan bir diğer rapor da Doğu İstihbarat Birimi Rusya Bölümü sorumlusu Hermann Koch’un raporudur³¹³. Koch raporunda, pamuk ekimi alanları, hasadı vb. birçok önemli bilgiye yer vermiştir. Siegel, raporunu kendi tecrübeleri ve bilgileri ışığında hazırlarken, Koch’un Rus istatistiklerinden de faydalandığı görülmektedir. Bu yüzden özellikle pamuk hasadıyla ilgili verilen rakamlarda farklılıklar meydana gelmiştir, lakin bu rakamlar yine de birbirine yakınlık arz eder.

³¹² Ullrich, a.g.e., s.5-6.

³¹³ Bihl makalesinde, Hermann Koch’un Dışişleri yetkililerine sözlü sunum yaptığını yazmaktadır. (Bihl, a.g.m., s.450). Ancak, söz konusu arşiv dosyasında sözlü sunum yaptığıyla ilgili her hangi bir ibareye rastlanmamıştır. Bu raporun Dışişleri’ne yazılı sunulduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 14: Koch'un verdiği bilgilere göre, Türkistan'ın önemli bölgelerinde pamuk ekimi yapılan araziler, desjatine ölçü biriminde aşağıdaki şekildedir.

BÖLGELER	YILLAR				
	1906-10	1911	1912-15	1916	1917
Hazar	24,385	37,509	43,437	60,362	23,660
Semerkant	21,110	46,936	31,593	60,305	43,920
Seyhun	29,821	49,047	62,379	64,635	43,718
Fergana	217,384	267,347	264,546	348,459	228,103
Toplam	292,700	400,839	401,955	533,761	339,401
Hive	150,000	150,000	150,000	35,642	19,603
- Buahra				111,408	66,845
Toplam	150,000	150,000	150,000	147,050	86,448

Tablo 14'deki verilerden anlaşılacağı üzere, 1917 senesindeki pamuk ekimi bir yıl öncesine nazaran oldukça azalmıştır. Bunun sebebi olarak ise savaşın getirdiği kıtlık ve açlıkla insanların daha çok tahıl ekmiş olmaları gösterilmektedir. Rus istatistiki verilerine göre, Türkistan'ın yıllık 15-18 milyon pud ve Kafkasya'nın da yıllık 10 milyon pud tahıla ihtiyacının olduğunu belirtmekte ve bölgeye tahıl sevkiyatı yapılması halinde getirisinin iyi olacağı için bölgede sadece pamuk ekiminin yapılacağını anlaşılmaktadır. Bu vesileyle Türkistan coğrafyasında 1918 yılında da pamuk ekimi yapılabilecek alanların %30-40'ına tahıl ekimi yapılmıştır. Buradan Rus yönetiminin de aynı Almanlar gibi bölgedeki tahıl sorununa çözüm aradıkları görülmektedir. Yedisu bölgesindeki demiryolu hattı inşasının bitiminden sonra yıllık 28 milyon pud tahıl taşınabileceği hesaplanmış ve bunun 20-22 milyon pudunun Türkistan'a nakledilmesiyle birlikte Türkistan'da fazladan 400 bin desjatine arazinin pamuk ekimine tahsis edileceği ön görülmüştür. Ayrıca Ruslar tarafından 1907 senesinde yapılan bir araştırmada, sulama tesislerinin kurulmasıyla Türkistan'da fazladan 3 milyon desjatine arazinin daha pamuk ekimine elverişli olduğu sonucuna varılmıştır. Böylece Koch'un ifadesiyle; *“İkinci bir Türkistan oluşturmak mümkündür”*³¹⁴.

³¹⁴ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, İstihbarat Birimi Rusya bölge sorumlusu Hermann Koch'un Dışişlerine yazdığı Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 10. 08. 1918.

Aşağıdaki Tablo 15'ten de anlaşılacağı gibi, ekim alanında bir değişiklik olmamasına rağmen pamuk hasadı 1912 senesinde çok düşük, 1913-14 yıllarında kısmen artış olsa da 1915 yılında oldukça yüksektir. Fakat 1916 senesinde savaşın etkisiyle yine düşüşe geçmiştir.

Tablo 15: 1912-1916 yılları arasında Türkistan'da hasat edilen pamuk miktarı. (Tabloda verilen rakamlar 1000 puddur.)

BÖLGELER	YILLAR				
	1912	1913	1914	1915	1916
Hazar	1628,3	3109,1	2519,3	1732,013	1007,277
Semerkant	925,6	1934,7	1615,7	2039,987	1123,015
Seyhun	1366,3	2727,0	2965,0	1797,311	1291,506
Fergana	13032,4	15497,0	16585,1	10170,332	7588,748
Toplam	16852,6	23267,8	23685,1	15793,643	11010,546
Hive	-	-	-	1740,406	826,463
Buhara	-	-	-	2717,617	2740,637
Toplam	-	-	-	4458,023	3569,100

Tablo 15'e ilaveten, Alman Dışişleri'nin verdiği bilgiye göre, Türkistan'da 1917 senesinde yaklaşık 8 milyon pud ve 1918 senesinde yaklaşık 2 milyon pud civarında pamuk hasadı elde edilmiştir. Raporda 1917 yılında yurt dışına hiç satışın olmadığı ve hâli hazırda 10 milyon pud pamuğun kullanıma hazır olduğu bilgisi de yer almaktadır³¹⁵.

Dışişlerine sunulan başka bir raporun ekinde de 1900 ile 1912 yılları arası Türkistan'dan dışarıya satışı yapılan pamuk miktarı verilmiştir. Bununla birlikte raporda, 1913 senesi itibariyle Rusların pamuk ekimini ve verimini artırmak maksadıyla bazı sulama sistemleri kurma kararı aldıkları ifade edilmektedir. 1913 senesi itibariyle Türkistan'da toplam 4. 758. 000 desjatine alanda tarım yapılmakta ve bunun sadece 550 bin desjatinesine pamuk ekilmektedir. Rus tarım bakanlığının araştırmalarına göre, Ceyhun ve Seyhun'dan sulama kanalları yapılmak suretiyle 3

³¹⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişlerinden Genelkurmay'ın Siyasi Bürosuna gönderilen rapor, 11. 07. 1918.

milyon desjatine alan daha tarım yapılır hale getirilebilecek ve buradan yıllık yaklaşık 20 milyon pud pamuk hasadı yapılabilir. Öncelikle pamuğunun kaliteli olması ve Ceyhun'dan faydalanmanın daha kolay olduğu Hive'de ve ardından da Ceyhun'un yan kolları olan Surkhan ile Vahş nehirlerinden faydalanılarak Güney Buhara'da çalışmalara başlanması düşünülmüştür³¹⁶.

Tablo 16: 1900-1912 yılları arasında Türkistan'dan dışarıya satılan pamuk miktarı.

Yıl	Miktar
1900	4 960 000 pud
1901	6 880 000 pud
1902	6 012 000 pud
1903	5 644 000 pud
1904	6 403 000 pud
1905	5 458 000 pud
1906	9 013 000 pud
1907	10 533 000 pud
1908	9 269 000 pud
1909	10 771 000 pud
1910	9 430 000 pud
1911	13 181 000 pud
1912	13 697 000 pud

Daha önce sözü edilmiş olan Mayerkort raporunda, Türkistan'ın Almanlar için hiç umulmadık faaliyet alanları sağlayacağı belirtilmiştir. Mayerkort'un yaptığı tahmini hesaplamalara göre, Türkistan'da 4 milyon desjatine alanda sulama sistemi mevcuttur. Bu alanın sadece yarısı bile pamuk ekimine ayrılmış olsa, bu yıllık 45 milyon pud temizlenmiş işlenmeye hazır pamuk anlamına gelmektedir. Böylece Türkistan, dünyaya pamuk ihraç eden önemli bir ülke konumuna gelecektir. Mayerkort, Almanya'nın bölgeyle ilgili yapacağı çalışmalar neticesinde pamuk noktasında Amerika'ya bağımlı olmaktan kurtulacağını ifade etmektedir. Ona göre, Alman Hükümeti buradan payına düşeni alabilmesi için çaba sarf etmelidir. Türkistan'a ulaşımı kolaylaştırmak için Taşkent-Orenburg arasındaki Arys

³¹⁶ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Stryk'in Dışişleri Müsteşarı'na gönderdiği 34050 numaralı yazının eki: Baron Stael von Holstein'in Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 08.08.1918.

istasyonundan Wjernij istikametine demiryolu bağlantısı gerçekleştirilmelidir. Söz konusu proje esasen savaş başlamadan önce Rus Hükümeti'nin de planında bulunmaktaydı. Çünkü halkı pamuk ekimine yönlendirmek için ilk başta 1917-18 yıllarındaki kıtlığın getirdiği olumsuz izler silinmeli ve Türkistan'a ucuz buğday temin ederek Türkistan çiftçilerinin tahıl ihtiyaçları giderilmelidir. Demiryoluyla bu bölgeye 20 milyon pud tahıl nakliyesinin yapılması sonucunda en az 400 bin desjatine alan pamuk ekimine ayrılabilir. Daha sonraki dönemlerde Wjernij hattı Semipalatinsk, Çarken ve Kulca'ya kadar uzatılarak buralardan da pamuk ithalatı yapılması söz konusudur³¹⁷.

Bremen'de bulunan ve Türkistan ile ticari ilişkileri olan şirket sahibi A. Lohmann da Busche'ye gönderdiği bir raporda,³¹⁸ bu yılki hasat ile beraber şu anda Türkistan'da yaklaşık 14 milyon pud hazır pamuğun olduğunu bildirmektedir. Lohmann'a göre, bunun 10 milyonuna ulaşmak mümkündür, bu rakam yaklaşık 160 milyon kg ya da yaklaşık 1 milyon balya anlamına gelmektedir. 10 milyon pud pamuk Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın yıllık ihtiyacının %60'ını karşılamaktadır. Tüccarın ifadeleriyle, Kafkasya'dan ve Türkistan'dan pamuk getirilmesi takdirinde Almanya pamuk konusunda Amerika'dan bağımsız hareket edebilecektir³¹⁹. Alman Genelkurmayına gelen bir raporda da Türkistan'da bulunan bazı Alman şahıslardan, Rus ve Alman pamuk tüccarları ile Hazar Denizi'nde faaliyet gösteren “Kafkasya Mercurie Gemi Taşımacılığı” (Schiffahrtsgesellschaft Kaukasus Mercurie) şirketinden edinilen bilgilere göre, 1917 yılında Türkistan'da birçoğu tren istasyonlarına nakledilmiş halde, 10 milyon pud pamuk balyalar halinde satışa hazır vaziyettedir. Ayrıca Türkistan'da bulunan 10 adet fabrikada çok miktarda satışa hazır pamuk yağı da bulunmaktadır³²⁰.

³¹⁷ Mayerkort, a.g.r.

³¹⁸ Söz konusu rapor kendisine şirketinin Moskova temsilcisi Bay Clason tarafından ulaştırılmıştır. Calason, savaştan önce 30 sene Moskova'da kalmış olan bir Almandır. Dolayısıyla bölgeyi iyi bilmekte ve orada ciddi bağlantıları bulunmaktadır. Bu rapor ise Clason ile yukarıda adı geçen Siegel'in istişareleri sonucunda hazırlamış ve şirket sahibi A. Lohmann'a gönderilmiştir. Lohmann da aynı raporu Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Busche'ye iletmıştır.

³¹⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, şirket sahibi A. Lohmann'dan Busche'ye gönderilen Türkistan ve Kafkasya raporu, Bremen 01.06.1918.

³²⁰ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Sauerländer ve Waldmann'ın Genelkurmay'a yazdıkları rapor, Warschau, 09.06.1918.

Almanların pamuk konusunda bu kadar azimli ve istekli olduklarını gören Moskova'daki Ermeni tüccarlar ve siyasilere, Moskova'daki Alman Büyükelçisi ile görüşerek Ermeni halkını korumak şartıyla Almanya'ya pamuk satabileceklerini ve başta Kafkasya olmak üzere kendi ellerinde olmayan bölgelerden de Almanya için pamuk tedarik edebileceklerini bildirmişlerdir. Lakin Büyükelçi Mirbach'ın, bu teklife temkinli yaklaştığı görülmektedir. Büyükelçi bu yaklaşımına, pamuk piyasasının Ermenilerin tekelinde olmamasını ve zaten hâlihazırda kendilerinin Batum'da, Trans Kafkasya Cumhuriyeti'yle Kafkasya pamuğu konusunda görüşmeler yaptıklarını gerekçe olarak göstermiştir. Ayrıca Bay Clason, Mirbach'a 1 pudu 118,50 rubleden ciddi miktarda Türkistan pamuğu satın alma anlaşması yaptığını bildirmiştir³²¹. Almanların pamuk anlaşmalarını mark-ruble arasındaki kur farkından dolayı Moskova'da yapmak istedikleri görülmektedir. Örneğin, Ukrayna'da 100 ruble 135 mark ederken, Moskova'da 100 ruble 65 mark etmektedir. Aynı şekilde Kafkasya'da da kur farkından dolayı Almanların bir kat fazla ödeme yaparak zarar edecekleri bildirilmiştir³²².

Alman Dışişleri'ne gelen Türkistan raporlarından anlaşıldığı üzere, Almanların ciddi çabaları sonucunda, Moskova'da, Kafkasya'da ve Türkistan'da bulunan pamuk tüccarlarıyla iyi ilişkiler geliştirerek aldıkları pamuğun Almanya'ya nakliyesi, mesafenin çok uzak olmasından dolayı büyük sorun teşkil etmiştir. Karayoluyla nakliye düşünülse, Andican'dan Moskova'ya kadar Taşkent, Orenburg ve Samara üzerinden demiryoluyla 3581 werst, deniz yolu kullanılsa Andican'dan Hazar Denizi kıyısındaki Kızılsu'ya kadar ise 1912 werst uzaklık söz konusudur³²³. Almanların Hazar ve Karadeniz yoluyla Almanya'ya nakliye yapan Levantelinie, Schiffahrtsgesellschaft Kaukasus Mercurie ve Hofmann Taşımacılık şirketi isminde üç büyük şirketi bulunmaktaydı. Ayrıca Hofmann şirketi, Sir Derya ve Kara

³²¹ Almanya Rusya'daki propaganda faaliyetleri için 40 milyon Mark kaynak ayırmıştı. Bu para içerisinde de 1918 yılında Türkistan'dan pamuk ve kakao almak üzere 5 milyon ruble ayrılmıştır. (Winfried Baumgart, **Deutsche Ostpolitik 1918-Von Brest Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges**, Wien und München 1966, s.214, dipnot 19. Kısaltma: Baumgart, Deutsche Ostpolitik...) Ayrıca, Bihl de makalesinin 62. dipnotunda bu konuyla ilgili, pamuk ve Türkistan'da bulunan diğer ürünlerin alımıyla ilgili yaklaşık 5 milyon rublenin ayrıldığını ifade etmektedir. (Bkz. Bihl, a.g.m.)

³²² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Clason'un Kafkasya pamuğu hakkında Mirbach'a sunduğu rapor, Moskau 21.05.1918.

³²³ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi Rusya bölge sorumlusu Hermann Koch'un Dışişleri'ne yazdığı Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 10.08.1918.

Derya'da da pamuk taşımacılığı yapıyordu³²⁴. Bunların yanında 1912 senesinde Ceyhun'da taşımacılık yapan Alman Gerhard & Hey şirketi kurulmuştur. Bazı Alman firmaların limanlara kadar Kavkaz i Merkurij, Vostoçnoe Obşçestvo gibi Rus nakliye firmalarıyla iş yaptıkları olmuştur³²⁵. Almanya'nın, Rusya, Türkistan ve Kafkasya'yla yaptığı ithalat ve ihracatta deniz taşımacılığını daha güvenli bularak tercih ettiği görülmektedir.

Almanya için Türkistan'a olan mesafenin uzak olması ve bölgede de Bolşeviklerle İngilizlerin aktif olmaları, güvenlik açısından tehlike arz etmektedir. Türkistan'da savaş esiri olarak bulunan, Mayıs 1918'de Bakü üzerinden kaçmayı ve Varşova'daki Alman askeri birliğine ulaşmayı başaran Üsteğmen Sauerländer ve Üsteğmen Waldmann, Türkistan pamuğunu Almanya'ya getirebilmek için birkaç çözüm önerisinde bulunmuşlardır. Bunlardan biri Bolşeviklere rüşvet vererek nakliye sorunun aşılabileceği fikridir. Bir diğeri suretiyle en azından satın alınan pamuğun nakliyesi bitene kadar Bolşevik garnizonlarının bulunduğu demiryolu boyunca Alman askeri birliklerinin bulundurulması muhtemel saldırılara karşı nakliyenin güvence altına alınmasıdır. İran sınırında konuşlanmış olan İngiliz askeri birliklerinin saldırma ihtimali göz önünde bulundurularak nakliye anında pamuk dolu vagonların takip edilmesi ve karşı tarafın haberleşmesinin önlenmesi tavsiye edilmiştir. Bunun için Türkistan'da bulunan Alman istihbarat görevlileri tarafından nakliyeyi etkilemeyecek şekilde demiryolu hatlarında ve telgraf tellerinde sonradan tamiri kolay olan basit tahribatlar yapmaları salık verilmiştir. Ancak, her şeye rağmen Hazar Denizi'nin batısında (Bakü ya da Petrovsk olabilir) bir liman Almanlar tarafından kontrol altında tutulmalıdır. Hazar Denizi'nde gerçekleştirilmesi düşünülen taşıma sırasında da yine İngilizlerin saldırma ihtimalinin hesaba katılması, dikkatli davranılması ve istihbaratın çok iyi değerlendirilmesi belirtilmiştir³²⁶.

Yapılan tavsiyelere rağmen Alman yönetimi tarafından pamuk nakliyesi için Türkistan'a asker sevki yapmaya sıcak bakılmamıştır. Alman ordusu son günlerde

³²⁴ Mark, Im Schatten..., s.406.

³²⁵ Mark, Im Schatten..., s.430.

³²⁶ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Sauerländer ve Waldmann'ın Genelkurmay'a yazdıkları rapor, Warschau, 09.06.1918.

zaten batıda başarı sağlayamıyordu³²⁷. Bundan dolayı Dışişleri Bakanlığı görevlileri, nakliyenin her hangi bir çatışmaya sebebiyet vermeden halledilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Türkistan'da bulunan Alman ve Avusturyalı savaş esirlerini organize etmek suretiyle onlardan ve Bolşeviklere karşı savaşan Türkmenlerden yardım alınarak bu işi başarmanın yolları aranmıştır³²⁸. Bu konudaki bir başka görüş de Türkistan'da bulunan Alman kökenli vatandaşlardan bir gönüllü askeri birlik oluşturmak kaydıyla, Almanların aldıkları ve bundan sonra alacakları hammadde, pamuk vs. bütün ürünlerin korunmasının ve nakliyesinin sağlanmasının mümkün olacağı yönündeydi. Ancak, bürokratik çevreler bu teklife de sıcak bakmayarak, çalışmalara o sıralarda eski gücünü kaybettiği düşünülen Rusya ile çatışmaya girmek yerine İngiltere'nin yaptığı gibi iyi ilişkiler tesis ederek başlanması gerektiği görüşünü savunmuşlardır³²⁹. 7 Ağustos'ta Berlin'e gönderdiği bir raporundan, İstanbul Büyükelçisi Bernstorff'un da yukarıda anlatılanlara, yani her hangi bir askeri müdahale fikrine, olumlu bakmadığı anlaşılmaktadır. Raporunda, 22 Temmuz Bay Epp ve yardımcısından aldığı ve Genelkurmay yetkilileriyle yaptığı yazışmalar sonucunda edindiği bilgiler ışığında, Türkistan'a zorla hâkim olma fikrinden vazgeçilmesi gerektiği düşüncesine hâkim olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Bay Epp'in şu sıralar Bolşeviklerle birlikte hareket eden göçebe Türkmenlerle anlaşmak istemesini de çok riskli bulan Büyükelçi, bölgeye her hangi bir silah sevkiyatı yapmanın da mümkün olmadığını dile getirmiştir. Büyükelçi, kendilerinin yapacağı her hangi bir askeri müdahalenin olumlu sonuçlar doğurmayacağını ifade ederken, Avusturya'nın yapmayı düşündüğü askeri müdahalede her hangi bir sakınca görmemiştir. Büyükelçi'nin, Avusturya'nın Almanlara zarardan ziyade fayda sağlayacağı yönündeki düşüncelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Avusturya'nın başarılı olması durumunda her halükârda Avusturyalılarla iyi anlaştıkları ve müttefik oldukları için bu durumdan kendilerine pay çıkartacaklarını düşünmüştür. Diğer yönden Avusturya'nın planladığı operasyonun başarısız olması durumunda ise Almanya, bundan her hangi bir zarar görmeyecektir. Büyükelçi Bernstorff, bu

³²⁷ Erich Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918*, Berlin 1919, s. 524'ten nakleden: Mark, *Krieg an...*, s.143.

³²⁸ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Bay Epp ve ekibiyle yapılan istişare toplantısı, Berlin 22.07.1918.

³²⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Gröthe von Mismahl'ın Dışişlerine gönderdiği 2870 numaralı rapor, Berlin 08.08.1918.

konuda Osmanlı Devleti ile birlikte hareket edilmesi gerektiğini ifade etmiş, Almanya'nın sadık dostu olan Türklerin, Türkistan ve Kafkasya'da Alman menfaatlerini gözeteceklerini düşünmüştür³³⁰.

Almanya'nın Moskova'da bulunan büyükelçiliğinin raporlarından Türkistan'da pamuk ticaretiyle ilgilenen girişimcilere ve tüccarlara pamuk ekimiyle, hasadıyla, pamuğun hasattan sonra muhafazasıyla, paketlenmesi ve nakliyesiyle ilgili özel eğitim verdiği anlaşılmaktadır. Bölgenin hava şartlarının pamuğa uygunluğu, hangi durumlarda pamuk hasadının artacağı ya da azalacağı, çalışma şartları, temposu, mal alımı, pazarlığı, sulama sistemleri hakkında da uzmanlar tarafından bilgilendirilen pamuk tüccarlarına ayrıca, pazarda özellikle İngilizlerle nasıl başa çıkılması gerektiği tüyoları da verilmiştir. Bunun yanında bazı gasp olaylarından sonra elçilik tarafından, sürekli yanlarında çok miktarda para bulunduran tüccarlara ya da firma temsilcilerine silah taşıma izninin alındığı da görülmektedir. Elçiliğin tüccarlara bütün bölgeye yayılıp, herkesle iyi ilişkiler geliştirerek piyasaya hâkim olmaları gerektiği tavsiyesi verilmiştir. Piyasada her işletmeye girip-çıkan tüccar ve firma temsilcileri, işletmelerde özellikle pamuk yağı çıkarımında kullanılan hidrolik pres makinelerinin genelini İngiliz ya da Amerikan malı olduğuna dikkat çekmişlerdir. Tüccarlar tarafından bu makinelerin büyük ve pahalı makineler olduğuna, Alman makine endüstrisinin buraya yönelik küçük ve ucuz makineler üretmesinin uygun olacağına raporlarda yer verilmiştir. Ayrıca depolama sorununu azaltacak pamuk sıkıştırma makineleri yapılması gerektiği de ifade edilmiştir³³¹.

Almanya'nın I. Dünya Savaşından yenik çıkması sonucunda Almanya ile Türkistan arasındaki ticari ilişkilerin kesintiye uğradığı görülmektedir. Ancak, 1922 yılında Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Türkistan'a, bölgenin ticari ve siyasi durumunu araştırması için Büyükelçi Müşaviri Dr. Rudolf Asmis'i göndermiştir³³². Asmis'in başlıca görevi aşağıdaki sorulara cevap bulmak olmuştur:

³³⁰ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Bersntroff'tan Hertling'e, Pera 07.08.1918.

³³¹ Mark, Im Schatten..., s.426.

³³² Dr. Rudolf Asmis, Mart 1922 tarihinde Alman Dışişleri'nin izniyle çıktığı Merkez Asya seyahatinden Ekim 1923'te yeniden Berlin'e dönmüştür. Seyahati boyunca günlük tutan Asmis, günlüğünü kitap olarak bastırmıştır. Kitabında Türkistan şehirleri hakkında geniş bilgiler sunan Asmis, ayrıca kendisi tarafından çekilmiş 96 resimle birlikte bir de haritaya yer vermiştir. (Bkz. Rudolf Asmis, *Als Wirtschaftspionier in Russisch Asien*, 2. Auflage, Verlag Georg Stilke, Berlin 1926.)

1- Türkistan'ın bilindik sulama kanalları hala işlevini yerine getirebiliyor mu? Söz konusu sulama sistemleri için bölgeye Almanya'dan pompa ve sulama motorları satışı yapılabilir mi?

2- Türkistan'ın pamuk ekimi ne durumdadır? Almanya buradan pamuk ithalatı yapabilir mi?

3- Almanya savaşta tahrip olmuş pamuk fabrikalarını yeniden devreye sokabilir mi, pamuk üretimi için gerekli olan pres, pamuk temizleme makineleri gibi makineleri bölgeye satabilir mi?

4- Türkistan'da ipek üretimi ne durumdadır? Almanya Türkistan'dan ipek ithal edebilir mi?

5- Türkistan'ın tütün ekim durumu nedir? Özellikle Wjerny'de tahrip olmuş sigara fabrikaları Alman sermayesiyle yeniden devreye sokulabilir mi?

6- Türkistan'da kenevir yetiştiriciliğinin durumu nedir?

7- Savaş öncesi olduğu gibi Türkistan'dan Almanya'ya başta deri ve post olmak üzere hayvansal ürünler getirilebilir mi?

8- Türkistan'da yer altı madenlerinin çıkartılması ne durumdadır? Almanya buradan her hangi bir menfaat sağlayabilir mi³³³?

Savaş yıllarında Türkistan'da bulunan hemen hemen bütün fabrikalar tahrip olmuş, sanayi makineleri kullanılamaz hale gelmiş ya da birçoğunun önemli parçaları kaybolmuştur. Ayrıca 1916 senesinde yaklaşık 681 bin desjatine ile zirveyi yakalayan pamuk ekim alanı 1922 senesinde sadece 60 bin desjatineye düşmüştür. Elbette bu düşüşte Türkistan halkının savaş yıllarında yaşadığı kıtlıktan dolayı arazilerine tahıl ekmek istemeleri ve savaş öncesi bölgede 300 den fazla bulun pamuk işleme fabrikalarının tamamına yakının imha ya da tahrip edilmiş olması etkili olmuştur. 26 Şubat 1922 tarihinde Bolşevik rejimi tarafından çıkartılan bir kanunla, Türkistan'ın bütün pamuk ekim alanları ve sulama sistemleri Rusların “*Turk-khlop-kom*” ismini verdikleri “Pamuk Komitesi” tarafından devralınmıştır.

³³³ Asmis, a.g.e., s.165-166.

Kullanılır durumda olan makineler ise rejim tarafından sökülerek başka bölgelere taşınmıştır³³⁴.

3.3. Almanya'nın Türkistan Üzerine Diğer Devletlerle Rekabeti

İngiltere, Fransa, Belçika, Portekiz, İspanya gibi Avrupalı büyük devletlerin sömürgeci politikalarının XVIII. yüzyılda giderek artmaya başladığı görülmektedir. Bu ülkeler, Amerika, Afrika, Asya gibi deniz aşırı kıtalarda kendilerine sömürü alanları kurmuşlar, bu bölgelerin yer altı ve yer üstü kaynaklarını kendi ülkelerine taşımışlar, özellikle İngiltere'nin Hindistan'da yaptığı gibi insan gücünü de kendi menfaatleri çerçevesinde adeta köle niyetine kullanmışlardır. Bununla birlikte kendi sanayilerinde ürettikleri ürünler için de sömürü bölgelerini birer pazar haline getirmişlerdir. Rus İmparatorluğu da aynı emellerle hareket etmeye başlamış, lakin deniz ticaretinde etkili bir devlet olamaması münasebetiyle yayılma ve sömürü alanı olarak kendisine Türkistan'ı seçmiştir.

Rusya yüzyıllardan beri, genelde Türk halklarıyla uğruna mücadele ettiği Türkistan topraklarını işgal etmişti³³⁵ ve elde ettiği Türkistan coğrafyasına kendisinden başka devletin hâkim olmasını ya da buralardan menfaat sağlamasını istemiyordu. Ancak, Rusya istemese de yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle göz kamaştıran Türkistan, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren batılı emperyalist devletlerin hedefi haline gelmiştir. Rus İmparatorluğu'nun kontrolü altında olan coğrafya önce İngiliz İmparatorluğu'nun ve daha sonraları da Alman İmparatorluğu'nun dikkatini çekmiş ve bunun sonucunda bu coğrafya üzerine Rusya, İngiltere ve Almanya arasında kıyasıya bir rekabet başlamıştır. Söz konusu rekabet konusunda Zürrer şu

³³⁴ Bkz. Asmis, a.g.e., s.173-176.

³³⁵ Rusya'nın Türkistan'ı resmen işgal etmesi 1852'de Kazan'ı almasıyla başlamış ve 1884'te Merv bölgesinin ele geçirilmesiyle, 32 yıl gibi kısa bir süre içerisinde son bulmuştur. Söz konusu işgal sürecinin tarihte görülmemiş az kayıpla gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kurat'ın verdiği bilgilere göre; Ruslar 1872 senesine kadar Türkistanlılarla yaptıkları savaşlarda sadece 400 ölü ve 1600 civarında yaralı vermişlerdir. 1879-1881 yılları arasında Teke Türkmenleriyle yaptıkları savaşlarda 621 ölüleri ve 800 civarında yaralıları vardı. Rusya, 100 bin nüfuslu ve 30 bin kadar silahlı gücü olan Taşkent gibi bir şehri, 1950 kişi kadar askeriyle ele geçirmiş, 3500 kişilik Rus kuvvetiyle de 60 bin kişilik Buhara ordusunu yenerek sadece 2 ölü ve 38 yaralıyla Semerkant gibi Türkistan'ın en önemli şehirlerden birisini almıştır. (Bkz. Kurat, a.g.e., s.371.) Elbette burada şunu ifade etmek gerekir; Ruslar bu başarılarını ellerindeki teknik imkânlarla ve askeri donanımlarına borçludurlar. Onun dışında Türkistan'da halâ göçebe yaşayan ve teknik gelişmelerden faydalanamamış topluluklar mevcuttu, bununla birlikte kendilerine karşı koyacak kuvvetli bir Türk devletinin olmayışı da bunda etkili olmuştur.

çarpıcı cümleye yer vermektedir: “*Bu zamana kadar bütün Türkistan sömürülmeye ve fethedilmeye açıktı. Bu güzel ve verimli topraklar çaresiz bir şekilde, buraya gelen ilk devletin eline geçecekti.*”³³⁶

Bölge hâkimiyetiyle ilgili Almanların, Bolşeviklerle, İngilizlerle ve Osmanlıyla bir rekabete girdiği görülmektedir. Ayrıca Ukrayna’nın da bölgede emeller beslediği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Alman Genelkurmayı’nın Dışişlerine bildirdiğine göre, Türkistan’dan Jakowlen isminde bir Ukraynalı gelmiş ve Ukrayna yönetiminden Türkistan’da bir konsolosluk açılması için ricada bulunmuştur. Jakowlen, Türkistan’da azınlık olarak bulunan Ukraynalıları korumak, buradan siyasi ve ticari menfaat sağlamak için Ukrayna’nın konsolosluk açmasını gerektiğini ifade etmiştir³³⁷. Bazı Alman politikacıların bu noktada Ukrayna’yı destekledikleri görülmektedir. Almanlar, Ukrayna’nın Türkistan için kendilerine bir köprü vazifesi göreceğini düşünmüşler ve Ukrayna’nın da Türkistan’da temsil edilmesinin kendilerine menfaat sağlayacağını hesap etmişlerdir³³⁸.

Yukarıda anlatılanlarla birlikte, Rusların Türkistan’ı işgal etmiş olmaları, İngilizlerin Hindistan’da yaptıkları, buna karşın Almanların I. Dünya Savaşında Osmanlı ordusuyla birlikte hareket etmiş olması ve Müslümanlarla aralarında olumlu ilişkilerin tesis edilmesi gibi etkenlere bakıldığında vakit Türkistan ahalisinin Almanlara daha sıcak baktığı görülmektedir. Alman arşiv belgelerinden, ahalinin Türkistan’da Rusları ya da İngilizleri görmektense Almanları görmeyi tercih ettikleri, sözü edilen ülkelerle ticari, siyasi ilişkiler kurmaktansa yine Almanlarla kurmayı, başta pamuk olmak üzere Türkistan’dan ürün satacaklarsa da yine Almanlara satmayı arzuladıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Alman Dışişleri’ne gelen bir raporda, Buhara Emirinin askerlerinin artık İngiliz kara propagandasını anladıklarından ve dolayısıyla iyi ile kötüyü ayırt edebildiklerinden söz edilmektedir³³⁹. 1918 senesinde Taşkent’te Almanlar adına saha doktoru olarak bulunan Wagner, Mirbach’a gönderdiği bir

³³⁶ Werner Zürer, “*Die britische Intervention in Transkaspien 1918-1919*”, **Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas**, Frazn Steiner Verlag, Wiesbaden 1975, s.351.

³³⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Bürodan Dışişlerine, Berlin 09.09.1918; PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Almanya şansölyesi Maximilian von Baden’e Kiev’den gelen telgraf, Kiev 10.10.1918.

³³⁸ Noack, a.g.m., s.423.

³³⁹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kiev’den gelen rapor, Berlin 13.05.1918.

yazısında; Buharalıların ve Sartların, hatta Bolşevikleri destekleyenlerin bile Alman yanlısı olduklarını ve Almanları sevdiklerini dile getirmektedir³⁴⁰. Başka bir raporda da Rusların Buhara’da bulunan kendi vatandaşlarını korumak bahanesiyle buraya 4 adet makinalı tüfeğe sahip olan 300 kişilik bir askeri birlik yerleştirdikleri belirtilmektedir. Buhara Emirinin bu durumdan çok rahatsız olduğu, mutlaka Almanlarla ticari ilişkiler kurmak istediği ve Türkistanlıların Ruslara düşman gözüyle baktıkları ifade edilmektedir³⁴¹.

Özet olarak söylemek gerekirse, coğrafi konumunun getirdiği stratejik önemiyle birlikte, yer altı ve yer üstü kaynakları açısından çok zengin olan Türkistan’ın, Rusya başta olmak üzere Almanya’yı, İngiltere’yi, Amerika’yı ve Fransa’yı cezbediği görülmektedir. Ancak, çalışmanın sınırlılıkları açısından burada sadece Almanya’nın, Rusya’yla, İngiltere’yle ve Osmanlı Devleti’yle olan rekabetine değinilecektir.

3.3.1. Almanya’nın Rusya-Bolşevikler ile Rekabeti

1871 yılında siyasi birliğini tamamlayan Alman İmparatorluğu’nun öncelikli politikası, diğer büyük devletlerle iyi ilişkiler kurmak olmuştur. Bu bağlamda Rusya’yla da iyi geçinmek isteyen Almanya, Rusya’ya yakınlaşma yolları aramış, sürekli ittifak görüşmeleri söz konusu olmuştur. Berlin Kongresi’ne kadar Almanya şansölyesi Bismarck’ın çabalarıyla iyi ilişkiler tesis edilmeye başlanmış ve netice itibarıyla Almanya ve Avusturya İmparatorluklarıyla, 1872 senesinde “*Üç İmparator Birliği*” kurulmuştur³⁴². Söz konusu bu yakınlaşmaya her iki imparatorluk arasındaki akraba ilişkileri de etkili olmuş ve aralarında doğrudan bir düşmanlık beslenmemiştir. Çar II. Alexander Alman İmparatoru I. Wilhelm’in yeğeniydi ve Çar II. Nikola ile II. Wilhelm de kuzenlerdi. Ayrıca II. Nikola’nın eşi de Alman Hessen-Darmstadt Büyük Dukalığı ailesine mensup olan Prenses Aleksandra Federovna’ydı. Akrabalar arasında ziyaretler, mektuplaşmalar ve Almanya’da Bad Homburg ya da

³⁴⁰ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach’ın Almanya şansölyesine yazdığı Raporu, 30.06.1918.

³⁴¹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel’in 2. Raporu, Taşkent 10.07.1918.

³⁴² Kurat, a.g.e., s.381-382.

Karlsbad'da bulunan kaplıcalara tedavi için gelen Rus akrabalar azımsanamayacak kadar çoktu³⁴³.

Rusya'yla Almanya arasında XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başı itibariyle sabit olmayan, sürekli değişken ilişkilerin yaşandığı görülmektedir. Berlin Kongresinden sonra Almanya'ya karşı Rus yazınında ve Panslavistler arasında sürekli bir memnuniyetsizliğin ifade edilmesi sonucunda Almanya, Avusturya-Macaristan ile ve ilerleyen zamanda da 1882 senesinde İtalya ile bir üçlü ittifak gerçekleştirmiş, böylece kendisine Rusya'ya karşı müttefik oluşturmuştur. Rusya'nın bu süreç içerisinde bir yalnızlığa itilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği istila hareketlerinden sonra İngiltere ile de arası açılmıştır. Rus Hükümeti tamamen yalnız kalmamak için Avusturya ve Almanya ile tarafsızlık antlaşması yapmanın yollarını aramış, 1887 senesinde Almanya'yla üç yıllığına gizli bir tarafsızlık ittifakı yapmıştır. Buna göre Almanya'ya karşı Fransa ve Balkanlarda da Rusya'ya karşı her hangi bir hareket söz konusu olduğu vakit birbirilerine karşı tarafsızlıklarını muhafaza etmeyi taahhüt etmişlerdir. Ancak, her iki ülkenin de bu süreç içerisinde birbirilerine güvenmedikleri görülmektedir. Çünkü Rusya'nın Balkanlardaki faaliyetleri bir şekilde Almanya'nın çıkarlarına ters düşmekteydi.

Bununla birlikte Almanya ile Rusya arasında ayrıca bir de ekonomik rekabet söz konusuydu. 1891-1892 senelerinde Rusya'da büyük bir kıtlığın olması neticesinde Rusya, Fransa'dan mali destek görmüş, Fransa Rusya'ya yüklü miktarda borç vermişti. Böylece bu iki devlet birbirilerine yakınlaşmışlar ve aralarında Almanya'ya karşı birlikte hareket etme konusunda ortak bir kanaat gelişmişti. Bu birlikte hareket etmenin neticesi olarak 1893 senesinde Rus-Fransız ittifakı kurulmuştur. Bu ittifak antlaşmasına göre, Fransa'yla Almanya arasında her hangi bir savaş olması durumunda Rusya Fransa'ya 800 bin askerle destek verecekti. Bu antlaşmayla Rusya yalnız kalmaktan kurtulmuş, bundan sonra Almanya ve Avusturya'ya karşı daha sert bir politika izlemeye başlamıştır. Aslında Rus Meclisi Duma'da Almanya'yla işbirliğini geliştirmek isteyen ciddi bir grubun varlığından da söz etmek mümkündür. Bunlardan bir kısmı Almanya ile kurulacak iyi ilişkiler

³⁴³ Dülffer, a.g.e., s.90.

sayesinde Rusya'daki ihtilal hareketlerinin durdurulabileceğini, bir kısmı da Almanya'daki Sosyal-Demokratların kendilerine yardım edeceklerini ümit ediyordu. Böylece 24 Temmuz 1905'te II. Nikola ile II. Wilhelm bir Rus-Alman ittifakının başlangıcı mahiyetinde Björkö'de buluşarak gizli bir antlaşma imzalamışlardır. Ne var ki, Rusya'nın bu hareketi Fransa'nın hoşuna gitmemiştir. Rusya, Fransızların ülkelerine yaptıkları yatırımları ve onlara olan borçlarını göz önünde bulundurarak Fransa'yı kırmak istememiş, Almanya'yla olan bu ittifaktan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra Rusya'nın hep Fransa lehine tavır takındığı görülmektedir. Bu süreçte Fransa, Rusya ve İngiltere arasında bir ittifak oluşmuştur. Rusya, bu tarihten sonra Almanya'yı ve Almanya'yla işbirliği yapan ülkeleri düşman olarak değerlendirmiştir³⁴⁴.

Almanya ve Rusya'nın emperyalist emellerinin doruk noktasına ulaştığı XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başı itibariyle ilişkilerde bir gerginlik meydana gelmiştir. Doğu konusunda Almanya ile Rusya arasında olan rekabet 1897 senesinde Alman İmparatoru'nun Doğu'ya yapmış olduğu seyahatle ve Osmanlı Alman yaklaşmasının zirvesi kabul edilen önce Anadolu demiryolu ve daha sonra da Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesiyle başladığını ifade etmek mümkündür³⁴⁵. Bu rekabeti birkaç maddede sıralayacak olursak,

1- Rusya, Osmanlı Devleti'nde demiryollarının yapılmasını istememiştir. Çünkü demiryollarıyla birlikte iktisadi olarak güçlenecek bir Osmanlı sadece kendi ülkesini müdafaa etmekle kalmayacak, aynı zamanda başta Merkez Asya olmak üzere İran'da da Rusya ile bir nüfuz mücadelesine girişecektir.

2- Bağdat hattının Sibiryա hattıyla rekabet edeceği endişesi dikkatleri çekmektedir. Almanların yapacakları Bağdat hattının Avrupa-Asya arasındaki bağlantı hattı olarak daha kısa, daha iyi, daha hızlı ve dolayısıyla daha ucuza nakliye yapması sonucu Sibiryա hattının öneminin azalacağı yönünde fikirler ileri sürülmüştür. Bu noktada Bağdat hattının inşasına Rusya basını aşırı derecede tepki göstermiştir.

³⁴⁴ Bkz. Kurat, a.g.e., s.382-383, 427-428.

³⁴⁵ Schulze, a.g.e., s.152.

3- Demiryolu hattın inşasıyla birlikte Rusya tarım ürünleri ihracatının azalacağını düşünmüştür. Rus tarım piyasasında kendi elinde olan birçok pazarı Osmanlıya kaptırma endişesi belirmiştir.

4- Diğer önemli bir endişe ise 1889'dan beri Rusların planında olan Avrupa-Hindistan hattının tehlikeye düşmesidir. Bu büyük projeye göre, İran'ı baştanbaşa geçecek olan demiryolu hattı Petersburg'la Hindistan'ı birbirine kesintisiz bağlayacaktı.

5- Son olarak da İstanbul Boğazı'ndan İran Körfezine kadar uzanacak olan Bağdat Demiryolu hattı, Rusya'nın Filistin'e, İstanbul'a, İskenderun'a, Akdeniz'e ulaşmasını ve Doğu meselelerine müdahil olmasını engelleyecek, dolayısıyla beslediği büyük emellerin önü kesilmiş olacaktı³⁴⁶.

Söz konusu imtiyazla elbette büyük emeller beslediği Balkanların da tehlikeye girmesi kaçınılmazdı. Avusturya-Macaristan ile Almanya, Rusların Balkan politikalarını ve Balkanlara yerleşme isteklerini her zaman kendilerine karşı büyük bir tehlike olarak değerlendirmişlerdir³⁴⁷. Alman-Rus ilişkilerinde her daim Doğu Avrupa hâkimiyeti mücadele alanı olmuş, bununla birlikte Almanya'nın Kafkasya'da, Türkistan'da hatta Sibirya'da siyasi ve ticari faaliyetlerini artırması da Rusya'nın kendi hâkimiyet alanına bir müdahale olarak değerlendirilmiş ve Almanya'yla olan olumlu ilişkiler sekteye uğramaya başlamıştır. Almanya'yla Rusya arasında gerçekleşen bu olumsuz olaylarda İngiltere'nin, Almanya'nın donanmasını güçlendirmesiyle birlikte onu ciddi bir rakip olarak görmesi sonucunda tedbirler almak için Fransa ve Rusya'yla üçlü anlaşma (Üçlü İtilaf) yapması da etkili olmuştur. Bu tarihten itibaren Almanya'yla diğer taraflar arasında bir anlaşmazlık olması halinde, Rusya'nın Almanya'nın karşısında bir tavır aldığını söylemek mümkündür. Netice itibariyle bu süreç I. Dünya Savaşında her iki tarafın da karşı cepheelerde yer almalarına kadar gitmiştir.

Almanya ile Rusya arasındaki, yukarıda da ifade edilmeye çalışılan bu zaman zaman değişen ilişkilerden yola çıkarak, Almanya'da Rusya ve Merkez Asya hakkında araştırma yapanlar, Rusya'nın ileride Avrupa için büyük bir tehdit

³⁴⁶ Mihail Pavlovic Veltmann, “*Küçük Asya Etrafında Mücadele ve Türkiye'nin Taksimi Meselesi-III*”, (Çev. M. N.), **Bizim Ahıska Dergisi**, Sayı 50-Bahar, Ankara 2018, s.9-10.

³⁴⁷ Kurat, a.g.e., s.374.

olabileceğini öngörmüşlerdir. Rusya'nın hiç hak etmediği halde Merkez Asya'da başarı sağlaması neticesinde daha da hırslanacağı ve gözünü Orta Avrupa'ya dikeceği konusunda endişelerini gizlememişlerdir. Ayrıca Rusya'nın dünya gücü olma yolunda emin adımlarla ilerlediğini de Alman yazarlar ifade etmişlerdir. Yeni yüzyılda Rusya'nın dünyada ve özellikle de Avrupa'da yeni bir pozisyonunun olacağı konusunda hem fikir olmuşlardır³⁴⁸.

Almanya'yla Rusya arasında bölgedeki rekabeti iki ana madde halinde izah etmek mümkündür. Birincisi; Rusya her şeyden önce kendi hâkimiyet alanını geniş tutmak için Türkistan'a özellikle askeri olarak hâkim olmak istemektedir. Buna karşın Almanya da baş düşmanı olarak gördüğü İngiltere'yi, en önemli sömürgesi olan Hindistan yolunda rahat bırakmamak için Türkistan'a askeri açıdan hâkim olmak istemektedir. İkincisi ise; her iki devlette bölgenin sunduğu sınırsız iktisadi imkânlarla sahip olmak istemektedirler. Rusya ile Almanya arasında bölgede yapılması düşünülen demiryolu hatlarında da bir rekabet söz konusudur³⁴⁹. Her iki ülke için de demiryolu hatları, sadece askeri açıdan değil aynı zamanda jeopolitik olarak da büyük alanları birbirine bağlayan ve bunun sonucunda siyasi ve iktisadi olarak hâkimiyet imkânı sağlayan bir gelişmedir³⁵⁰. Demiryolu hattı inşa eden devlet, aynı zamanda o bölgeye de bir süreliğine hâkim olmaktadır. Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere Anadolu Demiryolu ve Bağdat Demiryolu hattından tecrübeli olan Almanya, Türkistan'da demiryolu hatları inşa etmek istemektedir.

Yukarıda izah edilmeye çalışılan demiryolları inşası rekabetine rağmen yine de Almanya ile Rusya'nın bu konuda bir dönem birlikte hareket ederek İngiltere'ye karşı bir tavır takındıkları görülmektedir. 1910 senesi Rus Dışişleri Bakanlığı'na Sasanov'un getirilmesiyle ilişkilerde biraz yumuşama meydana gelmişti. Kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde Rusya, Bağdat Demiryolu programında Almanya'yı rahat bırakacağı sözünü vermiş ve karşılığında da Türkistan'dan İran'a kadar yapılması düşünülen demiryollarında Almanya'nın müdahil olmasını istemediğini bildirmiş, ancak ihtiyaç duyulduğu vakit kendisine yardım edilebileceği sözünü istemiştir. Her ne kadar bu düşünce dostça görülse de Rusya'nın buradaki

³⁴⁸ Mark, Im Schatten..., s.130-131.

³⁴⁹ Bkz. Hayit, Törkestan im Herzen..., s.93-94.

³⁵⁰ Mark, Im Schatten..., s.341.

amacı şüphesiz İran'a, hatta oradan Hindistan'a kadar olan bölgeye tek başına hâkim olmak istemesidir. Kendisinin inşa ettiği demiryolları vesilesiyle Rusya, elinde bulunan kolonilerinde güçlenmeyi amaçlamıştır. Almanya yine de buradaki emellerinden vazgeçmemiş ve ara bağlantı hatlarının inşasının kendisine verilmesi konusunda ısrarcı olmuştur. Rusya, Almanya'nın bu şekilde de bölgede güç kazanacağını düşünmüş ve buna da sıcak bakmamıştır. Lakin İngiltere'nin, söz konusu düşünülen demiryolu inşasının altından Rusya'nın tek başına kalkamayacağını ve mutlaka Almanya'dan finansal yardım isteyeceğini düşünerek tedirginliği devam etmiştir. Rusya yönetimi de bu şekilde ara demiryolu hatlarının inşasının Almanya'ya bırakılmasıyla Rusya'ya şirin görünmek maksadıyla İngiltere'nin, kendilerine karşı olan politikalarında olumlu yönde değişikliğe gideceğini ümit etmiştir. Böylece Rusya ile Almanya arasında bu konuda daha çok Rusya'nın ihtiraslarına hitap eden 19 Ağustos 1911 tarihinde bir anlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Tahran'a kadar olan demiryolu hattını Rusya inşa edecek, ancak Almanya Bağdat Demiryolundan bu hatta bir ara bağlantı yolu döşeyecekti. Ayrıca Rusya söz konusu hattı dört yıl içerisinde bitiremezse hattın inşasını Almanya'ya devredecekti. Bununla birlikte buradaki telgraf hatlarının yapımı da Almanya'ya verilmiştir. Bu anlaşmayla Rusya zaman kazanmış ve bir süreliğine Almanya'yı demiryolu yapımında bölgeden uzak tutmayı başarmıştır. Buna rağmen Almanlar arasında anlaşma sevinçle karşılanmıştır. Bağlantı hatlarını yapacak, telgraf hatları çekecek ve demiryolu inşası bittikten sonra ticareti daha da genişleyecekti³⁵¹. Böylece Alman ürünleri deniz yoluyla Hamburg'dan İran Körfezine nakledilebilecekti ki, bu yolla gerçekleştirilen hammadde ya da ürün nakli, demiryoluyla Moskova üzerinden Tahran'a ulaşmaktan çok daha ucuza mal olacaktı.

Demiryolu inşası rekabetine ilaveten Rusya'yla Almanya arasındaki en önemli rekabetin Türkistan pamuğunu ele geçirmekle ilgili olduğu Alman arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Savaş yıllarının getirdiği tahıl sıkıntısıyla birlikte pamuk ekilebilecek alanların çoğuna da tahıl ekilmesine rağmen hala Türkistan'dan ortalama 20 milyon pud ve Kafkasya'dan da 6 milyon pud pamuk hasadı elde edilmekteydi. Elbette Rusya elinin altında olan bu imkânı başka bir devletle

³⁵¹ Bkz. Konrad Canis, **Der Weg in den Abgrund: Deutsche Aussenpolitik 1902-1914**, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2011, s. 394-395; Kurat, a.g.e., s.430.

paylaşmak istememiştir. Ortalama yıllık ihtiyacı olan 25 milyon pud pamuğun %50'den fazlasını Türkistan'dan ve %10'nuna yakınına da Kafkasya'dan karşılamakta, bununla birlikte Batı Çin'den, Mısır'dan, Doğu Hindistan'dan ve Amerika'dan da pamuk ithalatı yapmaktaydı. Türkistan'da ve Kafkasya'da ne kadar çok pamuk hasadı olursa Rusya'nın işine yarayacak ve dışardan pamuk ithalatı yapmak zorunda kalmayacaktır. Ancak, hür iradeleriyle karar verebilmeleri halinde Türkistanlı çiftçilerin ve pamuk tüccarlarının ürünlerini Ruslara satmaktansa Almanlara satmayı tercih ettikleri arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır³⁵².

Avrupa'da devletlerarasındaki rekabetin temelini Almanya'yla İngiltere'nin oluşturulduğu görülmektedir. Fakat Rusya da kendi geleneksel dış siyasetini uygulamaya koyabilmek için II. Wilhelm Almanya'sının gücünün kırılması gerektiği kanaatine varmış ve Almanya'yı bu çerçevede ezeli düşman olarak addetmiştir. I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Rusya'da tarih boyunca Almanların Slav halklara yaptıkları kötülükler dillendirilmeye başlanmış, Alman, Almanca ve Alman ürünü olan her şeye nefretle bakılır olmuştur. Örneğin; “*Petersburg*” şehrinin adı, Almanca bir sözcük olduğu için Slavca karşılığı olan “*Petrograd*’a” çevrilmiştir. Buna rağmen belki de yetişmiş eleman sıkıntısından dolayı, özellikle askeriyede Baltık menşeli rütbeli Alman subaylara dokunulmamıştır. Bazı ileri sürülen iddia ve fikirlere göre ise, I. Dünya Savaşının çıkmasından evvel Lenin, Berlin’e giderek görüşmelerde bulunmuştur. Lenin’in Almanlardan çok para isteyerek, Çarlık Rusya'sının yıkılmasını istediği, bunun için Almanlarla beraber hareket ederek ordu içerisinde bir isyancı grup oluşturmaya çalışacağı iddia edilmiştir. Kimilerine göre, Almanlar bu teklifi kabul etmemişler, kimilerine göre ise, bunun için Lenin Almanya'dan 70 milyon mark almıştır. Başka bir rivayette ise Lenin yıllar sonra; “*İhtilal için Almanlardan para aldığımı söylerler, ben bunu inkâr etmek istemem, lakin şimdi de Almanya'da ihtilal yapmak için Rus parasını kullanacağım!*” dediği ileri sürülmektedir. Her ne kadar bunların hepsi belgelere dayanmasa ve sadece bir rivayetten meydana gelse de Çarlık Rusya'sının yıkılmasını arzu eden Lenin'in bunu

³⁵² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, İstihbarat Birimi Rusya bölge sorumlusu Hermann Koch'un Dışişleri'ne yazdığı Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 10.08.1918.

gerçekleştirmek için Almanlardan para yardımı alma ihtimali de göz önünde bulundurulabilir bir meseledir³⁵³.

Rus İmparatorluğunda, 1917 senesinde gerçekleşen Ekim Devrimi'nden sonra Alman Rus ilişkilerinin farklı bir yönde geliştiği görülmektedir. Bolşevikler devrimden sonra, önce Rusya'nın Avrupa'da kalan topraklarında, daha sonra da Türkistan'da kontrolü ele geçirmişler ve biran önce ittifak güçleriyle kendileri için savaşı bitirecek bir antlaşma yapmanın peşine düşmüşlerdir. Çünkü yeni kurulan Kızıl Ordu bütün Rus İmparatorluğu topraklarında 1923 senesine kadar hiç hafiflemeyecek olan bir iç savaşla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte eski Rus toprakları üzerinde birçok farklı hükümet kurulmuş ve bunlar bağımsızlıklarını ilan etmek için çalışmalara başlamıştır. Merkez Asya'da bütün Rusya'ya ya da Rusya'nın bir kısmına hükmetmek isteyen 19 ayrı yönetim türemiştir³⁵⁴.

Almanlar tarafından hayali de olsa, Rus egemenliği altında bulunan Türkistan'ı Alman etkisi altına alabilmek ve Türkistan'a hâkim olabilmek adına birçok fikir ortaya atılmıştır. 8 Temmuz 1918 tarihinde Alman Dışişleri'ne gönderilen bir raporda; Merkez Asya halklarının Rus egemenliğinden kurtulmak istedikleri belirtiliyor, şayet bunların bu girişimleri bir şekilde desteklenebilirse Rusya'nın buradaki egemenliğinin azalacağı, uzun vadede buradan vazgeçebileceği anlatılıyordu. Rusya'nın Türkistan coğrafyası olmasa da sömürü alanı olarak Sibirya gibi, Baykal Gölü çevresi gibi yerlerle yetinebileceği belirtiliyordu. Almanya'nın Türkistan'da özellikle ticari alanda etkili olması sonucunda Rus sanayisinin temelden sarsılabileceği de ifade ediliyordu³⁵⁵. Alman diplomatlardan Niedermayer, Almanya'nın Bolşevik devriminden sonra Rusya'nın hüküm sürdüğü topraklara hâkim olması gerektiğini belirtiyor ve bunun için de Türkistan'da yaşayan Türklerle iyi geçinmesi gerektiğini ifade ediyordu. Ona göre, sadece bu yolla Rusya'ya karşı burada ağırlığını koyabilir ve İran'a yerleşmiş olan İngilizleri de oradan sürebilirdi³⁵⁶.

³⁵³ Bkz. Kurat, a.g.e., s.435, 445, 453.

³⁵⁴ Bkz. Noack, a.g.m., s.405.

³⁵⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Stael von Holstein'in Raporu, 08.07.1918.

³⁵⁶ Noack, a.g.m., s.413.

Almanya'nın Rusya ile olan ilişkileri ve Türkistan üzerindeki emelleri hakkındaki en önemli görüşlerden birisi, Almanya'nın Merkez Asya'dan sorumlu diplomatlarından Gröthe von Mismahl'a aittir. Görüşlerini Savaş Bakanlığı ile paylaşan Mismahl'a göre, dünyanın yeraltı zengini toprakları üzerinde bulunan Rusya'ya Brest-Litovsk Antlaşması'ndan dolayı askeri bir müdahale yapmak doğru olmayacaktır. Böylesine bir müdahale şu anda Rusya ile yapılan alışverişlerini (ürün takasını) yok edeceğini, aslında Rusya ve İran kendilerine yapılacak bir askeri harekâtı savuşturacak kadar güçlü olmadıklarını, bundan dolayı İngiltere'nin yaptığı gibi Rusya'ya yardım etmekten ve bu şekilde bir ilişki kurmaktan başka çarelerinin kalmadığını ifade etmektedir. Böylece Türkistan'da bulunan zengin pamuk coğrafyasını düşmanlarının işgalinden ya da onların oralara girmelerinden koruyabileceklerini düşünmektedir. Mismahl, şayet bu fikir kabul görmeyecek olursa, bu zamana kadar işgal edilen yerlerdeki Alman asıllı vatandaşlardan gönüllü oluşturulacak birlikleri kullanmayı önermektedir. Böylece Türkistan halkını güneyden ya da kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı koruyabileceklerini, bu şekilde onlarla iyi ilişkiler geliştirebileceklerini savunmaktadır. Defalarca Polonya'daki Alman kökenli vatandaşlardan, Polonya bayrağı altında savaşmaktansa Alman bayrağı altında mücadele veririz dediklerini duyduğunu ifade eden Mismahl, Polonya'da, Romanya'da, Ukrayna'da ve Kafkasya'da 2 milyondan fazla Alman vatandaşının bulunduğunu, bunlar arasından en az 100 bin asker çıkartabileceklerini söylemektedir. Bu arada Baltık denizi vilayetlerindeki yer altı kaynakları da unutulmamalıdır. Daha sonra 10 milyon nüfuslu Türkistan'dan da İngilizlere karşı savaşmak isteyecek 500 bin insanın çıkacağını ümit etmektedir. Ayrıca İran'ın da İngilizlerden tamamen kurtulmak istediğini, böylece onlardan da destek alınabileceğini beyan etmektedir. Önemli olan ise bu 200 bin kişilik Alman birliğine, Almanya'nın onların arkasında olduğunu bilmeleri için iyi bir ücret verilmesidir. Mismahl'a göre, bu verilen ücretler zaten ileriki dönemlerde Türkistan'dan elde edilebilecek yeraltı ve yerüstü kaynaklarından karşılanacaktır. Hatta bu noktada Türkistan ve İran da bağımsızlıkları için belki kendileri de ücret ödemek isteyeceklerdir. Askerlerin masraflarının kişi başı günlük 15 mark olacağını tahmin eden Mismahl, 200 bin kişilik bir ordunun günlük masrafının 3 milyon mark olacağını hesaplamıştır. Böylece yıllık masraf ise 1 milyar 95 milyon mark

yapmaktadır. Türkistan'dan yıllık 510 milyon marklık hammadde, 290 milyon mark değerinde 200 bin ton pamuk, 40 milyon mark değerinde pamuk yağı ve hayvan yemi, 180 milyon marklık koyun-deve yünü, ipek, kurutulmuş meyve vs. elde edilebileceğini düşünmektedir. Bu arada Türkistan'dan gelen gönüllü askerlerin masraflarının da bu rakamlardan çok daha az olacağını ümit etmektedir. Mismahl'a göre, Almanya bu şekilde Türkistan'a hâkim olamaz, İngiltere İran'a ve Japonya da Sibirya'ya hâkim olursa, Almanya için bu çok üzücü bir kayıp olacaktır. Ancak, Japonya, Türkistan'da İngiltere'yi ya da Amerika'yı görmektense Almanya'yı görmek isteyecektir. Çünkü 3 Temmuz 1915'te Rusya ile Japonya arasında yapılan antlaşmaya göre; Japonya, Rusya'nın düşmanlarına karşı ona yardım edecektir³⁵⁷. Bu bağlamda Almanya, oluşturmayı düşündüğü bu orduya her ne kadar önceleri masraf yapacak olsa da bu masrafları ileride fazlasıyla çıkaracağını hesap etmiştir.

3.3.2. Almanya'nın İngiltere ile Rekabeti

Yukarıda, Almanya'nın 1871 senesinde Fransızlardan savaşarak Alsas-Loren'i aldığı ve bu olayın Fransa'yla aralarında belirli bir düşmanlığa sebep olduğu ifade edilmişti. Bunun üzerine İmparator I. Wilhelm ve Şansölye Bismarck kendilerine başka bir düşman istememişler ve başta İngiltere olmak üzere Avrupa'daki diğer büyük devletlerle iyi geçinmeye çalışmışlardır. Ancak, dedesinin ve babasının vefatlarından sonra tahta geçen II. Wilhelm, aynı politikayı takip etmemiş ve Alman dış politikasını daha hırslı, daha saldırgan tavırlarla farklı şekillendirmeye başlamıştır. 1890 tarihinde de yukarıda belirtildiği üzere II. Wilhelm'le bu konuda ters düşen Şansölye Bismarck istifa etmek zorunda kalmıştı. II. Wilhelm'in mimarı olduğu söz konusu yeni Alman dış siyasetinin adı "*Weltpolitik*" (*Dünya Politikası*) ve bu siyasetin temel amacı da Alman İmparatorluğu'nu dünyada süper güç (Weltmacht) haline getirmek olmuştur.

Almanya, dünyada süper güç olma yolunda kendine en büyük rakip olarak İngiltere'yi görmüştür. Bismarck'tan bu tarafa İngiltere ile iyi geçinmeyi hep düstur edinen Alman yönetimi, bundan sonra siyasetini değiştirmiştir. Ancak, İngiltere'ye

³⁵⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Gröthe von Mismahl'ın Genelkurmay'a yazdığı rapor, Berlin 08.08.1918.

rakip olabilmek için Almanya'nın da tıpkı İngiltere gibi deniz gücünün olması gerekmektedir. Çünkü İngiltere'nin büyüklüğü denizlere olan hâkimiyetinden ileri geliyordu. Donanma komutanı Amiral von Tirpitz, 1900 yılında şöyle bir açıklama yapmıştır: *“Bu şartlar altında elimizde bulunan kolonilerimizi korumanın ve ticaretimizi geliştirmenin tek bir yolu vardır. O da Almanya'nın denizlerde de hâkimiyet kurmasıdır. Bunun için ise güçlü bir donanma kurulmalıdır.”*³⁵⁸ Böylece, 1900 yılından itibaren Almanya başta sanayisi için yeni hammadde kaynakları ve yeni pazarlar bulmak, ama en önemlisi de İngiltere ile her alanda rekabet edebilmek maksadıyla gemi yapımı meselesini milli bir proje haline getirmiş, bunun için Alman parlamentosundan Donanma Kanunu (Flottengesetz) çıkarılmıştır. Söz konusu donanma politikasıyla artık Almanya İngiltere'yi de doğrudan karşısına almış oluyordu³⁵⁹. Amiral Tripitz'in büyük çabalarıyla ve ciddi propaganda çalışmasıyla Almanya'da büyük bir donanma kurulmuştur. 1906 ile 1913 yılları arasında 26 adet büyük zırhlı savaş gemisi üretilmiş ve aynı zamanda donanmanın asker sayısı da artırılmıştır. 1875 yılında donanmada görev yapan asker sayısı 6 bin iken, 1903 yılında 35 bini geçmiş ve 1914'te ise 80 bine yaklaşmıştır. Buna karşın İngiltere de boş durmamış ve 1906 ile 1913 yılları arasında 38 adet büyük zırhlı savaş gemisi üretmiştir. Winston Churchill hatıralarında bu konuyla ilgili, donanmanın güçlendirilmesinin İngiltere için bir gereksinim iken Almanya için bir lüks olduğunu, çünkü İngiltere'nin varlığını sürdürmesi için donanmasının güçlü olması gerektiğini, oysa Almanya için gereksiz bir yatırım, gereksiz bir güç artışı olduğunu ifade etmiştir³⁶⁰.

İngiltere-Almanya rekabeti çalışma konumuz olan Türkistan üzerinde de devam etmiştir. İngilizlerin Türkistan coğrafyasıyla daha 1830'lu yıllarda ilgilendikleri görülmektedir. 1838'de Pamir'e kadar ilerleyen İngilizler, 1839 senesinde Kandahar ve Kabil'i işgal etmişler ve böylece Türkistan bölgesine güneyden yakınlaşmışlardır. Bu suretle Türkistan hâkimiyeti için İngilizler ile Ruslar arasında rekabet başlamıştır. Rusların Türkistan'da birçok yeri işgal ederek ve ele geçirerek Afganistan içlerine kadar ilerlemek istemeleri sonucunda İngiliz tehdidine

³⁵⁸ Berger vd., a.g.e., s.12.

³⁵⁹ Kon, a.g.e., s.25; Soy, a.g.e., s.60.

³⁶⁰ Bkz. Berger vd. , aynı yer.

karşı Rus ilerleyişi bu bölgede durmuştur³⁶¹. Bu tarihten sonra İngiltere, özellikle Afganistan üzerinden Hindistan'a giden yol için Rusya'yı kendisine tehdit olarak görmemiş, Hindistan başta olmak üzere diğer sömürü bölgelerindeki yoğun faaliyetlerinden ve yüzyılın içerisinde bulunduğu siyasi durumdan dolayı da Türkistan'la ilgilenmek istememiştir.

Her alanda rekabet içerisinde olan Almanya ile İngiltere'nin Türkistan üzerindeki rekabeti de tıpkı Rusya ile Almanya arasında olduğu gibi, II. Wilhelm'in bütün Müslümanların halifesi olan Osmanlı Sultanını ziyaret etmesiyle başlamış ve 1897 yılında Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesiyle rekabetin dozu daha da artmıştır. Osmanlı Sultanını ziyaret ettikten sonra Kudüs'e (Kutsal Ülke) giden Alman İmparator'u, Kudüs'te inşa edilen Alman kilisesi "Erlösekirche'yi" ayinle açmış, burada sadece Protestanların dini liderleri ile değil, Katoliklerin ve Alman Yahudilerinin dini liderleri ile de görüşmeler gerçekleştirmiştir. Kudüs'te var olan bütün ruhani liderlere ihsanlarda bulunan imparator, Burak Duvarı'nı (Ağlama Duvarı), Rum Ortodoks Kilisesi'ni ve Mescid-i Aksa'yı da ziyaret etmiştir. Daha sonra Şam'a geçen imparator, burada özellikle İngiltere'yi çok etkileyecek olan o ünlü konuşmasını gerçekleştirmiştir. Konuşmasında Osmanlı Sultanına övgüler yağdıran imparator, kendilerinin her zaman dağınık halde yaşayan 300 milyon Müslüman'ın dostu olacağı sözünü vermiştir. Burada imparator üstü kapalı olarak aslında Müslümanların koruyuculuğunu üstlendiğini ifade etmiştir. "*Dağınık halde yaşayan Müslümanlar...*" cümlesiyle kast ettiği aslında Hindistan'da İngiliz yönetimi altındaki Müslümanlardır³⁶². Cezmi Eraslan'ın ifadeleriyle, daha önce İngiltere'nin yaptığı gibi bu defa da Alman İmparator'u halifelğin nüfuzunu kullanmaya başlamıştır³⁶³. Alman İmparatoru'nun doğuya seyahati, Alman dış politikasının bir dönüm noktası sayılmaktadır. Çünkü Almanya bu ziyaretiyle ve söylemleriyle İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bir tavır takınarak, doğu politikalarında artık kendisinin de kesin var olduğunu göstermiştir. Özellikle İngiltere, Almanya'nın donanma gücünü artırmaya başlamasından ve yukarıda ifade edilen faaliyetlerinden dolayı hoşnut olmamış, başta Hindistan olmak üzere uzaktaki sömürgelerini

³⁶¹ Kurat, a.g.e., s.370-371.

³⁶² Bkz. Schöllgen, a.g.e., s.108-111.

³⁶³ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul 1995, s.36.

tehlikede görmeye başlamıştır³⁶⁴. Böylece, Hindistan’da, İran’da ve Afganistan’da kendi çıkarlarını zedeleyecek bir meselenin olup olmadığı hususunda Türkistan’daki gelişmeleri sıkı takip etmeye başlayan İngiliz Hükümeti³⁶⁵, gelişen olaylara doğrudan müdahil olmak istemiş, bunun için tedbirler almaya gayret etmiştir.

Küçük Asya’da ciddi bir etki ve hareket alanı olan Deutsche Bank (Alman Bankası), İran’a nüfuz etmek arzusuyla bazı girişimlerde bulunmuştur. Deutsche Bank’ın bu girişimleriyle, Bağdat Demiryolu hattının tamamlanmasından sonra Almanya’nın yalnız Küçük Asya’yla yetinmeyeceği anlaşılmış, Alman sermayesinin İran’a da el atacağı ortaya çıkmıştır. Bazı çalışmalar yapmak üzere Deutsche Bank, İran’a bir temsilci göndermiştir. Söz konusu temsilcisinin Tahran’a ulaşması ve çalışmalara başlamasıyla birlikte, İran üzerinde büyük emeller besleyen Rusya ve İngiltere emperyalizmcileri telaşlanmaya başlayarak, Deutsche Bank’ın İran’ın maliye işlerine müdahale teşebbüslerini şiddetle protesto etmişler ve sonuç da almışlardır. Böylece Deutsche Bank, bu projesini rafa kaldırmak zorunda kalmıştır. Ancak, her ne olursa olsun Alman Devleti, Merkez Asya’ya sızma planlarından hiçbir şekilde vazgeçmemiştir³⁶⁶.

Türkistan ve Sibirya gibi geniş toprakları hâkimiyeti altında bulunduran Rusya, Almanya’nın iktisadi zenginliğine yöneldiği ülkelerin başında gelmiştir. Almanya, Rusya ile bir ticari anlaşma yapmış ve İngiltere’den daha ucuza mâl ettiği ürünlerini Rusya’ya satarak Rusya’nın hammaddelerini kendine çekmeye başlamıştır. Ancak, Rusya çok öncelerden endüstrileşmeye adım attığı için Avrupalı ülkelere pazar olmaktan çok çabuk çıkmıştır. 1895 yılına gelindiği vakit ise Almanya’nın, Rusya ile olan ilişkilerini geliştirmeye yönelik adımlar attığı görülmektedir. 3 Mayıs 1895 tarihinde Eulenburg tarafından Holstein’e gönderilmiş olan bir yazıda, İngiltere’nin özellikle ticari alanda gelecekte Almanya’nın en büyük düşmanı olacağını, bu sebeple şimdiden Almanya’nın Rusya’nın yanında yer alması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun ardından ise Rusya ile Almanya, Çin üzerindeki

³⁶⁴ Schulze, a.g.e., s.152.

³⁶⁵ Hayit, Basmacılar..., s.305.

³⁶⁶ Bkz. Mihail Pavlovic Veltmann, “*Küçük Asya Etrafında Mücadele ve Türkiye’nin Taksimi Meselesi-II*”, (Çev. M. N.), **Bizim Ahıska Dergisi**, Sayı 49, Ankara 2018, s.7.

emellerinde beraber hareket etmeye karar vermişlerdir³⁶⁷. 8 Aralık 1895 tarihinde Berlin’de çıkan “*Alldeutsche Blätter*” isimli haftalık gazetede de Rusya’nın Almanya ile hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Yazıda, “*Rusya boğazları istiyorsa bunun yolu Berlin’den geçer...*” denilmiştir. Diğer bir yandan da Almanya’nın Boğazlarda İngiltere yerine Rusya’yı tercih edeceği ifade edilmiştir³⁶⁸.

Almanya, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında takip ettiği dünya siyasetiyle başta İngiltere, Fransa ve Rusya’nın aşırı tepkisini çekmiş ve bu siyaset sonucunda adı geçen ülkeler birbirilerine yakınlaşmıştır. Almanya’nın güneydoğu Avrupa’yı kontrolü altına almak istemesi, Balkanlarda ve Ön Asya’daki faaliyetleriyle Rusya’nın takip ettiği Panslavizm hareketlerini engellemesi ve özellikle İngiliz Hindistan’ına giden karayollarını ele geçirme çabaları, I. Dünya Savaşı’nın çıkmasına sebep olan özel durumlar arasında sayılmaktadır. Böylece bu devletler savaşta birleşerek aynı safta yer almışlar ve Almanya’yı yalnızlaştırmışlardır. I. Dünya Savaşı sonuna kadar Almanya ile İngiltere arasındaki rekabet başta Ortadoğu, Avrasya ve Merkez Asya olmak üzere hiçbir bölgede kesilmemiştir.

Türkler nezdinde Pantürkizm idealinin merkezi konumunda olan Türkistan, İngilizler için de Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak adına önemi çok daha fazla artan bir coğrafya haline gelmiştir. Aralık 1917’de İngiltere, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki önemli stratejik kara noktalarını tespit etmek ve buraları güven altına almak maksadıyla bazı seçkin subaylarını Kafkasya’ya göndermiştir. Hemen 1918’in Ocak ayında da Londra tarafından, Delhi’deki koloni yönetimine, Türkistan’ı Almanların, Türklerin ve Bolşeviklerin eline bırakmamak için buraya İngiliz misyonu temsilcilerinin de gitmesi gerektiği vurgulanmış ve nelerin yapılabileceği hususunda fikirleri sorulmuştur. Delhi’den gelen cevapta ise, kendilerinin de İngiltere Savaş Bakanlığı’ndan daha fazla bilgiye sahip olmadıkları, fakat Türkistan’da bulunan hiçbir yönetimin İngilizler ile işbirliği yapmak istemeyeceklerini düşündükleri ifade edilmiştir. Bununla birlikte sadece askeri güce ihtiyacı olanlarla işbirliği yapabilecekleri söylenmiştir. Her şeyden önce de

³⁶⁷ Schöllgen, a.g.e., s.63.

³⁶⁸ PA-AA, R 14114, Türki No: 189, *Alldeutsche Blätter*, No: 49, 8.12.1895.

Afganistan Emirinin güveninin kazanılması gerektiği vurgulanmıştır³⁶⁹. 18 Ocak 1918 tarihinde Fransız konsoloslüğundan gelen bir raporda ise Fransızların, İngilizleri Türkistan konusunda cesaretlendirdikleri görülmektedir. Fransız konsoloslugu tarafından, Türkistan halkının ciddi derecede maddi sıkıntı çektiği, şayet onlara maddi anlamda bir garanti verilecek olursa İngilizlere severek yardım edecekleri, hatta Türkistanlılardan Bolşeviklere karşı savaşmak için can atan bir de askeri birlik oluşturulabileceği ifade edilmiştir³⁷⁰. Her ne kadar Fransızların, Almanya ve İngiltere kadar Merkez Asya'da var olmadıkları görülsede, Türkistan'da Almanlara karşı I. Dünya Savaşı'nda aynı tarafta oldukları İngilizleri destekledikleri düşünülmektedir.

1918 yılına gelindiğinde Almanya'nın Türkistan politikasında net bir duruşunun olmadığı görülmektedir. Afganistan uzmanı olan Oskar Ritter von Niedermayer, Türkistan hakkında 10 Mayıs 1918 tarihinde Alman Dışişleri'ne bir rapor sunmuştur. Raporunda Merkez Asya sorununun bir dünya sorunu haline geldiğini belirten Niedermayer, İngilizlerin burada olaylara çok metodik ve her şeyi düşünerek yaklaştıklarını, Almanya'nın da şayet bir dünya gücü haline gelmek arzusu varsa, Merkez Asya sorununa tıpkı İngiltere gibi³⁷¹ müdahil olması ve olayları her yönüyle inceleyerek hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Niedermayer raporunun devamında, söz konusu bölgede baş düşman olan İngiltere'nin önce amaçlarının ve daha sonra da zaaflarının doğru tespit edilerek buna uygun politikaların geliştirilmesi, ardından da buradan Alman askeri ve iktisadi çıkarları için nelerin yapılabileceği üzerinde çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Niedermayer'in ifadeleriyle, bu zamana kadar Merkez Asya konusunda İngiltere Rusya'dan hep çekinmiştir. 1907 senesinde aralarında Türkistan ve İran konusunda menfaat paylaşımı yapmış olsalar da İngiltere bundan hiç memnun kalmamış, hep daha fazlasını arzulamış, etkisini kuzey ve batı yönünde artırmak istemiştir. Çarlık

³⁶⁹ FO 3303, 4 Ocak 1918, İngiliz Savaş Bürosundan Hindistan'a yazılan yazı ve 8 Ocak 1918 tarihinde Hindistan'dan İngiltere'ye yazılan yazı, nakleden: Zürrer, a.g.m., s.344.

³⁷⁰ FO 3303, 18 Ocak 1918, Fransız Konsoloslüğundan İngiliz Savaş Bürosuna gönderilen rapor, aktaran: Zürrer, a.g.m., s.346.

³⁷¹ Tarihçi David Noack, bu konuda Almanya'nın çaresiz olduğunu ifade etmektedir. Çünkü söz konusu dönemde Alman Dışişleri'nde İran, Afganistan ve Türkistan konusunda yetişmiş ve uzman olan eleman bulmak zordu. Oysa İngiltere'nin buraların coğrafyası ve etnografyası hakkında uzman olan çok elemanı bulunmaktaydı. (Bkz. Noack, a.g.m. , s.411.)

döneminin sona ermesiyle birlikte de İngiliz askeri birlikleri hızlı bir şekilde bölgeye yayılmışlar ve Kuzey İran içlerine kadar ulaşmışlardır. Şimdi de orada ortaya çıkan siyasi boşluğun hâkimiyetini Almanya'ya kaptırmamak adına olaylara doğrudan müdahil olmak istemektedir³⁷². Bunun göz önünde bulundurularak Türkistan'daki Türk halklarıyla sıkı ve iyi ilişkiler kurmak suretiyle İngiltere'ye ciddi bir darbe indirilebilir, burada bulunan İngilizler belki de İran'dan daha geriye sürülebilir, hatta ileriki zamanlarda Hindistan'da onlara saldırılabilirdi. Niedermayer'e göre, bu noktada İran'dan korkmamak gerekir. İran halkı, güçsüz ve birlikte hareket etme kabiliyetine sahip olmayan, çok konuşan ama konuştuklarını yerine getiremeyen bir halktır. Bu gün İran cephesinden bakıldığı vakit, Almanların Türkistan'da ve Rusya'da ortaya koydukları çalışmalar ve İngilizlerin de Kafkasya'da ve Hazar Denizi'ndeki faaliyetleri onlar için tehlike arz etmektedir. Ancak, bu noktada İran'ın İngiltere'ye engel teşkil edeceğini düşünmemek gerekir, bundan dolayı da onlara güvenilmemelidir. Çünkü İngiltere, İran'daki kontrolü sağlamak için çok fazla askeri birliğe bile gereksinim duymamaktadır. Niedermayer raporunun sonunda Alman Dışişleri'ni şu cümlesiyle uyarmaktadır: *“Bu mesele çok iyi irdelenmez ve önlem alınmazsa, Merkez Asya'da yapılan bütün çalışmalarımızın boşa çıkma olasılığı göz önünde bulundurulmalıdır.”*³⁷³

Bölgedeki İngiliz tehdidi konusunda Berlin'e diğer bir uyarı da Almanya'nın İstanbul büyükelçiliğinde askeri ataşe olarak görev yapan von Lössov'dan gelmiştir. Lössov, Türkistan'daki ve özellikle Taşkent'teki Müslümanların İngiliz etkisi altına girmeye başladıklarını bildirmektedir. Lössov'a göre, İngilizler sadece Türkistan'ı tehdit etmiyorlar, aynı zamanda buradaki Müslümanların gözünde kendilerinin ve İslam'ın koruyucusu olabilecekleri düşüncesini de uyandırıyorlar³⁷⁴. Buna benzer bir uyarı da Stockholm'den gelmiş ve gazetelere haber olmuştur. Burada da aynı şekilde Türkistan halkını İngilizlerin İslam'ın ve kendilerinin koruyucuları olduklarına

³⁷² Noack'a göre, Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra İngiltere buradaki duruşunu aniden belirlememiş, henüz daha I. Dünya Savaşı ortada yokken bunun planlarını yapmıştır. Çünkü İngiltere'nin her daim amacı kendi sömürüsü altındaki Hindistan'ı korumak olmuştur. (Bkz. Noack, a.g.m. , s.412.)

³⁷³ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Niedermayer'in Raporu, 10.05.1918.

³⁷⁴ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Büroya Lössov'dan gelen uyarı, Konstantinopel 17.11.1917.

inandırmak için ciddi faaliyetler gösterdikleri ve bütün Türkistan'da bunun için İngiliz ajanlarının cirit attıkları belirtilmektedir³⁷⁵.

1917 yılında başta savaş koşullarından dolayı özellikle tahıl hasadının az olmasının olumsuz etkileri kendisini 1918 yılında göstermiştir. Buna bağlı olarak pahalılık, açlık ortaya çıkmış ve kolera gibi çeşitli hastalıklar meydana gelmiştir. Türkistan'da tamamen bir kaos hakim olmuştur. Yerli halk bu durumdan bir an önce kurtulabilmek ümidiyle ya Türk-Alman ya da İngiliz himayesi altına girmek istemiştir. İngilizler ise bu durumdan faydalanmak adına Türkistan'a bir askeri birlik göndermeyi amaçlamışlar, orada bulunan pamuk stoklarının Almanların eline geçmemesi için Türkistan'la yakınlaşmayı arzu etmişlerdir³⁷⁶.

Alman Doğu İstihbarat Birimi'nden Genelkurmay Siyasi Büroya ve Dışışleri Bakanlığı'na, Türkistan'ın genel durumu ile ilgili gönderilen bir raporda, Bolşeviklerin iktisadi hayatı yok ettiklerinden ve Türkistan halkının düzenli bir hayata özlem duyduğundan söz edilmektedir. Bundan dolayı da İngilizlerin Türkistan Müslümanlarıyla işbirliği yapmaları hiç de zor ve temelsiz değildir. Bununla birlikte İngilizlerin bölgede çok iyi bir de temsilcileri bulunmaktadır. Söz konusu temsilcinin adı Churip Popow'dur ve bu kişi aynı zamanda Bakü'deki Rotschild firmasının da temsilcisidir. Bir müddet Rus konsoloslukunda çalışmış, Meşed'deki İngiliz konsolosluk ve İngiliz bankasıyla sıkı ilişkileri olan Arap asıllı bir Ortodoks Hristiyan'dır. Söz konusu kişi aynı zamanda Türkiye'ye karşı bir Arap hareketinin gerçekleşmesini arzu etmektedir. Ayrıca Buhara Emirinin de bu günlerde desteğe ihtiyacı vardır. Zaten Emir, Aşkabat üzerinden İngiltere ile ilişki kurmaktadır³⁷⁷. İstihbarat Birimi'nden gelen başka bir raporada ise, 1917 yılında Buhara'da Rus Hükümeti temsilcisi olan Komiser Preobraschenskij'in ifadelerine yer verilmiştir. Komisere göre, burada meydana gelen özgürlük hareketleri kendi Hükümeti tarafından desteklenmemektedir. Yönetim sadece Emir'in hâkimiyetindedir.

³⁷⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Stockholm'den gelen gazete haberi, Stockholm 16.12.1917.

³⁷⁶ Bihl, a.g.m. , s.448-449.

³⁷⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstihbarat Dairesi'nden Genel Kurmay Siyasi Daire'ye ve Dışışleri'ne gönderilen rapor, 08.08.1918; PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Dışışlerine, Dışışlerinden de Pera'ya gönderilen Türkistan Raporu, Berlin 23.09.1918.

İngilizlerle Buharalılar arasında iktisadi ve siyasi ilişkiler kurulmakta, bundan dolayı da Rusya bile Buhara Emirliği'ne karışmamaktadır³⁷⁸.

Türkistan'ın durumunu araştırmak üzere bölgeye gönderilen Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel 2 Temmuz 1918 tarihinde Taşkent'ten bir rapor yazmıştır³⁷⁹. Brendel'in raporundan edindiğimiz bilgiler ışığında, Sır Derya, Fergana ve Semerkant'ta bulunan Türkistan bölge halkının üçe ayrılmış vaziyette olduğunu söylemek mümkündür.

Birinci grup, ulema sınıfı ve bu sınıfa güvenen halktır. Bu grup, Türkistan'ın Rusya'dan koparak Türkiye'nin ya da Almanya'nın himayesine girmesini istemektedir. Rapordaki bilgilerden anlaşıldığına göre, kendi ülkelerinin başında Türkiye adına onları yönetecek bir Türk idarecinin olmasını düşünmektedirler. Ancak, bu grup, Bolşevikler tarafından baskı altında tutulmaktadır. Son zamanlarda İngiliz ve Arap ajanları bu grubun içine girerek onlarda bir İngiliz sempatisi uyandırmak istemektedirler. Bunlar köylerde ve diğer yerleşim yerlerinde İngilizlerin lehine propaganda faaliyetleri yapmaktadırlar. Söz konusu propagandanın şu ana kadar çok etkili olmadığı görülse de ileride de etkili olmayacağı anlamına gelmemektedir. Bu etkinin olmaması için Türk ve Alman yanlısı olan bu grup, Türkler ve Almanlar tarafından hem madden hem manen desteklenmelidir. Bu konuda İngilizlerin hiç cimri davranmayarak gerekli desteği sağladıkları görülmektedir. Bizimle işbirliği yapan Türkistanlılardan edindiğimiz bilgilere göre, bölgeye gelen İngiliz ajanları yanlarında çok miktarda para ve altın getirmektedirler. Raporda, Alman yanlısı olan bu grubun bu zamana kadar halk nezdinde saygınlığını kaybetmediği de belirtilmiştir.

Raporda adı geçen ikinci grup ise yenilikçi bir gruptur. Bu grup da aynı birinci grup gibi Rusya'dan kopmak istemekte, ancak sadece Türkiye'nin himayesinde Türkistan için bir cumhuriyet yönetimi arzu etmektedir. Bu grup 6 Türk subayı tarafından desteklenmekte ve siyasi işleri de eski bir vali olan Siyah Bey yürütmektedir. Türk subayları Taşkent'te her ne kadar silahlı birlikler

³⁷⁸ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi Rusya bölümünün Merkez Asya raporu, 06.06.1917.

³⁷⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel'in 1. Raporu, Taşkent 02.07.1918.

oluşturuyorlarsa da esasen az sayıda eski silah ve mühimmatları bulunmaktadır ve bundan dolayı da ciddi bir etkisi yoktur.

Üçüncü grup ise Bolşevik yanlısı olan gruptur. Bu grupta daha çok Kazan ve Orenburg'da işçi olan Müslüman Tatarlar bulunmaktadır. Grup olarak İslam Şurası kadar güçlüler, ancak Bolşevik yanlısı olmalarına rağmen Bolşeviklerin tam güvenlerini alamamışlar ve ciddi şekilde silahlanmalarına müsaade edilmemektedir.

Raporun devamında, Türkistan genelinde olduğu gibi Buhara'nın da Türk ve Alman yanlısı olduğu ifade edilmekle birlikte, buraya İngilizlerin, Afganistan sayesinde etki edebildikleri belirtilmektedir³⁸⁰. Son dönemde Buhara ordusuna 3 bin kadar Afganlı asker katılmış ve orduyu da Afganlı bir subay komuta etmektedir. Brendel'in son edindiği bilgilere göre, İngilizler Kabül'den Herat'a kadar askeri bir yol yapmaya başlamışlardır. Bundan dolayı da bu bölgede çok sayıda İngiliz mühendis ve işçi bulunmaktadır.

Raporda, Taşkent'teki İngiliz propagandasının merkezinin Avukat Reisser'in evi olduğu ve bununla birlikte Petrograd'dan buraya gelen Amerikan konsolosu Tredwell de Reisser'in evinde kaldığı bildirilmektedir. Tredwell sözde, bu bölgenin iktisadi durumu hakkında bilgi sahibi olmak için buraya gelmiştir, ancak ciddi şekilde Alman karşıtı bir propagandaya girişmiş ve broşürler dağıtmıştır.

Raporun sonunda ise Brendel, Türkistan için ticaret denildiği zaman pamuk, yün ve derinin anlaşıldığını yazmış, İngilizlerin Türkistan'dan ve özellikle de Fergana bölgesinden ciddi ürün alımı yaptıklarının bilinen bir gerçek olduğunu belirtmiştir. İngiltere özellikle Buhara ve Afganistan'ı etkisi altına almak istemekte ve bu yönde ciddi çalışmalar gerçekleştirmektedir. Ancak, buna rağmen, Brendel'in iletişime geçtiği kişilerden edindiği bilgilere göre, buradakiler hiçbir şekilde Amerikalılara ve İngilizlere ürün satmak istememektedirler ve sabırsızlıkla Almanlarla bir anlaşmanın yapılmasını beklemektedirler.

³⁸⁰ Avrupa Ticaret Derneği başkanı Dr. A. Lohmann, 19 Temmuz'da Moskova'dan aldığı bir raporu 8 Ağustos tarihinde elçilik görevlisi Dr. Otto Göppert ile paylaşmıştır. Adı geçen raporda, aslında Afgan halkının İngilizleri sevmeyeceği, ancak Afgan yöneticilerinin ise tam tersi olarak İngiltere'nin çıkarlarını gözettikleri ifade edilmektedir. (PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lohman'dan Göpert'e yazılan mektup, 09.08.1918.)

9 Ağustos tarihli başka bir raporda da Buhara Emirinin Bolşevik çetelerinin saldırılarından dolayı oldukça zor durumda kaldığı ve Hive'den yardım talep ettiği belirtilmiştir. Raporda ifade edilenlere göre, ortalık çok karışıktır, yerli halk bu karışıklıktan ve Bolşevik saldırılarından kendilerini Almanların kurtarabileceğini düşünmektedir. Ancak, yerli halkın Alman yanlısı olduğu anlatılmakla birlikte, şu anda içerisinde bulundukları kötü şartlardan dolayı onlara yardım konusunda acele edilmediği takdirde onların İngilizlerin eline terk edileceği de ifade edilmiştir. Hatta raporda, sağduyulu Rusların bile düzenin sağlanabilmesi için Almanların yardımını bekledikleri yazılıdır³⁸¹. Blücher de 18 Ağustos tarihli bir raporunda, düzenin tesisi için halkın Almanların gelmesini istediğini belirtmiştir³⁸². Gerhard Müller de 23 Ağustos tarihli raporunda, propaganda ve para sayesinde halkın, düzenin ancak İngilizler tarafından sağlanabileceği görüşünde olduğunu ifade etmiştir³⁸³. Bir başka raporda ise, Almanya'nın büyük savaşta Türkiye'nin yanında yer almasından dolayı, Buhara ve Afganistan'ın Almanlara karşı bir sempati beslediklerinden ve şayet Almanya'nın ya da Türkiye'nin Türkistan'a gelmesi durumda pek memnun olacaklarından söz edilmektedir³⁸⁴. Bununla birlikte her ne kadar Türkmenler Almanlara karşı bir sempati besleseler de Almanların bir şekilde Ruslarla ilişki içerisinde olmalarına müsamaha göstermeyecekleri bilinmektedir³⁸⁵.

Alman Hükümeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Moskova'ya atadığı ilk Büyükelçi Graf Wilhelm von Mirbach-Harff, İngilizlerin bölgedeki olayları kendi lehlerine çevirmek maksadıyla çok para harcadıklarını, Alman Dışişleri'ne çekmiş olduğu bir telgrafında bildirmiştir. Bunun üzerine Alman Dışişleri'nden de Mirbach'a hemen ertesi gün bir telgraf çekilmiş ve Almanya'nın da bu hususta para harcaması yapabileceği, gerekli olan para miktarını kendilerine bildirmesinin yeterli olacağı ifade edilmiştir³⁸⁶. Mirbach, hesaplamalarını yaptıktan sonra Haziran başında Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafında, İngilizlerle ciddi bir rekabetin içerisine girilebilmesi için aylık 3 milyon marka

³⁸¹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lohman'dan Göpert'e yazılan mektup, 09.08.1918.

³⁸² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher'in raporu, 18.08.1918.

³⁸³ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Gerhard Müller'in raporu, 23.08.1918.

³⁸⁴ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Zimmermann-Brendel'in Buhara hakkındaki 3. Raporu, Taşkent 15.07.1918.

³⁸⁵ Bihl, a.g.m., s.452.

³⁸⁶ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişlerinden Mirbach'a, Berlin 18.05.1918.

ihtiyaç duyduklarını belirtmiş ve Alman Dışışleri'nin doğu politikasını değiştirmedikten sonra bu rakamın daha da artabileceğini hesap etmeleri gerektiğini ifade etmiştir³⁸⁷. Tarihçi Baumgart'ın yorumuyla, aslında Mirbach bununla Bolşevik karşıtı grupların da yakında parasal olarak desteklenmesi gereke bilineceğini ifade etmeye çalışmıştır. Çünkü Almanya, Bolşeviklerin, Almanlara karşı İngilizlerin yaptıkları olumsuz propagandadan etkilenmemelerinin ve düşmanca davranmalarının önünü kesmelidir. Bu ise çok para gerektirecektir³⁸⁸.

İngilizlerin bölgeye güçlü bir şekilde hâkim olmalarının önünde Almanya büyük bir engel teşkil ediyordu. Almanya'nın Merkez Asya'ya hâkim olacağı veya olmasının mümkün olduğu, İngiliz Hükümeti ve Hindistan İngiliz yönetimi temsilcileri tarafından sık konuşulan bir konu olmuştur. Bu konuyu en açık bir şekilde İngiliz Genelkurmay Başkanı Henry Wilson dile getirmiştir. Onun ifadeleriyle, İngilizler kendileri Almanya'nın önünü açmışlar ve Almanya'yı doğuda başarılı kılmışlardır. Bunun böyle gitmesi takdirinde, İngiltere'nin doğuda kurduğu İmparatorluğun çökmesi çok da uzak bir ihtimal değildir. Kendi bürokratlarının öngördükleri tehlikeyi göz önünde bulunduran İngiliz Hükümeti, planlarını hep Merkez Asya'da muhtemel bir Alman hâkimiyetine göre geliştirmeye, buna göre önlemler almaya çalışmış ve bu konuda hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır³⁸⁹.

Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Alman Büyükelçisi Mirbach'ın Moskova'da göreve başlamasıyla birlikte, Rusya ve Almanya arasında iyi ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Ancak, bu ilişkilerin dış güçlerin de katkısıyla sekteye uğratılmaya çalışıldığı görülmektedir. 6 Temmuz 1918 tarihinde Mirbach, Radikal Sol Parti üyesi iki kişi tarafından vurularak öldürülmüştür. Alman diplomatlardan Kühlmann, Alman İmparatoru'na bu konuyla ilgili sunmuş olduğu bir raporda, gelişmekte olan iyi ilişkilerin, İngiltere tarafından sekteye uğratılmak istendiğini, Almanya'nın şu anda Rusya'daki pozisyonunu kırmak isteyen İngiltere'nin, böylesine bir suikastı organize etmiş olduğunu ve bunun sonucunda Alman-Bolşevik ilişkisini bitirmek istediğini belirterek, düşüncelerini paylaşmıştır. Aynı zamanda, geçici olarak Mirbach'ın yerine bakan Alman diplomat Riezler, Dışışleri'nden

³⁸⁷ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'tan Dışışlerin'e, Moskova 03.06.1918.

³⁸⁸ Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s.213.

³⁸⁹ Noack, a.g.m. , s.408.

kendisine ilişkileri askıya alma konusunda yetki verilmesini istemiştir. Blujinkin (Blumkin) ve Andrevv isminde iki suikastçının halâ bulunup cezalandırılmadığını, suikast soruşturmasının sonuçlanasıya kadar ilişkilerin askıda kalmasının uygun olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine İmparator II. Wilhelm, Kühlmann'ın raporuna cevap yazarak, Kühlmann'ın İngiltere konusunda haklı olduğunu ve kendisinin de tıpkı Kühlmann gibi düşündüğünü ifade etmiştir. İngilizlerin bu beklentilerinin boşa çıkartılması için çaba gösterilmesi, bundan dolayı da derhal Mirbach'ın yerine yeni bir büyükelçi atanması sonucunda çalışmalara kalındığı yerden devam edilmesi gerektiğini bildiren İmparator, Moskova büyükelçisinin geriye çekilmesinin söz konusu bile olamayacağını özellikle belirtmiştir. Suikast üzerine Lenin dışişlerinden bazı diplomatlarla birlikte hemen elçilik binasına giderek üzüntülerini bildirmiş, durumu Alman diplomatlarla değerlendirerek bu kurşunların sadece Almanya'ya değil, aynı zamanda Bolşeviklere de sıkıldığını ifade ederek, bu işin peşini bırakmayacağı sözünü vermiştir. Ancak, ertesi gün Pravda gazetesinde, iki suikastçının da Rus-İngiliz-Fransız emperyalizminin adamları olduğu ifade edilmekle birlikte, Almanya'nın Rusya'ya karşı savaş hazırlığı içerisine girdiği haberleri yayınlanmıştır. Aslında Lenin de bu konuda endişelenmiştir. Çünkü böylesine bir durum karşısında kurmuş olduğu Bolşevik yönetiminin çökmesi muhtemeldir. Lenin'in Berlin büyükelçisi Joffe, söz konusu gazete haberini yalanlamış, Mirbach'ın ölümünün Almanlarda üzüntü meydana getirmesiyle birlikte, her hangi bir protestonun vuku bulmadığını, siyasi ve ticari ilişkilerin suikasttan önceki gibi aynı şekilde olumlu yönde devam ettiğini ifade etmiştir. Büyükelçinin haberi üzerine rahatlayan Lenin'in bu işe yoğunlaştığı ve olayı aydınlığa kavuşturmak için çaba sarf ettiği görülmektedir. 19 Temmuz tarihinde Čičerin'in verdiği bilgiye göre, suikastçılar yakalanmış ve 200 kişilik³⁹⁰ bir yandaş grubuyla birlikte kurşuna dizilmişlerdir. Lenin'in korktuğu diğer bir mesele de Almanya'nın bu olayı kullanmak suretiyle Rusya'ya karşı isteklerini artıracığıydı. Almanya tarafından da söz konusu suikast olayının iki ülke ilişkilerine zarar vermeyeceği teminatı verilmiş,

³⁹⁰ Blujinkin (Blumkin) ve Andrevv'den başka 14 Sol Sosyalist Devrimci lider daha suçlu bulunmuş, fakat 11 kişi kaçmayı başarmıştır. Ancak, çoğunluğu sadece partiye üye olan 400 kişi tutuklanarak sorgulanmış ve bunların birçoğu yargısız infaz edilmiştir. (Mirbach suikastı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Alexander Rabinowitsch, **Bolşevikler İktidarda-Petrograd'da Sovyet Yönetiminin İlk Yılı**, (Çev. Can Saday, Nihan Elmas), Yordam Yayınları, İstanbul 2016, s.284-302.)

fakat büyükelçilerin korunması için bir Alman askeri birliğin Moskova'ya gönderilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. Aynı zamanda bu askeri birliğin gerektiği zaman her hangi bir ayaklanmada Bolşevik birliklerine de yardım edebileceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Lenin yönetimi Alman Hükümeti'ne, büyükelçiye korumak üzere kendilerinin seçkin askerlerden oluşan bin kişilik bir birlik kuracaklarını, ancak elçilik binasında istedikleri takdirde 300 kişilik üniformasız ama silahlı Alman askeri birliği bulundurabileceklerini bildirmiştir. Anlaşma bu şekilde sağlanmış, Alman Hükümeti'nin Moskova'ya tecrübeli diplomat Helfferich'i büyükelçi olarak atamasıyla ve Helfferich'in 28 Temmuz 1918'de göreve başlamasıyla ilişkiler rutine dönmüştür. Netice itibariyle İngilizlerin yaptırdığı düşünülen bu suikast olayında Alman-Bolşevik ilişkileri derin yara almadan atlatılmıştır³⁹¹.

Almanya'nın Mitau konsolosluğundan 7 Eylül 1917 tarihinde Alman Başbakanı Grafen von Hertling'e, ekinde bir gazete kesiği olan bir rapor gönderilmiştir. Raporda Türkistan'da Almanların çok yavaş hareket ettikleri belirtilmiştir. Gazete kesiğinde ise, Bolşevik karşıtı olan Türkistanlı Müslümanların İngiltere'den yardım istedikleri ve İngiltere'nin de oradaki olaylara müdahale edebilmesi için derhal bu isteğe karşılık verdiği ifade edilmektedir. Gazete haberine göre, İngiltere bu durumu hemen değerlendirmiştir. Türkistan-İran sınırına Hindistan'dan hızlı bir şekilde bir askeri birlik gelmiş ve Hazar Denizi'nin güney sahillerine de İngiliz gemileri demirlemişlerdir³⁹².

3.3.2.1. İngiltere'nin Bölgede Hâkimiyet Kurma Mücadelesi

Kumar Mahendra Pratap³⁹³ isminde bir Hintlinin Alman İstihbarat Birimi'ne göndermiş olduğu istihbarat raporuna göre, özerklik taraftarı olan Müslüman ve Ruslar, Türkistan'da İngiliz himayesini istemektedirler. İngilizler de bu bölgeye

³⁹¹ Bkz. Baumgart, Deutsche Ostpolitik..., s.225-232, 234.

³⁹² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Mitau Konsolosluğu'ndan Alman Başbakanı Grafen von Hertling'e, Mitau 07.09.1918.

³⁹³ Kumar Mahendra Pratap, (doğum: 01.12.1886, ölüm: 29.04.1979) Hint özgürlük savaşçısı ve reformisttir. Hindistan'ı İngilizlerden kurtarmak için mücadele vermiş ve bu konuda Almanlarla işbirliği yapmıştır. (Bkz. Noack, a.g.m. , s.409, dipnot 26.) Söz konusu kişinin İngilizler hakkında başka raporlar da gönderdiği tespit edilmiştir. (Bkz. PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kumar Mahendra Pratap'ın yazıları, Berlin 30.03.1918.)

yönelik propagandalarını muhtemelen bu yönde geliştireceklerdir³⁹⁴. Ancak, İngiliz istihbaratı Londra'ya çektiği bir telgrafta, şu ana kadar Türkistan'da kendileriyle ittifak yapabilecek bir unsura rastlamadıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine Şubat ayında Hindistan'daki İngiliz askeri yönetimi Türkistan için planlar üzerinde çalışmaya başlamış, Binbaşı Bailey, Yüzbaşı Ertherthon, Yüzbaşı Blacker ve son Hokand Hanı'nın oğlu Abdurrahim Bey'in de içerisinde yer aldığı yaklaşık 20 kişilik bir komisyon kurmuş ve komisyonu Türkistan'daki olayları yerinde incelemek üzere görevlendirmiştir. Komisyonun başlıca görevi, Türkistan hakkında tatmin edici bilgiler toplamak, İtilaf devletlerinin çıkarları doğrultusunda Almanlara ve Türklere karşı birlikte çalışabilecekleri yerli unsurlar bulmak olmuştur. Bunun için komisyon üyelerine yerli halkla sıkı ilişkiler kurma ve kendilerine yardımcı olabilecek şahıslarla iletişime geçme talimatı verilmiştir. Bu arada, komisyon üyelerinin açıktan propaganda yapmaları yasaklanmıştır. İngilizlere göre, Türkistan siyaseti günü birlik değişmektedir ve neredeyse sabit bir politika takip etmek mümkün değildir. Fakat şimdilik İngiltere'nin hedeflerine ulaşabilmesi için Bolşevik karşıtı, Muhtariyet taraftarı olan Müslümanlarla iyi geçinilmeli, ayrıca Türkistan'a başarılı bir müdahalenin hangi şartlarda ve ne şekilde yapılması gerektiği araştırılmalıdır³⁹⁵.

İngiliz çalışmasının bir sonraki aşaması Rusya'nın hâkimiyeti altında olmayan Meşhed ve Kaşgar'da iki merkez kurmak olmuştur. Meşhed'de kurulan merkez, Hazar Denizi'nden Buhara'ya kadar ve Kaşgar'daki merkez de Semerkant'tan Fergana'ya kadar sorumlu olacaktır. Böylece İngilizler, çalışma bölgesi olarak Türkistan'ı ikiye bölmüşlerdir. Fazla vakit kaybetmek istemeyen İngiltere Hükümeti, 21 Mart 1918 tarihinde heyetlerini merkezlere göndermiştir. Aynı zamanda Londra tarafından, Merkez Asya demiryolu hattı üzerindeki bütün askeri hareketlilikten haber almak maksadıyla bir casusluk ağı kurmak üzere Horasan'a bir de askeri ataşe görevlendirilmiştir. Askeri ataşenin çalışmalarından sonra verdiği ilk bilgi, modern silahlarla donatılmış 10 bin kişilik bir kuvvetle Sovyetlerin kolayca Türkistan'dan çıkarılabileceği yönünde olmuştur. Bunun üzerine Londra'dan gelen cevapta, şu anda hiçbir müdahale yapılmadan beklenilmesi ve

³⁹⁴ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kumar Mahendra Pratap'ın İngilizlerin çalışmaları hakkında yazdığı rapor, 27.03.1918.

³⁹⁵ India Office Record, L/PS/10'dan aktaran: Hayit, Basmacılar..., s.306.

olayların takip edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Londra'ya göre, Almanların ya da Türklerin en azından 1919 senesi baharına kadar Hindistan'a her hangi bir askeri müdahale yapma olasılıkları yoktur, bundan dolayı da tehlikeli bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte Londra tarafından Türkistan'daki temsilciliklerine, İngilizlerin bölgede süren iç çatışmalara hiçbir şekilde müdahil olmamaları gerektiği talimatı verilmiştir³⁹⁶.

Hindistan'dan gelen İngiliz askeri birliği, İngiltere ataşesinin olduğu Horasan'a konuşlanmış ve siyasi anlamda başarılı adımlar atmıştır. Dağılan Rus Çarlığı altındaki Türkistanlılara ve diğer milletlere yönelik propaganda çalışmaları yapmıştır. Ayrıca İran cephesinde bulunan Çarlık Rusya'sı generali, kendine bağlı kuvvetler içerisinde isteyen askerlerin Horasan'da bulunan İngiliz birliklerine katılabileceklerini söylemiş ve çok sayıda Rus askeri söz konusu İngiliz birliklerine katılmıştır. Ne de olsa Bolşevik Devrimi'nden önce Çarlık Rusya'sı ve İngiltere I. Dünya Savaşı'nda beraber hareket etmişlerdi. Ayrıca her iki taraf da Bolşeviklere karşı mücadele etmektedir. İngiliz askeri birliğinin başında bulunan General Wilfrid Malleon, aynı zamanda İngiliz istihbaratı için de çalışan bir isimdi. Generalin başlıca görevi, Anti Bolşevikleri güçlendirmektir, ancak bunu yaparken Türkmenlerin bağımsızlıklarını almalarına yardım etmemesi de gerekmektedir. General, Aşkabat'taki Menşevik liderlerle beraber hareket edecek ve Almanları Hazar Denizi'nden tamamen uzaklaştırabilmek için Hazar Denizi kıyı şehri olan Kızılsu şehir limanını ele geçirmenin yollarına bakacaktı. Aşkabat'taki İngiliz istihbarat verilerine göre, Menşevik birlikleri Kızıl Ordu'yu Ceyhun'un diğer tarafına sürece kadar yetenekli ve kalabalıktır. Böylece Kızıl Ordu Türkistan'ın Menşeviklerin kontrolünde olan bölgelerinden uzaklaştırılmış olacaktır. Ancak, burada İngilizlerin bir zamanlama hatası yaptıkları ve geç kaldıkları görülmektedir. Çünkü Kızıl Ordu 8 Ağustos 1918 tarihinde çoktan Murgab nehrine kadar gelmişti, onları İngiltere'nin hedeflediği gibi artık Ceyhun'un diğer tarafına sürmek hiç de kolay görünmüyordu³⁹⁷.

³⁹⁶ Noack, a.g.m., s 410.

³⁹⁷ Noack, a.g.m., s.419-420

İngiliz genelkurmayı, General Malleson'a oradaki Müslümanların lideri olarak kabul edilen Buhara Emiri ile kişisel bir ilişki kurmasını emretmiştir. Bu konuda geç kalınmaması İngiliz genelkurmayı açısından çok önemlidir. Genelkurmaya göre, Kafkasya'da geç kalınmış ve bölgede Bolşeviklerden ve Almanlardan daha etkili olunamamıştır. Türkistan konusunda aynı hataya düşmek istenmemektedir. Çünkü orada halkın gönlünü almak suretiyle kurulabilecek bir Türk birliği (Pantürkizm) ya da bir İslam birliği (Panislamizm) aynı şekilde Bolşevikler kadar İngiltere için de tehlikeli olacaktır. Bolşevik yönetimine karşı genel politikalarından kopmadan herkesin tavrının aynı olmasıyla birlikte Bolşeviklerin rakiplerinin de bu konuda çok cesaretlendirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü aynı zamanda Bolşeviklerin de Almanlara karşı tavır almaları konusunda ve onlarda bir Alman karşıtlığı oluşturulması için çaba sarf edilmelidir. Aynı yılın Mayıs ayında Türkistan'da bulunan bir organizasyonun temsilcileri, kendi içerisinde bulundukları durumu ve endişelerini dile getirmek için Tiflis'te bulunan İngiliz askeri temsilcisi Albay Pike ile görüşmek üzere buraya gelmişlerdir. Onlarla iyi geçinmek adına İngiliz Albay, bazı şartlar karşısında onlara hem maddi hem de manevi destek vereceklerine dair söz vermiştir. Albay, Almanya'yı, Avusturya-Macaristan'ı ve Osmanlı'yı kastederek, kendilerine düşman milletlerden kim olursa olsun onların Türkistan'a gelmelerinin ve burada faaliyette bulunmalarının engellenmesini istemiştir. İngiltere, Bolşevik devriminden sonra serbest bırakılması gereken Alman, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı savaş esirlerinin tutukluluk hallerinin devam etmesini arzulamaktadır. Albay Pike tarafından, Türkistanlılardan bu yönde de çalışmaları ve esirlerin serbest kalmaları halinde bir kargaşa meydana geleceği, güvenlik sorunu ortaya çıkacağı propagandasının yapılması istenmiştir³⁹⁸. Albay'ın diğer önemli bir isteği de, iç düzeni sağlamak adına 10 bin kişilik güvenilir bir askeri birliğin oluşturulmasıdır. İngilizler, Türkistan'da kontrolleri altında silahlı bir gücün olmasının, kendi menfaatleri açısından uygun olacağını hesaplamışlardır. Böylece Kafkasya'da başarı gösteremedikleri Almanlara karşı Türkistan'da üstünlüğü

³⁹⁸ İngiltere'nin burada çekindiği başka bir nokta da Alman ve Avusturya savaş esirlerinin Bolşevik ordusu içerisinde yer almasıydı. 1918 senesinin baharında Türkistan'da 80 bini Alman olmak üzere toplamda 800 bin civarında savaş esiri bulunmaktaydı. Bunların 15 bini iyi silahlanmış vaziyette Bolşevik ordusu içerisinde görev yapmaktaydı. (Bkz. Noack, a.g.m., s.421; Baumgart, Deutsche Ostpolitik..., s.52.)

sağlamak ve Hindistan yolunu güvence altına almak istemişlerdir. Albay, Türkistan delegasyonuna 20 bin ruble nakit vererek bunun için yaklaşık 4 milyon ruble para ayırabileceğini söylemiş ve şartlar yerine getirildikçe ödeme yapacağını ifade etmiştir³⁹⁹. Bununla birlikte Albay Pike, 6 seçkin subayının emrinde 200 kişilik bir askeri birliği oradaki konsolosluğu korumak maksadıyla Meşhed'e göndereceğini de bildirmiştir⁴⁰⁰.

Kafkasya ve Türkistan tarihçisi Alman Bihl, Albay Pike'nin gelen Türkistan heyeti ile Aşkabat'taki Bolşevik idaresinin devrilmesi konusunda da görüşme yaptığını ifade etmektedir. Eylül ayında da yukarıda adı geçen Binbaşı Frederick Marschman Bailey İngiliz temsilcisi olarak, niyetlerinin Rusların işlerine karışmak olmadığını bildirmek için Sovyet yetkilileriyle görüşmek üzere Taşkent'e gönderilmiş ve oradan da Türkistan'a geçmiştir⁴⁰¹. Almanya şansölyesi Graf von Hertling'in 7 Temmuz 1918 tarihinde aldığı bir raporda da Hindistan'dan Buhara'ya bir İngiliz temsilcisinin geldiği ve söz konusu temsilcinin Türkistan'a (Buhara'ya - Hive'ye) ve Afganistan'a, sayıca burada bulunan birçoğu Müslüman olan Hintliler sayesinde etki edebileceği ifade edilmiştir⁴⁰².

Bolşevik karşıtı bir komiser, Mahmudabat'taki İngiliz temsilciliğine kendisinin Horasan'daki İngiliz elçiliği ile partisi adına görüşmeler yapmak üzere görevlendirildiğini söyleyerek, bütün Hazar bölgesinin Anti Bolşevik Rusların ve birlikte hareket ettikleri Türkmenlerin elinde olduğunu ifade etmiştir. Ancak, Astrahan ve Hazar gölü çevrelerinde bulunan cephelerde Bolşeviklerin tehdit oluşturduklarını bildirerek, Funtikov yönetiminin buralarda ve Kızılsu'nun savunmasında İngilizlerden yardım istediğini belirtmiştir. Fakat Malleson'un düşüncesine göre, böylesine bir hareket kendileriyle Bolşevikleri karşı karşıya getirecektir. Malleson, bu durumun İngiliz menfaatlerine zararlı olup olamayacağını kestirememiştir. Kendi ifadesiyle, “*yanlış ata oynamaktan*” korkmuştur, çünkü Türkistan'da halâ radikal solcu guruplar yenilgiye uğratılamamıştı. Ayrıca İngilizler tarafından bu durumun Almanların işine yarayabileceği hesaplanıyor ve Asya'daki

³⁹⁹ Bkz. Zürrer, a.g.m., s.344-348.

⁴⁰⁰ FO 3266, 20 Mayıs 1918, Pike; nakleden: Zürrer, a.g.m., s.349.

⁴⁰¹ Bihl, a.g.m., s. 441; Zürrer, a.g.m., s.349.

⁴⁰² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lucius'tan Hertling'e gelen Rapor, 07.07.1918.

İngiliz menfaatlerinin büyük zarar görebileceği düşünülüyordu. Diğer taraftan General Malleson, Sovyet güçlerinin bu mücadeleye karşı çok fazla dayanamayacakları kanaatindeydi ve olayları İngilizlerin leğine çevirmek istiyordu. Bundan dolayı Kızılısu'nun kıyı şeridini tutmak suretiyle, gerektiği zaman orada bulunan demiryolu hatlarını, köprüleri, hat üzerinde bulunan su tanklarını ve yakıt depolarını tahrip etmeyi düşünüyor⁴⁰³, fakat bu olaylardan dolayı İngilizlerin burada dostluk kuramayacaklarını da hesaba katıyordu⁴⁰⁴.

1918 Temmuz başında Jandarma eski generali Dzunkowskij, Meşhed'deki İngiliz temsilcisiyle görüşerek Türkistan'da 3 hafta içerisinde harekete geçecek yeni bir ayaklanma için hazırlık yapıldığını bildirmiş ve İngilizlerden destek sözü almıştır. General, 4 milyon ruble nakit para ile birlikte kendilerine yardım etmek üzere 200-400 kişilik bir İngiliz askeri birliğin Rus sınırına göndermelerini istemiştir. Zaten İngilizler, Türkistan'a kendi subaylarını göndermek için her fırsatı değerlendirmek istemekteydiler. Bundan dolayı generale, 2 milyon ruble yardım yapılabilineceği ve 200 kişilik bir askeri gücün Meşhed'den kuzeye gönderilebileceği bildirilmiştir. İngiltere dışişlerinden gelen talimata göre, kendilerine bağlı olan güçler toplanmalı ve orada gereken organizasyonlar yapılmalıdır. Ne var ki, henüz daha İngilizler faaliyete geçmeden, demiryolları açısından stratejik bir nokta olan Kızıl-Arvat Sosyalist devrimciler tarafından işgal edilmiş ve orada bulunan Bolşevik askerleri komutanlarıyla birlikte öldürülmüştü. Aynı anda Aşkabat'taki Sosyalistler de Fedor E. Funtikov önderliğinde Bolşevik devrim komitesine karşı ayaklanarak şehirdeki Kızıl Muhafız Alayı'nı şehir dışına sürmüşlerdi. Hemen ertesi günü de Krasknovodsk demiryolu hattının Merv'e kadar olan kısmı devrimcilerin eline geçmişti. Bütün bu gelişmeler karşısında İngilizlerin fazla bir şey yapamadıkları görülmektedir. Olaylar o kadar hızlı gelişmiştir ki, bu karışıklıklardan dolayı orada bulunan temsilcilerini geri çekmek istedilerse de, bunun için bile yeterince vakitleri olmamıştır⁴⁰⁵.

Sosyalistler, Taşkent'teki Bolşevik Hükümeti temsilcisi Fedor Ivanovic Kolesov'a şehri boşaltma konusunda ultimatoma vermişlerdir. Bolşevik Hükümeti,

⁴⁰³ Zürrer, a.g.m., s.355.

⁴⁰⁴ FO 3263, 1 Ağustos 1918'den nakleden: Zürrer, a.g.m., s.355.

⁴⁰⁵ FO 3304, 6, 7 ve 8 Temmuz 1918'den nakleden: Zürrer, a.g.m., s.353.

asilerle pazarlık yapmak üzere Çalışma Bakanı Poltorackij'i gönderdiyse de, Bakan Merv'e geldiği vakit orada tutuklanmış ve öldürülmüştür⁴⁰⁶. İngilizlerin de hayretler içerisinde takip ettikleri hızlı gelişen bütün bu olayların şöyle bir sonuç doğurduğu görülmektedir. Delhi'deki İngiliz yönetimi, Sosyalistlere karşı olan güvensizliklerini dile getirirken, eski yönetime karşı da eğilimli olduklarını vurgulamakla birlikte, Londra'ya yazılan bir telgrafta, bundan sonra Türkistan'da sadece Türkistan Birliği'ni destekleyeceklerini, Malleson'un başka hiçbir organizasyonla bağlantıya geçmek istemediğini bildirmiştir⁴⁰⁷.

Temmuz'da, İngiliz Savaş Bürosu'ndan (War Office) Hindistan'daki İngiliz Orduları Genel Komutanı'na, ordularını Rus sınırına doğru harekete geçirmesi ve Türkistan içlerine kadar girmeleri talimatı verilmiştir. İngilizler bu emir ile kendilerine göre, özellikle Bakü'ye ve Türkistan'a doğru gerçekleşmesi muhtemel olan bir Alman-Türk birliği harekâtına karşı tedbir almak ve müdahale etmek istemişlerdir⁴⁰⁸.

8 Ağustos 1918 tarihinde Anti Bolşevik Ruslar ve Türkmenler, Kızıl Ordu'nun Cardzuj'a girmesiyle ağır bir yenilgiye uğratılmış ve Bayram-Ali bölgesine doğru geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Funtikov, bu yenilgiden İngilizleri sorumlu tutmuştur. Çünkü acil ihtiyaç duydukları İngiliz desteği gelmemiştir. Birkaç gün önce General Malleson, Aşkabat'tan Vladimir Dehov başkanlığında gelen bir heyetle görüşmüş ve bazı anlaşmalara varmışlardı. Dehov, savaş sonunda her hangi bir anlaşma yapılırsa burada İngilizlerin söz sahibi olamayacaklarını, ancak kendi yönetimlerinin İngilizlerin görüşlerine önem vererek onları dikkate alacağını bildirmişti. Malleson, ona mühimmatlarıyla birlikte 8 makinalı tüfek ve 1000 adet de normal tüfek gönderme sözü vermişti. Ayrıca Cardzuj cephesine Delhi'den uçak da gönderilecekti. Bununla birlikte İngiliz general, 10 tane seçkin Rus askerine Meşhed'de makinalı silahların yapımı, bakımı ve kullanımı konusunda eğitim verilebileceği sözünü de vermişti. İngiliz generali, bütün bu yapacaklarının karşılığında ise, Hazar Denizi'nden Kızılısu'ya kadar işleyen bütün gemilerin İngiltere'nin kontrolü altında olması şartını ileri sürmüştü. Heyet temsilcisi

⁴⁰⁶ Zürrer, a.g.m., s.354.

⁴⁰⁷ FO 3304, 23 Temmuz 1918'den nakleden: Zürrer, a.g.m., s. 354.

⁴⁰⁸ Zürrer, a.g.m., s.354

Dechov'un ise endişesi şuydu; finansal açıdan içerisinde bulundukları durum çok iyi değildi, böyle giderse Eylül ayında ordu mensuplarına, demiryolu çalışanlarına ve diğer memurlara maaşlarını ödeyemeyeceklerdi. Bundan dolayı heyet İngilizlerden 6 ay boyunca, bütün Türkistan'a hâkim olup kendi gelirlerini sağlayasıya kadar aylık 5 milyon ruble yardım istemişti. Malleson ise, kendilerini bu şekilde destekleyecek kadar ellerinde ruble olmadığını, fakat kredi desteği ile Aşkabat'ta kendi banknotlarını basmaları gibi bir çözüm önerisinde bulunmuştu. Ancak, halâ bu finansal sorunlar üzerinde pazarlık yapılırken, şans eseri yanlarındaki 72 milyon rubleyi Taşkent'e götürmekle görevlendirilmiş 42 silahlı Bolşevik askeri Aşkabat yönetimi tarafından yakalandı. Buna rağmen Dechov, Malleson ile görüşmelerinde gerek duyulduğu takdirde İngilizlerden maddi destek isteyeceklerini bildirmiştir. Malleson, dostluklarının devam ettiği sürece maddi destek sağlayacaklarını, fakat bu desteğin nasıl olacağı hususunu daha sonra yapılacak anlaşmalarla belirleyeceklerini ifade etmiştir⁴⁰⁹. 8 Ağustos yenilgisinden birkaç gün önce İngilizler ile Anti Bolşevikler arasında böylesine bir anlaşma yapılmasına rağmen, General Malleson, 11 Ağustos'ta Londra'ya yazmış olduğu bir raporunda, bazı şüphelere kapıldığını ve hemen destek göndermek istemediğini bildirmiştir. Malleson, pratikte bütün bu savaşın yükünü taşıyan ve durumun çok karışık olduğu Türkmenler arasında düşman ajanların olabileceğini düşündüğünü, ayrıca oraya göndermeyi düşündüğü topçu birliğinin elinde sadece iki tane topun olduğunu ve bundan dolayı yardımı hemen göndermediğini raporunda yazmıştır⁴¹⁰.

Aşkabat'taki Anti Bolşeviklerin Bolşevik karşıtı faaliyetleri İngilizlerin işine gelmekteydi. Çünkü Bolşevikler her fırsatta özellikle Hindistan halkını İngilizlere karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu⁴¹¹. Bolşeviklerin bu tür faaliyetleri İngilizlerin Anti Bolşevikleri desteklemelerinde önemli rol oynamıştır. Açıkta bu desteğe rağmen 13 Ağustos günü Kızıl Ordu, 300 atlı ve 1600 piyade askerinden oluşan Anti Bolşevik birliklerini yenilgiye uğratarak onların Bayram-Ali'den geriye Merv'e doğru çekilmelerini sağlamıştır. Bu durum karşısında Kızıl-Arvat'ta 45 altı yaş demiryolu çalışanları bile silahlandırılarak cepheye gönderilmişlerdir. Türkmenler için Merv'in

⁴⁰⁹ Zürrer, a.g.m., s.356.

⁴¹⁰ FO 3263, 11 Ağustos 1918, nakleden: Zürrer, a.g.m., s.356.

⁴¹¹ Hayit, Basmacılar..., s.88.

önemi büyüktü, ancak son durum Merv'i de tehlikeye atabilirdi. General Malleson, yukarıda da ifade edildiği üzere hemen yardım etmek istemese de bir durum değerlendirmesi yapmış ve sonucun Türkmenler için iyi olmaması durumunda İngilizler için de iyi olmayacağı kanaatine varmıştır. Ayrıca Türkmenlerin orada zafer kazanması sonucunda Hazar Denizi bölgesiyle yeterince ilgilenemeyeceklerini, böylece o bölgeden uzak kalacaklarını, bundan dolayı İngilizlerin orada daha rahat hareket edeceklerini de hesaba katarak cepheye 500 disiplinli ve tam donanımlı İngiliz askeriyle birlikte 10 adet makinalı tüfek sevk etmiştir. Malleson'un kendi ifadesiyle, bu yardımıyla ayrıca bölge halkının İngilizlere olan güvenini de kazanmak istemiştir. Bunun sonucunda cephedeki durum Anti Bolşevikler lehine değişmiştir. İngiltere'nin gösterdiği bütün bu çabaların altında, Almanya'yı ve Türkiye'yi bölgeden uzak tutmak istemesi yatmaktadır. Bunun için 19 Ağustos tarihinde İngilizlerle Anti Bolşevikler arasında; Almanya'ya, Türkiye'ye ve Bolşeviklere karşı birlikte hareket etmek için bir protokol imzalanmıştır⁴¹².

Londra Savaş Bürosu (War Office) 14 Ağustos tarihinde öncelik olarak bazı yapılması gereken işleri tespit etmiş ve ilgili kişilere duyurmuştur. Buna göre, Hazar Denizi'ndeki gemi trafiğinin kontrolü sağlanmalıdır. Bakü ve Kızılısu işgal edilmelidir. Dunsterville'nin ve Malleson'un bu şartları derhal yerine getirmeleri istenmiştir. Bunun üzerine Dunsterville öncü birliklerle 4 Ağustos'ta ve İngiliz ordusu da 17 Ağustos 1918 tarihinde Bakü'ye girmişlerdir⁴¹³. Hazar Denizi'ndeki gemi trafiğinin kontrol edilmesiyle birlikte İngilizler, Türkistan'a ve Rusya'nın farklı bölgelerine etki etmenin daha kolay olacağını, ayrıca bu sayede Almanya'yı Merkez Asya'dan uzaklaştırabileceklerini düşünmüşlerdir⁴¹⁴.

İngiltere Hükümeti, tıpkı Trans Kafkasya'da olduğu gibi Türkistan'a doğru da bir askeri müdahalenin olması yönünde karar almıştır. Bakü'den Kızılısu'ya kadar olan bölgenin General Dunsterwille tarafından işgal edilmesi istenmiş, gerektiği takdirde General Malleson'un makinalı tüfek birliği ile destek sağlaması emri verilmiştir. Bu yardımdan ve limanın korunmasından dolayı Aşkabat yönetimi, Hazar Denizi kıyısındaki en önemli şehirlerini İngilizlere bırakmayı kabul etmiştir. Bununla

⁴¹² Bkz. Zürrer, a.g.m., s.357-358.

⁴¹³ Bihl, a.g.m., s.451.

⁴¹⁴ Noack, a.g.m., s.413.

birlikte maddi ve teknik destek vermeleri sonucunda iyi niyet göstergesi olarak Astrahan pamuk nakliyesini de İngilizlere bırakabilecekleri ifade edilmiştir. Doğuda ise her hangi bir desteğe ihtiyaç duyulmamıştır, çünkü orada Bolşevikleri aylarca oyalayabilecek, geneli Türkmen olan 30 bin kişilik bir silahlı güç bulunmaktaydı. Türkmenler hızlı bir zafer beklemiyorlardı, ancak kendi topraklarını bağımsızlığa kavuşturmak hayaliyle motivasyonları oldukça yüksekti ve bunun için çok hevesliydi. Ceyhun üzerindeki köprüyü de Kazak askerleri tutuyordu⁴¹⁵.

İngilizlerin yukarıda sözü edilen çabalarına rağmen, Bakü yönetimiyle iyi ilişkiler içerisinde olan Almanlar ve Türkler için Türkistan yolu yeniden açılmıştır⁴¹⁶. Almanlar bu tarihten sonra Türkistan'da İngilizlere karşı ciddi bir şekilde karşı koyma planları üzerinde durmaya başlamışlardır. Daha önceki tarihlerde Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Türkistan'da bir istihbarat merkezi kurması ve başına Türkistan konusunda uzman sayılan Mühendis Epp'i getirmesi, İngiliz faaliyetleri hakkında sağlıklı bilgiler almaları olanağını sağlamıştır. Berlin'de, Hazar bölgesinin İngilizlerden temizlenmesi, İngilizlerin kullandıkları demiryolu hatlarının tahrip edilmesi ve en önemlisi de orada bulunan halkın İngilizlere karşı kışkırtılması konuları konuşulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Alman bürokratlarında, Bolşeviklere karşı mücadele içerisinde olan grupların savaş bittiği ve kazandıkları takdirde elde ettikleri imkânları başkalarıyla paylaşmak istemeyecekleri görüşü hâkimdi. Bundan dolayı Türkmenlerin oradaki mücadelelerine karışmak istememekle birlikte, Türkistan coğrafyasının kendi ticari menfaatleri için önemli bir yer olduğu düşüncesindeydiler. Almanlar, ileriki zamanlarda Türkistan'ın farklı şehirlerine konsolosluklar atamak suretiyle faaliyetlerini genişleteceklerini hesap ediyorlardı⁴¹⁷.

Alman Genelkurmayı'ndan gelen bir talimatla, Transkafkasya'dan bir araya getirilen Alman birliklerinin Hazarın doğusuna geçmemeleri ve batı tarafında kalarak İngilizlere karşı hazır tutulmaları istenmiştir⁴¹⁸. Bunun farkında olan İngilizler,

⁴¹⁵ Zürrer, a.g.m., s.355.

⁴¹⁶ Bakü-Alman yaklaşması için bkz. Çolak, a.g.e; Kemal Özcan, Fatih Çolak, "1918 Yılında Kafkasya'da Bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la İlgili Hazırladığı Raporlar", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)**, 13-15 Ekim 1915 Gence, (Yay. Haz. Merve Uğur), Ankara 2017, ss.1315-1336.

⁴¹⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 31.08.1918.

⁴¹⁸ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay Berlin 05.09.1918.

özellikle Bakü'nün de Türklerin kontrolüne geçmesiyle bir askeri rapor çıkartmışlar ve bölgedeki askeri durumdan olunan mutsuzluğu dile getirmişlerdir. Raporda, düşmanlarının sürekli Kafkasya'da, Türkistan'da ve kuzeybatı İran'da ilerledikleri, şayet bu ilerlemenin bu şekilde gelecek yaza kadar devam etmesi durumunda düşman kuvvetlerinin Merkez İran ve Afganistan'a ulaşabilecekleri, böylece Hindistan sınırının tehlikeye girebileceği ve İngilizlerin Merkez Asya siyasetlerinin ağır darbe alacağı ifade edilmiştir⁴¹⁹.

Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından, Epp'in 18 Eylül tarihinde kendisine gönderilen talimatlar çerçevesinde hareket etmesi istenmiştir. Bu talimatlara göre;

- 1- Almanya'nın Türkistan ile bağlantı kurmasına kadar⁴²⁰ hiçbir şekilde İngilizlerle karşı karşıya gelinmeyecektir.
- 2- Etkili hareket edebilmek için hazırlıklar yapılacaktır.
- 3- Bu çerçevede bir istihbarat merkezi oluşturulacaktır.
- 4- Türkistan coğrafyasında bulunan Alman savaş esirleri organize edilecektir.
- 5- Yerli ahaliyle iyi ilişkiler kurulacak ve İngilizlere karşı propaganda yapılacaktır.
- 6- Büyük Rusya'nın şu sıralar tamamen dağılması arzulanmamaktadır.
- 7- Türklerin propagandaları Almanya aleyhine olmadığı müddetçe engellenmeyecek, fakat açıktan destek de sağlanmayacaktır⁴²¹.

1918 sonbaharında İngilizler açısından önemli sorunlardan birisi Malleson'un Aşkabat yönetimine söz verdiği, aylık 10 milyon rublelik yardım olmuştur. Söz konusu bu yardıma Hindistan'daki İngiliz yönetimi müsteşarı Montagu karşı çıkmıştır. Diğer taraftan Malleson'un yardım sözü İngiliz maliyesine sorulmadan

⁴¹⁹ Frederick Stanwood, War, Revolution and British Imperialism in Central Asia, London 1983, s.177'den nakleden: Mark, Krieg an..., s.168.

⁴²⁰ Almanya, oradaki faaliyetlerini hızlandırmak ve temsilcilikler açmak maksadıyla 29 Ağustos 1918 tarihinde Türkistan ve Afganistan'a konsololar gönderme kararı almıştır. 5 Eylül 1918 tarihinde Türkistan'ın durumunu görüşmek için Binbaşı Brinckmann, Binbaşı von Harbau, Binbaşı Windscheid, Yüzbaşı von Hülsen ve Teğmen Schlubach toplanmışlardır. Toplantıda, dışişlerinin konsolos gönderme kararları da görüşülmüştür. Bu bağlamda İngilizlerin, Kızılısu'ya ve devamında Aşkabat'a kadar olan demiryoluna hâkim olmaları nedeniyle konsoloslukların yerlerine ulaşmalarının sorun olacağı üzerinde durulmuştur. Konsolosların Astrahan'dan Nikola'ya kadar (Kızılısu'nun 550 km kuzeydoğusundan geçerek) oradan da yaklaşık 700 km'lik deve kervan yoluyla Hive'ye varabilecekleri hesaplanmıştır. (Bkz. PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Türkistan'ın Durumunun Görüşüldüğü Gizli Toplantı Tutanağı, Berlin 05.09.1918.)

⁴²¹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 18.09.1918.

verildiği için de eleştirilmiştir. İktisat uzmanı Keynes, Aşkabat'a para pompalanmasının kesinlikle uygun olmayacağını, İngiliz Hükümeti'nin böyle bir zorunluluğunun bulunmadığını ifade etmiştir. Lakin İngiliz Dışişleri Ofisi'nin Doğu Komitesi temsilcisi Robert Cecil, Aşkabat üzerinden Hazar Denizi'ne inmeleri muhtemel olan Bolşeviklerin, orada engellenmesi için Aşkabat Hükümeti'nin desteklenmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Bununla birlikte İngiliz Savaş Bakanlığı da Azerbaycan'da İttifak güçlerinin galip gelmesi sonucunda burada büyük bir Alman-Türk etkisinin görülebileceği üzerinde durmuş, en azından Hazarın doğusunun İngiliz yanlısı olmasına olumlu bakmıştır. Curzon da böyle bir Alman-Türk etkisinin olması durumunda Almanların eline geçmesi muhtemel olan pamuk stoklarından İngilizlerin faydalanmasının çok zor olacağını hatırlatmıştır. İngilizlere göre, her şeye rağmen Türkistan Alman-Türk etkisinden kurtarılmalıdır. Malleeson'un düşüncesi ise, Bolşeviklerin bozduğu düzeni Türkistan'a getiresiye kadar askeri müdahale göz önünde tutulmalıdır. Malleeson, bu konuya ve yardım hususuna bir açıklık getirmek üzere Aşkabat yönetimiyle yeniden görüşmeye karar vermiş, onlara farklı birçok alternatif sunmak üzere harekete geçmiştir.

1- İngiltere, İran'dan ruble satın alabilirdi. Fakat İran ve Rusya'daki kur farkından dolayı İngilizler bu teklife çok sıcak bakmamışlardır.

2- İngiltere, Aşkabat yönetimine yarım milyon paunt değerinde kredi açabilir ve Aşkabat yönetiminin müsaadesi ile 60 milyonluk ruble basabilirdi.

3- Yapılacak yardım karşılığında Hazar demiryolu hattı İngilizlere teminat olarak bırakılabilirdi.

4- Elinde olan ve kullanmadığı petrol yataklarını İngilizlerin de içerisinde olacağı bir konsorsiyuma devretmesi karşılığında Aşkabat yönetimine, İngiltere tarafından istenilen para verilebilirdi.

5- Ya da bütün bu teklifleri bir tarafa bırakarak, bu yıl elde edilecek pamuk hasadının tamamını İngiltere'ye vermeleri karşılığında, Aşkabat yönetimine maddi destek sağlanabilirdi.

General Malleeson'un bu konuda bazı tereddütleri vardı ve bu tereddütlerini 12 Ekim 1918 tarihinde Hindistan'daki İngiliz yönetimine bildirmiştir. Malleeson'a göre, söz konusu yardımın yapılmaması durumunda verilen bir sözden cayılmış

olunacak ve bu durum karşısında İngilizlere olan güven sarsılacaktı. Bu durumun bölge yöneticileri ve halkı tarafından İngiltere'ye karşı bir kinin beslenmesine sebep olacaktır. Böylece bölgede İngiliz menfaatleri yara alacaktır⁴²². Bununla birlikte yine aynı tarihte Malleson, İngiliz Dışişleri'ne göndermiş olduğu bir yazısında, yukarıda ifade ettiği endişesinin yanında Rus General Lazar Bicerachov'un Hazar bölgesini İngilizlerden temizlemek maksadıyla güçlü bir Rus ordusunu üzerlerine sevk edebileceğinden söz etmiştir⁴²³. Hindistan'daki İngiliz yönetimi tarafından ise, böyle bir endişenin yersiz olduğu savunulmuş, General Bicerachov'un da bir Bolşevik düşmanı olduğu ve bundan dolayı Kızılısu'yu ellerinde bulundurdıkları sürece İngilizlere her hangi bir zarar vermeyi göze alamayacağı, üstelik Rus Generalin de Kızıl Ordu'ya karşı Aşkabat yönetimine yardım sağlayabileceği ifade edilmiştir⁴²⁴.

Ekim 1918'den itibaren Türkmen çeteleri Bolşevik kuvvetlerine zararlar veremeye başlamıştı. Vur kaç taktiğiyle Bolşevik askerlerini öldürüyorlar ve başta mühimmat olmak üzere, gıda ve diğer askeri malzemelerine el koyuyorlardı. Demiryolu hattı boyunca ele geçirdikleri vagonların içini boşaltıp onları ateşe veriyorlardı. Demiryolu hattı, doğu yönünde tahrip edilmiş ve kesintiye uğramıştı. Bu durumu kendi leyine çevirmek isteyen Malleson, İngiliz kuvvetlerinin Ceyhan'a kadar uzanmalarını teklif etmiş, ancak Malleson'un bu teklifi Londra tarafından kabul görmemiştir. Aslında Curzon, oradaki Hükümetin ve Hindistan yolunun Bolşevik tehlikesine karşı savunulması, bundan dolayı da bölgede İngiliz askeri birliklerinin her daim hazır bekletilmesi gerektiği görüşünü savunmakla birlikte, İngilizlerin açık bir eylem teşebbüsünde bulunmalarını da istememiştir. Kısa zaman içerisinde İngilizlerden umdukları yardımları göremeyen Türkmenlerle İngilizlerin ilişkileri bozulmuştur. Aşkabat yönetimi finansal sıkıntılar çekmekteydi. Kışlık giysi ve yakıt hemen hemen yok denilecek kadar azdı, bunun üstüne ihtiyaçları karşılanması gereken çok sayıda göçmen de gelmişti. Ekmek fiyatları aşırı derecede pahalılaşmıştı. Türkmenler tarafından İngilizleri ve Rusları zora sokacak bir ayaklanma planları üzerine konuşuluyordu. Bütün bu olayların İngiltere çıkarlarına yapacağı olumsuz neticeler hesaplanmış ve sonuç olarak İngiliz Dışişleri tarafından

⁴²² Cabinet Papers, Band 34'ten nakleden: Zürrer, a.g.m., s.361-362.

⁴²³ FO 3858, 12 Ekim 1918'den nakleden: Zürrer, a.g.m., s.362.

⁴²⁴ FO 3304, 6 Kasım 1918'den nakleden: Zürrer, a.g.m., aynı yer.

Malleson'a, Bolşeviklere karşı Aşkabat yönetimine ve Türkmenlere yardım etme yetkisi verilmiştir. Bunun haberini alan Aşkabat yönetimi, İngilizlerden, gıda, giyecek, yakacak, göçmenlere yardım ve demiryolu hatlarının yapımıyla ilgili yılsonuna kadar 88 milyon ruble nakit talep etmiştir. Aşkabat yönetimi tarafından İngilizlere, Türkistan coğrafyasını tamamen ele geçirmelerinden sonra, ancak kendi ayakları üzerinde durabilecekleri, o zamana kadar yardıma ihtiyaçları olacağı belirtilmiştir. Bunun üzerine Mallseson tarafından İngiltere'nin menfaatleri göz önünde tutularak Aşkabat yönetimine küçük çapta bir yardım yapılmıştır. Bu arada Aşkabat yönetimi o kadar güçsüz duruma düşmüştü ki, hiçbir şekilde zorluk çıkartamamış ve şart ileri sürememiştir. Kasım ayında Hindistan'dan 500 bin rupel ve General Thomson da Bakü'den 2 milyon ruble nakit göndermiş ve bu para Malleson tarafından Aşkabat yönetimine verilmiştir. Aynı zamanda parayla birlikte belirli düzeyde askeri yardım yapılması da kararlaştırılmıştır. Yapılan bu yardımdan Aşkabat yönetiminin memnun olmadığı görülmekle birlikte, Bolşeviklere karşı mücadele etmelerinde etkili olmuştur. Zürrer; *"şayet bu yardım verilmeseydi Bolşevikler Aşkabat yönetimine hayat hakkı tanımazlardı!"* diyerek durumu göz önüne sermiştir⁴²⁵.

Londra yönetimi, Malleson'un Aşkabat'ta kalmasının uygun olacağı, böylece her hangi bir Bolşevik zaferinin Horasan'ı tehdit etmesini engellemesi gerektiği kararına varmıştır. Fakat Delhi yönetimi bu karara sıcak bakmamış, yapılan maddi desteği yeterli görmüş, Hindistan yolunun güvenliği için her hangi bir askeri yardımın yapılmasının uygun olmayacağını, İngiliz askerlerinin Rus topraklarında olmaması gerektiğini savunmuştur. Aynı şekilde Mantugu da İngiltere'nin Bolşeviklerle her hangi bir savaşının olmadığını beyan ettiğini hatırlatarak, İngiliz askerlerinin Rus topraklarında olmaması gerektiği görüşünü ileri sürmüştü, bundan dolayı Malleson'un en azından düşman savaş esirlerinin Rus topraklarından tamamen ayrılımlarına kadar birliklerini geri çekmesinin uygun olacağını beyan etmiştir⁴²⁶. Bütün bu düşüncelere rağmen İngiliz Savaş Ofisi, Türkistan'a Anti Bolşeviklere destek ve moral olmaları için Şubat 1919'da 5500 Kanadalı asker ve 1800 at

⁴²⁵Bkz. Zürrer, a.g.m., s.364-367.

⁴²⁶ Zürrer, aynı yer.

göndermeye karar vermiştir⁴²⁷. Türkistan'a maddi ve askeri yardım konusunda İngiliz kurumlarının kendi aralarında bir düşünce birliğinin olmadığı görülmektedir. Bütün bu çabalarının altında Türkistan halkına karşı bir sempati uyandırmak istemeleri, Türkistanlıların zafer kazanmaları sonucunda oradan elde edecekleri, başta pamuk olmak üzere yer altı ve yer üstü kaynaklardan İngiltere'nin azami derecede faydalanmak istemesi yatmaktadır.

Bakü'de bulunan petrol ve nafta yatakları İngilizlerin iştahlarını kabartmış ve buraya 50-60 bin kişilik bir orduyla girmişlerdir. Petersburg'da bulunan Alman Konsolosu Bartels tarafından 1 Mart 1919 tarihinde Alman Dışişleri'ne çekilen bir telgrafta, Bakü ve Batum arası petrol sevkiyatı ile Bakü demiryollarının İngiliz kontrolü altına girdiği ifade edilmiştir. Bütün Azerbaycan'a İngilizler hâkim olmuşlardır. Bununla birlikte Türkistan'da da Yahudi İngiliz birlikleri bulunmaktadır, ancak halk İngilizlere teveccüh göstermemektedir⁴²⁸. Fakat Bakü'de olduğu gibi Türkistan'ın yer altı ve yer üstü zenginliği de İngiltere'nin iştahını kabartmakta ve İngiltere buradan elde etmeyi düşündüğü menfaatlerini ne Bolşeviklerin ne de Almanların engellemelerini istememektedir. Özellikle Bolşeviklerin Astrahan'ı almaları sonucunda Hazar Denizi bölgesindeki hâkimiyetlerinin artmasıyla birlikte, Mart 1919'da İngiliz Hükümeti'nde yeniden Türkistan'a bir askeri birlik gönderme düşüncesi hâsıl olmuştur⁴²⁹. Bolşevik yönetiminin Rusya'yı tek başına yönetmek istemesi, 1918'in ortalarından itibaren Türkistan'da Bolşevizm karşıtlarıyla Bolşevizm taraftarları arasında kanlı çatışmalara sebep olmuştur⁴³⁰. İngilizlerin bu süreç içerisinde Bolşeviklerle mücadele eden Kolçakları⁴³¹ da destekledikleri görülmektedir. İngiltere Başbakanı Lloyd George bu dönemde her şeyden çok bir Alman Bolşevik anlaşmasından korkmuş ve bütün planlarını bunu engellemek üzerine kurmuştur. İngiltere ve Amerika'nın

⁴²⁷ Zürrer, a.g.m., s.366 (dipnot).

⁴²⁸ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Petersburg Alman Konsolosu Bartels'in Dışişlerine çektiği telgraf, Petersburg 01.03.1919.

⁴²⁹ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Stockholm Alman Konsolosu Lucius'tan Dışişlerine gönderilen rapor, Stockholm 15.03.1919.

⁴³⁰ Hayit, Basmacılar..., s.86.

⁴³¹ Amiral Aleksandr Vasilyeviç Kolçak; Japonya'dan Anti-Sovyet bir ordu kurmak üzere gelmiş, 11 Kasım 1918 tarihinde Omsk'da Rusya hükümet naipliğine seçilmiş, Sibirya'da hiç de azımsanmayacak bir güç toplamış olan eski bir Çarlık donanma komutanı. Oluşturulan bu orduya Bolşevik karşıtı "Beyaz Muhafızlar" ya da "Beyaz Rus Askerleri" denilmiştir. (Bkz. Hayit, aynı yer.)

buradaki işçi yığınlarını ürkütmemek için çok ihtiyatlı davrandıklarını söylemek mümkündür. Rusya'daki karşı devrime yardımlarını esirgemeyen İngiltere, Fransa'nın da desteğini almak suretiyle General Kolçak'a Fransız General Janin ve İngiliz General Nox komutasında bir askeri birlik göndermiştir. İngiltere ve Fransa'nın askeri desteğini alan General Kolçak, yaklaşık 300 bin kişilik bir ordu kurmaya muvaffak olmuştur⁴³². Dönemin Stockholm Alman Konsolosu Lucius'un verdiği bilgilere göre, İngiliz ve Fransızlar Kolçaklara sadece asker yardımı yapmamışlar ciddi bir silah desteği de sağlamışlardır⁴³³.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı bürokratları arasında, demokratik bir Rusya içerisinde oluşturulacak Türkistan Federasyonu, Hindistan için çarlık döneminde olduğundan daha iyi bir komşu olacağı düşüncesinde olanlar vardı⁴³⁴. Ancak, Alman Dışişleri de Hindistan için nasıl tehlike oluşturulabileceği üzerinde planlar yapıyor ve bu aşamada Türkistan'da bulunan Emirle bağlantıya geçmektense, Afganistan ile bağlantıya geçmeyi daha uygun görüyordu. Her şeyden önce İngiltere'nin güdümü altında bulunan Emir ile bağlantıya geçmenin Kabul yönetimiyle bağlantıya geçmekten daha zor olacağı düşünülmüştür. Alman Dışişleri bürokratları, her ne kadar hayalî de olsa, Afganistan'ın liderliğinde kurulacak olan bir Merkez Asya yönetiminin Hindistan için daha tehlikeli olabileceği üzerinde hem fikirdiler⁴³⁵. Bununla birlikte Haziran sonu itibarıyla Londra'daki İngiliz Savaş Ofisi artık Hindistan'ı pek de tehlike altında görmüyordu. Çünkü İngiliz Generali Georg M. W. Donough'a göre, Sartlar ve Türkmenler İngilizlerin gelmelerini beklemekteydiler, bundan dolayı da asıl tehlikeyi sürekli Alman etkisi altında olan ve ülkeyi Alman tesiri altında bırakmaya neredeyse razı olan Bolşevikler oluşturmaktaydı. İngilizleri bekleyen Türkmenler için aksi bir durum olması sonucunda Panislamizm Türkistan'da tehlikeli olacaktır, bundan dolayı da Türkistan'ın İngiliz etkisi altına girmesi zorunluluk teşkil etmektedir⁴³⁶.

⁴³² Bkz. Vladimir Potyemkin, S. Bakruşin, A. Efimov, E. Kosminski, İ. Mintz, A. Naroçnizki, A. Pankratova, V. Sergeyev, S. Skazin, V. Kvostov, N. Koltchanovski, E. Tarlé, **Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi**, C. III, (Çev. Atilla Tokatlı), Evrensel Yayınları, İstanbul 2009.

⁴³³ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Stockholm Alman Konsolosu Lucius'tan Dışişleri'ne gönderilen rapor, Stockholm 15.03.1919.

⁴³⁴ Zürrer, a.g.m., s.350-351.

⁴³⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Moskau 14.05.1918.

⁴³⁶ Zürrer, a.g.m., s.350.

26 Ağustos 1918 tarihinde Taşkent'te bulunan Hans Wohlbrück'ün, Dr. Stadtler'in de yardımıyla hazırladığı 14 sayfalık bir raporda, İngilizlerin Rusya'dan, Afganistan'dan ve İran'dan Türkistan'a ilk önceleri sadece kültür elçileri ve tüccar olarak geldikleri ifade edilmektedir. Ancak, buradaki faaliyetlerinin önemli olduğu belirtilirken, İngilizlerin bölgede çok parayla çalıştıkları, çok ticari ürün satın almak suretiyle, ciddi ticari ilişkiler kurdukları ve bölgede Almanlara karşı bir kara propaganda yürüttükleri bildirilmektedir. Bunda da kısmen başarılı olan İngilizler, bu başarılarını siyasi alana yansıtmak istemişlerdir. Raporunda bunlara değinen Wohlbrück, bununla birlikte Türkistan halkının, Almanlarla Türklerin birlikte savaşmalarından dolayı Almanya'yı büyük ortak olarak gördükleri ve Almanların düzeni sağlayacaklarına dair umutlarının olduğunun da unutulmaması gerektiğini ifade etmektedir⁴³⁷.

Alman Dışişleri de yukarıda anlatılan İngiliz politikalarına karşı boş durmak istememiş ve ilk olarak, bölge halkının İngilizlerin yaptıkları olumsuz propaganda faaliyetlerinden etkilenmemeleri için Bolşeviklere parasal yardımda bulunma kararı almıştır. Ancak, Almanlara göre, Bolşevizm'in yok olabileceği de hesaba katılmalı, diğer gruplarla da barışık olunmalı ve onlar için de çok para ayrılmalıdır⁴³⁸. Kühlmann, hazineden yukarıda sözü edilen harcamalar için 40 milyon marklık bir bütçenin ayrılması gerektiği hususunda başvuruda bulunmuş ve hazine de bu başvuruyu kabul ederek 40 milyon mark bütçe ayırdığını bildirmiştir⁴³⁹. Hemen birkaç gün sonra hazine sekreteri Roedern tarafından Kühlmann'a gönderilen bir yazıda, Ağustos ayı içerisinde ilk etapta toplam 9 milyon mark ödeme yapmış olacakları ifade edilmiştir⁴⁴⁰. Netice itibarıyla 1918 senesinin yazında Almanlar tarafından sadece Bolşeviklerin değil, aynı zamanda Bolşevik karşıtı grupların ve özellikle de monarşi yanlısı organizasyonların da parasal olarak desteklendikleri görülmektedir⁴⁴¹.

⁴³⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hans Wohlbrück'ün Türkistan raporu, Taşkent 26.08.1918.

⁴³⁸ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kühlmann'dan Alman Hazine Sekreteri Roedern'e, Berlin 08.06.1918.

⁴³⁹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Alman Hazine Sekreteri Roedern'den Kühlmann'a, Berlin 11.06.1918.

⁴⁴⁰ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Alman Hazine Sekreteri Roedern'den Kühlmann'a, Berlin 17.06.1918.

⁴⁴¹ Bihl, a.g.m., s.452. (Dipnot 62)

İngiltere'nin, Alman rekabeti çerçevesinde en çok üzerinde durduğu mesele, Türkistan'da bulun pamuk stokunun (İngiliz verilerine göre 7 milyon pud) Almanların eline geçmemesi için yapılan çalışmalar olmuştur. Özellikle 1918 senesinde İngiltere Dışişleri Ofisi ve Hindistan'daki İngiliz Koloni Yönetimi "*bu konuda ne yapılmalıdır*" sorusu üzerinde durmuşlar ve tartışmışlardır⁴⁴². Rus basınına göre, Türkistan'da bulunan pamuk stokunun oradan Moskova'ya ve daha sonra da Londra'ya nakledilmesi, Almanlar tarafından engellenmektedir. Fakat İngiliz diplomatların kendi ifadeleriyle, buradaki pamuk Almanya'ya değil, Rusya'daki fabrikalara nakledilmektedir. Bunun üzerine Londra harekete geçerek Buhara'dan 1500 ton pamuk almak istemiştir⁴⁴³. Alman Doğu İstihbarat Birimi'ne gelen istihbarat raporlarının birçoğunun pamukla ilgili olduğu görülmektedir. Türkistan pamuğunu ülkesine götürmek isteyen sadece İngiltere değildi, aynı zamanda Birleşik Amerika da bunun için çaba sarf etmiştir⁴⁴⁴. Türkistan'ın durumu hakkında Taşkent'ten Berlin'e gelen başka bir raporda da, İngilizlerin ve Amerikalıların bölgede üretilen pamuğun Almanların eline geçmemesi için çeşitli çalışmalar yaptıkları ve bunun için özel çaba sarf ettikleri bildirilmiştir⁴⁴⁵. Bu bilginin elde edildiği rapordan kısa bir süre sonra Rusya'daki Alman diplomatları tarafından Dışişleri'ne bir telgraf çekilmiş ve telgrafta, Amerika Birleşik Devletleri Samara Konsolosu Howard D. Hadley'in Orenburg'a geldiği ve Türkistan'da bulunan pamuk stoklarını satın almak ve daha sonraları için anlaşma yapmak istediği belirtilmiştir. Bununla birlikte telgrafta, Amerikan Konsolosunun pamuk nakliyesinde her hangi bir sorunun yaşanmayacağını, bu konudaki bütün sorumluluğun kendilerine ait olacağını ifade ettiği de bildirilmiştir⁴⁴⁶.

Almanya'nın, I. Dünya Savaşı'nda kaybeden tarafta yer almasıyla birlikte, Orta Avrupa'ya ve Türkistan'a dair olan planları fiilen sona ermiş görünüyordu. Buna karşın İngilizlerin ise Orta Avrupa'ya ve Menşevikler vasıtasıyla da Türkistan'a etki etmeye devam ettikleri görülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Kasım 1918'de Malleson, Menşeviklere parasal yardım yapmaya başlamıştır,

⁴⁴² Noack, a.g.m., s.418-419.

⁴⁴³ Bihl, a.g.m., s.441; Zürrer, a.g.m., s.348.

⁴⁴⁴ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, İsviçre-Bern 29.06.1918.

⁴⁴⁵ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, 32394 numaralı belgenin eki, Taşkent 21.06.1918.

⁴⁴⁶ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Moskova 02.07.1918.

ayrıca düzensiz Menşevik askeri birliklerine destek olmaları için 450 İngiliz-Hint askerini de onlara yardıma görevlendirmiştir. I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle ve devletlerarası antlaşmaların yapılmasıyla birlikte Londra, Türkistan'da bulunan görevlilerine artık açıktan orada her hangi bir faaliyet yapmamaları gerektiği talimatını vermiştir. Hatta Hindistan'daki İngiliz yönetimi, Malleson'dan birliklerini derhal geri çekmesini istemiştir. Bunun üzerine Ocak 1919 itibariyle General Malleson, Aşkabat'taki Menşeviklerle görüşmelerini kesmiştir. Ocak ayı sonunda bir tavsiye de İngiltere'nin İstanbul büyükelçisinden gelmiş, o da İngiliz birliklerinin artık oradan çekilmelerinin kendi menfaatleri için daha uygun olacağını belirtmiştir. 9 Mart tarihinde de Malleson, Aşkabat yönetimine bir hafta içerisinde askeri birliklerini buradan çekeceğini bildirmiş ve dediği gibi İngiliz askeri birlikleri Türkistan'dan çekilerek İran'a kaymışlardır. İngiltere bundan sonra İran'daki faaliyetlerini artırmak istemiştir⁴⁴⁷. İngilizlerin son birlikleri 2 Nisan tarihinde Hazar bölgesinden ayrılmışlardır. İngiltere bu süreç içerisinde Anti Bolşevik saflarında sadece Beyaz Muhafızları desteklemiştir. İngiltere'nin bütün bu desteğine rağmen Beyaz Muhafızlar, Kızıl Orduya yenilmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak Baymirza Hayit, bölgede Türkmenlerin çoğunlukta olduğunu, Türkmen halkının milli çıkarları uğruna topyekûn Bolşevizm'e karşı mücadele verdiğini, aynı zamanda hem nitelik hem de nicelik bakımından Beyaz Muhafızlardan daha güçlü olduklarını belirtmekte, buna rağmen İngiltere'nin onlara destek vermemesini stratejik bir hata olarak değerlendirmektedir. 1919 senesinden itibaren Anti Bolşevikler arasında Türkmenler, Beyaz Ruslardan ayrılmışlar ve özgürlük mücadelelerini 1934 senesine kadar kendi imkânlarıyla sürdürmüşlerdir⁴⁴⁸.

İngilizlerin bölgede takip ettikleri siyasetlerinin Almanları tereddüt içerisinde bıraktığı anlaşılmaktadır. Almanlar, İngiltere'nin Türkistan'dan bu kadar çabuk vazgeçebileceğinin gerçekçi olmadığını düşünmüşlerdir. Almanya, Türkistan'dan vazgeçmek istememiş, orada ne yapılması gerektiği konusunu gündeme taşımıştır. Alman siyasi çevrelerinde, 1919 yılı itibariyle Türkistan'da Alman yerleşiminin olması ya da orada olanları geriye çağırma hususunda bir ikilemin yaşandığı

⁴⁴⁷ Noack, a.g.m., s.425.

⁴⁴⁸ Hayit, Basmacılar..., s.89.

görülmektedir. Almanlar her şeyden önce bu konuya hızlı bir karar vermek istemişlerdir⁴⁴⁹.

15 Temmuz 1919 tarihinde Amsterdam'dan edinilen bir bilgide, Daily News'te çıkan bir habere göre, İngiliz Deniz Aşırı Ticaret Ofisi Başkanı A. Steel, İngiliz tüccarlarına bir konuşma yapmış ve onlara önümüzdeki 20 yıl boyunca ticaretin en hızlı gelişeceği yerin Türkistan, Ural'ın doğusu ve Rusya'nın güneyi olacağını söylemiştir. Steel, İngiliz tüccarların bu bölgeyle yakından ilgilenmeleri gerektiğini vurgulamış, orada tutunabilmeleri için İngiltere'nin yapabileceği her şeyi yapmaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Steel'in bu sözlerinden, İngiltere'nin ticari anlamda bölgeyle ne kadar alâkadar olduğu anlaşılmaktadır. Almanlar da tıpkı İngilizler gibi düşünmekte ve ileriki yıllarda Kafkasya'nın ve Türkistan'ın önemli bir ticaret merkezi olacağına inanmaktadırlar. Berlin yönetimi de aynı şekilde söz konusu bölgeye yapılacak yatırımları destekleyeceğini bildirmiştir. Almanların ifadeleriyle, aslında İngilizler eski düşmanları olan Rusların yeniden güçlenmelerini istememektedirler. İngilizler kadar Rusların kibirliliklerinden nefret eden ve Almanlar kadar Ruslara sempati besleyen başka bir millet yoktur⁴⁵⁰.

İngiltere açısından I. Dünya Savaşı sonrası Çanakkale Boğazı'nın, Batum-Bakü demiryolunun ve Kuzey İran'da Meşed ve Aşkabat'ın kendi kontrolünde olmasının etkisi büyük olacaktır. Ancak, Almanlar, İngiltere'nin bu ülkelerde silah zoruyla iş yaptıramayacağı kanaatinde olmakla birlikte, bunu bilen İngiltere'nin bölgede etkisiz küçük devletçikler kurmak ve bu devletleri zayıf kalmış Rusya'ya bağlamak isteyeceklerini düşünmüşlerdir. Böylece Rusya'nın gözünde, İngiltere'nin adeta kendisine o devletleri bahşettiği var sayılacaktır. Bunu yaparken birlikte hareket ettiği devletlere gerçek amacının ne olduğunu belli etmek istemeyecektir. Fakat Almanlar, İngiliz parasıyla hayatlarını devam ettiren söz konusu küçük ülkelerin, Rusya'nın toparlanıp ayağa kalkarak Türkistan ve Kafkasya'ya hâkim olmasıyla birlikte tutunamayacakları görüşünü savunmuşlardır. Ancak, yine de Almanlar tarafından, şayet İngiltere'nin bu siyaseti gerçekleşecek ve Türkistan'da küçük otonom ülkeler kurulacak olursa, buna göre bir programın geliştirildiği görülmektedir. Bu programa göre, bu ülkelerin iktisadi hayatında, insan gücüyle,

⁴⁴⁹ Meyerkort, a.g.r.

⁴⁵⁰ Meyerkort, a.g.r.

teknîğiyle, sanayisi ve sermayesiyle var olmak isteyen bir Almanya vardır. Almanya bu noktada Türkistan'ın hammaddesinden ve pazarından kendi payına düşeni almak için çaba sarf edecektir⁴⁵¹.

3.3.3. Almanya'nın Osmanlı ile Rekabeti

Almanya'nın Türkistan siyaseti, Osmanlı Devleti ile Almanya'yı da karşı karşıya getirmiştir. Türkistan için Alman-Osmanlı rekabetinin 1915 yılı ortalarından itibaren Tatarlar üzerinden başladığını söylemek doğru olacaktır. Almanlar, esir kampındaki⁴⁵² gözlemlerine dayanarak, Tatarların daha Alman yanlısı ve İslami gruplar içerisinde daha cesur savaşçılar oldukları kanaatine varmışlardır. Bundan dolayı diğer Müslüman milletlerden (Fas, Cezayir, Tunus, Hindistan vs.) daha çok Tatarları yanlarına çekebilmek amacıyla onların üzerine düşmüşlerdir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin de Tatarlara daha fazla önem verdiği görülmektedir. Wesendonk, esirlerle ilgili dışişlerine verdiği bilgide, Türklerin Suriye'de ve Mezopotamya'da Araplardan çektikleri sıkıntılardan dolayı, onlardan daha çok Tatarlarla ilgilendiklerini belirtmektedir⁴⁵³. Tatarlar üzerine olan bu rekabet 1918 senesine gelindiği zaman biraz daha belirginleşmiştir. Bussche, Müslümanların bulunduğu esir kampına gelen Türklerle ilgili Savaş Bakanlığı'na göndermiş olduğu bir raporunda, kampa gelen Türk siyasetçi ve gazetecilerin, Türkistanlıların Osmanlıyla birlikte hareket etmeleri gerektiği, böylece Merkez Asya'da büyük bir Müslüman devleti kuracakları vaadini verdiklerini bildirmektedir. Bussche bu raporunda, böyle gitmesi halinde Almanların Türkistan planlarının zora gireceği ve bu konuda önlem alınması gerektiği uyarısında bulunmuştur⁴⁵⁴.

İlerleyen zamanda Talat Paşa, esir kampında bulunan Tatarları oradan getirterek Anadolu'ya yerleştirmek istemiştir. Anadolu'ya gelmeyi arzu eden Tatarlar üzerinde de başarı sağlanmış, birçoğu Anadolu'ya gelerek buraya yerleşmiştir.

⁴⁵¹ Meyerkort, a.g.r.

⁴⁵² Burada sözü edilen esir kampı Almanya'nın Zossen şehrinde bulunan esir kamplarıdır. Söz konusu bu kamplarda I. Dünya Savaşı'nda itilaf devletleri tarafında savaşıp da Almanların eline esir olarak düşen Müslümanlar tutsak olarak bulunmuşlardır. Çalışmamızın dördüncü bölümünde bu esir kampı üzerinde durulacaktır.

⁴⁵³ PA-AA, R 21251, Wesendonk'un savaş esirleriyle ilgili dışişlerine gönderdiği yazısı, Berlin 02.10.1915; Gerhard Höpp, **Muslime in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte In Wünsdorf und Zossen (1914 – 1924)**, Berlin 1997, s.79; Mark, Krieg an..., s.165-166.

⁴⁵⁴ PA-AA, R 11125, Bussche'nin Savaş Bakanlığı'na gönderdiği rapor, Berlin 05.08.1918.

Almanlar da onlar sayesinde Kazan'dan Buhara'ya kadar Alman propagandası yapmayı hedeflemişler, bu bağlamda ellerindeki fırsatı değerlendirmek istemişlerdir. Bunun için ilk etapta Zossen esir kampında bulunan Alman subayların ve Doğu İstihbarat Birimi çalışanlarının verdikleri 11 bin mark bağışla “Tatar Öğrencileri Destekleme Derneği” (Vereinigung zur Unterstützung russisch-tatarischer Studenten) kurulmuş ve başına da Zossen esir kampında bulunan Âlim İdris geçirilmiştir. Derneğin çalışmalarıyla hemen Almanya'ya gelip eğitim aldıktan sonra ülkelerine dönmek isteyen on Tatar öğrenciye burs verilmiştir. Almanların düşüncesine göre, kendilerine oldukça fazla ilgili gösterilen bu öğrenciler, Alman kültürü ve sanayisini Rusya'daki Müslümanlara anlatacaklar, bu sayede özellikle Türkistan'da Almanlara karşı bir güven oluşacak, böylece Türkistanlılar gözünde bir Alman hayranlığı meydana gelecektir. Sonuç itibariyle, gelecekte Türkistan'a girmek isteyen Almanlar, orada bir dirençle karşılaşmayacaklarını öngörmektedirler. Ancak, derneğin çok ciddi faaliyetlerinin olmadığı ve 1924 yılında tasfiye edildiği görülmektedir⁴⁵⁵.

Talat Paşa, Almanlarla Ruslar arasındaki antlaşmayı⁴⁵⁶ imzalamak üzere Berlin'e gittiğinde Alman Hükümeti'nden, Kafkasya'da ve Türkistan'da Müslüman devletlerin kurulmasının onayını istemiştir. Müslüman devletlerin kurulması neticesinde Türkiye aleyhine genişlemek isteyen devletlerin kalmayacağı, Almanya'nın da askeri olarak orada serbest hareket edebileceğini ifade eden Talat Paşa, ancak Osmanlı'nın bölgede yardıma ihtiyacı olduğu vakit Almanların kendilerine yardım etmeleri gerektiğini belirtmiştir. 4 Haziran tarihinde Türklerle, Almanlarla ve Kafkasya devletleriyle (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan) anlaşma yapıldıktan sonra Türkler, Türkistan'a yönelmişlerdir⁴⁵⁷. Talat Paşa, müttefik olan Almanlara kendilerinin Kafkasya'da kurulan bu devletleri Rusya'yla aralarında bir tampon devlet olarak gördüklerini, ancak 14 milyon Müslüman nüfuslu Türkistan'da bir İslam devleti kurarak, bu devlete Rusya'ya ve İngilizlere karşı verecekleri bağımsızlık mücadelesinde yardımcı olunması hususunda teminat istemiştir. Burada verilecek askeri mücadele için ise Almanlardan, subay, askeri personel ve silah talep

⁴⁵⁵ PA-AA, R 11127, Doğu İstihbarat Birimi'nden Müller'in Blücher'e gönderdiği yazı, 27.08.1918, nakleden: Mark, Krieg an..., s.166; ayrıca bkz. Höpp, a.g.e., s.143-144.

⁴⁵⁶ Anlaşma maddeleri için bkz. Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Die deutsch-russischen Zusatzverträge, 07.09.1918. (Bkz. Ek. 26.)

⁴⁵⁷ Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Teil 2, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1992, s.75. (Kısaltma: Bihl, a.g.e., C. II,...)

etmiştir⁴⁵⁸. Buna cevap olarak Rosenberg, Türkiye'nin Almanya'nın sırtından ve Almanya'ya sormadan Türkistan'a istediği kadar silah yardımı yapabileceğini belirtmiştir⁴⁵⁹. Lakin Nadolny, General von Lossow'a yazmış olduğu talimat yazısında, Türkistan'da bağımsız bir İslam devletinin kurulmasının kendilerine bir yarar sağlamayacağını, Türklerle birlikte hareket etmek suretiyle İngiltere'ye karşı propaganda yapmanın ve oradaki yerli halkta bir devlet fikri uyandırmanın bölgede kargaşaya sebep olacağını bildirmiştir ve temkinli olunmasını istemiştir. Nadolny'nin fikri, Panturanizm, Panislamizm ve Pangermanizmden vazgeçilmesi yönündedir. Çünkü bu fikirler Almanya'ya sürekli zarar vermiş, hep şanssızlık getirmiş ve Almanya'nın doğu politikasının çok yıpranmasına sebep olmuştur⁴⁶⁰.

Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle birlikte, Kafkasya'da ve Türkistan'da Rus hâkimiyeti geçici olarak sona ermiştir. Savaşta aynı saflarda yer alan iki müttefik devlet Almanya ve Osmanlı'nın Kafkasya'da ve Türkistan'da farklı planları bulunmaktaydı. Kafkasya'da ve Türkistan'da her iki ülkenin de çıkarlarının çatışması neticesinde Türk-Alman birlikteliği zora girmiş, bölge hâkimiyetini ele geçirme konusunda Almanlarla Türkler arasında amansız bir rekabet başlamıştır. Özellikle Enver Paşa ve ekibinin Pantürkizm hayalleri ile Almanların bölgede güçlü bir şekilde var olma istekleri, birbirleriyle bağdaşmayan iki ideal olarak ortaya çıkmıştır. Burada Alman emperyalizmin hayalleriyle, Enver Paşa'nın Kırım'a kadar Kafkasya'da ve Türkistan'da büyük bir Türk devleti kurmayı arzulaması, Alman emperyalistlerinin kendi hedeflerini tehlikede görmelerine sebep olmuştur. Bunun için Osmanlı tarafından atılan ilk adım, Almanya'da bulunan 30 bin kadar Tatar savaş esirinin akıbetini sorgulamak olmuştur. Bu durum Almanya'nın çok hoşuna gitmemiştir. Almanlar, Osmanlı Devleti'nin soydaşlarının akıbetini takip ederek, Türkistan'a propaganda yapıp, yerli ahaliye şirin görünmek istediğini düşünmüşler ve böyle bir şeyin gerçekleşmesini arzu etmemişlerdir. Ayrıca İngilizler de Almanların endişelerini sezmiş olacaklar ki, basın aracılığıyla Türklerin dikkatini Kafkasya'ya ve Türkistan'a çekmek istemişlerdir. Böylece Türklerin belki Arabistan'dan, Suriye'den ve Mezopotamya'dan vazgeçip, sadece Kafkasya'ya ve

⁴⁵⁸ Bkz. PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hintze'nin 07. 09. 1918 ve aynı dosya, Lossow'un 08.09.1918 tarihli raporları.

⁴⁵⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Rosenberg'in Türkistan raporu, Berlin 08.09.1918.

⁴⁶⁰ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Nadolny'den General von Lossow'a gönderilen yazı, Berlin 09.09.1918.

Türkistan'a yönelecekleri umulmuştur. Berlin ise Karadeniz, Kafkasya ve Hazar Denizi bölgelerini tamamen başkasına kaptırmanın sonucunda, oralardan hammadde elde edemeyeceğini ve çok zarara gireceğini hesap etmiştir. Almanlar yine de bölgedeki Tatarların, Kafkas ve Türkistan halklarının böyle bir şeye razı olmamaları sonucunda, fikir ayrılığına düşmelerini ve Türkiye'nin böyle bir girişimini kabul etmeyeceklerini ümit etmişlerdir. Aksi halde Almanya bütün Kafkasya ve Türkistan'dan vazgeçmek zorunda kalacak ve bunlarla bağlantılı olarak Hindistan'a istediği gibi etki edemeyecektir⁴⁶¹.

Yukarıda anlatılanlara rağmen, Alman tarafında Kafkasya ve Türkistan siyaseti konusunda bir birlikteliğin olmadığı görülmektedir. İçlerinde Ludendorf, Bussche, Nadolny ve Wesendonk gibi önemli düzeyde asker, siyasetçi ve bürokratın bulunduğu bir grup, Kafkasya'da bir Alman hâkimiyeti kurarak, burada reformlar yapmayı öngörmüştür. Bununla birlikte içlerinde yine Müsteşar Kühlmann ve İstanbul Büyükelçisi Kont Bernstorff gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğu başka bir grup da Kafkasya'da ve Türkistan'da hâkimiyeti müttefikleri olan Türklere bırakmanın Alman çıkarları açısından daha uygun olacağı görüşünü savunmuşlardır⁴⁶².

İçlerinden farklı sesler çıksa da Almanlar genel itibarıyla, Türklerin özellikle Batum, Bakü ve Transkafkasya'da ciddi bir güç haline gelmelerini, dolayısıyla buradaki petrol yataklarıyla birlikte maden yataklarını, Türkistan'a ve İran'a giden yolları kontrolleri altında tutmalarını kendi çıkarları doğrultusunda istememişlerdir⁴⁶³. Hatta Bussche bir yazısında, bu bölgeyi Türkiye'ye bırakmaktansa, burada bağımsız bir sistemin düşünülmesi gerektiğini ya da buranın Rusya'ya bırakılmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir⁴⁶⁴. O günlerde Almanya'nın İstanbul büyükelçisi de Türklerin hedefledikleri Kafkasya politikalarını, Almanların Merkez Asya'yla bağlantı kurmaları önünde büyük engel olarak görmüştür. Buna rağmen kendilerinin Merkez Asya'da ve Afganistan'da varlık gösterebilmeleri için Türklerle birlikte hareket etmek zorunda olduklarını da ifade etmiştir⁴⁶⁵. Alman Genelkurmayı'nın önemli generallerinden biri olan Erich

⁴⁶¹ Mark, Krieg an..., s.165.

⁴⁶² Bkz. Bihl, a.g.e., C. II, s.38, 41; Baumgart, Deutsche Ostpolitik..., s.174-175.

⁴⁶³ PA-AA, R 11125, Bussche'nin Bernstorff'a gönderdiği yazı, Berlin 18.04.1918.

⁴⁶⁴ PA-AA, R 11125, Bussche'nin Berckheim'a gönderdiği yazı, Berlin 26.04.1918.

⁴⁶⁵ PA-AA, R 21059, Hentig'den Dışişleri'ne, Pera 26.04.1918.

Ludendorff⁴⁶⁶ da Türk müttefiklerini Kafkasya'da ve Türkistan'da devre dışı bırakmanın kendi çıkarları açısından uygun olmayacağını belirtmiştir. Ludendorff, konuyla ilgili Alman Başbakanı'na göndermiş olduğu bir raporunda, Merkez Asya'da bulunan halklarla Türkiye halkının din ve milliyet birlikteliğinin olduğunu, Türkiye'yi devre dışı bırakarak Almanların burada çok fazla etkili olmalarının mümkün görünmediğini, hele hele Hindistan'da İngiltere'ye darbe indirmek amacıyla Hazar bölgesine ve Afganistan'a etki edemeyeceklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte Ludendorff'a göre, Avrupa ve Arap coğrafyasında savaş boyunca uğradıkları kayıplar, Türklerin de yardımıyla Kafkasya ve Türkistan'da telafi edilebilirdi⁴⁶⁷.

Afganistan uzmanı olan Oskar von Niedermayer⁴⁶⁸ Türkistan'la ilgili hazırlamış olduğu bir raporunda, Almanların Türklerle her hangi bir çatışma yaşayarak antipati uyandırma ve bir müttefiklerini kaybetme lüksüne sahip olmadıklarını ifade etmiştir. Almanya, Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na sokabilmek için İstanbul büyükelçisi Wangenheim'a sınırsız yetki vermişti ve o da

⁴⁶⁶ Tam ismi, Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff olan Alman subayı, 1894 yılında Alman Genelkurmayı'na teğmen olarak, 1905 yılında Berlin'de bulunan Merkez Genelkurmay İkinci Kısım, 1904-1913 arası Seferberlik Bölüm sorumluluğuna atanmıştır. 1911 yılında Albay, Nisan 1914 yılında da Tümgeneral rütbesine terfi etmiş ve Strasburg'daki 85. Piyade Tugayı Komutanı olarak görevlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başladığı sene Alman İkinci Ordu Kurmay Başkan Yardımcılığı görevine getirilmiştir. Savaşta, Almanlar açısından önemli olan Liège ve Tannenberg Muharebeleri zaferlerinin mimarlarından birisidir. Savaşın sonunda Almanların yenilgisinin ardından, ateşkes günü sahte sakal ve gözlük ile kendisini gizleyerek Kopenhag'a giden bir gemiyle Danimarka'dan İsveç'e kaçmayı başaran Ludendorff, 1919 senesinde Berlin'e geri dönmüştür. Hitlerin çağrısı üzerine Nazi Partisi'nden Milletvekili seçilerek meclise girmiştir. 1928 yılında siyaseti bırakan Ludendorff'u Hitler, 1935 yılında doğum gününde evinde ziyaret etmiştir. Hitler'in siyasete yeniden dönmesi neticesinde kendisine mareşal rütbesi vermeyi teklif ettiği, ancak Ludendorff'un bu teklife, "*mareşal yapılmaz, mareşal doğulur...*", diye cevap verdiği söylenir. Hitler, 20 Aralık 1937 tarihinde ölen Ludendorff'un cenazesine katılmıştır. General Ludendorff'un I. Dünya Savaşı yıllarında Alman savaş ve siyaseti üzerinde belirleyici etkisi olmuştur. (Daha geniş bilgi için bkz. Spencer Tucker (Ed.), Priscilla Roberts (Ed.), **World War I Encyclopedia**, Published ABC-CLIO, California 2005, s.716.)

⁴⁶⁷ PA-AA, R 21059, Ludendorff'tan Alman Başbakanı'na, Berlin 10.05.1918.

⁴⁶⁸ Oskar von Niedermayer, 1905'te subay adayı olarak 10. Bavyera Topçu Alayı'na katılmış ve burada teğmenliğe yükselmiştir. Ordudan ayrılarak doğa bilimi, coğrafya ve Farsça üzerine çalışmalar yapan Niedermayer, Hindistan ve Basra Körfezi'nde de tıp çalışmaları için bulunmuştur. I. Dünya Savaşı patlak vermeden kısa bir süre önce orduya geri dönen Niedermayer, 15 Aralık 1914'te Alman Genelkurmayı tarafından propaganda faaliyetleri için Afganistan'a gönderildiyse de Emir Habibullah üzerinde pek etkili olmamıştır. 1916 yılında çalışmalarına Osmanlı topraklarında devam etmiş ve Orta Doğu'daki Alman birlikleri kumanda ekibinde yer almıştır. Mart 1918'de de Almanya'ya geri dönen Niedermayer, Münih üniversitesinde coğrafya ve edebiyat çalışmaları yaparak doktor unvanı aldıysa da orduda yeniden görev almış, fakat Hitlerin isteği üzerine 1937 yılında profesör unvanıyla akademisyenliğe dönerek Berlin üniversitesinde Askeri doktrin dersleri vermeye başlamıştır. (Bkz. http://www.wikiwand.com/tr/Oskar_von_Niedermayer. Erişim tarihi: 10.05.2018.)

Almanya'nın savaştan galip çıkması halinde, Osmanlı'nın Rusya Müslümanlarıyla iyi ilişkiler geliştirebilmesi için doğu sınırını ona göre tanzim edeceklerini sadrazama vaat etmişti⁴⁶⁹. Bundan dolayı Niedermayer'e göre, Türkler Kafkasya ve Türkistan konusunda haksız da değillerdir. Ayrıca Türkler henüz daha Brest-Litovsk Antlaşması yapılmadan önce Alman tarafına Kafkasya ve Türkistan'la ilgili planlarını açıklayarak onlardan destek istemişlerdir. Almanlar, bu coğrafyaya hâkim olmanın Türklerin büyük hayalleri ve dış politikaları arasında olduğunu bilmektedirler. Ayrıca Türklerin bu hedeflerinin Alman çıkarlarına bir zararı olmayacaktır, aksine Almanlar Türklerin sayesinde buradan menfaat sağlayabileceklerdir. Türklerle müttefik olmaya devam edildiği ve fırsatlar doğru değerlendirildiği takdirde, zaten Almanlar dolaylı olarak Kafkasya'ya ve Türkistan'a egemen olacaklardır, çünkü onlara bu uğurda bir sorun çıkarmayacak olan Almanya'ya karşı Türkler, hiçbir zaman rekabet etmeyeceklerdir⁴⁷⁰. Alman siyasi çevrelerince oluşturulan bu fikirler neticesinde, Alman yönetimi Türkistan'dan daha iyi istihbarat toplayabilmek amacıyla çalışmaları yoğunlaştırmış ve Türkistan'da stratejik noktalarda istihbarat merkezleri kurmuştur⁴⁷¹.

Almanya ile Türkiye arasındaki Türkistan rekabetinin Kafkasya ve özelde de Azerbaycan ile ciddi boyutlara ulaştığını söylemek mümkündür⁴⁷². Bolşevik ihtilâliyle birlikte bütün Rusya topraklarında olduğu gibi Azerbaycan'da da bağımsızlık ümitleri artmış ve Azerbaycan aydınları tarafından bunun için gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Azerbaycan'da birçok Müslüman ve Milli şuralar kurulmuş, bunların faaliyetleriyle bütün Azerbaycan bir çatı altında toplanmaya çalışılmıştır. Şuraların ve Azerbaycan aydınlarının girişimleriyle 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Kurulan bu yeni cumhuriyetin başkenti, Bakü halâ işgal altında olması sebebiyle geçici olarak Gence şehri ilan edilmiştir. Yeni kurulan bu hükümetin ilk görevi Bakü'yü işgalci Bolşeviklerin elinden almak için planlar geliştirmek olmuştur. Hali hazırda kurulu ve düzenli bir

⁴⁶⁹ Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, (Çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s.141-142.

⁴⁷⁰ PA-AA, R 21059, Niedermayer'in hazırlamış olduğu Merkez Asya raporu, Berlin Mayıs 1918.

⁴⁷¹ Mark, Krieg an..., s.165.

⁴⁷² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Özcan, Çolak, a.g.m; Bihl, a.g.e., C. II, s.109-130; Baumgart, Deutsche Ostpolitik..., s.174-207.

ordusu olmayan Azerbaycan Hükümeti, Kızıl Ordu tehdidine karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve bu isteği karşılık görmüştür. İstanbul Hükümeti Enver Paşa'nın ağabeyi Nuri Paşa komutasında 10 bin kişilik bir Türk ordusunu Gence'ye göndermiştir. Bakü'yü kurtarmak için yapılan savaşta Osmanlı ordusu 30 Subay, bin er şehit vermiş ve Azerbaycan halkının da desteğiyle Bakü şehri 15 Eylül 1918 tarihinde Bolşeviklerden alınmıştır⁴⁷³. Böylece yalnız Azerbaycan'ın milli hareketlerinin merkezi olan değil, aynı zamanda Kafkasya'da bütün Müslümanların merkezi sayılan, sanayi ve petrol yatakları açısından önemli olan, milli Azerbaycan hayatının her türlü siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel hareketlerin merkezi müesseselerinin bulunduğu Bakü, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin eline geçmiştir⁴⁷⁴.

Türklerle birlikte Almanlar da Bakü'de askeri bir güç olarak bulunmak istemişlerdir. Bundan dolayı hiç vakit kaybetmek istemeyen, Kafkasya ve Türkistan bölgesinden sorumlu olan Kafkasya Alman kuvvetleri Komutanı General Kress⁴⁷⁵, Tiflis'te bulunan Alman heyetini temsilen Yarbay Freiherr von der Goltz'u⁴⁷⁶, Bakü'nün alınmasından sonra 26 Eylül 1918 tarihinde Azerbaycan Hükümetiyle ve Nuri Paşa'yla görüşmek üzere Bakü'ye göndermiştir. Kress, Alman Dışişleri'ne çekmiş olduğu 1 Ekim 1918 tarihli telgrafta, Goltz'un Bakü'ye Alman vatandaşlarını ve çıkarlarını korumak, Alman savaş tutuklularının ahvallerini kontrol etmek, Nuri Paşa ve Azerbaycan Hükümeti yetkilileriyle ekonomik, siyasi ve askeri sorunları görüşmek üzere gönderildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kress, orada bulunan Almanları

⁴⁷³ Mehmet Yılmaz, **Çağdaş Türk Dünyası Tarihi**, Konya 2007, s.53.

⁴⁷⁴ Mehmet Emin Resulzade, **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları**, (Yay. Haz. S. Şimşir, Turan) Yayıncılık, İstanbul 1997, s.15.

⁴⁷⁵ Tam ismi, Friedrich Siegmund Georg Freiherr Kress von Kressenstein olan General Kress, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu içerisinde bulunan Alman subaylardan birisidir. Otto Liman von Sanders'in askeri heyeti içerisinde yer almıştır. Filistin cephesinde savaşmış ve Birinci ve İkinci Kanal Harekâtını fiilen yönetmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Haziran 1918'de Almanya tarafından korunan Gürcistan'a küçük bir askeri birlik ile gönderilmiş ve Kafkasya'da bulunan Alman heyetinin başkanlığını yapmıştır. Kafkasya'da ve özellikle Bakü'de Alman menfaatlerini korumaya çalışmış, yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile petrol ürünleri karşılığında ticari anlaşmalar yapmıştır. General Kress hakkında daha geniş bilgi için bkz. David T. Zabeck (Ed.), **Germany at War-400 Years of Military History**, California 2014, s.716; Von Kress, **Son Haçlı Seferi-Kuma Gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008; Tucker ve Priscilla a.g.e., s.651-652. Ayrıca, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile ilgili çalışmaları için bkz. Özcan ve Çolak, a.g.m.

⁴⁷⁶ Yarbay Freiherr von der Goltz'u, Osmanlı ordusunda görev yapmış ve kendisine paşalık rütbesi verilmiş Colmar von der Goltz ile karıştırmamak gerekir. Bilindiği üzere Goltz Paşa, Nisan 1916 yılında I. Dünya Savaşı devam ederken Bağdat'ta vefat etmiştir.

korumak maksadıyla bölgeye bir tabur Alman askeri göndermek istediye de Abdulkerim Paşa⁴⁷⁷ buna karşı çıkmıştır. Bu durumu telgrafla Berlin'e bildiren Kress, Bakü'de Alman askeri birliğinin bulunması hususunda nihai kararı aslında Nuri Paşa'nın vereceğini, bununla birlikte onun da asker gönderme olayına sıcak bakmayacağını bildirmiş, bu durumun Denizcilik Dairesi'ne, Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na ve Amiral Hopmann'a bildirilmesini rica etmiştir⁴⁷⁸. Çünkü yanında yüz kadar Alman askeriyle Bakü'ye gelen Yarbay Goltz, geldikleri Nuri Paşa'ya bildirilmesine rağmen, 5 gün sınırda bekletilmiş ve yanına çok az adam almasına müsaade edilerek Bakü'ye girebilmiştir⁴⁷⁹.

Daha Bakü alınmadan Alman Dışişleri Doğu sorumlusu Rudolf Nadolny⁴⁸⁰ General von Lassov'la⁴⁸¹ yapmış olduğu bir yazışmasında, bağımsız bir Bakü yönetiminin içerisinde kendilerinin de bulunmaları gerektiğini, Türklerin askeri yönetimi Almanlara bırakmaları ve Almanların tavsiyelerini dinlemeleri halinde endişelenecek bir şeyin olmadığını ifade etmiştir⁴⁸². Ancak, olayların Nadolny'nin öngördüğü gibi gelişmediği ve Türklerin Bakü'nün alınmasında elde ettikleri başarıya Almanları ortak etme niyetinde olmadıkları görülmektedir. General Kress ile yazışmaları sürdüren, Genelkurmay'da görevli Freiherr von Lersner'in 25.10.1918 tarihinde Dışişleri'ne çekmiş olduğu bir telgrafta, Türkiye'nin Azerbaycan Hükümeti nezdinde çok etkili olduğunu ve bundan dolayı hükümetin orada bulunan Alman heyetiyle hiç bir ticari anlaşmaya yaklaşmadığı

⁴⁷⁷ Belgede adı geçen Abdulkerim Paşa'nın, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde 2. Kolordu Kumandanı olarak görev yapan Abdulkerim Paşa olduğu tahmin edilmektedir.

⁴⁷⁸ PA-AA, R11064, Russland No: 97a-No: 2, General Kress tarafından Berlin'e çekilen telgraf, Tiflis 01.10.1918.

⁴⁷⁹ PA-AA, R11064, Russland No: 97a-No: 2, Bückeburg'un Berlin Dışişleri'ne gönderdiği raporu, Berlin 24.10.1918.

⁴⁸⁰ Rudolf Nadolny, 1916 yılında İran'daki Alman çıkarlarını korumak için Alman Dışişleri tarafından İran'a gönderilmiş ve I. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle yeniden Dışişleri'ne çağrılarak doğu sorumlusu olarak görevine devam etmiştir. 1924-1933 yılları arasında Türkiye'de Büyükelçi olarak bulunan Nadolny, 1933 yılı Ağustos ayında Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır. Ancak, 8 ay sonra kendi isteği ile Moskova'daki görevini bırakmış ve Dışişleri'ndeki diplomatlık görevinden istifa etmiştir. (Nadolny hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erkan Dağlı, "*Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)*", *Atatürk Dergisi*, Sayı 1, C. V, Erzurum 2016, ss.93-118; Erkan Dağlı, *Atatürk Dönemi Alman Büyükelçileri 1923-1938*, Lap Lambert Academic Publishing, Beau Bassin 2017, s.39-97.)

⁴⁸¹ Otto von Lossow, 1915 yılından İstanbul Alman Askeri Ataşesi olarak atanmış, I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı topraklarında çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1923 yılı başında Türkiye'den ayrılmıştır.

⁴⁸² PA-AA, R11064, Russland No: 97a-No: 2, Nadolny'den General von Lossow'a gönderilen yazı, Berlin 09.09.1918.

vurgulanmaktadır. Azerbaycan Hükümeti'nin Nuri Paşa'nın ve Nuri Paşa'nın da Azerbaycan Hükümeti'nin arkasına sığınarak iş yaptıklarını belirten Lersner, Nuri Paşa'nın özellikle petrol ürünleriyle ilgili ticaret konusunda Almanlara karşı bir propaganda yürüttüğünü, Almanların askeri yardım yapma taleplerinin Nuri Paşa tarafından reddedildiğini ifade etmiştir. Lersner, Alman Hükümeti'nden Nuri Paşa'nın ve ekibinin yerine Alman yanlısı daha anlayışlı kimselerin gelmeleri ya da Alman Hükümeti'nin ona baskı yapması gerektiğini vurgulamıştır. Şayet bunun mümkün olmaması durumunda, Azerbaycan'dan ve dolayısıyla Kafkasya'nın büyük bir bölümünden Almanya'nın çok az ya da hiçbir menfaat sağlayamayacağını belirtmiştir⁴⁸³.

Bückeberg'un yukarıdaki verilen raporunun devamında da Lersner'i destekler mahiyette, Azerbaycan Hükümeti'nin tamamen Türklerin etkisi altında olduğu bildirilmiştir. Bundan dolayı da General Kress'in bu hükümetle anlaşmaktan başka alternatifinin olmadığı vurgulanmıştır. Almanlar, Türkleri buradan çıkartmanın ve kendilerinin buraya yerleşmelerinin zor olduğu görüşündeydiler. Her ne kadar Bakü, kendi müttefikleri olan Türklerin elinde bulunsa da bu olayı kendi menfaatleri doğrultusunda kullanamayacaklarını ifade ediyorlardı. Çünkü Türklerin Bakü-Kızılısu arasındaki yolun kendilerinin kullanımına vermeyeceklerini düşünüyorlar ve böylece Türkistan ile siyasi, askeri ve ticari bağlantı kurmakta zorlanacaklarını ön görüyorlardı. Almanlara göre, Türkler özellikle ticari olarak kendileri Türkistan'da var olmak isteyeceklerdir. Ayrıca Türkler, Türkistan'ın Rusya'dan kopması için de bazı çalışmalar yapacaklardır. Blücher, dışişlerine yazdığı bir yazısında; Almanya'nın, Rusya ile yaptığı antlaşmaya sadık kalarak Türklerin Türkistan'a girmelerini teşvik etmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu şekilde Türkistan'ın Almanya için sadece ticari menfaat sağlayabileceği bir bölge olacağı ve belki de ileri de Almanya'nın bölgeye sadece konsolosluklar göndermek suretiyle ilişkiler kurabileceğini belirtmiştir⁴⁸⁴. Pekin ve New York'ta Rus elçiliklerinde görev yapmış ve Türkistan seyahati gerçekleştirmiş olan Baron von Stryk isminde Baltık

⁴⁸³ PA-AA, R11064, Russland No: 97a-N0: 2, Genelkurmay'da görevli Lersner tarafından dışişlerine çekilen telgraf, Berlin 25.10.1918. (Lersner, belgede General Kress'ten bir telgraf aldığını ve telgrafta yazılanlar doğrultusunda bu bilgileri dışişlerine aktardığını belirtmektedir.)

⁴⁸⁴ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher 18. 09. 1918'den nakleden: Bihl, a.g.m., s. 457-458.

bölgesinden bir Alman, Blücher'den 2 ay önce, ticari ve siyasi olarak bu bölgeden faydalanabilmek için Türkistan'ın farklı şehirlerinde Alman konsolosluklarının açılmasının önemini vurgulamıştır. Başbakanlık müsteşarı Radowitz'e Türkistan'ın genel durumu hakkında gönderdiği bilgilendirici bir yazısında Stryk, Türkistan'da pamuğun, pirincin, yünün, petrolün ve mineral yataklarının bol miktarda bulunduğundan söz etmiş, burada konsolosların olması halinde Almanya'nın hem siyasi hem de ticari olarak Türkistan'da etkili olabileceğini ifade etmiştir⁴⁸⁵. Fakat Hülsen von Hauptman konsolos gönderme meselesinin pek mümkün olmadığını, daha önceki bir raporunda bildirmişti. Çünkü Kızılsu'dan Aşkabat'ta kadar olan demiryolu İngilizlerin denetimi altındadır, dolayısıyla konsolosların yolculuk yapmaları tehlikelidir. Ayrıca Hülsen'e göre, konsolosların bölgeye gitmeleri çok fazla bir şey değiştirmeyecektir. O, oradakilere silah yardımı yapmak suretiyle Alman yanlılarının harekete geçirilmesi ve Kızılsu'dan Aşkabat'ta olan demiryolu hattının mutlaka İngilizlerin elinden alınması gerektiğini düşünmektedir. Ancak, bu operasyon için Alman askerlerinin yetersiz kalacağını ve başarılı olabilmek için Osmanlıyla birlikte hareket edilmesi gerektiğini de vurgulayan Hülsen, İngiliz tarafında da Müslüman askerlerin olduğunun unutulmaması gerektiği hususunda uyarıda bulunmuştur⁴⁸⁶.

Eylül sonunda Alman Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın emriyle Nostiz isminde bir yüzbaşı, bölgenin askeri durumu hakkında bilgi toplamak amacıyla Tiflis'e gönderilmiştir. Nostiz'in düşüncesi, Türkistan'da çok hızlı bir şekilde bin kadar Alman savaş esirine ulaşılabileceği ve bunların silahlandırılmasıyla kısa zaman içerisinde Türkistan'da hazır bir askeri birliğin oluşturulmuş olacağı yönündeydi. Ayrıca Almanya çok fazla zorlanmadan Bakü'ye parçalara ayrılmış motorlu gemiler nakliye edebilir ve burada montaj edilmek suretiyle Hazar Denizi'nde İngilizlere karşı bu gemiler görev yapabilirdi. Nostiz'e göre, nasıl olursa olsun, ama Türkistan için acele bir şeyler yapılmalı ve hemen harekete geçilmelidir⁴⁸⁷. Fakat Alman Dışişleri'nin, Rusya ve Türkiye ile ilişkilerini tehlikeye düşüreceği düşüncesiyle

⁴⁸⁵ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Stryk'in Başbakanlık Müsteşarı Radowitz'e gönderdiği rapor, Riga 08.07.1918

⁴⁸⁶ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hülsen'in 5.9.1918 tarihinde Türkistan ile ilgili istişare kararı, Berlin 05.09.1917.

⁴⁸⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 20.09.1918.

hiçbir şekilde Türkistan'a bir askeri müdahaleye razı olmadığı görülmektedir. Yukarıda adı geçen Freiherr von Lersner'in Alman Kara Kuvvetlerinden edindiği bilgiler ışığında, genelkurmaydan Dışişleri'ne çektiği 24.09.1918 tarihli telgrafta, Almanya'nın kesinlikle Türkistan'da bir askeri müdahale istemediğini bildirmiştir⁴⁸⁸. Lersner, yukarıdaki telgraftan bir gün sonra Yüzbaşı Nostiz'in, Tiflis'e General Kress'e Türkistan'a hiçbir şekilde ordu gönderilmemesi gerektiğini bildirmek için gittiğini, kendilerinin de böyle bir niyetlerinin olmadığını ifade etmiştir⁴⁸⁹.

Alman Dışişleri Eylül ayında Talat Paşa ile bir anlaşma yapmış ve bu anlaşmayla Berlin, Turan yolunda Türkiye'ye destek olacağını beyan etmiştir. Böylece Türkiye için Türkistan'da bir Alman tehlikesinin kalmamış olduğu kabul edilmiştir⁴⁹⁰. Ancak, aradan çok fazla zaman geçmeden, Alman siyasi çevrelerinde yeniden Almanya'nın Türkistan'da faaliyetlerde bulunması ve orada mutlaka var olunması gerektiği konuşulur olmuştur⁴⁹¹. Sonuç itibarıyla 31 Ekim 1918 tarihinde Kafkasya'da bulunan Türk askerleri de geri çekilmek zorunda kalmıştır. Lakin Enver Paşa'nın Türkistan hayallerinin peşinden gittiği ve idealinden vazgeçmediği görülmektedir.

⁴⁸⁸ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 24.09.1918.

⁴⁸⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 25.09.1918.

⁴⁹⁰ Zürer, a.g.m., s.361.

⁴⁹¹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Müller'den Wesendok'a gönderilen yazı, Berlin 02.10.1918.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ALMAN İMPARATORLUĞU'NUN TÜRKİSTAN SİYASETİ

4.1. Alman İmparatorluğu'nun 1910-1914 Arası Türkistan Siyaseti

1900'lü yılların başlarında Almanların Rusya topraklarında pek istenilen bir millet olmadıkları bilinmektedir. Bu yargıyı yıkmak için Moskova'da bulunan Alman konsolosu Wilhelm Kohlhas, Almanya'nın Rusya topraklarında tutunabilmesi için Panslavizm ve Slav milliyetçiliği konusunda saldırgan söylemlerini yumuşatması gerektiği konusunda Alman Dışişleri'ni uyardığı görülmektedir⁴⁹². Kohlhaas, Alman Başbakanı'na gönderdiği başka bir yazısında da bu tavır ve söylemlerin Almanya'nın Rusya'yla olan ciddi anlamdaki ihracatını etkileyeceğini ifade etmiştir⁴⁹³. Rusların gözünde, Almanlar İngiltere'ye duydukları öfke, kin ve düşmanlığın aynısını Ruslara karşı da duymaktadırlar. Ancak, buna rağmen Berlin'in temel politikasında bir değişiklik olmamış ve Berlin, St. Petersburg'la ilişkileri hiç kesmemiştir. Aksine özellikle ticari olarak 1910 senesinden sonra Alman tüccarlar Rusya ile ve özelde de Türkistan ile daha çok ilgilenmeye başlamışlardır⁴⁹⁴.

Eylül 1910'da Rus Dışişleri Bakanlığı görevine Sergey D. Sasonow'un atanmasıyla Rusya-Almanya arasında eskiye göre daha iyi ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu gelişme neticesinde Kasım 1910'da Rus Çar'ı Alman İmparatoru'nu Potsdam'da ziyaret etmiş ve bu ziyaret esnasında Doğu sorunu, Balkan sorunu, İran ve Türkiye ile ilgili ciddi görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Sasonow, halefine göre daha ılımlı bir dış politika sergilemeye çalışmıştır. Almanya ile Rusya arasında en önemli görüşme ise demiryolları hakkında olmuştur. Almanya, Balkanlarda ve Anadolu'da olduğu gibi Rusya'da ve Türkistan'da demiryolu hatlarıyla ve bu hatların birbirleriyle bağlantı halinde olmasıyla çok ilgilenmiştir. Bu ilgiliyi fark eden Sasonow, bölgenin hâkimiyetini başka bir devletle paylaşmak istemedikleri için bir çıkış yapmış ve Almanya'yı bu isteğinden dolayı bir tehdit yoluyla vazgeçirmeye

⁴⁹² Bkz. PA-AA, R 10066, Moskova Konsolosu Wilhelm Kohlhaas'ın Alman Dışişleri'ne gönderdiği Rusya raporu, Moskova 15.03.1908.

⁴⁹³ PA-AA, R 10066, Moskova Konsolosu Wilhelm Kohlhaas'ın Almanya Başbakan'ı Bülow'a gönderdiği yazı, Moskova 08.12.1908.

⁴⁹⁴ Mark, Im Schatten..., s.340-341.

çalışmıştır. Sasonow, Alman Dışişleri'ne, şayet Almanya Rusya'daki demiryollarına, karayollarına ve telgraf hatlarına ilgi duymaz ve bu işleri yapan firmalarla işbirliği yapmazsa, Bağdat Demiryolu hattı inşasında Rus tarafın hiçbir engel çıkartmayacağı, hatta Almanlara destek olarak Bağdat Demiryolu hattıyla Tahrana ve oradan da Bakü'ye bağlanan Canikin hattına bağlantı kuracakları vaadinde bulunmuştur⁴⁹⁵. Bu bağlamda Almanya'yla Rusya arasında gelişen demiryolu hatları görüşmelerinden haberdar olan İngiltere'nin, söz konusu durum çok hoşuna gitmemiştir. Çünkü İngilizler, her hangi bir anlaşmazlıkta özellikle Müslümanların Hindistan'a kolay ulaşabilmelerini ve Hindistan'a kendilerinin haricinde kimsenin yakın olmalarını istememektedirler. Rus demiryollarının Hindistan sınırına kadar gelmesiyle, ileride Rusya'nın Hindistan'daki İngiliz kolonisini tehdit edeceği düşünülmüş, her hangi bir düşmanlığın ve savaşın zuhur etmesi halinde Almanya ile Rusya arasında görüşülen bu demiryolu hatlarının kendilerinin aleyhine olacağı İngiltere tarafından hesap edilmiştir⁴⁹⁶. Bununla birlikte kısa zaman sonra Kohlhaas'tan Alman Başbakan'ı Theobald von Bethman Hollweg'e gelen bir yazıda, Sasonow'un verdiği bu vaadine İngiltere'yle birlikte Moskova Borsası'nın da şiddetle muhalefet ettiği bilgisi yer almaktadır. Moskovalı tüccarlar, bunun sonucunda Türkistan ile birlikte İran'a hep Alman ve İngiliz ürünlerinin gireceğini ve böylece, bölge ticaretine Almanların ve İngilizlerin hâkim olacağını iddia ederek bu karara karşı çıkmışlardır⁴⁹⁷.

1910 itibariyle Alman-Rus ilişkilerindeki yumuşamayı fırsat bilen Alman Hükümeti, Türkistan'daki ekonomik faaliyetleri, Türkistan ziraatının durumunu, özellikle sulama sahalarını ve sistemlerini araştırmak maksadıyla bölgeye bir heyet göndermiştir. Alman araştırmacılarla birlikte oryantalistlerin bölge hakkındaki coğrafik, ekonomik ve istatistiksel çalışmaları, Alman tüccarların son zamanlarda dikkatlerini buraya vermelerinde etkili olmuştur. Oryantalistlerin bölge hakkındaki çalışmalarında Bağdat Demiryolu hattının önemi büyük olmuştur, ancak Merkez Asya coğrafyasının eski kültürlerine olan ilgilin artmasını da burada unutmamak gerekiyor. Bununla birlikte yukarıda değinilmiş olan, daha önceki yıllarda

⁴⁹⁵ Bkz. Schöllgen, a.g.e., s.321

⁴⁹⁶ Bkz. Canis, a.g.e., s.393-394; Schöllgen, a.g.e., s.326.

⁴⁹⁷ PA-AA, R 19105, Moskova Konsolosu Wilhelm Kohlhaas'ın Almanya Başbakan'ı von Bethman Hollweg'e gönderdiği yazı, Moskova 25.11.1910.

Türkistan'a, özellikle Taşkent'e ve Hokant'a gelerek burada yatırım yapan Alman tüccarların ve sanayisinin iyi durumda olması Alman işadamlarını bu bölgeye yönlendirmiş, böylece Türkistan ile olan Alman ticaret hacmi gelişme kaydetmiştir. Alman tüccarlar Türkistan'la olan ticaretlerinde sadece ithalat yapmamışlar, aynı zamanda ciddi manada ihracat da gerçekleştirmişlerdir. Ulaşımdan madencilığe, hayvancılıktan ziraata, neredeyse Almanların yatırım yapmadıkları alan yok gibidir. Ancak, Almanlarda, Anadolu'da yaptıkları demiryolu yatırımlarını bu bölgede yapamamanın üzüntüsünü yaşadıkları görülmektedir. Çünkü demiryolu demek, aynı zamanda bölgeye hâkim olmak demektir. Bölgedeki demiryolu konsorsiyumları genelde İngiliz-Fransız ortaklığındadır. Taşkent-Orenburg arasındaki demiryolu hattı da İngiliz ve Fransız sermayesiyle inşa edilmektedir. Ayrıca Fransızlar, Merv'in güneyinden Murgab vadisine kadar bir kanal inşaatı da başlatmışlardır. Alman Hükümeti'nin özellikle I. Dünya Savaşı'na kadar olan Türkistan siyasetine bakıldığı vakit, daha çok ticaret amacı güdüldüğü görülmektedir. Hükümet, her ne kadar demiryolu, sulama kanalları gibi büyük yatırımlar kaçırılmış olsa da, Alman yatırımcılara ara demiryolu bağlantıları, kara ulaşımı gibi küçük yatırımlar yapmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Ancak, Almanlar tarafından, buna rağmen özellikle madencilik alanında, Türkistan'ın yer altı kaynaklarını değerlendirmek hususunda kendilerinin İngiliz ve Fransızlardan daha önde olmalarını sevinçle karşılanmıştır. Günden güne Türkistan'da sayıları giderek artan Alman yerleşimciler, Alman Hükümeti tarafından adeta bir kahraman gibi görülmüştür⁴⁹⁸.

1910 senesinden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemle ilgili araştırmalarımızda yukarıda anlatılanlarla birlikte dikkatimizi çeken diğer önemli bir husus ise, Almanya'daki Türkistan ile ilgili resmi kurumların, özellikle Türkistan'a seyahat yapmak isteyen Alman vatandaşlarının sorunlarıyla yoğun bir şekilde ilgilendikleri olmuştur. Türkistan, muhteşem coğrafyasıyla, şehirlerdeki görkemli ve gösterişli mimarisiyle, özellikle XX. yüzyılın başından itibaren Avrupalı seyyahların, maceraperestlerin, araştırma hevesiyle yanıp tutuşan bilim insanlarının ve yukarıda da değindiğimiz gibi tüccarların en uğrak yerlerinden birisi olmuştur. Bonç-Bogdanovskij'in ifadesiyle, "*Türkistan kendine has özellikleriyle, orijinalliğiyle ve*

⁴⁹⁸ Bkz. Vossische Zeitung, Brief Aus Russisch Turkistan, Hokand 09.09.1910; Bkz. Ek. 13.

*yaşam tarzı olarak, örf-adet-geleneklerine bağlı halkıyla, Avrupa tarzındaki Rusya'dan çok farklı bir ülkedir.*⁴⁹⁹ Bu bağlamda Almanya'dan da Türkistan topraklarına hem gerçekten seyahat yapmak, çeşitli bilimsel araştırmalarda bulunmak ya da ticaret yapmak maksadıyla, hem de istihbarat faaliyetleri gerçekleştirmek amacıyla gelen birçok kimsenin olduğu, arşiv belgelerinde ve yazılı kaynaklarda görülmektedir⁵⁰⁰.

Yukarıda sayılan nedenlerle birlikte doğunun gizemi ve esrarengizliği, bireysel olarak seyahat yapmak isteyenlerin yanında turist guruplarını da Türkistan'a yöneltmiştir. Berlin'de bulunan "*Stangel*" isimindeki seyahat şirketi, bu yıllarda ilk kez Almanlara seyahat alternatiflerinin içerisinde Türkistan'ı da sunmuştur. Seyahat güzergâhını, hikâyeleriyle insanları büyüleyen Türkistan'ın tarihi şehirlerinin yanında Seyhan ve Ceyhan boyları oluşturmuştur. Ancak, Türkistan'a seyahat gerçekleştirecek olan Almanlar, başta Alman Savaş Bakanlığı'ndan izin ve daha sonra da Taşkent'te bulunan Genel Valilikten Türkistan vizesi almaları gerekiyordu. Vize olmaksızın Kızılısu'ya gelen seyyahlar, St. Petersburg'la telgraflaşarak bu şartı yerine getirmek zorunda kalıyorlardı⁵⁰¹. Ancak, buradan yapılan başvuruların da hemen kabul edilmediği görülmektedir. Örneğin, Semerkant'a gitmek isteyen bir Alman subayının Taşkent'te 14 gün bekletilmesinden ve Alman Büyükelçiliği'nin bütün uğraşlarına rağmen kısa zaman içerisinde vize alamadığından söz edilmektedir. Türkistan'a her ne amaçla olursa olsun seyahat yapmak isteyen Almanlar, Dışişleri Bakanlığı'ndan, Savaş Bakanlığı'ndan ve Genel Kurmaydan söz konusu mağduriyetin giderilmesi için bir çalışma yapmalarını istemişlerdir⁵⁰².

Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Rus-Japon Savaşı'na (1904-1905) kadar Almanlar Türkistan'a vizesiz seyahat yapabiliyorlar ya da gelen seyyahlar sınırda aldıkları basit bir evrakla burada uzun bir müddet kalabiliyorlardı. 1906 yılından sonra Türkistan Genel Valiliği'nin uygulamayı değiştirdiği ve zorlaştırdığı görülmektedir. Alman Dışişleri'nin bu yıllarda Türkistan'a gitmek isteyen

⁴⁹⁹ Mark, Im Schatten..., s.359.

⁵⁰⁰ Seyyahların çektiği ve bazı Türkistan fotoğrafları için bkz. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, dosya PA-AA, R 11070, Russland No: 97b; Ayrıca bkz. Ek. 6 ve 7.

⁵⁰¹ Mark, Im Schatten..., aynı yer.

⁵⁰² PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, St. Petersburg Alman Büyükelçiliği'nden Başbakan Bülow'a gönderilen 4074 sayılı yazılı, St. Petersburg 11.10.1906.

Almanların vize işlemleriyle ciddi ilgilendiği arşiv belgelerine yansımıştır. Türkistan'a ayak basan seyyahların pasaportları her kontrol noktasında tetkik edilmekte ve pasaportlarında mühür basılmamış sayfa neredeyse kalmamaktadır. Sık yapılan bu kontrollerin seyyahları bıktırdığı anlaşılmaktadır. Seyyahların verdikleri bilgilere göre, kontrol noktalarında ellerinden pasaportları alınıyor, Rus görevlileri onları buralarda keyfi saatlerce bekletiyorlar ve pasaportlarını geri vermiyorlardı. Hatta Alman Büyükelçiliği mensupları bile aynı muameleye tabi tutuluyorlardı. Bundan dolayı özellikle trenlere yetişme konusunda büyük mağduriyetlerin yaşandığı, insanların trenleri kaçırdıkları, biletlerinin yandığı ve bir sonraki treni beklemek zorunda kaldıkları seyyahlar tarafından Alman Dışişleri'ne gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır. Rus yetkililerle konuşma fırsatı bulup da mağduriyetlerini dile getiren seyyahlara verilen cevap ise, ellerinden bir şeyin gelmediği, yabancı pasaportla Türkistan'a seyahat yapmak isteyen her yolcunun St. Petersburg'a bildirilmesi emri aldıkları yönünde oluyordu. Bazen St. Petersburg'dan bir hafta sonra bile yolculuğa devam etme izninin geldiği vakalar da olmuştur. Bu tür durumlar Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılı olarak bildirilmiş ve Almanya'nın seyahatleri kolaylaştırma konusunda bir çalışma yapması istenmiştir⁵⁰³.

Özellikle Almanya'nın St. Petersburg Büyükelçiliği'nin Alman seyyahların evraklarıyla ilgilendiği ve onlara gerekli izinlerin alınması hususunda Rus makamlarla iletişime geçtiği görülmektedir. Büyükelçiliğin uzun uğraşları sonrasında bazı şartlara dayalı olarak seyahat izinleri alınabiliyordu. Bu şartlar içerisinde belirli bölgelere gidilmemesi ve yanlarında kendi güvenliklerini sağlamak maksadıyla olan basit silahlar hariç, silah bulundurulmaması gibi taahhütler isteniyordu. Büyükelçiliğin uğraşlarına rağmen bazı kimseler için seyahat izinlerinin hiç alınmadığı durumlar da olmuş ve bu vakalar Alman Başbakanlığı'na ve Dışişleri Bakanlığı'na büyükelçi tarafından rapor edilmiştir. Örneğin, Dr. Haase isminde bir Alman vatandaşı için bütün uğraşlara rağmen seyahat izni alınamamıştır⁵⁰⁴. Sınır kontrol noktalarından St. Petersburg'a seyyahların bildirilmesi ve oradan gelen

⁵⁰³ PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, Hans Hermann Graf von Schweinitz'in Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına gönderdiği yazı, Charlottenburg 19.02.1909.

⁵⁰⁴ PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, St. Petersburg Alman Büyükelçiliğinden Başbakan von Bethmann Hollweg'e gönderilen 3610 sayılı yazılı, St. Petersburg 19.08.1909.

cevaba göre seyahat edip edemeyeceklerine karar verilmesi, akla seyyahlarla ilgili Ruslar tarafından yapılan bir istihbarat araştırmasının yapıldığını getirmektedir. Bu araştırmaya göre seyahat izni verilmektedir. Kanaatimiz, Ruslar tarafından Türkistan'da istihbarat faaliyetleri içerisinde olması muhtemel kimselere iznin verilmediği yönündedir.

Yukarıda anlatılan sorunlara rağmen Almanlar Türkistan'a yapmak istedikleri seyahatlerden vazgeçmemişler, bilakis seyyah ve tüccar sayısı giderek artış göstermiştir. Alman gazeteleri bu konuda Türkistan seyahati yapmak isteyenleri uyarma ve onlara ön bilgi verme gereği duymuşlardır. Örneğin, Norddeutsche Allgemeine Zeitung'da yer alan 7 Temmuz 1912 tarihli makalede, seyyahların nelere dikkat etmeleri gerektiği ve geçerli vizeyi nasıl alabilecekleri, gitmeden önce vize için Almanya'dan başvurmaları durumunda orada mağduriyet yaşamayacakları gibi bilgiler yer almaktadır. Seyyahların yanlarında uzun namlulu silah bulundurmaları yasaktır. Yukarıda da ifade edildiği gibi makalede de kendi güvenlikleri için kısa namlulu silah bulundurabilecekleri, ancak bunun için de 2,5 ruble karşılığında ayrıca bir belge almaları gerektiği belirtilmektedir. Makalede seyyahlara en iyi şartlarda 4-5 hafta seyahat izninin verildiği ifade edilmektedir. Seyyahların özellikle Taşkent ve Aşkabat'taki diplomatik temsilcilerle görüşmelerinin çok faydalı olacağı, onların bazı zorlukları kolaylıkla aşabildikleri ve gerekli seyahat izinleri almakla beraber rehberlik hizmeti verdikleri de bildirilmektedir⁵⁰⁵. Arşiv belgelerinden ve yazılı kaynaklardan seyahat izinlerinin Alman Dışişleri'ni ve özellikle St. Petersburg'da bulunan Alman Büyükelçiliğini I. Dünya Savaşı'na kadar meşgul ettiği görülmektedir.

4.2. Alman İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı Yıllarında Türkistan Siyaseti

Osmanlı ordusu içerisinde başta Enver Paşa'nın olmak üzere, destekçileri olan Mehmet Talat ve Ahmet Cemal Paşalarda da Pantürkizm hayalini gerçekleştirmek maksadıyla Türkistan'a yayılma hayalleri bulunmaktaydı. Almanlarla görüşmelerinde Enver Paşa bu noktada kendilerinden yardım istemiştir.

⁵⁰⁵ Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Deutsches Reich-Reisen nach Russisch Zentralasien, 07.07.1912.

Almanlar, kendilerine büyük bir hayranlık besleyen Enver Paşa ve birçok subayın da yardımıyla İngilizleri, İran ve Hindistan'da durdurup mağlup edeceklerine, Enver Paşa da Almanların yardımıyla Rusları, Kafkasya ve Türkistan'da mağlup etmek suretiyle Pantürkizm hayaline kavuşabileceğini umut etmiştir. Böylece savaşın başlamasıyla birlikte Berlin'in ve Enver Paşa'nın ilk programlarından birisi, ortaklaşa Alman ve Osmanlı askerlerinden oluşan bir orduyu Afganistan üzerine göndermek olmuştur⁵⁰⁶. Bu hareket tam manasıyla bir ordu harekâtı olmasa da tarih kitaplarında yerini "*Afganistan'a giden Türk-Alman Misyonu*" şeklinde almıştır. Alman-Osmanlı Misyununun temel amacı, her iki devletin bölgedeki stratejik hedeflerini yerine getirmek olmuştur. İlk faaliyet planı da, başta Türkistan olmak üzere Rusya kontrolü altında bulunan Müslümanların yaşadıkları bütün topraklarda karışıklık çıkarmak olarak belirlenmiştir. Misyon, bu plan doğrultusunda Halifenin cihat çağrısını Afganistan ve Türkistan'a yaymaya, Afganistan'ı Almanların ve Osmanlı'nın yanında savaşa girmeye ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca, Afgan Emir'i Almanların ve Osmanlı'nın Hindistan ve Türkistan'da gerçekleştirmeyi amaçladıkları harekâtlar için Afganistan'ın bir üs olarak kullanılmasına ikna edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Misyon, Hindistanlılara yardım ederek, onları İngilizlere karşı ayaklandırmayı da amaçlamıştır. I. Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman müttefikliği İran, Hindistan, Afganistan ve konumuz olan Türkistan'a etki edebilmek için böyle bir harekâta kalkışmayı gerektirmiştir⁵⁰⁷.

Osmanlı'nın savaşa girmesinden kısa bir süre sonra Afganistan'a gidecek olan Alman-Türk heyeti oluşturma ve harekât çalışmaları Harbiye Nezaretinde Şark Şube-i Mahsusa'da görevli olan Ömer Fevzi Bey tarafından başlatılmıştır. Bu harekât gizli bir harekât olarak düşünülmüş, bundan dolayı tek koldan kalabalık bir askeri birlik olarak hareket edilmemiş ve heyet üçe bölünmüştür. İçerisinde Alman ve Türk subaylarının bulunduğu bir grup önden gitmiş, ikinci grupta yine Türk ve Alman subaylarla birlikte askerler de bulunmuştur. Üçüncü grup ise, Almanya'dan beklenen silah ve mühimmatın gelmesiyle yola çıkmıştır. Alman kaynaklarında bu harekâtın masraflarını tamamen Almanya'nın üstlendiği ifade

⁵⁰⁶ Mark, Krieg an..., s.97-98.

⁵⁰⁷ Misyonla ilgili bir fotoğraf için bkz. Ek. 27.

edilmektedir. Türk grubunun başında Hüseyin Rauf Bey bulunmuş, onunla birlikte Binbaşı Ömer Fevzi Bey, Yüzbaşı Hasan Fehmi gibi subaylar komuta kademesinde yer almışlardır. Alman heyetinde, diplomatik temsilci olarak Wilhelm Wassmuss⁵⁰⁸ birinci grupta, askeri personelin başında Oscar von Niedermayer ikinci grupta ve Niedermayer'in yardımcısı olarak da üçüncü grupta Werner Otto von Henting⁵⁰⁹ gibi üç önemli şahsiyet bulunmuştur. Lakin mesafenin uzak ve coğrafyanın zor olması o günün şartlarında Misyounun hareketini zorlaştırmıştır. Ayrıca Afganistan ile İran hudutlarında İngiliz ve Rus askerleri sıkı denetimler yapmaktadırlar. Harekâtın başlamasından bir müddet sonra fikir ayrılıklarından dolayı Wassmuss, hem Osmanlı hem de Alman grubundan ayrılarak İran içlerine gitmiş ve orada İngilizlere karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Misyona bölgede bulunan Alman konsoloslarının da istihbarat sağladıkları görülmektedir. Niedermayer ve Henting'in de içinde bulunduğu 60 kişilik bir grup Ağustos 1915'te tehlikeli yollardan Herat'a ulaşmayı başarırken, yanlarında önemli askeri malzemeler bulunan diğer grup İngilizlere yakalanmıştır. Eylül ayında Kabil'e gelen Alman heyet burada Afganistan emiriyle görüşmeye muvaffak olmuş, ona halifenin yanında savaşa katılması için

⁵⁰⁸ 1880 doğumlu Wilhelm Wassmuss, Hukuk ve Oryantalistik okuduktan sonra 1906 senesinde Alman Dışişleri'nde göreve başlamıştır. İngilizler tarafından Almanların Lawrence'i olarak tanınmaktadır. İran ve Madagaskar'da konsolosluk yaptıktan sonra, 1914 yılında Almanya'nın Kahire Büyükelçiliği'ne atanmış, ancak Kahire'ye gidiş yolunda I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Berlin'e dönmüştür. Doğu ve özellikle İran hakkında bilgili ve tecrübeli olan Wassmuss'u Alman Dışişleri, bölgede görevlendirmiştir. Wassmuss'un bundan sonraki mücadelesi İranlıları İngilizlere karşı kıskırtmakla geçmiş, bu arada bu çalışmaları için İranlılara verdiği parasal destek sözü Alman Hükümeti'nden gelmeyince, o da devletten bağıni kopararak bağımsız hareket etmeyi tercih etmiştir. 1931 senesinde kalbi kırık bir adam olarak Berlin'e dönen Wassmuss, dönüşünden altı ay sonra 29 Kasım 1931 tarihinde vefat etmiştir. (www. wikiwand, Wilhelm Wassmuss. Erişim Tarihi: 07.06.2018.)

Wilhelm Wassmuss hakkında daha geniş bilgi için bkz. Stefan M. Kreutzer, "*Wilhelm Wassmuss-Ein deutscher Lawrence*", **Erster Weltkrieg und Dschihad**, (Yay. Haz. Wilfried Loth, Marc Hanisch), Oldenbourg Verlag, München 2014, s.91-118.

⁵⁰⁹ 22 Mayıs 1886'da Berlin'de dünyaya gelen Otto Werner von Henting, Bonn'da Hukuk Fakültesi okumuş, 1909 senesinde Berlin'de Hukuk Fakültesinden hukuk doktoru olarak mezun olmuş, 1911 yılında Pekin'e, daha sonra da İstanbul ve Tahran'a Ataşe olarak atanmıştır. Doğu uzmanı olan Henting'in özel çalışma alanı Afganistan ve İran'dır. 1920-1921 yıllarında Sibirya'daki esir Alman askerlerini yurda geri getirmek için görevlendirilen Henting, daha sonra sırasıyla Estonya, Sofya, Posen, San Francisco ve Bogota'da konsolos olarak görev yapmıştır. 1937-1938 yıllarında Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü yöneticiliği yapan Henting, II. Dünya Savaşı'nda da Alman Ordusu için Kırım'da görev yapmıştır. 1952-1953 yıllarında yeni kurulan Almanya'nın Endonezya Büyükelçisi olarak görev yapmış, görevini bıraktıktan sonra 2 yıl Suudi Arabistan Krallığı danışmanı olmuş, 8 Ağustos 1984'te Norveç'te vefat etmiştir. (Bkz. www. wikiwand. com/de/Werner_Otto_von_Henting. Erişim Tarihi: 08.06.2018.)

para ve silah teklif edildiyse de o, İngilizlere söz verdiği için tarafsız kalmayı seçmiştir⁵¹⁰. 24 Ocak 1916'da Alman İmparatorluğu'yla Afganistan Emirliği arasında bir dostluk antlaşması yapılmıştır. Her ne kadar Misyon başarısız olsa da Almanlar açısından Afganistan'la antlaşma yapmaları bir avantaj olarak değerlendirilmiştir. Afganistan emirini ikna etmeyi başaramayan heyetteki bazı Alman ve Türk subaylar, buradan Rus hâkimiyetindeki Türkistan'da faaliyet göstermek üzere ayrılmışlardır. Özellikle Kâzım Bey ve Alman Deniz Yüzbaşı Kurt Wagner'in girişimleri sayesinde Semerkant, Buhara ve Taşkent'te müttefikler edinilmiş, Ruslara karşı Türk toplulukları bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu heyetin Türkistan halkı üzerinde etkili olduğu konuyla ilgili kaynaklarda belirtilmektedir⁵¹¹.

Savaşın başlamasıyla birlikte Türkistan'daki Almanların ve Türkistan'la iş yapan Alman firmalarının işleri de oldukça zora girmiştir. Rusya'da ve özelde de Türkistan'da bulunan Alman kuruluşlarının birçoğunun sahipleri her ne kadar Rus vatandaşlığı almış olsalar da, özellikle I. Dünya Savaşıyla birlikte onların hepsine Almanya için çalışan ajan gözüyle bakılmış ve Rus yönetimi tarafından sıkı takibe alınmışlardır. Alman işletmeleriyle iş yapan yerli ve yabancı firmalar da takip edilmişlerdir. Bunların içerisinde Taşkent'te bulunan Amerikan Singer firması da bulunmaktadır. Singer firmasının evrakları incelenmiş, muhasebe kayıtlarından 504'ü Rus, 15'i Alman, 9'u Yahudi, biri Çek ve diğerleri Türkistanlı olmak üzere toplamda 793 çalışan tespit edilmiştir. Teftiş sonucunda bunlardan 24'ü, Alman ajanı oldukları suçlamasıyla mahkemeye sevk edilmişlerdir. Çek olan işçinin üzerinde ise Almanca mektuplar bulunmuş, ancak Rus vatandaşlığı olması münasebetiyle ona yönelik bir suçlama yapılmamıştır. Buna rağmen Singer firması, işlerini Rusya'da

⁵¹⁰ Henting ve Niedermayer'in Afgan ordusunu gördükten sonraki fikirlerinin değişmeye başladığı ve hayal kırıklığına uğradıkları görülmektedir. Onlara göre, bu orduya ordu demek bile yersizdir, silah ve teçhizat bakımından çok eksik olan Afgan ordusu, İngilizlere karşı savaşmak için ne istekli ne de hazırdır. Afgan ordusunun söz konusu dönemde durumu için bkz. Werner Otto von Henting, **Von Kabul nach Shanghai: Bericht über die Afghanistan-Mission 1915/16 und die Rückkehr über das Dach der Welt und durch die Wüsten Chinas**, (Yay. Haz. Hans von Henting), Libelle Verlag, Kostanz 2003, s.272-281. Bir resim için bkz. Ek. 28.

⁵¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Henting, a.g.e., s. 41-88; Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", <http://www.ayk.gov.tr/pdf>, ss.1831-1844. Erişim Tarihi: 05.06.2018; <http://www.wikiwand.com/de/Niedermayer-Hentig-Expedition>. Erişim Tarihi: 05.06.2018; Egehan Altınbay, "Osmanlı-Alman Afganistan Misyonları 1914-1916", <http://www.cihanharbi.com/osmanli-alman-afganistan-misyonlari-1914-1916>.

daha genişletmiş, fakat Alman firmaları çok zorluklarla karşılaşmışlardır. Bununla birlikte Rus yönetimi tarafından özellikle Müslüman ahalinin Alman işletmelerine karşı kışkırtıldığı görülmektedir. Bunun için kara propaganda yapılmış, Almanların işletmelerinde daha çok Yahudilerin çalıştırıldığı, buralarda Müslümanlara ehemmiyet verilmediği ve özellikle et ürünleri yapan firmalarda mundar kesim yapıldığı halk arasında yayılmıştır⁵¹².

I. Dünya Savaşında Almanya'nın ve Rusya'nın karşı cephelerde yer alması, Rusya'da bulunan başta Almanların, Alman vatandaşı olan Polonyalıların, Protestan ve Katolik Hristiyanlarla birlikte Yahudilerin de evrakları ellerinden alınmak suretiyle tutuklanarak Türkistan ve Sibirya içlerine sürülmelerine sebep olmuştur. Bunlarla birlikte Almanya ve Avusturya-Macaristan ordusundan gelen ilk esir askerler de, toplamda 130 yerleşim yerinde kurulmuş olan Sibirya ile Türkistan'daki esir kamplarına nakledilmişlerdir. Gelen esirler arasında Alman ve Avusturya üniforması giyinmiş Rus askerleri de bulunmaktaydı. Bu askerler halk ve esir askerler arasında propaganda faaliyetleri yapmışlardır. Alman birliklerinin tükenmekte olduğu, buna karşın Rus ordusunun daha beş yıl mücadele edebilecek güce sahip olduğu, Müslümanların Hristiyan yönetimlere karşı ayaklandıkları, II. Wilhelm'in de buna destek olduğu, zaten onun da Hacı Ahmet olarak adını değiştirdiği ve Müslüman olduğu yalan haberleri yayılmıştır. Almanlar da bu anlamında boş durmamışlar ve buna benzer propaganda yapmışlardır. Onlar da kendilerinin Rusları kesin bir yenilgiye uğratacakları, savaşta bütün yetişmiş insan gücünü kaybeden Rusya'nın, savaş sonrası tamamen yıkılacağı haberlerini yaymışlar ve Türkistan ahalisinden destek istemişlerdir. Bu propaganda, özellikle Taşkent, Semerkant, Buhara, Merv, Hokand, Namangan gibi Türkistan'ın önemli şehirlerinde etkili olmuştur. Bunun sonucunda da ahalinin Rusya'ya karşı olan bazı sorumluluklarını artık yerine getirmediği görülmektedir. Savaşın başladığı ilk yıllarda bile ileride Çarlık Rusya'sının yıkılmasına vesile olacak ayaklanmadan söz edilmeye başlanmıştır. Rus yetkilileri tarafından, halkın "*keşke Rusya Almanlarla beraber hareket etseydi...*" diye serzenişte bulunduğu yönünde raporlar tutulmuştur. Doğu İstihbarat Birimi görevlileri bölgede, Hindistan'a kadar etkili olacak çok ciddi

⁵¹² Bu propagandaya maruz kalan bazı Alman işletmeleri için bkz. Mark, Krieg an..., s.63-66.

propaganda faaliyetleri yapmışlardır. Almanlar bütün Müslümanların bir araya gelerek bir devlet kurmaları gerektiğini sürekli dile getirmişler ve bunun en büyük destekçisinin de Almanya olacağı vaadini vermişlerdir. Hindistanlı Müslümanları da İngiltere'ye karşı kışkırtarak, onların ayaklanmaları ve Afganistan'la birleşmeleri gerektiği propagandasını yapmışlardır. Bununla birlikte Alman yönetimi daha öncesinden ticaret gibi farklı sebeplerden dolayı Türkistan'a yerleşmiş Almanların, bir birleriyle iletişim içerisinde olmalarını ve birlikte hareket etmelerini istemiştir. Dağınık yerlerde yaşayan az sayıdaki Alman yerleşimcilerin bir araya gelerek kalabalıklar oluşturmalarını, Alman Hükümeti'nin tavsiye ettiği görülmektedir. Ayrıca Türkistan'da yerleşik olan Almanlar, Türkistan'a savaş esiri olarak getirilen Almanlara arka çıkmışlardır. Örneğin, bazı Almanlar eczanelerden ve özellikle de Alman eczanelerinden aldıkları ilaçları Alman savaş esirlerine ulaştırmışlardır. Bu işi de daha az dikkat çekmek adına genelde kadınların yaptığı görülmektedir. Bundan dolayı bazı Almanların tutuklandıkları ve sorgulandıkları bilinmektedir⁵¹³. Esir kampları çevresinde bulunan Alman yerleşimcilerin kamplara gizlice yiyecek getirdikleri, bazı esirlerin de geceleri fırsat buldukça kaçıp Alman köylerinde karınlarını iyice doyurduktan sonra kampa geri döndükleri, esirlerin günlüklerinde anlatılmaktadır⁵¹⁴.

Daha önce sözü edilmiş olan 1916 yılında Türkistan'da gerçekleşen büyük ayaklanmayla ilgili Doğu İstihbarat Birimi, Ağustos 1916'dan itibaren yoğun bir şekilde Berlin'e haber aktarmıştır. Rusya'da çıkan konuyla ilgili gazete haberleriyle birlikte, özellikle yakın doğudaki ve Çin'deki Alman büyükelçi ve konsolosları Alman Dışişleri Bakanlığı'na raporlar sunmuşlardır. Resmi görevlilerin yanında, bu konudaki en etkileyici önemli haberlerin Almanya'ya Türkistan'da bulunan savaş esirleri tarafından gönderildiği görülmektedir. Esirler bu olayların canlı şahitleriydiler, çünkü ayaklanmada hayatlarını kaybeden Türkistanlıların defnedilmesini ve ayaklanmada ortaya çıkan tahrip edilmiş önemli yerlerin tamiratlarını onlar yapmak zorunda kalmışlardır⁵¹⁵. Alman gazetelerinde (Vossische

⁵¹³ Bkz. Mark, Krieg an..., s.58-59, 61.

⁵¹⁴ Köstenberger, a.g.e., s.14.

⁵¹⁵ Bkz. PA-AA, R 11071, Russisch Zentralasien, (01.01.1913-30.06.1917); PA-AA, R 11072, Russisch Zentralasien, (01.07.1917-31.07.1918).

Zeitung, Frankfurter Zeitung ve Norddeutsche Allgemeine Zeitung) sürekli Türkistan'ın içerisinde bulunduğu durumla ilgili haberler çıkmaktaydı. Rus gazetelerinde ise, bu ayaklanmada Türk-Alman etkisinin olduğu yönünde yazılar yazılmaktaydı⁵¹⁶. Aslında Türkistan'a Alman ve Avusturyalı savaş esirlerinin getirilmesi Türkistanlılar nezdinde yeniden milli bir uyanışa vesile olmuştur. Türkistan'da bulunan Alman esirlerin yerli halkla görüşebilmeleri Rus aleyhtarı propaganda yapmalarını kolaylaştırmış ve söz konusu propagandalar yoğunlaşmıştır. Bu propaganda faaliyetleri sonucundaki tahrikler ve yerli halkın Avrupa cephesinde geri hizmetleri görmek maksadıyla askere alınması sonucu Cizzak'ta 14. 7. 1916 tarihinde bir ayaklanma başlamıştır. Cizzak ve Semerkant'ta görülen ayaklanma bütün Türkistan'a yayılmak üzere iken General İvanov'un birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır⁵¹⁷.

Rus yönetimi, Türkistan'da Müslümanların başlattığı ayaklanmaları Türkiye'nin de yardımıyla Almanya'nın organize ettiğini, bu ayaklanmalarda Türkistan'da bulunan Alman ajanlarının ve burada ikamet eden Alman kökenli vatandaşların önemli rol oynadıklarını ileri sürmüştür. Buna gerekçe olarak da Rusya'nın şu anda şeriatın savunucusu olan Almanya'ya karşı savaş halinde olduğunu göstermiştir. Ayrıca söz konusu ayaklanmanın, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda Müslümanların ezelden beri düşmanı olan İngiltere ve Fransa'nın yanında yer alması sonucunda Mekke şerifinin Rusya'yı hedef göstermesinden kaynaklandığını da ifade etmiştir. Alman Orta Asya tarihçisi Mark'ın belirttiğine göre, Kuropatkin, Çar II. Nikola'ya ve Rus Savaş Bakanı'na sunduğu bir raporunda, Cizzak bölgesindeki Müslümanların kendileriyle savaşırken “*bundan sonra Rus tebaası olmak istemiyoruz, Alman tebaası olmak istiyoruz*” diye haykırdıklarını bildirmiştir⁵¹⁸. Buna karşın, Alman tarihçi Förster, ayaklanmalarla ilgili söz konusu iddialara karşı yapmış olduğu yorumda, aslında orada bulunan Almanların böyle bir ayaklanmaya ön ayak olmak istediklerini, ancak bunu yapabilecek güçlerinin olmadığını ifade etmiştir. Alman Dışişleri çıkmış olan bu ayaklanmayı her ne kadar

⁵¹⁶ Bihl, a.g.m., s.440.

⁵¹⁷ Joseph Castagne, **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi**, (Çev. M. Reşat UZMEN), Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2015, s.88-89.

⁵¹⁸ Mark, Krieg an..., s.46.

iyi takip etmiş olsalar da ve yaşanan bu kargaşa ortamında buradan pay çıkarmaya çalışsalar da, I. Dünya Savaşı şartları buna elverişli olmamıştır. Almanların savaşı kaybetmeleri buradan menfaat sağlamalarını engellemiştir. Fakat buna rağmen buradaki emelleri savaş sonrasında da devam etmiştir.⁵¹⁹»

Almanya'daki ve Avusturya'daki arşiv çalışmalarımız esnasında, Alman Hükümeti'nin Türkistan ayaklanmalarına doğrudan etki ettiğini, ayaklanma için bir yardım ya da destek sağladığını gösteren her hangi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak, bu konuyla ilgili Doğu İstihbarat Birimi'nin yoğun faaliyetlerinin olduğu görülmekle birlikte, Afganistan Misyonundan sonra Türkistan'a giden heyetin yaptığı gibi bazı kişisel faaliyetler söz konusudur. Ayrıca bölgede bulunan Alman ve Avusturyalı savaş esirlerinin propaganda anlamında çalışmalar yaptıkları da bilinen bir gerçektir.

Rus Hükümeti, 1916 yılında Merkez Asya'da meydana gelen ayaklanmaları, bastırabilmek için bölgeye ciddi bir askeri birlik gönderme gereği duymuştur. Bunun sonucunda Rusya'nın doğu cephesindeki güçleri bölünmek zorunda kalmış ve ardından Alman birliklerinin kesin askeri başarıları söz konusu olmuştur. Alman siyasi çevreleri de bu olaylardan sonra Rusya ile olan savaşın en kısa zamanda bitebileceği ve Türkistan'da meydana gelen ayaklanmalardan kendilerine pay çıkarabilecekleri ümidine kapılmışlardır. Aynı şekilde Türkistan halkı da bu olayların sonucunda bağımsız Türk devleti (devletleri) kurabilecekleri hayalleri kurmaya başlamışlardır. Ancak, aradan çok zaman geçmeden, Nisan 1917'de ABD'nin savaşa girmesiyle birlikte, Türkistan'daki siyasi durum biraz belirsizliğini artırmış ve Almanlarla birlikte hareket etme söz konusu olan Türkistan'ın aydın ve siyasi çevrelerinde ABD'nin desteklediği İtilaf güçleriyle birlikte hareket etme eğilimi görülmeye başlanmıştır⁵²⁰.

Yukarıda anlatılanlarla birlikte, Alman siyasetinin aslında Rusya'daki Rus olmayan halkların birlikte hareket etmelerini arzuladığı anlaşılmaktadır. Doğu İstihbarat Birimi, 1916 senesinin bahar aylarında Rusya'nın hâkim olduğu

⁵¹⁹ Stig Förster, “Hundert Jahre danach. Neue Literatur zum Ersten Weltkrieg”, **Neue Politische Literatur**, Sayı 60, Darmstadt 2015, s.18.

⁵²⁰ Bkz. Mark, Krieg an..., s.137.

topraklarda Rus olmayan halklar tarafından kurulma aşamasında olan bir organizasyondan söz etmekle birlikte, bu organizasyonun, Almanların Merkez Asya politikası için kullanılabileceğini dile getirmiştir. Bunun sonucunda Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'ın bilgisi dâhilinde Nadolny ve Otto Günther von Wesendonk “*Rusya’dan Kurtulma Hareketi*” nin kurulmasında etkili olmuşlardır. Söz konusu hareketin kurulmasında bu iki Alman diplomata Rusya’da ikamet eden Alman Baron Friedrich von der Ropp ile Bernhard von Uexkül yardım etmişlerdir. Litvanyalı Juozas Gabrys Parsaitis, Estonyalı Aleksander Kesküla, Ukraynalı gazeteci Volodymyr Stepankivs, İsviçre ve İsveç’teki Alman Büyükelçileri Freiherr von Ronberg ve Franz von Reichenau ile daha sonra İsveç Alman Büyükelçisi olan Lucius Stoedten de kuruluştaki yer almışlardır. Bu kişiler Nadolny ve Wesendonk geri planda olmak üzere aktif olacaklar ve bu kuruluşu organize ederek kontrol altında tutulmasını sağlayacaklardı. Diğer bir adıyla “*Liga der Fremdvölker / Liguée nationalites allogenens de Russie*” (Rusya’daki Yabancı Milletler Ligi) olan bu harekette Estonyalılar, Finlandiyalılar, Gürcüler, Letonyalılar, Litvanyalılar, Polonlar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Yahudiler ve Rusya Müslümanları bulunmaktaydı. Hareketin yönetiminde yukarıda sayılan her milletten bir temsilci bulunmaktaydı. Söz konusu hareketin ilk ciddi faaliyeti Zimmermann’ın 9 Mayıs 1916 tarihinde Amerikan Başkanı Woodrow Wilson’a yaptığı çağrı olmuştur. Zimmermann, Amerikan Başkanına yaptığı çağrıda kendisine “*insanlık ve adalet için mücadele eden sayın başkan*” diye hitap ederek Rusya tarafından baskı ve zulüm altında tutulan azınlık halklar için yardım talep etmiştir. Rusya’da örf, adet ve törelerin yerini adaletsizliğin, cinayet ve katliamların aldığını ifade eden Zimmermann, Rusya’da yaşayan milletlerin çektikleri sıkıntıları teferruatlı olarak Wilson’a bildirmiştir⁵²¹.

Rusya ile Almanya arasındaki savaşı bitiren Brest-Litovsk Antlaşması’yla ve Türkistan’ın birçok yerinde gerçekleşen iç çatışmalarla birlikte, Türkistan Alman Dışişleri çevresinde yeniden çok telaffuz edilir olmuştur. I. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın Türkistan siyasetinden sorumlu önemli diplomatlardan birisi olan Werner Otto von Henting’in tavsiyesi üzerine Panturanizm yanlısı olan Abdullah

⁵²¹ Mark, Krieg an..., s.40.

Aziz Kulcalı, Alman diplomat Wesendonk'a bir mektup yazarak, Almanya'nın Türkistan'daki propaganda siyasetinde yer almak istediğini bildirmiştir. Kulcalı, özellikle Kırgız bölgesinde ve Fergana vadisinde etkili olabileceğini ifade etmiştir. Diğer bölgelerde pek tanınmadığı için başarı sağlayamayacağını belirtmiştir⁵²².

Görüldüğü gibi savaşın başlamasıyla birlikte karşı cephelelerde yer alan Almanya ve Rusya arasında bütün ilişkiler kesilmiştir. Ancak, Almanlar tarafında Türkistan ile ilgili yapılan çalışmaların her ne kadar belirli bir karakter üzerine oturma da son bulmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Alman Devleti'nin isteği ve desteğiyle 1915 senesinde Walther Busse isminde bir uzman, Türkistan'ın sulanabilir alanları ve ekonomiye etkisiyle ilgili bir çalışma yapmıştır. Aynı dönemde Edmund Schmid isminde bir tarihçi de yine resmi makamların desteği ve isteğiyle Sibiry ve Türkistan'da bulunan Almanlar üzerine ve bunların tarihiyle ilgili bir çalışma ortaya koymuştur. Fritz Machatschek isminde başka bir Alman bilim adamı Türkistan ülke bilgisi kitabı neşretmiştir. Colin Ross'un eserinde de Türkistan'da vuku bulan ayaklanmalar teferruatlı anlatılmıştır⁵²³. Savaş döneminde çalışmalarını tamamlayan ve 1920 senesinde neşretme imkânı bulunan, yukarıda da adı zikredilmiş olan Hamburg Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Arwed von Schultz, Türkistan'ın coğrafyası, etnografyası, coğrafyanın oluşumu, yer yapısı, bitki örtüsü, iklimi ve antropolojisi hakkında kapsamlı bir araştırma ortaya koymuştur. Bunlara ilave olarak savaşta tutsak düşüp sonra bir şekilde Almanya'ya dönenlerin ortaya koymuş oldukları hatıratları da unutmamak gerekir.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in öğrencilik yıllarından beri üzerinde durduğu en önemli mesele bilginin gücüdür. II. Wilhelm "*Wissen ist Macht*" (*Bilgi Güçtür*) sloganını kendisine düstur edinmiştir⁵²⁴. Devlet yönetimi ve bürokrasisi üzerinde imparatorun bu sloganı çok etkili olmuştur. Bu slogan pratikte kendisini Türkistan üzerinde de göstermiş ve Almanlar tarafından her fırsatta Türkistan coğrafyasından doğru bilgi alabilmek maksadıyla çalışmalar yapılmıştır. Buna binaen savaşın bütün olumsuzluklarına rağmen Almanların Türkistan'dan vazgeçmedikleri

⁵²² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kulcalı'dan Wesendonk'a gönderilen mektup, Berlin 26.11.1917.

⁵²³ Daha geniş bilgi için bkz. Sidikov, a.g.e., s.429-430.

⁵²⁴ Schulze, a.g.e., s.141.

ve savaş ortamında yapabildikleri bütün çalışmaları yaptıkları, gerek Alman yazınında, gerekse Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi kayıtlarında görülmektedir.

4.2.1. Türkistan’da Bulunan Alman Savaş Esirleri

I. Dünya Savaşı rakamlarıyla ilgilenen araştırmacılar, 1918 senesine kadar Rusya tarafında toplamda 16 milyon askerin silah altına alındığını belirtmektedirler. Bununla birlikte İttifak devletleri saflarında Alman ordusunda 13 milyon, Avusturya-Macaristan ordusunda 9 milyon, Osmanlı ordusunda da 3 milyon asker bulunmaktaydı. İtilaf devletleri tarafında ise İngiltere’nin 9 milyon askeri ve Fransa’nın da 8,5 milyon askeri savaşta yer almıştır. Ayrıca İtalya 5,5 milyon ve Amerika Birleşik Devletleri de 4,7 milyon askerle savaşa katılmıştır. Bu askerlerin 9 milyonu düşman güçlerin eline esir düşmüştür. Bu esirlerin ise 5 milyonunu doğu cephelelerinde savaşan askerler oluşturmaktaydı. Doğu cephesinde Fransız askerlerinin %12’si, Alman askerlerinin %9’u ve İngiliz askerlerinin de %7’si tutsak edilmişti. Avusturya-Macaristan ve Rus ordusunun ise toplamda %30’u esir olarak düşman eline geçmişti. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğu vakit her 13 Alman askerinden, her 10 Fransız ve İtalyan askerinden, her 5 Rus askerinden ve neredeyse her 3 Avusturya-Macaristan askerinden birisinin düşman kuvvetlerine tutsak olduğu görülmektedir⁵²⁵.

Henüz daha savaşın başladığı 1914 senesinde, Kuzeydoğu Cephesinde bulunan 800 bin Alman askerin 100 bini Ruslara esir düşmüştür. Polonya’daki Przemysl Cephesinde Rusların eline esir düşen Avusturya ordusunda bulunan Alman Franz Praeg’in⁵²⁶ anlattığına göre, 22 Mart 1915 tarihinde sadece Przemysl

⁵²⁵ Verena Moritz, “Zahlen und Dimensionen der Kriegsgefangenenproblematik”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi 28.10.2017.

⁵²⁶ Almanya sınırında bulunan, Avusturya’nın Bregenz şehrinde saat tamircisi ve optikçi olan Franz Praeg, 22 Mart 1915 tarihinde Polonya’nın Przemysl Cephesinde Ruslara esir düştükten sonra Taşkent’teki bir esir kampına gönderilmiş ve 1916 senesine tifüs hastalığına tutulmasına rağmen iyileştikten sonra ağır kamp hayatından kurtulmanın yollarına bakmıştır. Sivil hayatta kendi yaptığı mesleğin burada işe yaramaması sonucunda kendisini soba ustası olarak tanıtmış ve Ruslar tarafından Taşkent’in bozkırlarında bir tuğla ocağına gönderilmiştir. 3 Mart 1918 tarihinde Ruslarla imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması’ndan sonra kaçmayı başaran Praeg, Taşkent-Viyana arası 5 bin km’den fazla yol kat etmiş ve macera dolu bir yolculuktan sonra 8 Mayıs 1918 tarihinde ancak Viyana’da bulunan kız kardeşinin evine varabilmiştir. (Thomas Matt, “Gefangen in der asiatischen Steppe”, www.vn.at, makalenin yazılış tarihi: 14.06.2014. Erişim tarihi: 28.10.2017.)

Cephesinde, 9 general, 2600 civarında subay ve 117 bin asker, Ruslar tarafından tutsak edilmiştir. Ekim 1915'te Avusturya Genelkurmayı'nın verdiği bilgilere göre, kısa zaman içerisinde Doğu Galiçya Cephesinde Avusturya ordusu 200 bin askerini kaybetmiş ve bunların çoğu esir düşmüştür⁵²⁷. Aynı şekilde Ruslar tarafında da durumun çok farklı olmadığı görülmektedir. 1914 Ağustos sonunda Tannenberg Cephesinde, Almanlar tarafından 100 bin kadar Rus askeri esir alınmıştır. Ağustos 1915 senesinde Alman ordusu Polonya içlerine kadar ilerlemiş ve kısa zaman içerisinde Alman ve Avusturya esir kamplarına 325 bin Rus ordusunda savaşan asker getirilmiştir.

Savaş esirlerinin bulunduğu Rusya'daki kamplarda görev yapan İsveçli hemşire Elsa Brandström'ün ifadeleriyle, Rus esir kamplarında toplam 2 milyondan fazla⁵²⁸ Alman ve Avusturyalı savaş esiri asker bulunmuştur. Bu esirlerin 200 binden fazlası Türkistan'da bulunan esir kamplarına gönderilmiştir⁵²⁹. Çek, Sloven, Slovak, Hırvat ve İtalyan savaş esirleri Rusya'nın Avrupa tarafındaki topraklarında bulunan esir kamplarına gönderilmelerine rağmen, Alman, Avusturyalı, Macar, Türk ve Yahudi savaş esirleri özellikle Türkistan ve Sibirya tarafına gönderilmişlerdir. Rusya'nın Avrupa'da bulunan topraklarındaki esir kamplarının durumu; hijyen, gıda, esirlerin sağlığı, tıbbi malzeme ve esirlere davranış bakımından diğer kamplara göre çok daha iyiydi. Türkistan ve Sibirya'da bulunan esir kamplarında kargaşa, hastalık, açlık ve kötü muamele hüküm sürüyordu⁵³⁰. Aslında ne kadar çok esir, o kadar çok sorun anlamına geliyordu. Az da olsa bu esirler doyurulmak zorundaydı. Savaş ortamındaki kıtlık göz önünde bulundurulduğu vakit, esirlerin devletlere ne kadar yük getirdiği anlaşılabilir. Esir başı günlük verilecek yarım kilo sadece ekmek sonucunda bile, yukarıdaki rakamlar göz önünde bulundurulduğunda Rusya'nın ve Almanya'nın her gün esirler için birer ton ekmek ihtiyacı olmaktaydı.

⁵²⁷ AT-OeStA/AOK.-OP. Abteilung, Karton Nr. 40, Akten Nr. 16719 (16719'nolu Belge) Oktober 1915.

⁵²⁸ Moritz'in belirttiğine göre, sadece Avusturya ordusundan 2 milyondan fazla asker Rusların eline düşmüştür. Alman ordusundan ise 160 bin asker Rusların elinde esir olarak bulunmuştur. (Verena Moritz, "Zahlen und Dimensionen der Kriegsgefangenenproblematik", <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.)

⁵²⁹ Matt, a.g.m., aynı yer.

⁵³⁰ Guido Thieme, "Der Erste Weltkrieg-Ein Forschungsbericht", *Archiv für Sozial Geschichte*, Band 47, J. H. W Dietz Nachf. Verlag, Bonn 2007, s. 689; Verena Moritz, "Nationale Propaganda unter Kriegsgefangenen", <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi 28.10.2017

Bu esirlerin, tutsak edildikten sonra henüz işin başındayken cephelerde oluşturulan zaten gıda ve konaklama sorunu olan toplama merkezlerinde çileleri başlıyordu. Çoğu yaralı yakalanan, aç, susuz, yorgun ve bitkin olan esirler, bu halde günlerce bazen de haftalarca burada bekletiliyorlardı. Subaylar derhal toplama merkezlerinde askeri mahkeme önüne çıkartılıyor, günlerce sorgulanıyor⁵³¹ ve savaş planları hakkında bilgi alınmaya çalışılıyordu. Toplama merkezlerinde milliyetlerine ve dinlerine göre ayrılan esirlerin⁵³², daha sonra gidecekleri kamp yerlerine kadar trenlerin hayvan nakliyesi yapılan vagonlarında günler süren yolculukları başlıyordu. Böylece, savaş cephelerine uzak olması münasebetiyle özellikle Türkistan'a ve Sibirya'ya sevk edilen esirlerin çoğu daha yoldayken hayatını kaybediyordu⁵³³. Ölen esirler vagonlar içerisindeki diğer esirler tarafından trenden aşağıya atılıyordu. Ancak, Avusturyalı esir Doktor Richard von Stenitzer'in anılarında belirttiğine göre, Türk esirlerin bulundukları vagonların kapıları, kimse açmasın diye sürgüleniyor ya da çivileniyordu. Onlar Alman ve Avusturyalıların bulundukları kamplardan başka yerlere götürülüyordu⁵³⁴.

Kamplarda ağır şartlar altında hayatlarını devam ettiren esirlerin yüz binlercesi çeşitli hastalıklardan dolayı vefat etmiştir. Kamplarda baş gösteren başlıca hastalıklar şunlardır: kalp kası, verem, tifüs, kulak iltihabı, astım, romatizma, iç hastalıklar, kemik hastalıkları ve vitaminsizlikten kaynaklanana hastalıklar⁵³⁵. Bununla birlikte alışık olmadıklarından dolayı iklim şartları da esirleri zor durumda bırakmıştır. Mayıs ayında bile gündüz 50 °C olan hava sıcaklığı gece 2 °C'ye kadar düşmektedir⁵³⁶. Türkistan'da bulunan 200 bin savaş esirinden 22 bininin henüz daha 2015 yılı bitmeden öldüğü, kamplarda esir olarak bulunan doktorlar tarafından ifade edilmektedir. Sadece Taşkent'te 8 bin savaş esiri, kendilerinin oluşturdukları bir mezarlığa defnedilmiştir. Bu rakam 1916 senesinin Ağustos ayında 10 bini geçmiş ve

⁵³¹ 25 Mart 1915 tarihinde Rusların eline esir düşen Rudolf Köstenberger, o gün 1500 Alman-Avusturya askerinin esir olduğunu ve hepsinin toplama kampında sorguya tutulduğunu belirtmektedir. (Köstenberger, a.g.e., s.4.)

⁵³² Epstein, a.g.e., s.8-9.

⁵³³ Verena Moritz, "Die Situation der Kriegsgefangenen in Österreich-Ungarn", <http://www1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵³⁴ Albert Pethö, *Belagerung und Gefangenschaft von Przemyśl bis Russisch-Turkestan-Das Kriegstagebuch des Dr. Richard Ritter von Stenitzer 1914-1917*, Ares Verlag, Graz 2010, s.91.

⁵³⁵ Epstein, a.g.e., s.17; Mark, Krieg an..., s.172.

⁵³⁶ Pethö, aynı yer.

yer sıkıntısından dolayı bir mezara 8-10 kişi defnedilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu mezarlıkta, hasta esirlere müdahaleler sırasında bulaşıcı hastalığa yakalanıp vefat eden 6 doktor ve 32 sağlık görevlisinin de medfun olduğu belirtilmektedir⁵³⁷. 1915 senesinde Nikolaevsk'te bulunan esirlerin %80'i, 1916 senesinde Kazan'da bulunan esirlerin de %60'ı hayatından olmuştur. 1917 senesine kadar Rusya'da bulunan, bütün milletlere ait esirlerin 470 bininin öldüğü ifade edilmektedir⁵³⁸. Taşkent'te 18 bin kişinin bulunduğu esir kampında 1915-1916 yıllarında günlük ortalama 30-40 kişinin öldüğünü söyleyen Avusturyalı Alman esir Köstenberger, esirlerin birçoğunun ölümü beklemekten psikolojilerinin bozulduğunu ve bunun için Taşkent hastanesinde savaş esirlerini tedavi etmek üzere akıl hastalıkları bölümünün açıldığını belirtmektedir⁵³⁹. Batı'da bulunan esirlerin durumu da çok farklı değildi. Örneğin; Almanya'da, 9700 kişinin bulunduğu Brandenburg kampında 1914-15 kışında 7100 kişi lekeli humma hastalığından hayatını kaybetmiştir. Sadece Avusturya esir kamplarında bulunan 1 milyon Rus askerinden yüz binden fazlasının öldüğü bilinen bir gerçektir⁵⁴⁰.

Savaşın başladığı günlerden itibaren Rusya'nın Avrupa tarafındaki topraklarında bulunan esirlere Rusya'daki ve Avrupa'daki çeşitli yardım kuruluşlarının yardım götürdükleri bilinmektedir. Ancak, Türkistan ve Sibirya'daki kamplara uzun bir süre yardım götürülmemiş ve ölümlerin çoğalması üzerine esir ailelerin tepkileri ve girişimleriyle Kızılhaç'ın faaliyete geçtiği görülmektedir. Esirlerin günlüklerinden edinilen bilgilere göre, içlerinde bir de grandüşes hemşire bulunan Rus Kızılhaç komisyonu esir kamplarını ziyaretlere başlamadan önce Rus ordusu tarafından kampların eksiklikleri giderilmiş ve esirlere kaban, çamaşır, ayakkabı gibi bazı ihtiyaç malzemeleri dağıtılmıştır. Komisyonun geleceği gün kampta, çok güzel ve bol yemekler hazırlanmış, kamplarda bulunan hastane barakaları tamir edilmiştir. Ayrıca kamp komutanı tarafından, komisyona her hangi

⁵³⁷ Köstenberger, a.g.e., s.22.

⁵³⁸ Pethö, a.g.e., s.90.

⁵³⁹ Köstenberger, a.g.e., s.17-18.

⁵⁴⁰ Moritz, aynı yer.

Tarihçi Nachtigal'in belirttiğine göre, Rusya'da bulunan savaş esirlerinin 600 bini esaret altındayken çeşitli hastalıklardan vefat etmiştir. (Reinhard Nachtigal, **Die Murmanbahn-Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915-1918)**, Bernhard Albert Greiner Verlag, Grunbach 2001, s. 125. Kısaltma: Nachtigal, Murmanbahn...,)

bir şikâyetle bulunmaları durumunda komisyon gittikten sonra kendilerine ceza verileceği yönünde konuşmalar yapılmış ve esirler tehdit edilmiştir. Taşkent'teki esir kampında bulunan Köstenberger'in anlattıklarına göre, esirler komisyonun karşısına yeni ve temiz kıyafetlerle çıkartılmış, Almanca kendilerine her hangi bir şikâyetlerinin olup olmadığı sorulduğu vakit hiç kimseden ses çıkmamıştır. Bunun sonucunda kampta bulunan Alman Doktor Amlacher, hastalara iyi bakamadığı gerekçesiyle 30 gün oda hapsi ile cezalandırılmış ve kamp komutanı da ödül almıştır⁵⁴¹.

Avrupa'daki birçok aile Kızılhaç'ın çalışmalarıyla esir olan aile bireyleri hakkında bilgi alabilmiştir. Öncelikle ülkelerde bulunan konsolos, delegasyon ya da komisyonlarla iletişime geçilmiş ve ortak bir merkez (Zentralauskunftsstelle) kurulmuştur. Ardından ailelerin müracaatlarıyla esirler hakkında bilgi fişleri oluşturulmuş ve bu fişler savaşa dâhil olan ülkelerdeki esir kamplarında olanlarla karşılaştırılmıştır. Halâ hayatta olanların bulundukları kamplar tespit edilmiş ve bu bilgiler merkezde toplanarak ailelerle paylaşılmıştır. Bu çalışmada, Avrupa'da bulunan aristokratik ailelerin nüfuzları kullanılmak suretiyle, bütün ulusal yardım kuruluşların yer alması sağlanmış ve kamplara gidip sağlık hizmetlerinde bulunmak üzere çeşitli ülkelere hemşire grupları oluşturulmuştur⁵⁴². Böylece halktan toplanan yardımlar, aileleri tarafından gönderilen mektup ve paketler esir kamplarında bulunan askerlere ulaştırılmıştır. Köstenberger, Haziran 1916'da Troitzki⁵⁴³ esir kampına sandıklar dolusu mont, elbise, çamaşır, ayakkabı vb. bağış geldiğini ve her esire sadece ihtiyacı olan eşyaların verildiğini, diğer arta kalan sandıkları orada bulunan Rus askerleri Taşkent pazarında sattıklarını anlatmaktadır⁵⁴⁴. Uluslararası Kızılhaç Komitesi, kamplarda bulunan savaş esirlerinin insan hakları çerçevesinde yaşayabilmeleri için savaşta yer alan devletlerin yetkilileriyle gerekli görüşmeleri yapmış ve bu faaliyetlerinden dolayı da savaş zamanı, 1917 yılında verilen tek ödül olan Nobel

⁵⁴¹ Bkz. Köstenberger, a.g.e., s.18-19; Pethö, a.g.e., s.95.

⁵⁴² Verena Moritz, "Hilfsmassnahmen für Kriegsgefangenen", <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵⁴³ Esirler tarafından, Türkistan'da en kötü üne sahip olan kamp olarak ifade edilmektedir.

⁵⁴⁴ Köstenberger, a.g.e., s.26.

Bariş Ödülü'nü almaya hak kazanmıştır⁵⁴⁵. Aynı şekilde Vatikan'ın ve tarafsız ülkelerin de esirlere yardımlar ulaştırdıkları, onların durumlarını düzeltmek için uğraştıkları bilinmektedir⁵⁴⁶. Doğal olarak özellikle Vatikan'ın sadece Hristiyan esirlere yardım ettiği düşünülebilir, ancak I. Dünya Savaşı'nda böyle bir ayrımın yapılmadığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti hariç karşılıklı savaşan devletlerin hepsi Hristiyan devletler olmakla birlikte, her iki tarafta da Müslümanlar yer almaktaydı.

Kızılhaç'ın esir ailelerini bilgilendirmek üzere kitapçıklar yayımladığı görülmektedir. 1915 senesinde çıkarttığı kitapçıkta, esirlerle posta alış-verişinin nasıl olacağı, posta gönderenlerin nelere dikkat etmeleri gerektiği, paketlerin ne kadar ağırlıkta olması gerektiği, paketler içerisine nelerin konabileceği ya da konamayacağı ve buna benzer birçok madde yer almaktadır. Aynı zamanda esirlerin bulundukları kamp adreslerinin Kiril alfabesiyle nasıl yazıldıkları da kitapçıklarda yer almakla beraber, Rus ölçü birimleri, takvimi, parası hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu konuda Kızılhaç, Danimarka, İsveç ve Alman Bankalarıyla birlikte hareket etmiş ve esirlere gönderilen mektuplardan, paketlerden ve paralardan harç alınmamıştır.⁵⁴⁷

Rus Kızılhaç komisyonunun kampları ziyaretlerinden kısa bir süre sonra Alman ve Avusturya Kızılhaç'ı Rus Çariçesi ile temasa geçerek ve onun da desteğini alarak Türkistan ve Sibiry'a da faaliyete geçmiştir. Öncelikle kamplardaki çeşitli hastalıklara yakalanmış esirlerin tedavileriyle uğraşmış ve onlara ilaç yardımı götürülmüştür. Bu arada Kızılhaç komisyonları kampları teftişleri sırasında Ruslar tarafından hastalığa yakalanan birçok esirin karantinaya alınıp saklandığı ve kimseye bunlardan bahsedilmediği ortaya çıkmıştır. Kızılhaç hemşireleri esirlere hastalıklara karşı aşı yapmışlar ve durumu ağır olanları da bölgedeki hastanelere sevk etmişlerdir. Taşkent'te bulunan esirler, Taşkent hastanesinin çok donanımlı ve temiz olduğundan bahsederler. Buraya sevk edilen hastaların neredeyse tamamına yakının hastalıkları atlattığı ancak, hastaneye sevk edilmeyip de esir kampında tedavi görenlerin

⁵⁴⁵ Arnulf Scriba, www.dhm.de/lemo/kapitel/erster-weltkrieg/kriegsverlauf/kriegsgefangenschaft.html, yazılış tarihi 8.9.2014. Erişim tarihi: 04.11.2017.

⁵⁴⁶ Verena Moritz, "Nationale Propaganda unter Kriegsgefangenen", <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵⁴⁷ Bkz. Hamburgischen Landesverein vom Roten Kreuz, **Ausschuss für deutsche Kriegsgefangene, Karte vom Europäischen und Asiatischen Russland**, Friederichsen Verlag, Hamburg 1915, s.1-4.

%55'inin vefat ettiği bildirilmektedir⁵⁴⁸. Esir kamplarında bazı barakalar revir olarak kullanılmıştır, ancak buradaki durum da çok iç açıcı değildir. Bu barakalar kampa gelen Kızılhaç komisyonlarından gizlenmiştir. Burada güya tedavi gören esirler genelde ölüme terk edilmişlerdir. Esirlerin bildirdiklerine göre, söz konusu revirlerden her gece ortalama 6-8 ölü çıkartılmıştır⁵⁴⁹.

Zor şartlar altında yaşam mücadelesi vermiş olan savaş esirleri, Rusya cephesinde savaşın bitmesiyle ve antlaşma yapılmasıyla birlikte esasen serbest olacaktı, lakin antlaşma şartlarına uyulmayarak esirler hemen serbest bırakılmamış ve çoğu Bolşevik ordusunda asker olarak göreve zorlanmıştır. Bununla birlikte esirlerin hemen memleketlerine doğru yola çıkamamalarının siyasi, teknik ve ekonomik sebepleri de vardı. Rus imparatorluğunun çökmesiyle birlikte imparatorluğun hüküm sürdüğü topraklarda kargaşa hâkim olmuştu. Ulaşım imkânları kısıtlıydı ve başta demiryolları olmak üzere yolların çoğu tahrip edilmişti. 25 Mayıs 1918 tarihinde Savaş Bakanlığı'na, Dışişleri Bakanlığı'na ve İstihbarat Birimi'ne gönderilen raporlara göre, esir Alman askerlerinin durumları çok kötüdür ve birçok asker açlıktan dolayı tifüse yakalanmıştır. Vefat edenlerin sayısı hiç de az değildir. Raporlarda, halâ orada bulunan 50 bin kadar askerin ve 4 bin kadar da subayın bir an önce Almanya'ya getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵⁵⁰. Buradan Mayıs 1918'de halâ Türkistan'da 54 bine yakın Alman ve Avusturyalı savaş esirinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dışişlerinden Alman Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı Siyasi Büroya gönderilen bir raporda, Haziran 1918 itibarıyla Türkistan'da Komünist rejimin elinde 15 bin sadece Alman savaş esirinin bulunduğu ifade edilmektedir⁵⁵¹. Esirler konusunda Almanya'ya gelen istihbarat raporlarından anlaşıldığı üzere, söz konusu sayı Ağustos ayının sonuna doğru düşmüştür. İstihbarat Birimi çalışanı Gerhard Müller, 23 Ağustos tarihli raporunda, Türkistan'da bulunan Alman savaş

⁵⁴⁸ Pethö, a.g.e., s.90-91, 95.

⁵⁴⁹ Köstenberger, a.g.e., s.22.

⁵⁵⁰ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Müller'in Dışişlerine, Savaş Bakanlığı'na ve Doğu İstihbarat Birimi'ne gönderdiği raporlar, Berlin 25.05.1918.

Aynı belgeleri kaynak olarak gösteren Mark, 1917 yılı sonunda Türkistan'da 50 bin Alman ve Avusturyalı savaş esirinin olduğunu ifade etmekte ve bu sayının 1 Haziran 1918 tarihinde 35 bine düştüğünü, bunların 1,401'inin doktor ve subay olduğunu, 33,234'ünün de asker olduğunu belirtmektedir. (Mark, Krieg an ..., s.169.)

⁵⁵¹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişlerinden Genelkurmay Siyasi Büroya gönderilen rapor, 11.07.1918.

esiri sayısını 3.300 olarak belirtmiştir⁵⁵². 1920 yılında, yani Brest-Litovsk Antlaşması'ndan iki yıl sonra bile, her ne kadar Alman esirlerin sayısı az da olsa Türkistan'da halâ 40 bin kadar Alman ve Avusturyalı savaş esirinin bulunduğu bilgisine kaynaklarda rastlanmaktadır⁵⁵³.

Avusturyalı ve Alman savaş esirlerinin 1915 senesinde Rusya'da toplamda 294 adet⁵⁵⁴ esir kampında tutuldukları, ancak bu sayının 1916 senesine gelindiği vakit 1011'e⁵⁵⁵ çıktığı ve bu kampların 40 tanesinin ise Türkistan'da olduğu bilinmektedir. Türkistan'da bulunan kampların en önemlileri Orenburg-Taşkent, Taşkent-Kızılsu arasındaki demiryolu hattı üzerindeki yerleşim yerlerinde, Fergana vadisinde ve bu günkü Kazakistan'ın kuzeyinde kurulmuştur⁵⁵⁶. Kamplarda esir

⁵⁵² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Müller'in İstihbarat Birimi'ne bildirdiği rapor, Berlin 23.08.1918.

⁵⁵³ 29 Temmuz 1899 tarihinde Hollanda'nın Haag şehrinde 24 ülkenin katılımıyla Kara Savaşları Hukuku Antlaşması yapılmış ve ilerleyen zamanlarda da bu antlaşmaya 21 ülke daha dâhil olmuştur. 18 Ekim 1907'de de söz konusu bu antlaşma 41 ülkenin katılımıyla revize edilse de katılan 15 devlet antlaşmayı onaylamamıştır. Antlaşmanın 2. bölümü 20 maddeden oluşmakta ve "Savaş Esirleri" ile ilgili hükümleri içermektedir. Buna göre, iki düşman devlet arasında savaşın son bulması halinde, savaş esirleri en kısa zamanda ülkelerine gönderilmelidir. (Antlaşma şartları için bkz. Daniel Marc Segesser, "Abkommen betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs [Haager Landkriegsordnung], 18. Oktober 1907, 19.09.2011 München", http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0201_haa_de.pdf. Erişim tarihi: 30.04.2018.)

⁵⁵⁴ Bkz. Hamburgischen Landesverein vom Roten Kreuz, **Ausschuss für deutsche Kriegsgefangene, Karte vom Europäischen und Asiatischen Russland**, Friederichsen Verlag, Hamburg 1915, s.5-21.

⁵⁵⁵ Bkz. Hamburgischen Landesverein vom Roten Kreuz, **Ausschuss für deutsche Kriegsgefangene, Karte vom Europäischen und Asiatischen Russland**, Friederichsen Verlag, Hamburg 1915, s.10-49.

Kızılhaç, ailelerin esirlere mektup ya da paket gönderebilmeleri için esirlerin bulundukları kampların adreslerini tam olarak tespit etmiştir. Kitapçıkta bulunan adresleri saymak suretiyle yukarıda ifade edilen sayılara ulaşılmıştır. Ancak, 1915 senesinde çıkan kitapçıkta sadece Alman savaş esirlerinin bulundukları yerler yazarken, 1916 senesinde çıkan kitapçıkta savaş esirleriyle birlikte "Alman sivil tutsakların bulundukları yerler" ibaresi de yer almaktadır. Buradan savaş uzadıkça esir sayılarının arttığı ve buna bağlı olarak da esir kamplarının çoğaldığı anlaşılmaktadır.

Esir kamp sayısı ile ilgili yukarıda verilen rakam sadece Alman esirlerin bulundukları kamplardır. Bütün Rusya'da 4 bin esir kampının olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Pethö, a.g.e., s.90.)

⁵⁵⁶ Esirlerin getirildikleri büyük kampların bulundukları şehirler şunlardır: Taşkent, Merv, Semerkant, Aşkabat, Hokant, Andican, Oş, Kızılsu, Katta-Kurgan, Kazalinsk, Perovsk, Zolotaja Orda, Çardcuş, Çernjaev, Aulie-Ata, Hocent, Skobelev. (Mark, Krieg an..., s.57, 170, 248.)

Skobelev Şehri: Michael Dimitrijewitsch Skobelev, 1841 yılında doğdu, 1861 senesinde askeriye girdi, 1863 senesinde Polonya'da teğmen olarak görev yaptı, 1869 yılında Türkistan'a görevlendirildi, 1873 yılında Hive'ye ilk giren General oldu, 1875 senesinde Hokant'ı aldı ve Fergana valisi oldu. Skobelev'in ölümünden sonra Fergana vadisinde bulunan Margilan şehrinin (Rus ordusu garnizonu ve yönetim yerinin olduğu yer) ismi değiştirildi ve Skobelev adı verildi. Fakat bu gün yine eski adıyla anılmaktadır. (Janata, a.g.e., s.18.) Meydan Larousse'da, 1876'dan 1907'ye kadar "Stary" olarak anıldığı yazılıdır. (**Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. XIII, (Yay. Haz. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s.163.)

tutulan askerlerin on binlercesi epidemi gibi çeşitli hastalıklara maruz kalıp vefat etmiş ya da birçoğu kaçmaya çalışırken hayatından olmuş ve Türkistan topraklarına defnedilmiştir. Bununla birlikte yine on binlercesi de bu zamana kadar adını bile duymadıkları, hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıkları bu yerde, altı yıla kadar esaret hayatı sürmüştür. Esirler, bu gün bile kullanılan yol, köprü, kanal gibi inşaatlarda, Türkistan'da bulunan Ruslara ait ya da çok daha önceleri buraya gelmiş Almanlara ait çiftliklerde zorla ve ağır şartlar altında çalıştırılmışlardır. Ayakkabıcı olanlarla, demiryolu inşaatlarında çalışanların sayısı oldukça çoktu, ancak içlerinde doktor olarak sağlık alanında çalışanlar da vardı⁵⁵⁷. Esirlerin birçoğu da dışarıda daha rahat edeceklerini düşünerek, kamplardaki ağır yaşam şartlarından kurtulmak için gönüllü olarak çalışmak istediklerini beyan ederek kamptan ayrılmışlardır. Toplam 500 bin civarında esirin ağır işlerde çalıştırıldıkları belirtilmektedir. Bütün Rusya'da tarım alanında çalışanların %28'i, dökümhanelerde çalışan işçilerin %30'u, demir madeni ocaklarında çalışanların %60'ı ve diğer maden ocaklarında çalışanların %27'si savaş esirlerinden oluşmaktaydı⁵⁵⁸.

Doğrudan Türkistan'la bağlantılı olmasa da burada, Petersburg'dan Rusya'nın kuzeybatısındaki Murmansk şehrine kadar inşa edilen Murman demiryolundan söz etmek gerekmektedir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus limanları İttifak devletlerin eline geçmiş ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle artık Rusya Karadeniz limanlarını da kullanamaz hale gelmiştir. O devirde Rusya İtilaf devletleriyle sadece buz tutmayan Murmansk limanından malzeme alış veriş yapabilmıştır. Burası Rusya'nın Atlas Okyanusuna ve öteki denizlere serbestçe açılan tek kapısı olmakla birlikte, Kuzey Kutup dairesi içindeki en büyük yerleşim merkezidir. Ayrıca Murmansk şehri, yer altı madenleri ve kaynakları açısından zengin bir şehirdir. Bu şehrin Moskova'ya uzaklığı 1967 km ve St. Petersburg'a uzaklığı da 1448 km'dir. 3 Kasım 1916 tarihinde stratejik önemine binaen St. Petersburg'tan Murmansk'a kadar dünyanın en kuzeyine ulaşımın sağlanabilmesi için Murman demiryolu inşaatına başlanmıştır. Rusya elindeki bedava iş gücü olan savaş esirlerini söz konusu demiryolu inşaatında kullanmıştır. İçlerinde Almanların

⁵⁵⁷ <http://daz.asia/blog/kriegsgefangene-des-ersten-weltkriegs-in-zentralasien>. Erişim tarihi: 28. 10. 2017; bkz. Mark, Krieg an..., s.175.

⁵⁵⁸ Pethö, a.g.e., s.92.

da bulunduğu yaklaşık 60 bin savaş esiri bu inşaatta, zor ve çetin kış şartlarında çalışmış, bunlardan yaklaşık 25 bini⁵⁵⁹ burada vefat etmiştir. 1448 km uzunluğunda bütün hat boyunca çalışan Alman ve Avusturyalı esir sayısı 23 binden biraz fazladır. Almanlarla birlikte hat boyunca çalışmak zorunda kalan Macar, Çek, Rumen, Yahudi ve Bosnalı Müslüman savaş esirleri de bulunmaktaydı. 1917 senesine kadar söz konusu hat kısmen kullanılabilir olmuştur ve kış aylarında kullanımında hiçbir sorun yaşanmamıştır. Ancak, uzun kış aylarından sonra karların erimesiyle hattın birçok rayı sular altında kalmakta ve suların da çekilmesiyle yeniden bir tamirat gerektirmekteydi. Bu kez de esirler, hattın tamiratıyla uğraşmışlardır. Günümüzde halâ kullanılan Murman demiryolu hattı, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da esir olarak bulunan askerlerin inşa ettikleri bir hattır⁵⁶⁰.

Zor şartlar altında çalıştırılmalarının dışında çok sayıda Alman ve Avusturyalı savaş esiri 1916 senesinde Türkistan'da gerçekleşen Milli Ayaklanmada geri hizmetlerinde kullanılmıştır. Katledilen Türkistanlıların cesetlerinin ve savaştan dolayı ölen hayvan leşlerinin gömülmesi bu esirler tarafından gerçekleştirilmiştir. Alman esirlerden Fritz Wilfort'un naklettiğine göre, yüzlerce at ve insan ölüsünün kokusu Ruslar tarafından talan edilen köy, kasaba ve şehirleri sarmıştı. Alman ve Avusturyalı esirlere daha fazla yiyecek, çay, meyve gibi gıdalar ve yorgan, battaniye, yastık gibi talan edilen mallardan ihtiyaç malzemesi vermek suretiyle büyük büyük çukurlar kazdırılmıştı. Hayvan ve insan cesetleri esirler tarafından çukurlara taşınmış ve hepsi bir arada o çukurlara gömülmüştü⁵⁶¹.

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Ekim devrimiyle birlikte İmparatorluğun çöküşünden sonra esirler hürriyetlerine kavuşmuşlar ve Bolşevik yönetimi tarafından yabancı kökenli vatandaş olarak ilan edilmişlerdir. Bununla birlikte evlerine dönmeyi ümit eden Alman ve Avusturyalı savaş esirleri⁵⁶² bölgede devam eden iç çatışmalar ve İngilizlerin müdahaleleriyle yıllarca daha memleketlerine gidememişler, burada

⁵⁵⁹ Avusturyalı savaş esiri Doktor Richard von Stenitzer, bu rakamın 28 binden fazla olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Pethö, a.g.e., s.93.)

⁵⁶⁰ Murman demiryolu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nachtigal, Murmanbahn...; Markus Rabanser, **Murmanbahn-Eisenbahn im hohen Norden Russlands**, Fern-Express, Nirvana&Word Press, Mart 2011, ss.12-18.

⁵⁶¹ Bkz. Çelebi, a.g.m., s.189.

⁵⁶² Pethö, aynı yer.; Mark, Krieg an..., s.170.

hayatlarını devam ettirmekte zorunda kalmışlardır. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra bile ancak 1920'li yıllarda evlerine dönebilmişlerdir. 1917'den sonra esir kamplarında zorla tutulmayan savaş esirleri, gündelik hayatın içerisine katılmış ve çeşitli meslekleri yapmak suretiyle geçimlerini temin etmişlerdir. İsteyenler kamp dışında bulabildikleri evlere yerleşmişler, isteyenler esir kampında yaşamaya devam etmişler, ancak geçimlerini kendileri sağlamak zorunda kalmışlardır. Aralarında mühendisler, müzisyenler, öğretmenler, doktorlar, bilim insanları ve çeşitli meslek gruplarına ait zanaatkarlar bulunmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği üzere bunlar, Türkistan şehirlerinde memurlukta ve iktisadi hayatın içerisinde rol almışlardır. 1916 senesinden 1920'li yıllara kadar Türkistan'da cereyan eden olayların içerisinde kimi zaman aktör, kimi zaman sadece gözlemci, ama çoğu zaman da mağdur olarak yer almışlardır. Komünist Parti ve Kızıl Ordu onların memleketlerine gitmelerini pek istememiştir⁵⁶³. 1918 yılı başında Taşkent'te, Buhara'da, Semerkant'ta ve esirlerin tutuldukları diğer büyük şehirlerde bulunan Devlet Yürütme Komitesi esirlerle iletişime geçerek, onların Kızıl Ordu saflarına geçmeleri hususunda çalışmalar yapmıştır. Bolşevik Hükümeti tarafından Kızıl Ordu'ya katılmaları karşılığında esirlere, kişi başı 3 bin ruble para teklif edilmiştir⁵⁶⁴. Ayrıca katılanlara her ay asker maaşı da ödenecektir⁵⁶⁵. Halk komiserleri esirlerle yapılan toplantılara katılmışlar ve onlara, hürriyetlerini istiyorlarsa silahlara sarılarak mücadele etmeleri ve evlerine gidecek yolları kendilerinin açmaları gerektiğini söylemişlerdir. Bu çalışmaların sonucunda Türkistan'da bulunan Alman-Avusturya savaş esirlerinin üçte ikisi Kızıl Ordu'ya katılmaya ikna olmuştur⁵⁶⁶.

Alman Dışişleri'ne Taşkent'ten gelen, içeriğinde esirlerin durumunun anlatıldığı bir raporda, çoğunluğu Avusturyalı ve Macar savaş esirlerinden oluşan, ancak içlerinde Alman savaş esirlerinin de bulunduğu yaklaşık 15 bin askerin kötü yaşam şartlarından, açlıktan, salgın hastalıklardan ve Rusların ittifak güçleriyle barış

⁵⁶³ Köstenberger, a.g.e., s.35; <http://daz.asia/blog/kriegsgefangene-des-ersten-weltkriegs-in-zentralasien>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵⁶⁴ Hayit, Basmacılar..., s. 310.

⁵⁶⁵ Alman Genelkurmayına gelen bir raporda, Kızıl Ordu tarafından her askere aylık 500 ruble verildiği ve cephede geçirilen her gün için de ayrıca 100 ruble ödeme yapıldığı belirtilmektedir. Ancak, raporda Bolşevik Hükümeti'nin kendi parasını bastığı, kendi parasını kabul etmeyenleri devlete asî gelmekten mahkeme önüne çıkarttığı da ifade edilmektedir. (Bkz. PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Oelssner'in Genelkurmay'a gönderdiği rapor, Berlin 25.09.1918.)

⁵⁶⁶ Köstenberger, a.g.e., s.37-38.

görüşmeleri yapmalarından dolayı Bolşevik tarafına geçtiklerinden söz edilmektedir. Rapora göre, Kızıl Ordu askerlerinin bakımlı halleri ve kendilerinin Bolşevikler tarafından cezaya çarptırılabilir olma düşüncesi de savaş esirlerinin Kızıl Ordu saflarına geçmelerinde etkili olmuştur. Yerli halkın Bolşeviklere karşı antipati beslemesi, onların orduda önemli yerlere getirilmelerine engel teşkil etmiş, dolayısıyla savaş esirlerine güvenmek zorunda kalınmış ve onlara ciddi görevler verilmiştir. Sadece ordu içerisinde değil, yüksek ücretler verilerek çeşitli memurluklarda da önemli görevlere getirilmişlerdir⁵⁶⁷. Kendisi de bir savaş esiri olan Hans Herrdegen'in ifadesiyle, bulunduğu esir kampında Alman ve Avusturyalı subaylarla birlikte 200 kadar asker Kızıl Ordu saflarına geçmiştir. Özellikle subaylar önemli mevkileri işgal etmişler, hatta bazı subaylara Alman savaş esirlerinin kontrolü verilmiştir. Yine başka bir savaş esiri Rudolf Nieman da, Şubat 1918 tarihinde Hokant'ta gerçekleşen bir ayaklanmanın, içerisinde birçok savaş esirinin de bulunduğu hükümet ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırıldığını bildirmektedir. Yine başka bir savaş esiri Rudolf Köstenberger, memlekete gidebilme umuduyla ve bununla birlikte isyancı gruplar tarafından Avusturyalı ve Alman savaş esirlerinin katledilmesi sonucunda Kızıl Ordu'ya katılımların gruplar halinde arttığını belirtmektedir. Köstenberger'in ifadesiyle, Hokant'ta Mandamin Begow liderliğindeki isyancı grup tarafından 80 ve savaş esiri Hans Herrdegen'in ifadesiyle de Hol Hoca tarafından 150 Avusturyalı ve Alman savaş esirinin katledilip Sır Derya'ya atılmış ve esirlerin cesetleri haftalarca Sır Derya üzerinde yüzmüştür. Her ne kadar subaylar tarafından engellenmek istense de Alman ve Avusturyalı savaş esirlerinin üçte ikisi Kızıl Ordu tarafına geçmiştir. Kızıl Ordu içerisinde bu esir askerlere önemli görevler verdikleri görülmektedir⁵⁶⁸. Örneğin, 1918 senesinde 60 kadar Alman savaş esiri iyi silahlanmış bir şekilde, haberleşmenin her şeyden daha önemli olduğu bir dönemde, Kuşka'da bulunan Bolşevik telsiz istasyonunu korumakla görevlendirilmiştir⁵⁶⁹. Aynı şekilde “*Olağanüstü Durumlar Komisyonu*” başkanı Weinberg isminde bir Almandı ve yanında 100 Alman-Avusturya askeri

⁵⁶⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hans Wohlbrück'ün Türkistan raporu, Taşkent 26.08.1918.

⁵⁶⁸ Janata, a.g.e., s.21-22; Köstenberger, a.g.e., s.38.

⁵⁶⁹ Zürer, a.g.m., s.355.

görev yapmaktaydı⁵⁷⁰. W. Teihner isminde başka bir Alman komutan da 1919 yılı Mayıs ayından sonra “*Türkistan Sovyet Savaş Komiseri*” yardımcılığı görevine getirilmiştir. Bununla birlikte Ernst Kudzehelo, M. Vrabetz, Yanosch Varga gibi bazı Alman komutanlar da Kızıl Ordu içerisinde üst rütbelere yükselen isimlerdir⁵⁷¹.

Alman ve Avusturyalı esir askerlerden toplamda 15 bin kişi Bolşevik ordusuna geçmiş ve bunun içerisinde 5 bini Türkistan’da bulunan Bolşevik ordusunda görev yapmıştır⁵⁷². Eylül 1919 itibarıyla Orenburg cephesinde 550, Fergana cephesinde 850, Hazar Denizi cephesinde 600 Alman ve Avusturya askeri yer almıştır. Bu rakamların Şubat 1920’ye gelindiği vakit arttığı görülmektedir. Fergana’da 1500, Sır Derya’da 1600, Semerkant’ta 760, Carduj ve Termez’de 104 ve İngiliz Malleson ekibiyle mücadele etmek üzere de Hazar Denizi cephesinde 2 bin Alman ve Avusturya askeri yer almıştır. Alman ve Avusturyalı askerler; 1. Türkistan Piyade Alayı’nda (1. Turkestanisches Schützenregiment), 57. Orenburg Piyade Tümeni içerisinde Rowensker Alman Birliği’nde (57. Orenburg Schützendivision), 2. Orenburg Karl Liebknecht Alayı’nda (2. Karl Liebknechtregiment), 4. Türkistan Piyade Alayı’nda (4. Turkestanisches Schützenregiment), 1. Sovyet Süvari Alayı’nda (Sowjetische Kavallerieregiment), 1. Türkistan Tümeni içerisinde Sınır Alayı’nda (Grenzregiment / Turkestanische Sonderdivision)⁵⁷³ 3. Enternasyonal Lejyonu’nda, Fergana Süvari Alayı’nda ve Zimmermann’ın komutasında 1800 Alman askerden oluşan Alman Birliği’nde görev yapmışlardır⁵⁷⁴. Alman Genelkurmay Başkanlığı’ndan Savaş Bakanlığı’na gönderilen bir raporda, savaş sonrası, Bolşeviklerin kimsenin eski haline bakmadıkları, sadece şu anda kendilerini destekliyor mu, yani Bolşevik yanlısı mı, yoksa değil mi diye değerlendirdikleri ifade edilmektedir. Sovyet rejimiyle yapılan antlaşmadan sonra savaş esirlerine hürriyetleri verilmiş ve onların Kızıl orduya geçmelerinde her hangi bir sakınca görülmemiştir. Kızıl Ordu’ya katılan Alman askerlerinin hepsinin kendisine göre geçerli bir açıklaması bulunmaktaydı. Çoğu askerde epidemi ve açlık korkusunun yanında, kendilerini unutulmuş hissetmeleri geçişte etkili olmuştur. Sivil hayata da çabuk

⁵⁷⁰ Mark, Krieg an..., s.178.

⁵⁷¹ Hayit, Basmacılar..., s.310.

⁵⁷² Baumgart, Deutsche Ostpolitik..., s.52.

⁵⁷³ Mark, Krieg an..., s.178-179.

⁵⁷⁴ Hayit, Basmacılar..., s. 310.

uyum sağlayan Alman askerleri aynı zamanda yönetimde de yer alarak yüksek maaşlara çalışma fırsatı bulmuş ve saygınlık kazanmışlardır⁵⁷⁵. Fakat buna karşın Bolşeviklere kızıp Kızıl Ordu'ya karşı Beyaz Ordu tarafına geçen Alman-Avusturyalı esirlerin olduğu da bilinmektedir⁵⁷⁶.

Kızıl Orduya katılmak istemeyen, fakat kendi geçimlerini kendileri sağlamak zorunda kalan esirler için yeni ve zorlu bir yaşam başlamıştı. Özellikle pamuk üretimi yapılan bölgelerde bulunan esirlerin durumları, tahıl ekiminin az olması sebebiyle daha da kötü olmuştur. Dönemin şartlarından dolayı ulaşım oldukça zordu ve bu yüzden de söz konusu bölgelere tahıl nakliyesi oldukça azalmıştı. Alman Dışişleri'ne gönderilen, esirlerin durumunun anlatıldığı bir raporda, 1 pud un fiyatının 320 ruble⁵⁷⁷ olduğu bildirilmiş ve Alman savaş esirlerinin çoğunun açlıktan ya da yeterince beslenememeden dolayı çeşitli hastalıklara yakalandıkları ve birçoğunun da bu hastalıklardan vefat ettiği belirtilmiştir⁵⁷⁸. Bütün bunların çeşitli sosyolojik sorunlara yol açtığı da görülmektedir. Örneğin; açlıktan dolayı bazı esirlerin hırsızlık yaptıkları ve yakalananların da dövüldüğü vakalar olmuştur. Meslek sahibi olanların ise işlerinin biraz daha kolay olduğu görülmektedir. Mesela; meslek sahibi olanlara Buhara Emiri iş imkânı vermiştir⁵⁷⁹. Kendi meslek dallarında

⁵⁷⁵ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Genelkurmay Başkanlığından Savaş Bakanlığı'na Türkistan ile ilgili gönderilen rapor, Berlin 04.11.1918.

⁵⁷⁶ Köstenberger, a.g.e., s.38.

⁵⁷⁷ 1 pud (16 kg) un fiyatının 1915 yılında 50 ruble civarında olduğu bilinmektedir, ancak savaşın getirdiği kıtlık sebebiyle un fiyatları çok artmıştır. Esirlerin durumu da savaş uzadıkça daha da zorlaşmıştır. Rusların elinde esir olarak bulunan Adolf Epstein, kişi başı kendilerine bir aylığına sadece 50 ruble verildiğini ve kampta herkesin kendi yiyeceklerini dışardan temin etmesi gerektiğini belirtir. Bundan dolayı kendilerinin, kamp içerisinde herkesin parasını toplayarak bir kasa oluşturduklarını, alışverişlerin bir aracıyla bu kasadan karşılandığını, yemeklerin kendi aralarında bulunan aşçılar tarafından yapıldığını ifade eder. (Bkz. Epstein, a.g.e., s.14.)

Esaret hayatından sonra Taşkent'te bir gazetenin basım kısmında çalışmaya başlayan Rudolf Köstenberger, yeme ve konaklama iş yerine ait olduğu şekilde aylık 45 ruble maaş aldığını belirtmektedir. (Köstenberger, a.g.e., s.35.)

⁵⁷⁸ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Müller'in Dışişlerine, Savaş Bakanlığı'na ve İstihbarat Birimi'ne gönderdiği rapor, Berlin 25.05.1918.

⁵⁷⁹ Mark, Krieg an..., s.171.

Örneğin, Richter isminde bir Alman esir, Ekim Devrimi'nden sonra serbest olunca kendi imkânlarıyla Buhara'ya gelmiş ve orada mühimmat fabrikasında kimyacı olarak göreve başlamıştır. Ancak, Emirlik Bolşevikler tarafından 8 Ekim 1920 tarihinde yıkılınca Richter, düşman saflarında yer alıyor gerekçesiyle Taşkent hapisanesine götürülmüş ve bir müddet tutuklu kalmıştır. Aynı şekilde Russman isminde başka bir esir, Aşkabat esir kampından kaçarak Buhara'ya gelmiş ve askeriyede süvari generalliğine kadar yükselmiştir. Aynı dönemde Buhara askeriyesinde 40 kadar Avusturyalı-Alman askerinin görev yaptığı ifade edilmektedir. (Bkz. Janata, a.g.e., s.21-22.)

iş bulanların dolduğu gibi, yine kendi mesleklerini serbest bir şekilde icra edenler de olmuştur⁵⁸⁰. Edinilen bilgilere göre, eski savaş esiri olup da Türkistan'da ticaretle uğraşan yaklaşık 27 bin enternasyonalist bulunmaktaydı⁵⁸¹. Elbette bu rakam sadece Alma ve Avusturyalı savaş esirlerinden oluşmuyordu.

Bolşevik İhtilalinden sonra Rusya savaştan çekildiğini açıklamış ve yeni Rus yönetimiyle İttifak güçleri arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Söz konusu antlaşmanın 8. ve 12. maddeleriyle ilave 17. maddede asker ve sivil esirlerin değişimleriyle ilgili kararlar yer almıştır. Rusların elinde bulunan bütün esirlerin, gerekli olduğu takdirde tedavilerinin yapılması ve onların sağ salim memleketlerine dönmeleri için komisyonların kurulmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda önce Rusya'nın Avrupa kısmında bulunan esirler geri gönderilecek, ardından da Türkistan ve Sibirya'dakiler iade edilecektir. Antlaşma imzalandığı vakit Rusların elinde toplam 130 bin sadece Alman savaş esirinin bulunduğu ifade edilmektedir. 11 Temmuz 1918 tarihinde Genelkurmay'dan Alman Dışişleri'ne Türkistan'ın genel durumunu içeren bir rapor gönderilmiş ve bu raporda Sibirya ve Türkistan'da 15 bin sadece Alman savaş esirinin bulunduğu bildirilmiştir⁵⁸². Aradan fazla zaman geçmeden 23 Ağustos 1918 tarihinde Alman İstihbarat Birimi görevlisi Gerhard Müller'in hazırladığı Türkistan raporunda, Türkistan'ın farklı şehirlerinde yaşayan Alman savaş esiri sayısının 3300 olduğu bilgisi verilmiştir. Bunlardan 600 asker ve bir subay Kasalinsk'te, 800 asker ve dört subay Taşkent'te, 600 asker ve bir subay Skobelew'de, 700 asker ve iki subay

⁵⁸⁰ Mesela, Frader Sepp isminde bir Avusturyalı-Alman serbest olduktan sonra Skobelev esir kampından ayrılarak bir ev tutmuş ve savaş öncesi yaptığı terziliği yapmak üzere bir de dikiş makinası almayı başarmıştır. Çok para kazanmaya başlayan Sepp, kendi müşterisi olan Fatme isminde bir Müslüman hanıma gönlünü kaptırmış ve onunla evlenmek istemiştir. Kaç kez araçlar vasıtasıyla kızın babasına durumu bildirdiyse de, Müslüman olmadığı için hep ret cevabı almıştır. Bunun üzerine Sepp, Müslüman olmaya karar vermiş, bir hoca efendinin yanına giderek kuran öğrenmiş ve tıpkı bir Müslüman gibi giyinmeye başlamıştır. Çok parası olduğu ve artık Müslüman olduğu için kızın babası razı olmuş, ardından Türkistan geleneklerine göre düğünleri yapılmıştır. Ne var ki, evlilikleri iki gün sürmüş, akşam eve gelen Sepp, evde eşini ve hiçbir eşyasını bulamamıştır. Telaşla kızın babasının evine gitmiş, fakat maalesef bütün kapılar yüzüne kapanmıştır. Babası, kızının kendisinin yanında olmadığını, bundan sonra artık eşi olarak Sepp'in ondan sorumlu olduğunu belirtmiş ve bir daha buraya gelmemesi gerektiğini söylemiştir. Üzüntüsünden hastalanan Sepp, haftalarca hastanede kaldıktan sonra çıkmış ve bir müddet sefil bir hayat yaşamak zorunda kalsa da ardından bir çay ocağı açmayı başararak hayatını sürdürmeye devam etmiştir. (Janata, a.g.e., s.20-21.)

⁵⁸¹ Hayit, Basmacılar..., s.310.

⁵⁸² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Bürodan Dışişlerine Türkistan ile ilgili gönderilen rapor, Berlin 11.07.1918.

Semerkant'ta ve 100 asker de Perowak'ta yaşamaktadır. Ayrıca 500 asker de Türkistan'ın diğer şehirlerinde, kasaba ve köylerinde hayatlarını idame ettirmektedirler. Raporda ayrıca Taşken yönetiminin esirleri memleketlerine göndermekte Moskova'dan bağımsız hareket ettiği ve gayretli olduğu da ifade edilmiştir⁵⁸³.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın yukarıda ifade edilen 17. maddesi gereğince Mayıs ortasında Almanya'dan 14 komisyon çalışmalara başlamış kısa bir süre sonra bu komisyonlara 10 tane de Avusturya'dan katılmıştır. Her bir komisyonda bir subay, bir doktor, bir Kızılhaç hemşiresi ve birkaç da yardımcı personel yer almaktaydı. Bu komisyonların görevleri şunlardı; demiryolları bağlantı noktalarında toplanma merkezleri oluşturmak, hasta olan esirlerin tedavilerini yapmak, onların giyimleriyle ilgilenmek ve onları memleketlerine kavuşturmak. Bütün bu çalışmaları Sovyet yetkililerle bağlantı içerisinde gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Burada söz konusu olan Alman ve Avusturya askerleriydi. Her ikisi de Alman kökenli olduğu ve aynı coğrafyaya gidecekleri için temel bir milliyet sorunundan söz edilemezdi. Ancak, Sovyet yetkililerinin olayı kolaylaştırmak gibi bir niyetlerinin olmadığı görülmektedir, çünkü süreci yavaşlatmak suretiyle İttifak güçlerinden bazı tavizler bekliyorlar ve Kızıl Ordu için bu esirlerden menfaat sağlamak istiyorlardı⁵⁸⁴.

Yukarıdan anlaşılabacağı üzere esir değişimi hızlı ilerlemiyordu. Fakat Ekim Devrimi'yle birlikte tutukluluk hallerinin son bulması üzerine birçok Alman-Avusturyalı savaş esiri kendi imkânlarıyla memleketlerine gitmeye çalışmışlardır. En azından en yakın ittifak devleti ordusuna ulaşmayı arzulamışlardır. Ocak 1918'den itibaren sadece Alman-Avusturya savaş esirleri değil, aynı zamanda Slovaklar, Çekler, Macarlar, Rumenler, Sırlar, Hırvatlar, Polonlar ve Yahudiler de gruplar halinde ya da bireysel olarak bulundukları esir kamplarını terk ederek yollara koyulmuşlardır. Sadece Alman-Avusturyalı esirlerin bulunduğu Skobelev esir kampından Nisan'ın ilk iki haftası 338 kişi ve Mayısın ilk haftası da 683 kişi ayrılmıştır. Ancak, kısa bir süre sonra kampa 57 kişi geri dönmüştür⁵⁸⁵.

⁵⁸³ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi görevlisi Gerhard Müller'in Türkistan 34897 numaralı raporu, Berlin 23.08.1918.

⁵⁸⁴ Mark, Krieg an..., s.173.

⁵⁸⁵ Mark, Krieg an..., s.171.

Üsteğmen Zimmermann-Brendel başkanlığında, Teğmen Wohlbrück, Dr. von Wiese, Dr. Herschmann ve Hemşire Erika von Pasau'dan oluşan, yanlarında bir de İsveç delegasyonu olan, yukarıda sözü edilen komisyonlardan birisi kısa süre içerisinde Türkistan'a ulaşmıştır. Antlaşma maddelerince esasen komisyonun görevleri tespit edilmişti, fakat Alman komisyonunun görünürdeki görevinin yanında, savaş esirlerini bölgedeki Alman menfaatleri doğrultusunda nasıl kullanacaklarını araştırmak gibi öncelikli gizli bir görevleri daha vardı. Bununla birlikte asıl görevleri arasında Türkistan'ın durumu hakkında istihbarat toplamak, daha önce Almanların edindikleri istihbarata göre, Afganistan'a kaçan savaş esirlerinin Türkistan'a saldırı planlarını engellemek ve en önemlisi de hali hazırda Türkistan'da bulunan pamuk stoklarının Almanya'ya nakliyesini sağlamak gibi maddeler olmuştur. Almanlar da tıpkı Rusların düşündükleri gibi esir değiş-tokuşundan menfaat sağlamak istemişler ve ellerinden geldiği kadarıyla Sovyet makamlarına baskı yapmışlardır. Bu çalışmalar çerçevesinde Zimmermann ve Wohlbrück muhalefet gruplarıyla görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Ancak, bu noktada en çok zorlandıkları meselenin Kızıl Ordu saflarına katılan Alman askerleri olduğu görülmektedir. Zimmermann, Kızıl Ordu'ya katılan askerleri memleketlerine göndermemekle tehdit etmiştir⁵⁸⁶.

Savaş esirleriyle ilgili Bolşeviklerin oluşturdukları komisyonlar ise Komünist Partisinin kontrolü altındaydı. Yeni kurulan rejim her ne kadar savaş esirlerine serbestlik verdiyse de aslında onların ellerini kollarını sallayarak ülkede dolaşmalarını da istememiştir. Bolşevik rejiminin aldığı bir kararla, 27 Kasım 1918 tarihinde Türkistan'da bulunan bütün erkekler hazır asker olarak kabul edilmiştir. Böylece burada bulunan bütün savaş esirleri Kızıl Ordu'nun hazır askerleri sayılmışlardır. Zaten onlara da daha önce yabancı kökenli vatandaşlık hakkı verilmişti⁵⁸⁷. 1918-1919 yılları arasında Türkistan'da bulunan Kızıl Ordu'nun mevcudunun içerisinde Alman, Avusturyalı ve Çek savaş esirlerinin de olması halinde 106 bin olduğu ifade edilmekle birlikte, bu sayının 1919 yılında savaş

⁵⁸⁶ Mark, Krieg an..., s.174.

⁵⁸⁷ Mark, Krieg an..., s.176.

esirlerinin çoğunun ülkelerine dönmesi sonucunda 38 bine düştüğü belirtilmektedir⁵⁸⁸.

Ekim devriminde oldukça az sayıda Alman esirin yer aldığı görülse de yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkistan'da bulunan birçok Alman savaş esiri Kızıl Ordu saflarında yer almış ve yerli halkaların isyanlarına ve daha sonra Basmacılar karşı savaşımıştır. 1920 senesinde Buhara'ya saldıran Kızıl Ordu içerisinde 8 bin Alman askerinin olduğu ifade edilmektedir⁵⁸⁹. Ancak, daha büyük bir kısmı ya savaştan önce yaptığı mesleği yapmaya devam etmiş ya da yeni meslek edinerek Türkistan'ın gündelik hayatında yerini almıştır. Bu insanlar Türkistan kültür ve iktisadi hayatında önemli rol oynamışlardır. Henüz sayıları tespit edilmemekle birlikte çok oldukları düşünülen bir grup Alman-Avusturyalı savaş esiri de Türkistan şehirlerinde evlenmiş, çoluğa çocuğa karışarak yeni bir hayat kurmuş ve esir olarak geldiği bu topraklarda artık yaşamaya karar vermiştir. Savaş esiri Franz J. Hentschel bu durumu; *“Artık Türkistan bizim anavatanımız, yaşadığımız memleketimiz.”*⁵⁹⁰, diye ifade etmiştir. Ne yazık ki, Türkistan'da yeni bir hayat kurmak isteyenlerin akıbetleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın geriye dönenler Almanya'da ya da Avusturya'da kendi aralarında dernekler kurmuşlardır. Bir zamanlar savaş esiri olarak Türkistan'da bulunan Almanların-Avusturyalıların söz konusu derneklerde buluştukları, konferanslar tertip ettikleri, günlüklerini kitap haline getirdikleri veyahut farklı dergi ve gazetelerde⁵⁹¹ makaleler yayımladıkları bilinmektedir. Hatta kendi aralarında Türkistan'a has bayramları kutlamışlar ve az da olsa oradan edindikleri kültürü yaşatmaya çalışmışlardır. Orada çektikleri yoksulluğa rağmen Türkistan'ın doğası, kültürü ve insanları hakkında hep olumlu fikirlerde bulunmuşlar ve hatıralarını torunlarına nakletmişlerdir⁵⁹². Bunlarla birlikte geriye dönenler arasında, orada bulundukları zamanlarda maruz kaldıkları komünist propaganda faaliyetleri neticesinde radikal solcu, komünist ve Sovyet yanlısı olanların sayıları da hiç az değildir. Bu kişilerin de memleketlerinde yeni edindikleri bu görüşleri savunabilecekleri platformlar oluşturdukları, dernek ve vakıflar

⁵⁸⁸ Hayit, Basmacılar..., s.310.

⁵⁸⁹ Hayit, Basmacılar..., s.311.

⁵⁹⁰ Janata, a.g.e., s.21.

⁵⁹¹ Bazı gazete yazı örnekleri için bkz. PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, dosyasının sonunda yer alan A 3409 numaralı Gazete kupürleri.

⁵⁹² <http://daz.asia/blog/kriegsgefangene-des-ersten-weltkriegs-in-zentralasien>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

kurdukları görülmektedir. Almanya'ya ya da Avusturya'ya döndükten sonra savaş öncesi günlerini bulamayan, toplumun içine karışmakta zorluk yaşayan, bir vakitler tutsak olarak yaşadıkları Sovyetler Birliği topraklarına geri dönüp yeni bir başlangıç peşinde olan küçük bir grup da olmuştur⁵⁹³. Ancak, bu insanların maalesef Sovyetlerde de düzenli bir hayatları olmamıştır. “*Esaret hayatından kurtulduktan sonra vatanına dönebilen bir esir, neden esir olarak tutulduğu yere gelip yerleşmek ister?*” sorusu, Sovyetler yönetiminin hep aklında olan bir soru olmuş ve bu insanlara potansiyel ajan gözüyle bakılmıştır. Türkistan araştırmaları yapan Alman tarihçi Verena Moritz'in belirttiğine göre, Sovyet yönetimi 1926 senesinde, başka ülkeler için ajanlık girişimi içerisinde olanların ölümle cezalandırılacağı yönünde bir kanun çıkartmış ve 1936'dan itibaren Stalin'in gözünde Sovyetlere yerleşen başka ülke kökenli olan insanlar ilk hedef grup olmuştur⁵⁹⁴.

4.2.2. Almanya'da Bulunan Türkistanlı Savaş Esirleri

İngiltere ve Fransa sömürgelerindeki Müslümanları savaşa zorlamışlardı, böylece Avrupa'daki bütün cephelerde itilaf güçleri saflarında 700-800 bin arası Müslüman asker savaşa katılmıştır⁵⁹⁵. I. Dünya Savaşı'na toplam 16 milyon askerle katılan Rusya saflarında da yaklaşık 1,5 milyon Müslüman askerin bulunduğu ve bunun da yaklaşık 960 bininin Türkistan kökenli olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte 2,4 milyon kadar Rus askerin Alman ve Avusturya ordusuna esir düştüğü belirtilmektedir. Ayrıca Ekim 1918 itibarıyla Almanya'nın elinde 535 bin civarında Fransız ve 185 bin civarında da İngiliz askeri tutsak olarak bulunmaktaydı⁵⁹⁶. Sadece Alman Devleti'nin elinde savaş boyunca 13 farklı ülkeden 2,5 milyondan fazla savaş esiri bulunmuş ve Almanya'da 100'den⁵⁹⁷ Avusturya'da da 50'den fazla esir kampı teşkil edilmiştir⁵⁹⁸.

⁵⁹³ Verena Moritz, “*Zeugen und Akteuren der Revolution*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵⁹⁴ Bkz. Verena Moritz, “*Schwierige Heimkehr*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵⁹⁵ Reinhard Nachtigal, *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2005, s.32. (Nachtigal, Kriegsgefangenschaft...)

⁵⁹⁶ Verena Moritz, “*Zahlen und Dimensionen der Kriegsgefangenenproblematik*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁵⁹⁷ Scriba, aynı yer.

⁵⁹⁸ Moritz, aynı yer.

Bazı Alman yetkililer, savaş başladıktan hemen sonra, ancak henüz daha Osmanlı'nın savaşa girmedığı günlerde, Almanya'nın eline düşecek olan Müslüman esirlere farklı muamele yapılmasının, esaret hayatında dini vecibelerini sorunsuzca yerine getirebilmelerinin uygun olacağını tavsiye etmişlerdir. Bunların başında ise İstanbul'daki Alman büyükelçisi ve konsolosu bulunmaktadır. Büyükelçi Wangenheim, 30 Ağustos 1914 tarihinde Dışişlerine çekmiş olduğu bir telgrafta, Müslümanların esasen düşman olarak görülmemesi gerektiğini ifade etmiş ve esaretten sonra onların mutlu bir şekilde memleketlerine dönmelerinin uygun olacağını belirtmiştir⁵⁹⁹. Aynı zamanda Alman siyasi çevrelerince bu Müslüman esirlerin ilk etapta Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa katılması için kullanılabilecekleri ifade ediliyordu. Bunun için ilk gelen yaklaşık 400 Müslüman esir arasından 20 kişi seçilmiş, bunlar bir bürokrat ve gazeteci nezaretinde İstanbul'a gönderilmişlerdir. Söz konusu 20 kişi burada, Müslüman esirlerin Almanya'da tutulduğu kamplar hakkında bilgi verecek ve Almanların Müslümanlara iyi davrandıklarını anlatacaklardı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girmesi kolaylaşacaktı. Bu esirler İstanbul'da Fatih Camiinde gerçekleşen bir törenden sonra memleketlerine dönmeleri için serbest bırakılmışlardır⁶⁰⁰.

I. Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları üzerine Yüksek Lisans çalışması yapan Kadir Kon da yukarıdaki olaya benzer bir olay aktarmaktadır. Kon'un anlattığına göre, Doğu İstihbarat Birimi çalışanlarından, daha önce de ismi geçmiş olan Schabinger, Paderborn şehri yakınlarında bulunan Senne esir kampından (Senne Lager) isimleri belirlenmiş 14 Müslüman esiri İstanbul'a sirk grubu adı altında gizlice getirmiş ve burada 14 Kasım tarihinde gerçekleşecek olan cihat ilanı töreninde konuşturmuştur. Esirler, törende İslam kardeşliğinden söz etmişler ve Alman İmparatoru'nun Müslüman dostlu olduğu vurgusunu yapmışlardır⁶⁰¹.

⁵⁹⁹ PA-AA, R 21167, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in Dışişlerine çektiği telgraf, 30.08.1914.

⁶⁰⁰ Höpp, a.g.e., s.35-36.

⁶⁰¹ Bkz. Kon, a.g.e., s. 122-123; Kon, a.g.t., s.58.

Araştırmalarımız esnasında ne arşiv belgelerinde ne de yazılı kaynaklarda İstanbul'a esir getirilmesiyle ilgili başka bir olaya rastlanmamıştır. Bundan dolayı Alman tarihçi Höpp'ün anlattığı 20 kadar Müslüman esirin İstanbul'a getirilme olayıyla, Kon'un anlattığı 14 esirin İstanbul'a getirilmesinin aynı olay olduğunu düşünmekteyiz.

Doğu İstihbarat Birimi kurucusu ve yöneticisi olan Oppenheim, 14 Eylül 1914 tarihinde dışişlerine yazdığı bir raporda, Almanya'nın elinde bulunan Tunuslu, Faslı, Cezayirli, Senegalli ve Afrikalı esirlerin, yani başka ülke kökenli olup da Fransızlar tarafında savaşmak zorunda bırakılmış Müslümanların hepsinin “*Turkos*” olarak isimlendirilebileceklerini ifade etmiştir. Bunların ve aynı şekilde Ruslar tarafında savaşmak zorunda bırakılan diğer Müslümanların Almanya'da nerelerde oldukları tespit edilip, hepsini Berlin'in yakınında bir yere yerleştirmenin daha uygun olacağını belirtmiştir. Burada toplanan esirlerden, bazı gözlemler neticesinde uygun olanlarının seçilip, halâ Fransızlar safında savaşan memleketlilerini ikna etmeleri için önce İstanbul'a oradan da memleketlerine gönderilmelerinin uygun olacağını düşünen Oppenheim, diğer bir plan olarak da onların Mısır'da İngilizlere karşı savaşırılabilirliklerini de dile getirmiştir⁶⁰². Görüldüğü üzere Oppenheim'in düşüncesi, her halükârda bu Müslüman esirlerin savaşta kullanılması yönündedir. Aynı şekilde daha önce Almanya'nın Konya konsolosluğunu yapmış ve savaş zamanında Yafa konsolosu olan Löytved de, savaş esirlerinden mutlaka Alman menfaatleri doğrultusunda faydalanılması gerektiğini düşünenlerdendir. Bu bağlamda öncelikle Cezayirli esirlerden işe başlanmak istenmiş, Oppenheim, Wangenheim ve Löytved birbirileriyle yaptıkları görüşmeler neticesinde, Abdulkadir el Cezairi'nin⁶⁰³ oğlu Emir Said'i Almanya'ya getirerek onu, buradaki Cezayirli savaş esirleriyle görüştürmenin uygun olacağı düşüncesine varmışlardır. Oppenheim'a göre, Fransız düşmanı olan Emir Said onları ikna edecektir. Daha sonra Cezayirli esirlerin Batı cephesine gönderilmeleri, onların orada kendi memleketlilerini Fransızlar tarafında savaşmamaları gerektiği hususunda ikna etmeleri planlanmıştır. Oppenheim, aynı şekilde Hindistanlı Müslümanların da ikna edilebileceklerini ve onların da Mısır'da bulunan Osmanlı kuvvetlerine yardım edebileceklerini düşünmüştür⁶⁰⁴. Oppenheim'dan bağımsız olarak Alman yönetiminin de buna benzer planlar üzerinde

⁶⁰² PA-AA, R 21167, Oppenheim'in Dışişleri'ne yazdığı rapor, 14.09.1915.

⁶⁰³ Abdulkadir el Cezairi; 6 Eylül 1808'de Batı Cezayir'de dünyaya gelmiş ve 1832-1847 yılları arasında Cezayir Emirliği yapmıştır. 1830 yılında Fransızların Cezayir'i işgal etmeleri ve 300 yıllık Türk idaresine son vermeleri sonucunda Fransızlara karşı bir direniş başlatmıştır. 1847'de Fransızlara esir düşmüş ve 5 yıllık esaretten sonra Ekim 1852'de serbest bırakılmıştır. Önce Bursa'ya ve sonra da Şam'a yerleşen Abdulkadir el Cezairi, siyasetten uzaklaşmış, vaktini ilim ve ibadete adanmıştır. 26 Mayıs 1883'te Şam'da vefat etmiştir. (Ercüment Kuran, “*Abdulkadir el Cezairi*”, TDVİA, C. I, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s.232-233.)

⁶⁰⁴ Höpp, a.g.e., s.36-37.

çalıştığı görülmektedir. Almanya, Kuzey Afrika kökenli Müslüman savaş esirlerini Ocak 1915'te Osmanlı Devleti'ne göndermek istemiştir. Müslümanların halifesinin orada olması münasebetiyle, İstanbul'da onları ikna etmenin daha kolay olacağı ve doğrudan Osmanlı ordusunda yeniden savaşa katılabilecekleri hesap edilmiştir. Ancak, esir nakliyesinin büyük sorunlar teşkil edeceği düşünülerek bu fıkirden vazgeçilmiştir⁶⁰⁵.

Almanya, savaş esirlerini öncelikle milliyetlerine göre ayırmış ve ona göre esir kamplarına yerleştirmiştir. Yukarıda değinildiği üzere İngiltere saflarında Hindistan'dan, Fransa saflarında Afrika'daki sömürülerinden ve Rusya tarafında da Türkistan'dan gelen Müslüman askerler mevcuttu. Almanya elinde bulunan savaş esirleri içerisinde Müslümanlara ayrı muamele yapmıştır. Bu Müslüman esirlerden Alman menfaatleri doğrultusunda istifade etmek istediğinden dolayı, onları milliyetlerine göre ayırmadan hepsini bir araya yerleştirmeye çalışmış ve onlara özel esir kampları oluşturmuştur. Söz konusu esir kamplarında Kur'an-ı Kerim dağıtılmış, kamplara imamlar tayin edilmiş ve buralarda mescitler inşa edilmiştir. Almanların elinde bulunan Müslüman savaş esirleri bu dönemde ibadetlerini istedikleri gibi yerine getirme özgürlüğüne sahip olmuşlardır⁶⁰⁶. Ayrıca Alman arşiv belgelerinden, bu kamplarda bulunan esirlerin tedavileri için hastaneler tesis edildiği ve bu hastanelerde Müslüman doktorların da görev yaptığı anlaşılmaktadır⁶⁰⁷.

28 Kasım 1914 tarihinde Alman Dışişleri, Müslüman esirlerin durumu hakkında bilgi almak maksadıyla Albay Friedrich'e bir yazı göndermiş ve Albay da bu yazı üzerine 31 Aralık 1914 tarihinde bir cevap yazmıştır. Albay'ın ifadeleriyle, ellerinde şu ana kadar bulunan Müslüman esirlerin 800'ü⁶⁰⁸ Zossen şehrine nakledilmiştir. Burada özel bir kamp oluşturulacak ve Müslüman esirler dinlerini ve kültürlerini özgürce yaşayabileceklerdir⁶⁰⁹. Bunun üzerine Şubat 1915'te Dışişleri

⁶⁰⁵ Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Teil 1, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1975, s.93.

⁶⁰⁶ Mark, Krieg an..., s.27-28.

⁶⁰⁷ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Berlin Hindistan Bağımsızlık Komitesinden Wesendonk'a yazılan yazı, Berlin 29.07.1918.

⁶⁰⁸ Nadolny'nin ifadesiyle, Ocak 1915'te Zossen'de bulunan Müslüman esir sayısı 5183'tür. (Höpp, a.g.e., s.39.)

⁶⁰⁹ PA-AA, R 21244, Albay Friedrich'in Müslüman esirlerin durumu hakkında Dışişleri'ne gönderdiği rapor, 31.12.1914.

Bakanlığı'nın bir kararnamesiyle⁶¹⁰, Müslüman esirler için Berlin'in güneyinde Zossen şehrine bağlı Wünsdorf ve Weinberg'de "*Halbmondlager*" (Hilâl Kampı) isminde iki kamp alanı yapılmıştır⁶¹¹.

10 Aralık 1914 tarihinde Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim dışişlerine bir yazı göndermiş ve yazısında İstanbul'da bulunan Şeyh-ul İslam'ın Almanya'da bulunan Müslüman savaş esirlerinin kamplarında bir camii yapılmasını istediğini bildirmiştir⁶¹². Bunun üzerine 19 Aralık günü Nadolny, Savaş Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı'yla cami yapımı için görüşmelere başlamış, kısa bir süre sonra da her iki bakanlığa Dışişleri Bakanlığı'nın ve Genelkurmay Başkanlığı'nın cami yapımını onayladıklarını bildirmiştir⁶¹³. Netice itibariyle 18 Ocak 1915 tarihinde uygun olan bir alana Müslüman esirler için bir cami yapılmasına ve yapımında gerekli olan malzemelerin Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay tarafından karşılanmasına karar verilmiştir⁶¹⁴. Savaş Bakanlığı 18 Mart'ta esir kampında yapılması düşünülen cami için 45 bin mark ödenek ayırdığını bildirmiştir⁶¹⁵. Caminin yapımını Charlottenburglu iki firma, Stiebitz ile Köpchen üstlenmiş ve inşaatı 5 hafta gibi kısa bir süre içerisinde bitirmişlerdir⁶¹⁶. Doğu ve İslam kültürüne hâkim olan Openheim, inşaat başlamadan önce kibleyle, minberle, mihrapla ve abdesthaneyle ilgili çalışma yapmıştır⁶¹⁷. Cami, 13 Temmuz 1915 tarihinde geniş katılımlı bir açılışla hizmete başlamıştır. Açılışta bir Alman hükümet yetkilisi, Alman genelkurmay yetkilisi bir generalin yanında Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa, elçilik sekreteri Menemli Zade Ethem Bey ve Askeri Ataşe Cemil Bey hazır bulunmuşlardır. Açılış konuşmasında kamp komutanı Albay Östfeld, bu caminin esir Müslümanlara Alman İmparatoru'nun bir hediyesi olduğunu ifade etmiştir. Açılıştan sonra minareden ezan okunmuş ve esirler toplu halde namaz

⁶¹⁰ Scriba, aynı yer.

⁶¹¹ Halbmondlager (Hilâl esir kampı) 23 Şubat ve Weinberglager (Bağ esir kampı) da 11 Mart 2015 tarihinde tamamlanmıştır. (Höpp, a.g.e., s.41.)

⁶¹² PA-AA, R 21244, Wangenheim'in Dışişleri'ne yazdığı yazı, Konstantinopel 10.12.1914.

⁶¹³ PA-AA, R 21244, Wesendock'un Wangenheim'a çektiği telgraf, Berlin 19.12.1914.

⁶¹⁴ PA-AA, R 21244, Cami yapımıyla ilgili Nadolny'nin yazısı, Berlin 18.01.1915.

⁶¹⁵ PA-AA, R 21245, Savaş Bakanlığı'nın Cami inşaatına ayırdığı ödenekle ilgili yazı, Berlin 18.03.1915.

⁶¹⁶ Höpp, a.g.e., s.116.

⁶¹⁷ PA-AA, R 21245, Openheim'in esir kampında inşası düşünülen camiyle ilgili raporu, Berlin 27.02.1915.

kılmışlardır⁶¹⁸. Toplamda 240 m² ibadet alanına sahip ve 25 metre yüksekliğinde tek minaresi olan cami, gece gündüz ibadete açıktı. İlk etapta kapalı alanda, aynı anda 400 kişi namaz kılabilirdi⁶¹⁹. Kısa zaman içerisinde Müslüman esirlerin sayısında ciddi artış olmuş ve yaklaşan kış sebebiyle artık dışarıda namaz kılmak da zorlaşmıştı. Bunun üzerine Ekim ayında, kamp komutanından izini alan esirler, açık havada namaz kılmamak için caminin yanına yaklaşık 3 bin kişilik üstü brandayla örtülü olan iki adet baraka inşa etmişlerdir⁶²⁰.

Almanya Dışişleri Bakanlığı arşivinde burada kurban bayramı günü çekilmiş 6 dakikalık bir film bulunmaktadır. Filmde, Müslüman esirlerin önce kendi yerel kıyafetleriyle bir geçiş yaptıkları, bazılarının Alman komutanlara asker selamı verdikleri ve selam aldıkları, açık havada topluca hutbe dinledikleri, ardından onlarca kurban kesildiği ve çeşitli eğlenceler tertip edildiği görülmektedir⁶²¹. Ayrıca Almanya, pilot uygulama olarak yapmış olduğu bu kamplarda, Müslüman esirlerin okumaları için 2 haftada bir⁶²², Arapça, Rusça, Tatarca ve İngilizce olmak üzere propagandaya yönelik olarak “Dschihad” (Cihat) isminde bir de gazete çıkartmıştır⁶²³. Çok gizli tutulan bu gazetede, İngiltere, Fransa ve Rusya aleyhine propaganda yapılmış ve Müslüman olan savaş esirlerinin Halife’nin yanında kutsal cihada katılmaları için çalışmalar yürütülmüştür.

Cephede savaş kazanmanın önemi yanında esirlere propaganda yaparak onları kendi taraflarına çekmenin de önemi büyüktü. Böylece özellikle, Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi savaştaki büyük devletler arasında aynı zamanda bir propaganda savaşı da gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Rusların da Ukraynalı esirlere iyi

⁶¹⁸ Höpp, a.g.e., s.118-119.

⁶¹⁹ Julia Tieke, “*Das Deutsche Kaiserreich und der Dschihad*”, www.deutschlandfunkkultur.de/erster-weltkrieg-das-deutsche-kaiserreich-und-der-dschihad, makalenin yazılış tarihi: 01.07.2015. Erişim tarihi: 28.10.2017.

Ayrıca, kamptaki cami ile ilgili fotoğraflar için bkz. Ek. 16, 17, 30.

⁶²⁰ Höpp, a.g.e., s.121.

⁶²¹ PA-AA, Filmothek, Bayramfest im Mohamedaner-Gefangenenlager Halbmond und Weinberglager zu Wünsdorf bei Zossen 1916.

⁶²² Scriba, aynı yer.

⁶²³ Propaganda amaçlı Cihat Gazetesinden başka, Rus dilinde farklı gazeteler de çıkmıştır. Bunların içerisinde en önemli olarak görülen ise, Almanya’nın savaş hedefleri arasında olan Ukrayna’nın bağımsızlığı için Ukraynalı esirlere yönelik ayda 6 defa “Hromad’ka Dumka” ismindeki gazetedir. (Inge Auerbach, *Der Hessische Löwe und der Russische Bär-Die Beziehungen Hessen-Kassel und Russland 16. -20. Jahrhundert*, Jonas Verlag, Marburg 2003, s.113.)

Cihat Gazetesi örneği için bkz. Ek. 14.

davranarak propaganda yaptıkları ve onları kendi tarafına çekmeye çalıştıkları bilinmektedir⁶²⁴.

1916 yılından itibaren Dışişleri'nin izniyle kamp fotoğrafları propaganda amaçlı, Doğu İstihbarat Birimi tarafından gazetelere servis edilmiştir. Müslümanların bulunduğu söz konusu iki kamp aynı zamanda Almanların propaganda kampları olarak adlandırılmıştır. Propagandaya yönelik kampların oluşturulması fikrini, daha önce sözü edilen Almanya'nın doğu politikası mimarı Oppenheim ortaya atmış⁶²⁵ ve askeriye de bu fikri uygulamaya koymuştur. Uygulamada Nadolny'nin talimatnameleri dikkate alınmaya çalışılmıştır. Nadolny, 7 Aralık 1915 tarihinde yazdığı talimatnamede şu cümlelere yer vermiştir: “*Kamp içerisinde görünümü doğuyu andırmalıdır. Böylece burada bulunan esirler Almanlara karşı bir sempati besleyeceklerdir, savaş sonrası bu esirlerin her biri memleketlerine adeta birer Alman hayranı gibi dönmelidir.*”⁶²⁶ Bunun yanında buraya diğer esir kamplarından gelip, oradaki zor şartları görmüş olan Müslüman esirlere, burada kendilerine diğer kamplardaki esirlere göre iyi muamele yapıldığı ve Almanların Müslümanların dostu olduğu izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Öyle ki, esirlerin memnuniyetleri için Alman yetkililer ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Savaş şartları olmasına rağmen bile özellikle Arap kökenli Müslüman esirler seviyorlar diye, onlara tütün ürünleri ve kahve dağıtılmıştır. Hatta 1917 senesinde Almanya'da baş gösteren gıda kıtlığı zamanında bile esirlerin yiyeceklerinde sorun yaşanmaması için çalışmalar yapılmıştır. Sağlık kontrolleri esnasında, Müslüman esirlerin kampa geldikleri zamandaki kilolarıyla daha sonraki kiloları arasında artış görülmüştür⁶²⁷. Süvari Yüzbaşı Zürn, esirlerin durumuyla ilgili yazmış olduğu bir raporunda, “*onların kalplerini kazanmak için her şey düşünüyor...*” diye belirtmektedir⁶²⁸.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın isteği üzerine, burada bulunan esirlerin kayıtları teferruatlı tutulmuştur. Her esire bir yaka numarası verilmiştir. Onların

⁶²⁴ Nachtigal, Kriegsgefangenschaft..., s.33.

⁶²⁵ PA-AA, R 21244, PA-AA, R 21245'den nakleden: Höpp, a.g.e, s.70.

⁶²⁶ PA-AA, R 21252, Instruktion für die Propagandalager, Berlin 7.12.1915.

⁶²⁷ Bkz. Höpp, a.g.e., s.48, 50.

Ayrıca, bir sağlık kontrolü fotoğrafı için bkz. Ek.18.

⁶²⁸ PA-AA, R 21245, Süvari Yüzbaşı Zürn'ün Zossen'de bulunan Müslüman savaş esirleriyle ilgili yazdığı rapor, Berlin 20.02.1915.

isimleri, soy isimleri, askeri unvanları, doğum yerleri, yaşları, mezhepleri, Alevi mi - Sünni mi oldukları, her hangi bir tarikata üye olup olmadıkları, sivil hayattaki meslekleri, evli mi bekâr mı oldukları, daha önce politikayla ilgilenip ilgilenmedikleri ve daha önce her hangi bir ceza alıp almadıkları belirlenmiştir⁶²⁹. Bu kayıtlar, İngiliz ve Fransız hükümetleri tarafından, kendi saflarında savaşıp da Almanların eline düşen Müslüman esirlere gönderilmek istenilen para ya da erzak yardımlarını ulaştırmak için de kullanılmıştır. İngilizlerin gönderdikleri gıda paketlerinde; et, balık, konserve, pirinç, çay, şeker, margarin ya da tereyağı, pastörize süt, reçel, bisküvi, çikolata, sigara, tütün, sigara kâğıdı, sabun vb. ürünler bulunmaktaydı. Hatta Hindistan'dan gelen bazı savaş esirlerinin vejetaryen olmaları sebebiyle onlara da ayrı gıda paketleri yapılmıştır⁶³⁰. Türkistanlı esirlerin bulunduğu Weinberg (Bağ) kampından 30 Eylül 1918 tarihinde verilen bir bilgiye göre, 2812 adet konserve et, 296 adet sebze konserve, 1070 adet yarımşar kiloluk kuru ekmek, 2120 adet yarımşar kiloluk şeker paketi, 290 paket çay, 1748 adet el sabunu kampta bulunanlara dağıtılmıştır. Ayrıca 860 adet konserve et, 772 paket çay ve 851 adet de el sabunu kamp dışında çalışan işçi esirlere dağıtılmıştır⁶³¹. Ancak, bu dağıtılan erzaklar esirler tarafından çok kısa sürede tüketilmektedir. Çünkü yapılan hesaplamalara göre, 10 bin kişilik bir esir grubu günlük 1500 kg et, 700 kg ekmek, 150 kg yağ, 1100 kg un, 400 kg tuz, 30 kg yeşillik, 300 kg bakliyat, 75 kg çay, 150 kg kahve ve 500 kg şeker tüketmekteydi⁶³².

Kamplardaki Müslüman esirlere istedikleri gibi giyinme ve dinlerini yaşama özgürlüğü verilmiştir. Esirlerden küçük gruplar oluşturulmuş, onlar için kampın yakın çevresinde görülebilecek yerlere ve başkent Berlin'e geziler düzenlenmiştir. Her gün gerçekleştirilen seminerler ve eğitimlerde; Avrupa coğrafyası, Alman kültürü, Tarih, İslam birliği gibi birçok farklı konuda ders verilmiştir. Bunun yanında camide görevli olan hoca da sürekli Almanların İslam dostluklarından bahsetmiştir. Ayrıca Türk, Türkistanlı ve Arap elçiler, gazeteci ve politikacılar kampa gelerek buradaki esirlerle toplu halde veya tek tek koğuşları ziyaret etmek suretiyle

⁶²⁹ PA-AA, R 12146, Genelkurmaydan Dışişlerine gönderilen Rapor, Berlin Temmuz 1916.

⁶³⁰ Höpp, a.g.e., s.49.

⁶³¹ PA-AA, R 21262, Esirlere dağıtılan gıda ürünleriyle ilgili gelen yazı, Zossen-Weinberglager 30.09.1918.

⁶³² AT-OeStA/HHStA, Zeitungsarchiv 119, Bömische Blätter, Die russischen Gefangenen, 04.03.1915.

görüşmeler yapmışlardır. Bununla birlikte Alman İstihbarat Birimi için çalışan Salih eş-Şerif isminde Tunuslu bir din adamı özel olarak bu iki kamptaki Müslümanlarla ilgilenmiştir. Aynı zamanda Enver Paşa'nın da adamı olan bu zat İstanbul-Berlin arası sık sık seyahatler gerçekleştirmiştir. Almanya tarafından Teşkilat-ı Mahsusa için de çalıştığı düşünülen eş-Şerif, Alman bürokratik çevrelerce ve askeriye tarafından propagandacı olarak tanınıyordu. 1915 yılının sonbaharında Hilâl kampında görevli olan eş-Şerif, görevini yine kendisi gibi bir Tunuslu din adamı olan Muhammed el Hıdri Hüseyin'e devretmiştir. Bir yıl sonra yine Tunus'tan Muhammed el Basır, Mayıs 1916'ya kadar kampta kalacak olan Muhammed Sadık, Ağustos 1916'ya kadar kampta kalacak olan Salih Gamilus isminde başka şahıslar da kampa gelmiş ve burada görev yapmışlardır. Ağustos 1915'ten Mart 1917'ye kadar Faslı Ebul Arabi, Hicaz bölgesinden Ebul Fadıl, Mısır'dan Abdulaziz Şaviş, Ali el İnani ve Ahmet Vali isimlerindeki şahısların da kampta görev yaptıkları ve esirlere doğu dillerinde seminerler verdikleri bilinmektedir. Arapların yanında, Tobolsk bölgesinden Tatar Raşid İbrahimov, Haziran 1915'ten Mart 1916 senesine kadar kampta görev yapmış ve yerini Türkistanlı Osman Kadi ile Alimgân İdris'e bırakmıştır. Alman İstihbarat Birimi için çalışan Türkistanlı Said Efendiyeve, Şamil Safarov ve Muhammed Kazakov, 1915 senesinin Şubat ayından itibaren kampta bulunmuşlar ve yoğun propaganda faaliyetlerine katılmışlardır. Ekim 1915'ten itibaren bu Türkistanlılara beş kişinin daha katıldığı ifade edilmektedir. Kamp camisinde Hurmatullah isminde bir imam görev yapmıştır⁶³³. Yukarıda ifade edildiği gibi, esirlere yapılan muameleyi yerinde görmek ve onları kimlerin yanında kimlere karşı savaştıkları hususunda bilgilendirmek için Türkiye'den de bu kampları ziyaret eden, orada bir müddet kalmak suretiyle esirlere seminerler veren devlet adamları ve aydınlar bulunmuştur. Maliye Nazırı Cavit Paşa, Maarif-i Umumiye Nazırı Nazım Paşa, Hariciye Nazırı Halil Paşa, Sadrazam Mehmet Talat Paşa, Büyükelçi İbrahim Hacı Paşa, Yusuf Akçura, Celal Nuri İleri, Mehmet Akif Ersoy bunlardan bazılarıdır⁶³⁴.

⁶³³ Höpp, a.g.e., s.70-71

⁶³⁴ Daha geniş bilgi için Bkz. Höpp, a.g.e., s. 73-75; Mehmet Akif Ersoy için bkz. Caner Arabacı, "Mehmet Akif'in Yurtdışı Seyahatlerinde Pekişen Batı Medeniyeti Algısı", **Mehmet Akif Yüzyıl Sonra Berlin'de**, 2015; Yavuz, a.g.e., s.149-150.

Esirler arasında sivil hayatta öğretmenlik yapmış ya da biraz eğitim almış olanlardan isteğe bağlı olarak öğretmenler seçilmiş, kamp içerisinde isteyenlere Almanca, Türkçe, Rusça ve Tatarca dersleri verilmiş, konuşma kursları açılmıştır. Ayrıca kampta bir de kütüphane oluşturulmuştur. Kamp komutanlarıyla esirler arasında genel itibariyle pek sorun olmamıştır. Ancak, Almanların kayıtlara yazdıkları şekliyle, Untermullah isminde birisi ve yanında bulunan 12 destekçisi sürekli muhalefet olmalarından dolayı “*Cottbus*” adında başka bir esir kampına gönderilmişlerdir. Az da olsa, bazı esirlerin kamptan kaçma girişimleri de olmuştur. Kampta görevli olan Müslüman din adamları tarafından esirlerin kaçmaya teşebbüs etmemeleri, işten kaytarmamaları gerektiği yönde konuşmalar yapılmış ve esirler kendilerine verilebilecek cezalar hususunda uyarılmışlardır. Buna göre, 21 günden 2 seneye kadar hapis ya da en kötüsü ölüm cezasına çarptırılmak gibi cezalar vardı. Ancak, Alman yetkililer tarafından, kamptan kaçma girişimlerinin ya da esirlere verilen cezaların hiç kimseye duyurulmaması, başta kamp gazetesi olmak üzere diğer gazetelerde de bu haberlerin yer almaması gerektiği yönünde talimatlar verilmiştir. Aksi halde düşman ülkelerin bu haberleri kendi aleyhlerine kullanabilecekleri uyarısı yapılmıştır⁶³⁵.

Diğer esirlere böyle bir özgürlük verilmemesine rağmen, Müslüman esirler oruçlarını tutabiliyorlar, kurban ibadetini yerine getirebiliyorlar, namaz kılabiliyorlar ve İslami şartlara göre helâl yemek yiyebiliyorlardı. Çünkü kampın mutfak kısmında çalışanlar da Müslüman esirlerden oluşuyor ve istedikleri gibi yemek hazırlayabiliyorlardı⁶³⁶. Yukarıda sözü edilen kamp kütüphanesinden istedikleri gibi faydalanabiliyorlardı. Ayrıca esirler kamp içerisinde yaptıkları bazı el işlerinin dışarıda satılması sonucu para da kazanabiliyorlardı. Olumlu görünen söz konusu esir politikasına rağmen, her iki kampta da bulunan 16 bin⁶³⁷ esirden sadece 2 bin 200’ü

⁶³⁵ Bihl, a.g.e., C. II, s.28-30.

⁶³⁶ Arşiv belgelerinde de anlaşıldığı üzere baştan beri Müslüman esirlere sadece sığır, koyun ve tavşan eti verilmiş ve yemeklerini kendileri hazırlamışlardır. Aslında kamp imamı hayvanların canlı buraya getirilmesinin ve burada kesim yapılmasının uygun olacağını bildirmiştir. Ancak, Alman Hükümeti esirlere et vermek üzere Kolb firmasıyla anlaşmıştır. Bunun yanında kıtlık olması münasebetiyle israftan kaçınmak için kesimi esirlere bırakmak istememiştir. Buna rağmen zaman zaman Müslüman esirlere kendi geleneklerine göre kesim yapmalarına müsaade edilmiştir. (Bkz. PA-AA, R 21245; PA-AA, R 21245; PA-AA, R 21252; PA-AA, R 21261 ve Höpp; a.g.e., s.49-50.)

⁶³⁷ Celalettin Yavuz, Müslümanların bulunduğu esir kampındaki rakamı, “*Bu kampta 30 binin üzerinde çoğu Tatar, Müslüman esir vardı...*”, diye belirtmektedir. (Yavuz, a.g.e., s.33.)

İtilaf güçlerine karşı Almanya'nın ve Osmanlı'nın yanında yer almak istemiş ve cihat yapmayı tercih etmiştir. Böylece Almanya'nın Müslüman esirler politikasında istediği sonucu elde edemediği görülmektedir. Geriye kalan esirlerin bazıları çeşitli hastalıklardan vefat etmiş ve kamp alanına yakın bir yere defnedilmişlerdir. Bazı esirler savaş sonrası hemen serbest kaldıysalar da, Ekim 1918 itibariyle Hilâl kampında halâ 2 binin üzerinde Müslüman esirin tutulduğu, konuyla ilgili yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır⁶³⁸. Bazı Türkistanlı esirler ancak 1920'li yıllarda hürriyetlerine kavuşabilmiş ve Türkistan'a dönmüşlerdir. Vefatlarından sonra Almanya'ya defnedilen Fransız sömürgesinden gelen Müslüman esirlerin naaşları savaş sonrası Fransa Hükümeti'nin isteği üzerine Fransa'ya nakledilmiştir. Kampta vefat eden Türkistanlı esirlerin naaşları orada bulunan mezarlıktadır ve onların anılarına oraya bu gün de halâ yerinde bulunan bir anıt yapılmıştır. Esir kampında bulunan cami ise günümüze kadar ulaşmamıştır. Geneli ahşaptan yapılmış olan cami, 1930 yılında yerinden sökülmüş ve ahşapları yakıt olarak kullanılmıştır⁶³⁹. Ancak, caminin bulunduğu yer günümüzde “Moschee Strasse” yani “Cami Caddesi” olarak adlandırılmıştır⁶⁴⁰.

Almanlar kendi ellerinde bulunan esirlere, illaki sadece Alman saflarında savaşmaları için propaganda yapmamışlardır. Osmanlı saflarında yer almak isteyen Müslüman esirlere de hürriyetlerine kavuşacakları vaadinde bulunulmuştur. Buna karşın Avusturya İmparatorluğu, elinde bulunan Ukraynalı, Beyaz Rusyalı, Polonyalı ya da Gürcü esirlere yaptığı propaganda çerçevesinde, isterlerse kendi milliyetlerinden askeri birlikler oluşturup Avusturya ordusu içerisinde savaşma imkânı vermiştir⁶⁴¹. Böylece söz konusu iki kamptan bazı Müslüman esirler zaman zaman Osmanlı ordusuna katılmak istediklerini bildirmiş ve yanlarında kamptan bir din adamı eşliğinde Türkiye'ye gönderilmişlerdir⁶⁴². Alman İstihbarat Birimi'nin

⁶³⁸ Almanya'da bulunan Müslüman esirlerin sayısı konusunda daha geniş bilgi için bkz. Höpp, a.g.e., s.44-45.

⁶³⁹ Behrang Samsami, Martin Donath, Allahs vergessene Krieger, 2014. <https://vimeo.com/101941293>. Erişim tarihi: 24.09.2017. Anıt için bkz. Ek. 15.

⁶⁴⁰ Bkz. Ek. 16.

⁶⁴¹ Verena Moritz, Die Situation der Kriegsgefangenen in Österreich-Ungarn, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁶⁴² Örneğin, 25 Mayıs 1917 tarihinde Âlim İdris 150 Türkistanlı esiri Almanya'dan İstanbul'a getirmiş ve Türk ordusuna teslim etmiştir. Aynı şekilde Haziran ayında da 19 kişinin Türk ordusuna teslim edildiği bildirilmektedir. Bkz. Bihl, a.g.e., C. II, s.30-31.

verdiği bilgiye göre, Weinberg kampında Buhara Emirliği'nden Mirbadalev isminde bir bakanın oğlu da bulunmuştur. Bu şahıs gönüllü olarak savaşmak üzere Osmanlı topraklarına gitmiştir. Lakin orduya katılmayıp oradan da Türklerin yardımıyla yaklaşık 3 aylık bir süre içerisinde İran üzerinden Buhara'ya ulaşmıştır⁶⁴³. Bununla birlikte esirlerin birçoğu salınıvermezken, sayıları az da olsa bazılarının yol paraları da verilmek üzere ülkelerine gönderildikleri görülmektedir. Örneğin; Ekim 1918'de Weinberg kampında bulunan altısı subay olmak üzere 15 Müslüman esire 11.250 mark yol parası verilerek memleketlerine gönderilmişlerdir. Kiev'de daha önceleri esir kampı camisinde imam olarak görev yapmış olan Hurmetullah hocayla buluşup yollarına devam etmişlerdir. 15 kişi içerisinde Türkistanlıların, Ural-Volga bölgesinden, Dağıstan'dan, Çerkez ve Çeçen olanların bulunduğu bilinmektedir⁶⁴⁴. Savaşın son döneminde, kaybetmek üzere olan ve maddi sıkıntı çeken Alman Devleti'nin esirlere, ciddi rakam kabul edilen 11.250 mark yol parası vererek memleketlerine göndermesi ve Alman İstihbarat Birimi için çalışan Hurmetullah hocayla Kiev'de buluşmaları, bu 15 kişinin de Almanlar için çalışmaya başlayacaklarını akıllara getirmektedir. Savaştan sonra Almanya'nın, özellikle Kafkasya'da ve Türkistan'da emellerinden vazgeçmediği ve buralarda kendi personellerinin yanında yerli halktan bazılarının da Almanların menfaatleri doğrultusunda çalışmalar yaptıkları bilinen bir gerçektir.

Alman ve Osmanlı ordusuyla birlikte cihada katılmalarını sağlamaktan başka, soydaşları ve dindaşları olarak gördüğü bu esirler için Türk Hükümeti, farklı planlar üzerinde de çalışmıştır. Hükümet, cihada gitmek istemeyen esirleri, kendileri istediği takdirde Anadolu'ya yerleştirmek istemiştir. Anadolu'ya yerleşecek olan bu insanların askerlik görevinden muaf tutulacakları, kendilerinden hiçbir masraf alınmaksızın evlendirilecekleri ve özellikle ziraat için gerekli masraflarının karşılanacağı ve kendilerine toprak tahsis edileceği sözü verilmiştir. Bunun üzerine 3 bin kadar Tatar Anadolu'ya yerleşmek için gönüllü olmuştur. Bunlardan bin kadarı 1916 senesinin Mayıs ayında Kayseri, Niğde, Yozgat, Konya, Eskişehir, Afyon, Ankara, Bilecik, İzmit, Bursa Adana, Kozan, Dört Yol civarı kasaba ve köylerine

⁶⁴³ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi 33379 numaralı raporu, Berlin 05.08.1918.

⁶⁴⁴ Bihl, a.g.e., C. II, s.31.

iskân edilmişlerdir. Her ne kadar Türkiye'nin iktisadi durumu savaştan dolayı iyi olmasa da esirlere verilen sözler yerine getirilmiş, kendilerine hane, ziraat için bağ, bahçe, arazi verilmiş ve içlerinden zanaat ehli olanlara da dükkân açılmıştır. Müttefik olunmasına rağmen Almanların söz konusu esirlerin orduya katılmaları haricinde Anadolu'ya göndermekte pek gönüllü olmadıkları ve bunun için sürekli engeller çıkarttıkları görülmektedir. Bu engellemeler sonucunda esirlerin Anadolu'ya iskân edilmeleri istenilen düzeyde olmamıştır⁶⁴⁵.

Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra, Almanya ile Bolşevik rejimi arasında ilk etapta 130 bin esir takasına karar verilmiştir. Ancak, söz konusu esir takasını ne Almanya'nın ne de Sovyetlerin hızlandırmaya gönülleri vardı. Yukarıda da değinildiği üzere, Bolşevik yönetimi ellerinde bulunan esirleri Kızıl Ordu'da kullanmak istiyor ve Almanya da kendi elinde bulunan esirleri, savaşta olan Alman erkeklerin yerine bedava iş gücü olarak görüyordu. 1915 senesinden itibaren Almanya elindeki savaş esirlerini başta cephe gerisi, sanayi, tarım ve maden ocakları olmak üzere bütün iş dallarında kullanmaya ve ağır şartlar altında çalıştırmaya başlamıştır⁶⁴⁶. Bu yıllarda birçok esirin yol ve yıkılan yerlerin yeniden yapımında çalıştırıldıkları görülmektedir⁶⁴⁷. Araştırmalara göre, savaştan dolayı oluşan işçi açığını kapatmak için 1916-17 senelerinde yukarıda da ifade edildiği üzere gerek Rusya gerek Almanya tarafından esirlerin %70 - %80'inin çalıştırıldığı ifade edilmektedir. Savaş şartlarında demir ve gıda ihtiyacı fazlasıyla hâsıl olması münasebetiyle çalışan esirlerin %70'i özellikle maden ocaklarında, dökümhanelerde ve tarlalarda kullanılmıştır⁶⁴⁸. 1917 senesi itibarıyla Almanların elinde Rusya'dan toplamda 1 milyon 200 bin esirin olduğu ifade edilmektedir. Bu esirlerin 650 bini tarımda ve orman işlerinde, 220 bini sanayide, 205 bini de Almanya dışında Almanların işgal ettikleri yerlerdeki işletmelerde çalıştırılmışlardır⁶⁴⁹. Esirlerin ağır şartlar altında çalıştırılmalarına ve esaret hayatı yaşamalarına rağmen, Alman halkı

⁶⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. VI, Sayı 21, Ankara 1998, ss.65-80.

⁶⁴⁶ Moritz, aynı yer.

⁶⁴⁷ AT-OeStA/HHStA, Zeitungsarchiv 119, Bömische Blätter, Die russischen Gefangenen, 04.03.1915.

⁶⁴⁸ Verena Moritz, "Die Bedeutung der Gefangenenarbeit", <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim tarihi: 28.10.2017.

⁶⁴⁹ Pethö, a.g.e., s.92.

kendi erkeklerinin cepheye olmasından ve ölümle her an burun buruna gelmelerinden dolayı, onların burada keyiflerinin yerinde olduğunu düşünmüştür⁶⁵⁰.

Yukarıda da bahsedilen “Haag Kara Savaşları Hukuku” geçerli olmasına rağmen, 1918 senesinde Almanya, yine Hollanda’nın Haag şehrinde önce İngiltere’yle, sonra Romanya, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri’yle ve İsviçre’nin Bern kentinde de Fransa’yla bir antlaşma yapmış ve antlaşmada esirlerin karşılıklı değişimine karar verilmiştir⁶⁵¹. Sovyet rejimiyle yapılan Brest-Litovsk Antlaşması’nda da esirlerin değişimiyle ilgili maddeler konulmuştur. Ancak, bu maddelerin, işçi açığı meydana getireceği için özellikle Almanya’nın çok hoşuna gitmediği görülmektedir. Almanya, Rusya’dan toplamda 200 bin Alman askeri geri alacak olmasına rağmen bir milyon kadar esir de geri verecekti. Almanya yöneticileri tarafından genellikle bu olayın, Alman ekonomisinin yok olması, anlamına geldiği ifade ediliyordu. Alman Bürokrat von Frensecky: “*Almanya’nın bütün sanayisi savaş esirlerinin çalışmasıyla yürümektedir, şayet biz bunları ülkelerine gönderecek olursak Alman sanayisi bir anda çökecektir.*”⁶⁵² diyerek aslında söz konusu savaş esirlerinden kurtulmak istemediklerini ifade etmiştir. Lakin Almanya, Rusların elinde bulunan kendi askerlerini bir nevi feda etmiş sayılırdı. Yukarıda adı geçen savaş esiri Franz J. Hentschel de aynı şekilde, “*Bizler Rusya için vazgeçilmesi çok zor olan birer koşu hayvanlarıydık, işçi ve zanaatkârlardık, bizim gitmemizle avantajlarını ve konumlarını kaybedeceklerdi.*”⁶⁵³ sözleriyle Rusya’daki durumun Almanya’dan çok farklı olmadığını ifade etmiş oluyordu.

4.3. Almanya’nın 1918-1920 Arası Türkistan Siyaseti

Almanya, özellikle geleceğin pamuk ülkesi olan Türkistan’da söz sahibi olmak istiyordu. Brest-Litovsk Antlaşması’ndan sonra Alman Dışişleri Türkistan’ı kendi faaliyet alanı olarak görmüştür. Antlaşmadan sonra hiç vakit kaybetmeden Almanya ve Rusya karşılıklı büyükelçilerini atamışlardır. 20 Nisan 1918 tarihinde Rus Büyükelçisi Adolf Abromoviç Joffe, 30 kişilik memur kadrosuyla Berlin’de ve 4

⁶⁵⁰ Auerbach, a.g.e., s.119.

⁶⁵¹ Auerbach, a.g.e., s.112.

⁶⁵² Mark, Krieg an..., s.173.

⁶⁵³ Janata, a.g.e., s.21.

gün sonra da, I. Dünya Savaşı'ndan önce Petersburg'da Büyükelçi Müsteşarı olarak görev yapan, yukarıda da ismi geçmiş olan Graf Wilhelm von Mirbach-Harff da Moskova'da göreve başlamışlardır. Rusça bilmemesine rağmen uzun yıllar bu topraklarda görev yapmasından dolayı tecrübeli olan Mirbach, aynı zamanda savaş sonra Rusya ile ticari faaliyetler kurma komisyonu ve sivil-savaş esir değişimi komisyonu başkanlığı görevine atanmıştı⁶⁵⁴.

Göreve başlamasıyla birlikte Mirbach, Almanya'nın Türkistan'daki faaliyetlerini ve dolayısıyla etkisini artırabilmesi için çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Büyükelçi'nin bu süreçte Berlin'den istediği ilk destekten birisi, Lenin'in de razı olduğunu belirterek Taşkent'te bir Alman Konsolosluğu'nun açılması olmuştur⁶⁵⁵. Hatta bunun üzerine Doğu İstihbarat Birimi adına çalışan Bay Jauschew, 1912 senesinde Taşkent şehir merkezinde kendisinin yaptırdığı, 12 odalı, mobilyalı bir evinin olduğunu bildirerek, burayı konsolosluk binası yapmalarını İstihbarat Birimi'ne teklif etmiştir⁶⁵⁶. Ancak, Mirbach'ın erken ölümü sonucunda bu çalışmanın yarım kaldığı ve Taşkent'te konsolosluk binası açılmadığı görülmekte, fakat aşağıda da değinileceği üzere Türkistan'dan sorumlu Alman istihbarat ofisinin merkezinin Taşkent'te kurulduğu bilinmektedir.

Büyükelçi Mirbach, bölgede Alman menfaatlerini koruyabilmek adına, İngiliz taraftarı olan ve çok kıymetli topraklar üzerinde hüküm süren Emir Habibullah'ın buradan def edilmesi gerektiğini düşünmüş ve 14 Mayıs 1918 tarihinde Alman Dışişleri'ne yazmış olduğu bir raporda, bunun için bir askeri müdahale yapılmasını tavsiye etmiştir. Mirbach'a göre, Rostov'dan Hazar Denizi kıyısındaki Petrovsk'a kadar olan demiryolu hattının ve oradan da Türkistan'a giden yolun güven altına alınmasıyla bu iş başarılabilirdi. Söz konusu hattın Almanların kontrolünde olması pamuk nakliyesi açısından önemliydi. Raporda, bu hattın Bolşevikler için pek bir şey ifade etmediği, bundan dolayı da burayı korumak için çok çaba sarf etmedikleri yazılmıştır. Bolşeviklerin buradaki askeri gücü önemsiz sayılırdı, söz konusu bölgede 3 bin kadar disiplinsiz ve silah bakımından güçsüz

⁶⁵⁴ Bkz. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s.208-211, 337.

⁶⁵⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'ın Berlin'e gönderdiği Telgraf, Moskau 18.05.1918.

⁶⁵⁶ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nden Wesendonk'a, Berlin 03.08.1918.

Bolşevik askeri bulunmaktaydı⁶⁵⁷. Ancak, Alman Dışişleri'nden Moskova'daki Büyükelçi'ye gönderilen yazıda ise böyle bir askeri operasyonun göze alınamayacağı, fakat söz konusu girişimin bölgeye gönderilecek olan Alman ajanlar sayesinde de başarılı olabileceği belirtilmiştir⁶⁵⁸.

Mirbach, yukarıda değinilen raporunda, Heinrich Siegel isminde bir Alman'ın kendisine Türkistan hakkında 13 Mayıs 1918 tarihinde göndermiş olduğu bir rapordan söz etmiş ve raporda yer alan bilgileri Dışişleri Bakanlığı ile paylaşmıştır. Raporu yazan Siegel, 1895 yılından 4 Mayıs 1918 tarihine kadar Türkistan'da kalmış, Türkistan'ın tek pamuk borsası olan Hokand Borsası'nın başkanlığını yapmış, ardından Hokand Hükümeti'nde tek Avrupalı olarak İktisat komisyonu başkanlığı görevinde bulunmuş ve Hokand Maliye Bakanlığı'nda çalışmış bir isimdir⁶⁵⁹. Bu raporda yer alan bilgilere göre, Türkistanlılar Almanların ve Türklerin yardımını umuyorlardı, ancak son zamanlarda kendilerini Bolşeviklerden koruyacak ve onlara bağımsızlıklarını kazandıracak İngilizlerden de umut beklemektedirler. Raporda, Türkistan'ın gidişatı hakkında özet bir bilgi verdikten sonra Siegel, Hokand'da geçen seneden kalma 8 milyon pud pamuk olduğunu belirtmiştir. Rapordan, Siegel'in başka ciddi bir endişesinin olduğu da anlaşılmaktadır. Siegel, Afganistan'ın Türkistan'a girebileceği korkusuna kapılmıştır. İngiltere'nin Afganistan'a destek vermesi ya da kendisinin her hangi bir destek almadan İran üzerinden Türkistan'a girmesi sonucunda, geleceğin pamuk ülkesi olan Türkistan sadece Rusya için değil aynı zamanda Merkez Avrupa için de kaybedilmiş olacaktır. Son olarak raporda, pamukla birlikte bu coğrafyada el değmemiş maden yataklarının da bulunduğu belirtilerek, Almanya'nın bu hususa dikkati çekilmek istenmiştir⁶⁶⁰. Aynı şekilde Wesendonk da kendi özel notlarında, Afganistan'ın Türkistan'a bir askeri müdahale planından söz etmiş ve Afganistan'ın Türkistan'a doğru ilerlemesinin Alman ticari menfaatleri için iyi olmayacağını belirtmiştir. Çok tuhaftır ki Wesendonk'un notlarından, Türkistan'ın Afganistan'ın elinde olmasındansa

⁶⁵⁷ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Heinrich Siegel'in Mirbach'a gönderdiği Rapor, Moskova 14.05.1918; PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'ın Alman Başbakanı'na yazısı, Moskova 20.05.1918.

⁶⁵⁸ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Berlin 30.06.1918.

⁶⁵⁹ Bkz. Bihl, a.g.m., s.442-443.

⁶⁶⁰ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Moskova 13.05.1918.

İngilizlerin elinde olmasının Almanya için daha faydalı olacağı düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Afganistan'ın Türkistan'a girmesinin Afganistan'ı güçlendireceğini, fakat diğer taraftan da böylesi bir durumda Afganistan'ın Almanya'ya yaklaşma olasılığının yüksek olduğunu belirtmiştir. Bütün bunları göz önünde bulunduran Wesendonk, Afganistan ile iyi ilişkiler kurulması gerektiğini de ifade etmiştir⁶⁶¹. Dışişleri Bakanlığı'ndan Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na gönderilen bir yazı da ise, Almanya'nın Türkistan'daki ticari menfaatlerinin Afganistan ile anlaşılması sonucunda korunabileceği, Afganistan'ın Türkistan'a girmesi durumunda İngiltere ve Hindistan için şimdi olduğundan daha ciddi bir tehdit oluşturacağı ifade edilmekle birlikte, İngiltere'nin Afganistan'ı kışkırttığı da belirtilmiştir. O halde, Afganistan'ı düşmanlarının kucağına itmemek için onlara karşı bir denge politikasının güdülmesi gerektiği vurgulanmıştır⁶⁶².

Türkistan'da esir olarak bulunmuş, yukarıda isimleri geçen Üsteğmenler Sauerländer ve Waldmann, esaret hayatından kurtulduktan hemen sonra, 9 Haziran'da yeni geldikleri Türkistan hakkında bir rapor kaleme almışlar ve bu raporu Alman Genelkurmayı'na göndermişlerdir. Üsteğmenlerin kendi gözlemlerinin yanında Rus ve Alman pamuk tüccarlarından edindikleri bilgilere göre, Türkistan'da 1917 yılı hasadından 12 milyon pud pamuk elde edilmiş ve pamuklar 10'ar pud balyalar halinde paketlenmiştir. Bunların birçoğu ise sevk edilmek üzere tren istasyonlarında bulunmaktadır. Ayrıca orada bulunan 10 tane fabrikada tonlarla ölçülebilecek pamuk tohumu, koyun yünü vs. de bulunmaktadır. Üsteğmenlerin ifadeleriyle, burada bulunan pamuk aynı zamanda İngilizlerin de iştahını kabartmaktadır. İngilizler, kısa zaman içerisinde bu pamuk için faaliyete geçeceklerdir. Pamuğun onların eline geçmemesi için bir an önce gerekli önlemler alınmalıdır. Üsteğmenler raporlarında, söz konusu önlemlerin nasıl alınması gerektiği yönünde de bazı fikirler beyan etmişlerdir. Buna göre, derhal bölgedeki Alman ajanları çalışmalara başlamalı ve onların kılavuzluğunda bölgeye bir askeri müdahale yapılmalıdır. Bu müdahalede, bir Alman piyade taburu, 2 adet hafif sahra topu, 1 adet ağır top, buna ilave olarak 1 adet makinalı tüfek, Alman ve Türklerden

⁶⁶¹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Wesendonk'un özel notları, 22.06.1918.

⁶⁶² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişleri Bakanlığı'ndan Karakuvvetleri Komutanlığı'na, 30.06.1918.

oluşan 2 süvari bölüğü ve sadece Türklerden oluşan 2 piyade alayı ile birlikte bir de demiryolu ekibinin bulunması yeterli olacaktır. Bu askeri kuvvetler, pamuk nakliyesi bitesiyse kadar söz konusu pamuk bölgesini korumalıdır⁶⁶³. Ancak, Kurland'da bulunan Alman elçisi Arthur von Kemnitz'in Başbakan von Hertling'e göndermiş olduğu bir raporda⁶⁶⁴, Türkistan'da başarılı bir harekâtın olabilmesinin ve Türkistan pamuğuna sahip olmanın yolunun batıdan geçtiği ve ilk sırada da Bakü'nün yer aldığı ifade edilmiştir. Kemnitz'in ifadeleriyle, elbette daha sonra Musul ve Tahran demiryollarını yapmak suretiyle Türkistan'ı, Kuzey İran'a ve Afganistan'a bağlamak gerekecektir⁶⁶⁵. Birçok Almanın da tıpkı Kemnitz gibi, Türkistan pamuğunu Almanya'ya nakledebilmenin yolunun Bakü'den geçtiğini, bundan dolayı Bakü'nün mutlaka Almanların ya da Türklerin kontrolünde olması gerektiğini düşündüğü görülmektedir⁶⁶⁶.

Gröthe von Mismahl da, 8 Temmuz 1917 tarihinde Orta Avrupa, Orta Asya ve Orta Afrika Birliği (*Dünyanın Ortası Birliği*) başkanına bir rapor yazdığını belirtmektedir. Söz konusu raporda, Türkistan sınırından başlamak üzere Kulça üzerinden Kioutschou'a kadar bir demiryolu hattının döşenmesinin çok isabetli olacağı anlatılmıştır. Gröthe, İngiltere'nin orta denizlerde etkisini azaltmak amacıyla Doğu Asya, Doğu Afrika ve Batı Afrika'daki limanlara rahat bir ulaşımın sağlanabilmesi için, demiryolu hatlarıyla birlikte karayollarının da düzeltilmesini gerekli görmektedir. Ona göre, Polonya'dan, Ukrayna'dan, Romanya'dan ve Kafkasya'dan meydana getirilecek 10 bin kişilik bir askeri güç ile İngiltere'nin İran üzerinden, Çekoslovakların ve Japonların da kuzeyden, Hazar Denizi'ne yapacakları bir hamleyi önlemek mümkündür. Böylece Kızılsu-Taşken-Orenburg demiryolu hattı da kontrol altında tutulabilecektir. Ancak, söz konusu askeri birlik, bölgeye

⁶⁶³ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Sauerländer ve Waldmann'ın Genelkurmay'a yazdıkları rapor, Varşova 09.06.1918.

⁶⁶⁴ Kurland'da bulunan Alman elçisi Arthur von Kemnitz, Rusya'da tıp doktoru olarak görev yapmış ve Türkistan'dan yakın zamanda dönen bir tanıdığı olan Dr. Alexander Jürgensohn'dan kendisine Türkistan'ın durumu hakkında bir rapor yazmasını istemiştir. Kemnitz, söz konusu 8 sayfalık raporu Alman Başbakanı von Hertling'e göndermiş ve ayrıca arkadaşının güvenilir birisi olduğunu, oğlunun bir Alman subayı olarak savaşta öldüğünü ve ona devleti için siyasi değil, ancak tıbbi olarak özellikle Anadolu'da uygun bir görev verilmesi halinde severek yapacağını bildirmiştir. (PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Başbakan Hertling'e, Mitau 20.06.1918.)

⁶⁶⁵ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Jürgensohn'dan Kemnitz'e gönderilen Rapor, Mitau 18.05.1918.

⁶⁶⁶ Bihl, a.g.m., s.452.

gönderilmeden önce Türkistan'ın ve İran'ın sıcak iklimine karşı bilgilendirilmeli ve hazırlanmalıdır. Ayrıca bu birlik, aşama aşama teçhizat açısından güçlendirilmelidir. Türkistan'ın askeri açıdan güvenceye alınmasından sonra özellikle pamuk üretimiyle ilgili yapılması gerekenleri ise Gröthe, 12 Temmuz 1918 tarihinde bir rapor halinde sunmuştur. Raporda, Namangan'dan Narim'e doğru 180-200 milyon mark yatırım yapılarak, 30 km'lik bir sulama projesinin yapılması sonucunda, buradan yaklaşık yıllık 200 bin ton pamuk elde edilebileceği ifade edilmektedir. Ona göre, Tahran'dan İran körfezine kadar ve Meşhed'den Beluçistan'a kadar ya da Merv'den geçerek Afganistan'a kadar, Hindistan'a yaklaşmak amacıyla hem arabalar için karayolunun hem de bir demiryolu hattının inşa edilmesi yerinde olacaktır. Balçıktan yapılan tuğlaların dayanıksız olacağından dolayı, söz konusu yol, kireçli kum taşından ya da beton traverslerden yapılmalıdır. Fakat üst kısmı her halükârda pişirilmiş tuğlalardan oluşmalıdır. Gröthe raporunda, Rusların o çevredeki faaliyetlerinden de söz etmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, Ruslar da Aris ve Semipalatinsk arasında bir yıl içerisinde kilometresi 30-40 bin mark masrafla bir yol yapmayı planlamışlardır. Ruslar, Türkistan'ın verimli ve sulaması kolay olan topraklarından sadece pamuk elde etmek istiyorlar, dolayısıyla buraya Sibiry'a'dan acil bir şekilde tahıl getirmeleri gerekmektedir ki, halk sadece pamuk ekimi yapsın. Bundan dolayı da demiryolu yapımını daha sonraya erteleyerek işleri hızlandırmak istemişlerdir. Aris ve Semipalatinsk arasındaki yol yapımının demiryolu olmaksızın, kilometre başına 150 bin adet ya da 375 m³ tuğla harcandığı vakit, yarım yıl içerisinde bitmesi mümkündür. Gröthe, raporunu şu cümleleriyle bitirmektedir: *“Daha önce 12 Temmuz raporumda da belirttiğim üzere, Hazar Denizi ve Türkistan konusunda acele edilmezse Almanya bundan çok zarar görecektir. Hem askeri açıdan kayıplarımız olacaktır hem de Türkistan konusunda işleri düzene sokmak imkânsız gibi bir hal alacaktır. Yol yapımı hususunda Dışişleri Bakanlığı'na ve hammadde tedarikinden sorumlu birimlere gerekli bilgileri ve planları gönderdim. Onlarla irtibat halindeyiz.”*⁶⁶⁷

Kemnitz'in fikirlerini destekleyen diğer bir kişi de Türkistan uzmanı olan Asis Jauscheff'tir. 22 Temmuz 1918 tarihinde Genelkurmay Siyasi Büro temsilcisi

⁶⁶⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Gröthe von Mismahl'ın Genelkurmay'a yazdığı rapor, Berlin 08.08.1918.

Yüzbaşı von Hülsen'in, bir arkeolog olan İran ve Türkistan uzmanı Prof. Friedrich Sarre'nin, Bay Epp ve Asis Jauscheff'in katılımlarıyla Türkistan hakkında bir istişare toplantısı yapılmıştır. Jauscheff burada tıpkı Kemnitz gibi, Türkistan'a giden yolun Bakü'den geçtiğini ifade etmiştir. Ancak, Jauscheff, Bakü'nün doğrudan işgal edilmesi taraftarı değildir. Ona göre, oradaki Bolşeviklerle işbirliği yaparak ve onlara rüşvet vermek suretiyle hem Bakü'ye hem de orada bulunan gemilere hâkim olunabilir. Fakat Türkistan'a Teke Türkmenleri ve savaş esiri olarak orada bulunan Alman askerleri bir saldırı düzenleyebilirler. Türkistan'da bulunan zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarından, ancak Türkistan bağımsız hareket edebilirse faydalanılabilir. Olayları kendi menfaatleri doğrultusunda değerlendirebilmek için Türkistan'dan edinilecek her türlü habere ihtiyaç vardır. Alman yetkililerinin kararları doğrultusunda, doğru bilgi akışı sağlamak amacıyla her tarafta Alman ajanları bulunmalıdır⁶⁶⁸. Ancak, sadece bu da yeterli değildir, özellikle Kızılısu'da, Aşkabat'ta, Buhara, Hive, Taşkent ve Andican'da mutlaka temsilcilikler ya da istihbarat ofisleri açılmalıdır. Fakat Jauscheff, bölgede sadece Alman temsilcilerinin olmasını da halktaki Alman taraftarlığına zarar verecek düşüncesiyle sakıncalı bulmuş, bundan dolayı mutlaka Türk temsilcilerinin de bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Jauscheff de birçok Alman gibi, Hindistan'daki İngiliz gücünü kırmak ve oradaki Müslümanları İngilizlere karşı ayaklandırmak gerektiğini düşünmüştür. Bu maksatla mutlaka Afganistan ve Türkistan Müslümanlarıyla birlikte hareket edilmeli, buralarda çalışma merkezleri oluşturulmalı, ajanlarla birlikte Buhara'daki tüccarlar vasıtasıyla Hindistan'da propaganda faaliyetleri yürütülmelidir⁶⁶⁹.

Yukarıda ifade edilen istişare toplantısından yaklaşık 2 hafta sonra Stockholm'deki Alman Büyükelçiliği'nden Şansölye Hertling'e çekilmiş olan bir telgrafta, bağımsızlık mücadelesi veren Hint milliyetçisi Virendranath Chattopadhyaya'nın kendilerine ulaşmak suretiyle Türkistan'da İngilizlere karşı bir

⁶⁶⁸ 26.11.1917 tarihinde, Harald Cosack tarafından Wesendonck'a gönderilen bir yazıda, Buhara başta olmak üzere bölgede, Rusların yanında İngiliz, Afgan ve Alman ajanlarının yoğun faaliyet gösterdikleri ifade edilmiştir. Bundan dolayı hiçbir sorunun Türkistan'a yapılması gereken propaganda kadar zor olmayacağı vurgulanmış, bölgenin durumunda sürekli bir belirsizliğin olduğu, burada her türlü propaganda faaliyetinin denenmesi gerektiği belirtilmiştir. (PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Cosack'tan Wesendonck'a gelen yazı, Berlin 26.11.1917.)

⁶⁶⁹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Bay Epp ve ekibiyle yapılan istişare toplantısı, Berlin 22.07.1918.

propaganda merkezi kurmak istediği ve kendilerinden yardım talep ettiği belirtilmiştir⁶⁷⁰. Söz konusu telgraftan birkaç gün önce de Berlin’de bulunan Hindistan Bağımsızlık Komitesi tarafından Alman Dışişleri müsteşarı Wesendonk’a bir yazı yazılmış ve bir ricada bulunulmuştu. Yazıda, Kut-ul Amare’de İngiliz tarafındayken Türklere esir düşen ve Eskişehir’de Hintli Müslümanların bulundukları esir kampında tutulan bir tıp doktorundan söz edilmektedir. Kendilerinin çok iyi tanıdıkları, bir Hint milliyetçisi olan, Hindistan için istiklâl mücadelesi veren, daha önce Kaşgar ve Yarkand’da İngiliz Konsolosluğu’nda çalışmış olan, kendileri için istihbarat sağlayan bu şahsın adı Dr. Maulana Bereketullah’tır. Müslümanlar tarafından çok sevilen Dr. Bereketullah, aynı zamanda Türkçe diline ve lehçelerine de hâkimdir. Daha önceki senelerde Max von Oppenheim’la birlikte Hindistan’ın İngilizlerin elinden kurtulması için planlar yapan Dr. Bereketullah, Zossen Müslüman savaş esirleri kampında bulunan hastanede de görev yapmış ve oradaki Müslümanları tedavi etmiştir. Yazının sonunda, şayet Dr. Bereketullah’ın serbest bırakılması sağlanabilirse, Almanlara Türkistan hakkında istihbarat sağlayacağı vaadi verilmiştir⁶⁷¹.

Yukarıda ifade edilen olaylardan sonra Alman siyasi çevrelerinde Almanların Türkistan siyaseti için İngilizlere karşı Hintlileri kullanabilme yolları ciddi olarak tartışılmaya başlanmıştır. Fakat İstanbul Büyükelçisi’nin Hintlilerle yardımlaşma konusuna olumlu bakmadığı görülmektedir. Ona göre, Buhara’da İngiliz karşıtı bir propaganda yapılması ve buranın merkez seçilmesi, orada oturan Hintlilerin İngilizlere sıkı sıkıya bağlı olduklarından dolayı faydalı olmayacaktır⁶⁷². Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından bu konuyla ilgili farklı görüşler değerlendirilmiş ve mevcut şartlardan dolayı böyle bir planın devreye sokulmamasına karar verilmiştir⁶⁷³.

⁶⁷⁰ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Graf von Hertling’e Stockholm’dan gelen telgraf, Stockholm 03.08.1918.

⁶⁷¹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Berlin Hindistan Bağımsızlık Komitesinden Wesendonk’a yazılan yazı, Berlin 29.07.1918.

Aynı belgenin tarihçi Noack tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Ancak, Noack, söz konusu rica mektubunu Dr. Bereketullah’ın yazdığını belirtmektedir. Oysa belgede açıkça Dr. Bereketullah’ın Türklerin elinde esir olduğu ve onun kurtarılması sonucunda Almanlara faydalı olabileceği ifade edilmektedir. (Noack, a.g.m.)

⁶⁷² PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Bersntroff’tan Hertling’e, Pera 07.08.1918.

⁶⁷³ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 17.10.1918; ayrıca PA-AA, R 11072, Russland No: 97b dosyasında muhtelif belgelerde de Hintlilerin Almanlar için çalıştırılması konusu mevcuttur.

Ancak, bu dönemde Türkistan'da konsolosluklar, istihbarat, ticari gibi Alman temsilciliklerinin kurulması üzerinde çok durulmuştur. Her ne kadar Türkistan'da Doğu İstihbarat Birimi'ne bağlı elemanlar bulunsalar da, Alman bürokratik çevrelerce bunlar yeterli görülmemiş ve daha büyük bir temsil için çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde Berlin'in en çok dert yandığı meselenin, bölgede bulunan diplomatlar, askerler, savaş esirleri, Alman ticari işletmeleri ve hatta bazı İslami teşkilatlar gibi çok farklı yerlerden istihbarat almalarına rağmen, bu bilgilerin doğruluğunu teyit edememeleri olmuştur. Bundan dolayı zamanında karar verilememiş ya da gelen istihbaratlar iyi bir şekilde kullanılamamıştır. Bu sorun üzerine Doğu İstihbarat Birimi yöneticisi Eugen Mittwoch, Dışişleri'ne yazdığı bir yazısında, Rusya'nın doğu ve iç kısımlarında bulunan, bu iş için yetenekli olan Alman kökenli vatandaşların bir proje kapsamında Almanya'ya getirilerek onlara eğitim verilmesini, ardından bu insanların Alman menfaatleri için Türkistan'a göreve gönderilmelerini önermiştir. Mittwoch, yukarıda anlattığı bu çalışmalar için Dışişleri'nden finansman talep etmiştir⁶⁷⁴. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Bussche, Mittwoch'a cevap yazarak onun bu fikrini onayladıklarını, ancak Almanlar için çalışacak olan bu elemanların çok güvenilir kişiler arasından seçilmeleri, bunların öncelikle Kazan, Taşkent ve Buhara'ya gönderilerek oradaki halkı ve özellikle Müslümanları etkileri altına almaları gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, bu şekilde sonuca daha hızlı ulaşılacaktır⁶⁷⁵. Aynı şekilde, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Henting'in, Müsteşar Wesendonk için İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Bernstorff'a hazırlattığı 3 sayfalık Kaşgar raporunda da, Türkistan'da başarılı olmak için mutlaka Müslümanların desteğinin şart olduğu belirtilmiştir. Raporda, bu bağlamda bağımsızlık çalışmaları içerisinde olan Müslümanların desteklenmesi gerektiği, böylece Rusya ile İngiltere arasındaki çekişmeden Müslümanların dostluklarını kazanmak yoluyla Almanya'nın kârlı çıkacağı vurgulanmıştır⁶⁷⁶.

⁶⁷⁴ PA-AA, R 11125, Doğu İstihbarat Birimi Başkanı Eugen Mittwoch'un Dışişlerine yazısı, Berlin 22.04.1918.

⁶⁷⁵ PA-AA, R 11125, Müsteşar Bussche'den Doğu İstihbarat Birimi'ne gönderilen cevap, Berlin 24.04.1918.

⁶⁷⁶ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı von Hentig'in Müsteşar Wesendonk için İstanbul'da bulunan Almanya Büyükelçisi Bernstorff'a hazırlattığı Kaşgar raporu, Pera 04.05.1918.

Bu dönemde Almanlar için Türkistan'da etkili olabilmek ve Kafkasya'daki naftadan faydalanabilmek adına Bakü'nün kendi kontrollerinde olması elzemdir. Almanlar tarafından Türkistan'ın en önemli şehirleri olarak görülen Krassnovodsk, Aşkabat, Buhara, Hive, Taşkent ve Andican'da konsoloslukların açılması ve etkin bir istihbarat ağının kurulması kararlaştırılmıştır. Von Wesendonk, von Hülsen, Profesör Sarre ve Cosack'ın katılımıyla Bay Epp ve refakatçısıyla Türkistan hakkında yapılan bir toplantı neticesinde 4 sayfalık rapor hazırlanmıştır. Bu toplantıda, Buhara'nın bölgede faaliyet gösteren diğer bütün istihbarat birimlerinin merkezi olması hasebiyle, Almanların istihbarat merkezlerini Buhara kadar uygun olan Taşkent'te kurmaları gerektiği kanaatine varılmıştır. Ayrıca Aşkabat'ta da bir Alman telgraf istasyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Lakin Bay Epp'in refakatçısı (belgede adı geçmemektedir), Müslümanların hâkim olduğu bir yerde Türklerin yardımı alınmaksızın yeterince etkili olunamayacağını özellikle belirtmiş ve en azından Buhara'da Almanlar için de çalışan bir Türk temsilcinin bulunmasının uygun olacağını beyan etmiştir. Bu raporda da, yukarıdaki raporda olduğu gibi, bölgede faaliyet göstermenin birinci şartının Müslümanların desteğini almak olduğu ve aksi halde başarı sağlanamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, özellikle Buhara'da tüccarlık yapan ve burada yaşayan Afgan ve Hintlilerle iyi ilişkiler geliştirme sayesinde Afganistan'a ve Hindistan'a Alman propagandası yapılabileceği belirtilmiştir. Son olarak da bölgeye gidecek olan görevlilerin ihtiyaç duydukları parayı yanlarında götürmeleri ve bankayla iş yapılmaması tavsiye edilmiştir⁶⁷⁷.

Yukarıda değinilen rapor neticesinde, Türkistan'da kurulması öngörülen Alman temsilcilikleri ya da istihbarat ofislerinin hangi görevi yerine getirecekleri hususunda Dışişleri'nden Genelkurmay Siyasi Büroya bir yazı gönderilmiş ve görev sınırları açıklanmıştır. Buna göre, rakiplerin bir adım önünde olunmalı, bölgedeki hareketlilikler hakkında hemen bilgi edinilmeli ve bilgiler derhal Almanya'ya aktarılmalıdır. Buradaki ticari menfaatler Almanya'nın lehine çevrilmeli, Afganistan, Hindistan, Nepal ve Çin ile bağlantı kurulmalıdır. Ancak, bütün bunları gerçekleştirmek için en hızlı bir şekilde bölgede Alman temsilcileri teşkil edilmelidir. Fakat söz konusu kurulması düşünülen temsilciliklerin görevlerinin Türkistan'daki

⁶⁷⁷ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, 31227 numaralı Türkistan Raporu, Berlin 22.07.1918.

Müslüman halkları harekete geçirmek olmadığı, sadece oradaki gelişmelerden kendilerini bilgilendirmeye görevli olacakları hassaten ifade edilmekle birlikte yine de duruma göre kendilerinin karar verme yetkilerinin olacağı bildirilmiştir. Dışişlerine göre, bu temsilcilerin ayrı ayrı bölgelere konsoloslar olarak gönderilmesi daha uygun olacaktır. Gönderilmesi düşünülen personelin Rusçaya hâkim olması, bunun için Petersburg Genel Konsolosu Dr. Goebel'den ve Münih'te bulunan Türkistan uzmanı Prof. Merzbacher'den yardım alınması gerektiği vurgulanmıştır⁶⁷⁸.

Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel, yukarıda ifade edildiği üzere açılması düşünülen konsolosluklarla ilgili hazırlamış olduğu raporuna, 8 Alman konsolosun bölgeye görevlendirilmesinin bir yıllık takribi masraflarını araştırarak eklemiştir. Brendel'in hesabına göre, her konsolosun yanında bir de koruma görevlisi olması durumunda kişi başı günlük 100 rubleden; $365 \times 100 \times 16 = 584$ bin ruble yapmaktadır. Bunun dışında seyahat giderleri ve Alman İstihbarat Birimi'yle yapılacak iletişim giderleri olarak da 416 bin ruble masraf çıkarmış ve böyle bir girişimin bir yıllığına 1 milyon rubleye mâl olacağını raporunda bildirmiştir⁶⁷⁹. 27 Ağustos tarihinde, yani yukarıda ifade edilen Dışişleri'nden Genelkurmay'a gönderilen yazıdan bir ay sonra, Genelkurmay'dan Dışişlerine cevap verilmiştir. Söz konusu cevapta, sağlıklı istihbarat alabilmek, Almanya için bölgeden ticari menfaat sağlamak, Afganistan, Çin, Nepal ve Hindistan ile iletişim kurmak için Türkistan'da bir istihbarat merkezinin kurulması hususunda ve Türkistan'ın altı önemli şehrine konsolos atamaları konusunda Dışişleri'yle hem fikir oldukları belirtilmiştir. Genelkurmay tarafından aynı zamanda Çin kontrolü altındaki Doğu Türkistan'a da temsilcilerin atanmasının uygun olacağı bildirilmiştir. Bununla birlikte yazının ekine Brendel'in çıkartmış olduğu bir yıllık masraf tablosu da eklenmiştir⁶⁸⁰.

Daha önceleri Türkistan'daki istihbarat faaliyetlerinde yer almış olan Schmidt Ernsthause, 24 Ağustos 1918 tarihinde Alman Dışişleri'ne yaptığı başvuruda Ekim ayında bir Türkistan seyahati planladığını ve bu seyahatin hem siyasi hem de askeri

⁶⁷⁸ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişleri'nden Genelkurmay Siyasi Büroya, Berlin 28.07.1918.

⁶⁷⁹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel'in 1. Raporu, Taşkent 02.07.1918.

⁶⁸⁰ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay'dan Dışişleri'ne gönderilen yazı, Berlin 27.08.1918.

olarak faydalı olacağını belirtmiştir. Türkistan'dan Afganistan'a kadar bir haberleşme ağı kurmak istediğini ifade eden Ernsthausen, buradan Hindistan'a etki edilebileceğini, bu zamana kadar İngiltere ve Rusya tarafından desteklenen Afganistan Emirinin artık Almanlar tarafından desteklenmesi gerektiğini düşünmektedir⁶⁸¹. Ancak, araştırmalarımızda bu seyahatin gerçekleştiğine ya da gerçekleşmediğine dair her hangi bir belgeye rastlanmamakla birlikte, Blücher'in bir yazısında, "*Ernsthausen'in söz konusu seyahati, ancak Bakü ve Kızılsu arasındaki demiryolunun serbest bir şekilde yolculuğa açılması sonucu yapabileceği*" ifadesinin yer aldığı görülmüştür⁶⁸².

Yukarıdaki bazı raporlardan da anlaşılabileceği üzere, bu dönemde Almanya'nın Türkistan'dan güvenilir istihbarat alamadığı ve bu soruna sürekli çözüm aradığı görülmektedir. Dışişleri müsteşarı Freiherr von Bussche, doğru haber alabilmek için Türkistan'a güvenilir birisini göndermeyi düşündüklerini, bunun için kendilerine bir tavsiyeleri olup olmadığını Moskova'daki, Stockholm'deki ve İstanbul'daki Alman büyükelçilerine birer mektup yazarak sormuştur⁶⁸³. Bu soruya İstanbul Büyükelçisi Bernstorff'tan gelen cevapta, Alman bilim adamı ve Tibet uzmanı olan Prof. Albert Tafel'in Hokand'a gönderilmesinin uygun olacağı, Güney Türkistan'da bir Alman temsilcinin olmasının Dışişleri'ne çok katkı sağlayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu kişinin Afganistan Emiriyle de bağlantıya geçebileceği, bununla birlikte İngiltere'nin hazır şu sıralar dikkatinin Kuzey İran'da olmasından dolayı Türkistan'da bulunan pamuk stoklarıyla da ilgilenilmesi gerektiği belirtilmiştir. Büyükelçi cevabının sonunda, İngilizlerin Afganistan'ı Türkistan yönünde genişlemeleri konusunda cesaretlendirdiklerini bildirilmiş, böylesi bir durumda engel olunmaması gerektiğini, aksine Afganistan'ın, düşmanları olan İngilizlerin eline tamamen bırakmamak için çalışmaların yapılması gerektiğini tavsiye etmiştir⁶⁸⁴. Bernstorff, Berlin'e gönderdiği başka bir raporunda da, Türkistan'a temsilci olarak gönderileceklerin çok iyi seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Üsteğmenler

⁶⁸¹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Schmidt-Ernsthausen'den Freiherr von Bussche'ye, Berlin 24.08.1918.

⁶⁸² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Blücher, Berlin 03.09.1918.

⁶⁸³ PA-AA, R 17596, Freiherr von dem Bussche-Haddenshausen'in Moskova'ya, Stockholm'e ve İstanbul'a yazdığı mektup, 22.06.1918, nakleden: Noack, a.g.m., s.415.

⁶⁸⁴ Noack, a.g.m., s.416.

Waldmann, Sauerländer ve Erdmann'ın hiçbir şekilde dil ve coğrafya açısından Türkistan uzmanı olarak kabul edilemeyeceğini, gönderilmesi düşünülen diğer kişi Dr. Papens'in 1909 yılında Türkistan'da ikamet etmesinin de bir anlam taşımadığını belirten Büyükelçi, oraya bütün sahaya hâkim olan insanların görevlendirilmesini tavsiye etmiştir. Büyükelçi ardından, bu konuyu 20 yıl boyunca Türkistan'da faaliyetler yapan, Anadolu Demiryolları Genel Müdürü Bay Günther ile konuştuğunu, Bay Günther'in ilk duyduğu anda Dışişleri'nin de yakından tanıdığı Georg Spiess'i önerdiğini belirtmiştir. Büyükelçiye göre, Türkistan halkını, dilini, coğrafyasını ve diğer özelliklerini çok iyi bilen Spiess, Almanya'nın Türkistan'daki siyasi ve iktisadi menfaatlerini çok iyi temsil edecektir. Ayrıca Spiess, iyi bir pamuk uzmanıdır ve Türkistan pamuğunun Almanya'nın kontrolüne geçmesi için faydalı çalışmalar yapacaktır. Büyükelçi, diğer bir kişi olarak yıllarca Türkistan'da ticari faaliyetlerde bulunan iş adamı Anton Claesen'i de tavsiye etmiş, Claesen'in Avusturya'nın halâ Türkistan'da bulunan savaş esirleriyle bağlantıya geçmek için çeşitli çalışmalarının olduğunu da beyan etmiştir⁶⁸⁵. Ancak, bir müddet sonra Alman Dışişleri'nin bu tartışmalara bir nokta koymak istediği görülmektedir. Dışişleri tarafından, Türkistan'daki durumun belirsizliğinden dolayı şimdilik doğru istihbarat sağlayabilmek için Moskova Büyükelçisi Mirbach'ın bilhassa kendisinin Genç Buharalılar ve Türkistan hakkında bilgi toplamasının uygun olacağı ifade edilmiştir⁶⁸⁶.

Alman arşiv kayıtlarında, Almanya'nın Türkistan siyasetinde özellikle Buhara'nın önemli bir yer edindiği görülmektedir. Birçok arşiv belgesinde Alman yönetimine Buhara ile sıkı ilişkilerin oluşturulması ve en azından orada bir konsoloslüğün açılması gerektiği yer almaktadır. Türkistan'da bulunan Arthur von Kemnitz'in bölgeyle ilgili hazırlamış olduğu bir raporunda, Buhara Emirinin Afganistan'ın genişleme çabalarına karşı bir desteğe ihtiyacı olduğu bildirilmiştir. Emir nezdinde, Avrupalı tarzda giyinen ve kendisini her zaman önemli birisiymiş gibi gösteren, zengin ve pamuk ticaretiyle yakından ilgilenen Kırgız Haydar Hoca Mirbuduev çok etkilidir. Onun büyük oğullarının Almanya'da yaşadığı ve

⁶⁸⁵ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Bersntroff'tan Hertling'e, Pera 07.08.1918.

⁶⁸⁶ PA-AA, R 11072, Russland 97b, Kühlman'ın Busche'ye cevabı, yer-tarih belli değil; Bkz. Noack, a.g.m., s.416.

küçüklerinin ise Taşkent'te olduğu söylenilmektedir. Mirbuduev'in tercüman olarak Buhara'daki Rus Büyükelçiliği'nde resmi görevde bulunduğu da belirtilirken, kendisiyle ilişki kurulması ve Buhara Emirine yakınlık gösterilmesi tavsiye edilmiştir. Her ne kadar Mart ayından beri (1918) Hokand yönetimi Bolşeviklerden Müslümanlara geçmiş olsa da, Hokand, Buhara ve Andican'da yani Fergana vadisinde pamuk ticaretine esasen Poteljuchov, Simchoev gibi Buharalı Yahudi tüccarlar hâkimdirler. Kemnitz, bundan dolayı buradaki Müslümanların ekonomik olarak söz konusu Yahudi tüccarlardan bağımsız hareket edemeyeceklerini ifade etmiştir. Pamuk, meyve vb. üretimi çok azalmış, ticari hayat neredeyse bitme noktasına gelmiş, ekonomik hayat tamamen tahrip olmuştur. Kemnitz, bu kötü şartlar içerisinde düzeni sağlayabilmek için buradaki Müslümanların, İngilizlerle de iyi ilişkiler geliştirebileceklerinin dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir⁶⁸⁷. Kemnitzin, Dışişleri'ne yaptığı bu uyarıların ve tavsiyelerin yaklaşık 45 gün önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı tarafından da yapıldığı yukarıda ifade edilmişti.

Stryk de tıpkı Kemnitz gibi, Almanların Buhara'da bir konsolosluk açmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu konuya Buhara yönetiminin de kayıtsız kalmadığı ve onların da Buhara'da bir Alman Konsolosluğu'nun olmasını istedikleri görülmektedir. Ancak, konsolosluk açmanın çabuk ve kolay bir iş olmaması sebebiyle, arşiv belgelerinden Almanların Türkistan'ın bazı şehirlerine Türkistanlılarla ilişkiler kurmak üzere komisyonlar gönderdikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu komisyonlar özellikle ticari ilişkiler açısından çok etkili olmuşlardır. Türkistan'ın durumunu incelemek üzere Buhara'ya gönderilen Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel, 10 Temmuz 1918 tarihinde Taşkent'ten ikinci bir rapor yazmıştır. Raporunda, tarihi Buhara şehrine gelerek oradaki saray çevresiyle ve devlet idarecileriyle görüşme imkânı bulduğunu ifade eden Brendel, kendisinin burada çok iyi karşılandığını, Türkçe ve Rusça bilgisinin burada tercüman olmaksızın konuşmasına yettiğini belirtmektedir. Raporunda önemli bilgiler veren Brendel, anladığı kadarıyla Buhara yönetiminin kendilerine destek verecek ve kendileriyle dostane ilişkiler geliştirecek birilerine ihtiyaç duyduğunu ve bu ilişkileri Almanların yapması için her hangi bir engelin olmadığını bildirmektedir. Emir

⁶⁸⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Dışişleri'ne, Dışişleri'nden de Pera'ya gönderilen Türkistan Raporu, Berlin 23.09.1918.

mareşali ve bakanı olan Divan Bey, kendisine defalarca Almanya'nın Buhara'yla ilgilenip ilgilenmeyeceklerini ve kendileriyle ticari ilişkiler geliştirip geliştirmeyeceklerini sormuştur. Edindiği bilgilere göre, Buhara'da 1,5 milyon pud hazır pamuk bulunmaktadır ve Buhara yönetimi bu pamuğu Almanlara satmak için can atmaktadır. Buhara'da bulunan bir Alman ajanı tarafından, söz konusu pamuğu Almanlardan başka hiçbir devlete vermek istemediklerinden dolayı pek dillendirmedikleri ona anlatılmıştır. Buhara'daki yönetim çevresinin bu düşüncede olmasında ticari ilişkileri geliştirmek maksadıyla bölgeye gönderilen Alman komisyonunun çok büyük etkisinin bulunduğunu ifade eden Brendel, Buhara yönetimi, kendisinden söz konusu ticari ilişkileri geliştirmek ve gerçekleştirmek için buraya bir Alman Konsolosunun gönderilmesini rica ettiğini de belirtmektedir. Brandel, raporunda anlattıklarına göre, geriye dönüş için istasyona geldiğinde başka bir bakan kendisinin hemen gitmekten vazgeçmesi halinde Emir ile görüştürebileceğini söylemiştir. Ancak, Brendel, bu isteği Ruslar tarafından takip edildiği düşüncesiyle reddetmek zorunda kalmıştır. Bakan kendisinden söz konusu konuşulan ticari ilişkileri düşünmeleri ve cevap vermeleri konusunda ricada bulunmuştur. Kendisi, Buhara'daki önemli isimlerden birisi olan General Bij Hoca Abdurauf Karavanbaş Asisov ile tanıştırılmış ve general da kendisinin istemesi durumunda onu hemen saraya götürebileceğini ve Emir ile görüştürebileceğini söylemişse de bütün sorulara yanıt vereceğine söz vererek oradan ayrılmıştır⁶⁸⁸.

Bütün bu anlatılanlar göz önünde bulundurulduğu vakit, Alman dış politikasının Türkistan'da çok da başarısız olmadığını, Almanların burada yalnız olmadıklarını ve Müslümanlar tarafından destek gördüklerini söylemek mümkündür. Buhara yönetiminde olduğu gibi Hive yönetiminin de Almanya'ya yakınlaşmaya çalıştığı ve Almanlarla hem siyasi hem de ticari ilişkiler kurmak istedikleri görülmektedir. Almanya'nın Moskova Büyükelçiliği'nden gelen bir telgrafta, Hive Hanlığı yönetiminin ve halkın Alman yanlısı olduklarından söz edilmekte, burada bulunan yoğun miktardaki pamuk, yün ve derinin dikkate alınması gerektiği ifade edilmektedir⁶⁸⁹. Aynı zamanda Büyükelçiliğin bildirdiğine göre, Han askeri yardım

⁶⁸⁸ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel'in 2. Raporu, Taşkent 10.07.1918.

⁶⁸⁹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Rizler'den Dışişlerine, Moskova 13.07.1918.

istemekle birlikte şayet Almanya kabul ederse ve uygun olursa, ticari ilişkiler geliştirmek için iki bakanını tam yetkiyle Almanya'ya göndermeyi arzu etmektedir. Gelen telgrafta, Hanlığın durumunun çok iyi olmadığı, Bolşeviklerin burada birçok şeyi tahrip ettikleri, bununla birlikte burada bulunan pamuk, yün ve deri stoklarının, hatta ekimi az yapılan tahılın bile tehlikede olduğu ifade edilmiştir. Almanya'dan bundan dolayı askeri yardım istenilmektedir. Telgrafın sonunda, Hive ile Tiflis üzerinden bir bağlantının kurulmasının daha kolay olacağı belirtilmiştir⁶⁹⁰.

Arşiv belgelerinden, Hive Hanı'nın yardım istemesinin Temmuz ayı boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. En son 28 Temmuz tarihinde gelen yardım isteğiyle birlikte Almanlar Hive Hanı'yla bağlantıya geçmeye karar vermişlerdir. Bu kararın alınmasında Hive Hanı'nın ve yerli halkın Alman yanlısı olmaları etkili olmuştur. Ayrıca verilen bilgilere göre, Hive'de bulunan Almanlar çok rahat ve huzurlu bir yaşam sürmektedirler. Bununla beraber Hive'de yerleşik olan Ruslar da Almanların buraya gelmelerini ve kaybolan düzeni yeniden tesis etmelerini arzulamaktadırlar. Lehmann isminde bir diplomat tarafından, Hive Hanlığıyla ilgili Dışişleri'ne gönderilen bir raporda, Hive Hanı ile acele bir şekilde ilişki kurulmaz ve onlara yardım edilmezse onların kısa zaman içerisinde İngilizlerin eline düşeceği ifade edilmiştir. İngilizler, Afganistan'dan Kuşka'ya kadar olan demiryolu hattını bitirmek üzeredirler. Böylece kısa zaman içerisinde İngilizlerin Türkistan'da daha etkili olmaları muhtemeldir. Lehmann raporunun sonunda, Alman yanlısı olan Buhara ve Hive ile ilişki kurmakta acele edilmesi gerektiğini Dışişleri'ne yeniden hatırlatmaktadır⁶⁹¹. Almanya Dışişleri Bakanlığı, raporlardaki tavsiyelere kulak vermiş ve maslahatgüzarı, Ağustos başında söz konusu durumdan fayda çıkartmak maksadıyla Hive Hanı ile münasebet kurmak için faaliyete geçmiştir. Lakin kısa bir süre sonra Hive Han'ı yerel Türkmen gruplarıyla mücadele ederken vefat etmiştir⁶⁹². Almanlar da böylece kendilerini destekleyen ve kendileriyle her türlü ilişkiyi kurmak isteyen bir Han'ı kaybetmişlerdir.

⁶⁹⁰ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Rizler'den Dışişlerine, Moskova 19.07.1918.

⁶⁹¹ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lehmann'dan Dışişleri üyesi Dr. Göppert'e Hiveyle ilgili gönderilen rapor, Bremen-Lübeck 06.08.1918.

⁶⁹² Noack, a.g.m., s.419.

5 Eylül 1918 tarihinde Berlin’de, Türkistan’ın durumunu görüşmek üzere askerler tarafından bir istişare toplantısı yapılmıştır. Binbaşı Brinckmann, Binbaşı von Harbou, Binbaşı Windscheid, Yüzbaşı von Hülsen ve Teğmen Schlubach’ın katıldıkları toplantının sonucu, bir rapor halinde Dışişleri Bakanlığı’na gönderilmiştir. Bu raporda, Türkistan uzmanı olan Yüzbaşı von Hülsen, yukarıda ifade edildiği gibi, Kızılsu–Aşkabat arasındaki demiryolu hattının mutlaka Almanlar tarafından kontrol edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Silah ve mühimmat taşımada önemli rol oynayacak olan bu hattın, her hangi bir askeri müdahale olasılığında bölgeye sadece Alman askerlerinin değil aynı zamanda Türk askerlerinin nakliyesinde de önem arz edecektir. Hülsen, Alman birliklerinin söz konusu demiryolu hattını ele geçirmeleri sonucunda halâ Türkistan’da bulunan 3.500 savaş esirinin de bir şekilde Alman birliklerine katılmaları suretiyle birlikteki asker sayısının artacağını öngörmüştür. Ayrıca Hülsen’e göre, bölge halkına silah desteği verilmesi takdirinde halk Almanlara yardım edecektir. Bu toplantı sonucunda Yüzbaşı Hülsen, bölgede ilk olarak Türkistan ile Alman Dışişleri ve Tiflis’te buluna General von Kress arasında haberleşme ağı kurmak ve ikinci olarak ise Türkistan’da Alman yanlısı propaganda yaparak Müslümanlarla iyi ilişkiler tesis etmek üzere yetkilendirilmiştir. Bunun üzerine Hülsen, bu işleri yapmaları için Lohmann-Bremen şirketinin de temsilcisi olan Mühendis Epp’i ve onun iş ortağı Müslüman Jauscheff’i Kiev üzerinden Astrahan’a ve oradan da Hive üzerinden Taşkent’e göndermiştir⁶⁹³. Her hangi bir askeri müdahale için Rusya’da bulunan Alman Askeri Ataşe⁶⁹⁴ de Kızıl Ordu hakkında istihbarat toplamış ve Berlin’e bildirmiştir. İstihbarat raporunda, Taşkent’te 3 bin askerin aylık 500 ruble maaşla görev yaptığı ve bunların kontrolü altında çok sayıda hafif ve ağır toplarla birlikte 12 adet de uçağın olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kızıl Ordu, mühimmat açısından çok fazla sıkıntı çekmemektedir, çünkü Taşkent’te Kızıl Orduya ait bir mühimmat fabrikası bulunmaktadır. Ayrıca, bütün Türkistan’da 50 bin askerin Kızıl Ordu için hazır vaziyette olduğu da ifade edilmiştir. Raporda, şu anda, Hazar Denizi’nin doğusu

⁶⁹³ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı von Hülsen’in Dışişleri’ne yazdığı rapor, 13.09.1918.

⁶⁹⁴ Orijinal belgede, Ataşenin binbaşı olduğu anlaşılmaktadır, fakat ismi el yazısıyla yazıldığından dolayı tam okunamamaktadır. Binbaşı Gübart ya da Fubart olabileceği tahmin edilmektedir.

hariç Türkistan'ın hiçbir yerinde İngiliz birliklerinin olmadığı da belirtilmiştir⁶⁹⁵. Ancak, Eylül sonunda (1918) Dışişleri'nin ve Genelkurmay'ın aldıkları ortak bir karar neticesinde, Türkistan'a her hangi bir askeri müdahalenin yapılmayacağı duyurulmuştur⁶⁹⁶. Zaten daha önce de General Kress'e Türkistan'a her hangi bir askeri müdahalenin yapılmaması gerektiği yönünde talimat verilmişti⁶⁹⁷.

1918 yılında gelmiş geçmiş en kanlı savaşlardan birisi olan I. Dünya Savaşı sona ermiş ve Almanya kaybeden ülkeler arasında yerini almıştır. İngiltere ve Fransa, Almanya'yı oldukça ağır şartlar içeren Versay Anlaşması'nı imzalamaya zorlamışlardı ve bundan dolayı da Almanya'nın durumu çok vahimdi. I. Dünya Savaşı'nda 13 milyon askeriyle yer alan büyük Alman ordusunun mevcudu sadece 100 bin kişiye indirilmiş, silahlarına el konulmuş, savaşta toprak kaybetmesi neticesinde madenlerinin ve tarım alanlarının yaklaşık %15'i elinden çıkmıştı. Savaşı kazanan ülkeler, Almanya'yı 269 milyar altın mark savaş tazminatına mahkûm etmişlerdi. Daha sonra bu rakamı 132 milyar altın marka düşürmüşlerdi, ancak bu rakamın da altından kalkılması mümkün görünmüyordu. Almanya için ekonomik kriz kapıdaydı.

Almanya'nın I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması neticesinde Bolşevikler Almanya'daki olumsuz propagandalarını artırmışlardır. Alman yetkilileri Bolşevizm'i Almanya için bir tehdit olarak algılamaya başlamışlardır. Almanya'daki kara propagandanın ve Alman yönetimine karşı halkı kışkırtmanın merkezi, Berlin'de bulunan Rusya Büyükelçiliği olmuştur. Alman tarihçi Baumgart'ın verdiği bilgilere göre, Rusya Büyükelçisi Joffe, Ocak 1919'da kendisinin Alman İmparatorluğu'nun yok olması ve ülkede bir devrim yaşanması için bıkmadan usanmadan çalıştığını ifade etmiştir. Bu olaydan birkaç yıl sonra Joffe'nin Amerikalı yazar Louis Fischer'e vermiş olduğu beyanatında, çalışmalarından bahsetmiş ve misyonunu açıkça dile getirmiştir. Joffe, Berlin'deki Rusya Büyükelçiliği'nin söz konusu tarihlerde Almanya'daki devrimcilerin ana karargâhı durumunda olduğunu, kendisinin gizlice Alman memurlardan işe yarayabilecek bilgiler satın alarak, bu bilgileri Alman yönetimine karşı kullanmaları için hem devrimcilere hem de basına

⁶⁹⁵ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Rus-Asya'sı ve Volga raporu, Pleskau 14.09.1918.

⁶⁹⁶ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Dışişleri ve Genelkurmay Kararı, Berlin 24.09.1918.

⁶⁹⁷ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lennsner'den Dışişleri'ne, Berlin 25.09.1918.

dağıttığını anlatmıştır. Devrimciler için büyükelçiliğin kasasından 100 bin mark para harcayarak silah satın aldığını, ayrıca binlerce anti monarşist yayın hazırlatıp dağıttırdığını ifade eden Joffe, Monarşiyi yok etmek istediklerini, başka hiç bir gayelerinin olmadığını belirtmiştir. Joffe'nin anlattıklarına göre, kendisinin tecrübelerinden faydalanmak için bağımsız Sosyalist liderler her gün akşam elçilik binasına gelmişler ve saatlerce toplantı yapmışlardır. Aynı şekilde Başkan Wilson'un da kendi yöntemleriyle monarşiyeye karşı savaş verdiğini anlatan Joffe, bu kadar çabaya ve gayrete rağmen başarı sağlayamadıklarını üzülenek itiraf etmiştir. Alman yetkililerin elbette bu faaliyetlerden haberleri vardı. Ancak, Brest-Litovsk Antlaşması'nın büyükelçilerin ve konsolosların çalışmalarıyla ilgili olan 10. maddesi uyarınca müdahale edilemiyordu. Henüz daha Berlin'e Rusya Büyükelçisi atanmadan önce Alman Dışişleri'ne istihbarat raporları gelmişti. Raporlarda, Almanya'da en kısa zamanda bir devrim yapmak için Bolşeviklerin Berlin'de ısrarla büyükelçilik açmak istedikleri ve bütün bu faaliyetleri yürütebilecek uygun birisinin arandığı ifade edilmiş, adaylar arasında da en tehlikelilerin Joffe olduğu belirtilmişti⁶⁹⁸.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen Almanya'nın savaş sonrası dış ülkelerdeki faaliyetlerine son vermediği ve o ülkelerden maddi ve manevi çıkar sağlamanın peşinde olduğu görülmektedir. Almanya bu çalışmalarını özellikle İngiliz ve Fransızların etkilerinin az olduğu Kafkasya'da⁶⁹⁹, Türkistan'da, İran, Afganistan ve Çin'de sürdürmüştür. Zaten savaş sonrası bile Alman birliklerinin 7 Ocak 1919 tarihine kadar Kafkasya'da kaldığı görülmektedir. İngilizlerin Bakü'ye gelmeleriyle birlikte Almanya, oradaki birliğini Tiflis'e çekmek zorunda kalmışlardır. Yukarıda adı sıkça geçen birliğin komutanı General von Kress, 3 Şubat 1919'da Batum'da itilaf devletleri tarafından gözaltına alınmış ve 27 Haziran 1919 tarihinde Almanya'ya ulaşmıştır⁷⁰⁰. Bunun sonucunda Kafkasya'da ve Türkistan'da her hangi bir Alman askeri birliği kalmamıştır.

⁶⁹⁸ Bkz. Baumgart, Deutsche Ostpolitik..., s.334-335.

⁶⁹⁹ Özellikle Bakü'de bulunan petrol yatakları ve diğer yer altı madenleri Almanya'nın iştahını kabartmış ve Almanlar buralardan faydalanmak amacıyla ciddi çalışmalar yapmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. Çolak, a.g.e.; Özcan ve Çolak, a.g.m.

⁷⁰⁰ Çolak, a.g.e., s.280.

Almanya söz konusu dönemde, Rusya'nın yeniden yapılandırılması için itilaf devletlerinin tek tek girişimde bulunmayacağını tahmin etmekle birlikte, İngiltere, Fransa ve Amerika'nın beraber hareket edebileceğini de hesap etmiştir. Bazı siyasi çevrelerde Amerika'nın Almanya'yla birlikte hareket etmek istediği ifade edilse de, bu durumun temelsiz olduğu anlaşılmaktadır. Fakat doğrudan bir ilişki söz konusu olmasa bile Amerika'nın, Alman iş gücünü, yetişmiş elemanlarını ve teknik gücünü kullanabileceği ihtimali göz ardı edilmemiştir⁷⁰¹.

Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinde, Almanya'nın, Rusya ile tarihten gelen köklü ilişkilerini yeniden canlandırmak istediği görülmektedir. Alman Dışişleri'ne ve Doğu Bürosu'na, 1919 senesinin ikinci yarısından itibaren Amerikalıların ve Japonların Sibiryaya Demiryolu ile ilgili ve İngilizlerin de Rusya'nın Avrupa'da kalan topraklarındaki çalışmalarıyla ilgili birçok istihbarat raporu gelmiştir. Berlin yönetimi, bu çalışmaların hassaten takip edilmesi gerektiği emrini verirken, aynı zamanda Rusya ile yapılacak olan ticaret girişimlerinin de desteklenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Almanya yöneticilerinin, Almanya ile Rusya arasındaki bağın yeniden Alman tüccarlar tarafından kurulacağına olan inançlarının tam olduğu görülmektedir. Şayet Rusya ile yeniden iyi ilişkiler tesis edemeyeceklerse, itilaf güçlerinin kendilerine uygun gördüğü durumun kölelikten başka bir şey olmadığı kanaatindedirler. Almanlara göre, siyaset ticari menfaat getirecekse yapılmalıdır. Hiçbir ülke böylesine bir çöküşten sonra, sanayisine makine almaya ve Almanya'dan ürün ithal etmeye Rusya kadar hazır değilken, yine hiçbir ülke de bu büyük topraklara sahip olan Rusya'dan hammadde almak için Almanya kadar hevesli ve uygun değildir⁷⁰².

4.3.1. Türkistanlıların Almanya'ya Gitmeleri ve Almanlarla Görüşmeleri

Rus Çarlığı içerisinde yer alan Müslümanlarla Almanların ilk resmi olmayan görüşmeleri esasen I. Dünya Savaşı'ndan öncesine denk gelmektedir. Bu bağlamda ilk görüşme gerçekleştiren kişinin, İstanbul'da yaşayan ve Pantürkizm hareketinin öncü isimlerinden birisi olan Tatar asıllı Yusuf Akçura olduğu görülmektedir. Yusuf

⁷⁰¹ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Orient Büro'nun (Doğu Bürosu) Türkistan gündemiyle ilgili hazırladığı rapor, 13.06.1919.

⁷⁰² Meyerkort, a.g.r.

Akçura, 1910 senesinde Berlin’de Profesör M. Hartmann ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve onunla Berlin’de, Rusya’da yaşayan Türk gençleri için bir yüksekokul açılıp açılmayacağı hususunda istişarelerde bulunmuştur. Ancak, söz konusu dönemde Rusya’ya karşı bir hamle yapmak istememeleri sonucunda Almanlar tarafından bu teklif kabul edilmemiş ve bu proje, Akçura’nın hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır⁷⁰³. Aslında Tatar gençlerinin Almanya’da eğitim görmelerini arzulayan⁷⁰⁴ Akçura, bu olumsuz gelişmenin üzerine bütün enerjisini İstanbul’daki yüksekokullarda talebe yetiştirmeye ve burada milliyetçilik hareketlerini savunan dernekler kurmaya harcamaya başlamıştır. Bu çalışmalar neticesinde 1911 senesinde Türk Yurdu ve 1912 senesinde Türk Ocağı kurulmuştur. Bu derneklerde Türklüğe ait tarih, kültür, siyaset, ekonomi gibi birçok konu ele alınmış ve çalışılmıştır⁷⁰⁵.

Türkistanlılarla Almanlar arasındaki ilk resmi görüşmelerin ise I. Dünya Savaşı yıllarına denk geldiği görülmektedir. I. Dünya Savaşı’nda Rusya ile Almanya’nın karşı cephelerde yer almaları sonucunda, Rusya’yı ortak düşman olarak kabul etmelerinden dolayı Almanların Türkistanlılara bakışları da değişmiş ve Tatar aydın çevrelerinde yeniden Almanya’ya yönelme söz konusu olmuştur. Türkistanlıların Almanya’ya gitmeleri sadece stratejik değildi, yukarıda da değinildiği gibi Yusuf Akçura 1910 senesinde Almanya’ya gelerek burada iyi ilişkiler tesis etmiş ve bazı entelektüellerin dikkatini Rusya Müslümanlarına çekmeyi başarmıştı⁷⁰⁶. Ayrıca Akçura, 1910 senesinde Prof. Dr. Hartmann’la yaptıkları görüşmede, ileride bir Alman-Rus savaşının kaçınılmaz olduğunu söylemiş ve bu savaşta Almanlarla Türkistanlıların ortak hareket etmeleri gerektiğini ifade etmiştir⁷⁰⁷.

1915-1916 yıllarında Türkistan’ın farklı coğrafyalarından gelen bazı temsilcilerden oluşan bir heyet, Rusya’da esir olan başta Türk kökenli milletlerle

⁷⁰³ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Prof. Hartmann’ın hatıratı, Berlin Ocak 1916.

⁷⁰⁴ Prof. Hartmann, Wesendonk’a yazdığı bir mektubunda, Akçura’nın ve Hüseyinzade’nin kültür politikası sorununa bakışlarının Alman etkisinde olduğunu belirtmiştir. (PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Prof. Hartmann’dan Wesendonk’a Mektup, Berlin 23.3.1916.)

⁷⁰⁵ Mark, Krieg an..., s.33.

⁷⁰⁶ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Sebastian Beck’in Schabinger’e gönderdiği Türkistan heyetiyle ilgili rapor, 15.02.1916.

⁷⁰⁷ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Prof. Hartmann’dan Wesendonk’a Mektup, Berlin 23.03.1916.

diğer esir milletlerin durumunu anlatmak maksadıyla Avrupa'ya gitmiştir. Heyette Türkistan temsilcisi olarak Mukimeddin Begcan, Kazan temsilcisi olarak Yusuf Akçura, Azerbaycan temsilcisi olarak Hüseyin Zade Ali ve Kırım temsilcisi olarak Çelebizade Mehmet Esat bulunmuştur. Heyete Yusuf Akçura'nın başkanlık yaptığı görölmektedir. Heyet ilk görüşmesini 1915'in Aralık ayı sonlarında⁷⁰⁸ Macaristan Başbakanı Tizsa ve parlamento liderlerinden Andrasi ile gerçekleştirmiştir. Heyet burada bölgenin tarihi bilgilerinin, Türk toplumlarının siyasal ve sosyokültürel yapılarının, sorunlarının ve beklentilerinin yer aldığı bir muhtıra vermiştir. Muhtırada ayrıca bölgede yer alan Türk devletlerinin haritası da bulunmaktadır. Almanya'nın Budapeşte Büyükelçisi'nin verdiği bilgilere göre, burada ilgiyle karşılanan Türkistanlılar Başbakan'dan sonra Milli Eğitim Bakanı'yla, parlamento başkanıyla ve Başpiskopos Kardinal János Csernoch'la görüşmeler gerçekleştirmiştir. Heyet buradan Viyana'ya geçerek Avusturya Başbakanı Stork ve Dışişleri Bakanı Forgach ile de bir görüşme yapmıştır. 1916 Ocak ayı başlarında Viyana'dan sonra Berlin'e geçen heyet, Berlin'de de Dışişleri Bakanı Pagu ve yardımcısı Zimmermann ile bir görüşme gerçekleştirerek Türkistan ahalisinin durumunu onlara izah etmiştir⁷⁰⁹.

Heyet Alman makamlarına Osmanlı yönetiminden aldığı tavsiye mektubunu sunmuş ve Almanya'da oldukça ilgiyle karşılanmıştır. Heyetin görüşmelerini Alman Doğu İstihbarat Birimi sağlamış ve bu konuda sorumluluk almıştır. İstihbarat çalışanlarından Sebastian Beck, bütün seyahat boyunca heyete eşlik etmiş⁷¹⁰, ancak heyetin faaliyetlerini ilgili makamlara rapor etmekten de geri kalmamıştır. Birçok politikacının yanında, bürokratlarla, başta Berlin Üniversitesi Rektörü ve aynı zamanda milletvekili olan Prof. Dr. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf olmak

⁷⁰⁸ Andican, heyetin Ocak 1915'te Avrupa'da olduğunu yazmaktadır. Aşağıda değinilecek olan arşiv belgelerinde de anlaşılabacağı üzere heyet Aralık 1915'te Avrupa'ya hareket etmiş ve ilk görüşmesini Aralık ortalarında Budapeşte'de gerçekleştirmiştir. Heyet, Viyana'dan sonra Ocak 1916'da Berlin'de görüşmelerine başlamıştır. Andican'ın kitabında, tarihle ilgili sehven bir hata yapıldığı düşünülmektedir.

⁷⁰⁹ Bkz. PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Almanya'nın Budapeşte Genel Konsolosu Fürstenberg'ten Bethmann Hollweg'e Türkistan heyetiyle ilgili gönderilen rapor, Budapeşte 17. 12. 1915; Wiener Politische Correspondenz Gazetesi, Denkschrift für den Schutz der Rechte mohammedanisch türkisch-tatarischen Völker Russlands, 15. 12. 1915; Mark, Krieg an..., s.34; Andican, a.g.e., s.215. Ayrıca heyetin seyahati için bkz. Franziska Torma, **Turkestan-Expedition Zur Kulturgeschichte deutsche Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)**, Transcript Verlag, Bielefeld 2011, s.127-129.

⁷¹⁰ Mark, Krieg an..., s.38.

üzere eğitim çevreleriyle, Arkeolog ve Türkistan uzmanı Prof. Albert von Le Coq ile, Bilim Akademisiyle, Berlin'deki müze yöneticileriyle, Berlin kütüphane yetkilileriyle, oryantalist kuruluşlarla, Alman-Asya Birliğiyle, Almanya İslam Bilimleri Kuruluşuyla, Alman Sanatçıları Kültür Birliğiyle, Anatomi Enstitüsü ve Berlin Zooloji Bahçesi yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştirmişler ve buraları ziyaret etmişlerdir. Ancak, heyette yer alanlar en verimli ve önemli görüşmeleri; Vossische Zeitung, Kölner Zeitung, Nord Deutsche Allgemeine Zeitung, Kreuzzeitung, Deutsche Tageszeitung, Berliner Tageblatt, Berliner Lokal-Anzeiger, Münchner Neuste Nachrichten ve Ukrainische Nachrichten isimlerindeki Alman gazeteleriyle yaptıklarını ifade etmişlerdir⁷¹¹.

Akçura bu ziyaretleri esnasında Alman makamlarından, Berlin'de bir miting yapılmasını istemiş ve Alman halkına kendisinin hitap etmek istediğini bildirmiştir. Schabinger'in Wesendonk'a gönderdiği yazıda, Akçura'nın Berlin'de miting yapma fikrinin kabul görmemesi neticesinde moralinin bozulduğu ifade edilmektedir⁷¹². Ancak, 15 Ocak'ta Alman-Asya Derneği'nde (Deutsch Asiatische Gesellschaft)⁷¹³ ve 18 Ocak'ta da Alman Sanatçıları Kültür Derneği'nde halkın da katıldığı iki konferans düzenlenmiştir⁷¹⁴. Ayrıca kendisinin istemesi halinde yukarıda da değinmiş olduğumuz Zossen'de bulunan Müslüman esir kampında Müslüman esirlere hitap edebileceği Akçura'ya bildirilmiştir. Programlarında zaten esir kampını da ziyaret etme bulunan heyet, bunu gerçekleştirmiş ve burada bulunan Türkistanlı esirlerle hasbihal etmiştir. Kampta miting yapılmış ve Akçura, daha öncesinde konuşma metni Doğu İstihbarat Birimi tarafından kontrol edilmek suretiyle esirlere hitap etmiştir. Akçura, konuşmasında Türkistanlı esirlere; Türkiye'nin, Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın Müslümanlara yardım ettiklerini, Türkistanlıların bağımsızlıklarını kazanabilmeleri için bu devletlerin çaba gösterdiklerini, bundan

⁷¹¹ Bkz. PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Türkistan Heyetiyle ilgili rapor, Berlin 07.01.1916; Mark, Krieg an..., s.34-35, 225.

⁷¹² PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Schabinger'den Wesendonk'a Yusuf Akçura'yla ilgili gönderilen yazı, Berlin 14.01.1916.

⁷¹³ Ekim 1901'de kurulan derneğin merkezi Berlin'dedir. Alman İmparatorluğu'nun Asya'daki menfaatlerini araştırmak, bu doğrultuda Asya'daki bazı kuruluşlarla ilişkiler kurmak, bu çalışmaları Alman kamuoyuna anlatmak, Asya ile ilgili bilimsel araştırmalar ve yayınlar yapmak derneğin amaçları arasındadır. Almanya'dan veya Almanya dışından her Alman vatandaşı yıllık 5 mark ücret karşılığında derneğe üye olabilmektedir. (Dernek hakkında aha geniş bilgi için bkz. **Meyers Grosses Konversations-Lektion**, Band 4, Bibliographisches Institut, Leipzig-Wien 1906, s.689.)

⁷¹⁴ Torma, a.g.e., s.130.

dolayı Müslüman esirlerin bu devletlere yardım etmekle yükümlü olduklarını, cesareti olanların derhal Türkiye'nin, Almanya'nın ve Avusturya'nın yanında cihada katılmaları gerektiğini ifade etmiştir⁷¹⁵.

Akçura ve heyette yer alan Türkistanlıların ilgiyle karşılanarak, birçok önemli kişi, kuruluş, kurum ve merkezle Doğu İstihbarat Birimi'nin organizasyonuyla görüşebilmelerinde şüphesiz I. Dünya Savaşı'nın etkisi büyüktür. Almanya'nın Türkistanlılarla ortak düşmanları olan Rusya'ya karşı savaş içerisinde olması ve dünya Müslümanlarının halifesiyle savaşta aynı safta yer almaları neticesinde Almanlar, Türkistan'dan gelen heyete sıcak davranmışlardır.

Akçura, kendi milletinin ve dindaşlarının Almanya nezdinde batı dünyasıyla tanışmalarını ve bu sayede Rusya'ya bağımlı olmaktan kurtulabileceklerini ummaktadır. Akçura, görüşme imkânı bulduğu yetkililere Türkistan'a ulaşmak ve orayla ticari ilişkileri geliştirmek için sadece deniz yoluna bağımlı olmadıklarını anlatmaya çalıştığı görülmektedir. Akçura, bu bağlamda fikirlerini, banker Paul Loeser'e ve bakanlık müsteşarı Wilhelm Solf'a sunma fırsatı bulmuştur. Akçura, ilk etapta bir "*Turan Demiryolu*" ağından söz etmiştir. Söz konusu demiryolunun, Kuzey İran'dan başlatarak bütün Türkistan'ı geçmek suretiyle Doğu Türkistan'dan Çin'e kadar uzatılmasını arzu etmektedir. Turan Demiryolunun Bağdat Demiryolu ile birleşmesi sonucunda Almanya'nın, özellikle iktisadi anlamda bütün bölgeye hâkim olabileceğini vurgulayan Akçura, bölgenin siyasi olarak da Rusların etkisinden kurtulması sonucunda Almanların burada daha etkin olabileceklerini, bölgede bulunan halkların da böylesine bir çalışmayı özlemle beklediklerini ifade etmiştir. Lakin kendisine verilen cevapta, Alman Devleti'nin şu anda böyle bir demiryolu ağı yapmak için fırsatının olmayacağı ve kendisinin anlattığı bölgeye Almanların oldukça yabancı oldukları belirtilmiştir⁷¹⁶. Oysa Almanların bölgeyle uzun zamandan beri ilgilendikleri, bölgeye araştırmacılar gönderdikleri, bölgede birçok ticari faaliyet yürüttükleri, hatta orada hâkimiyeti ele geçirmek maksadıyla demiryolları inşa etmek istedikleri bilinen bir gerçektir. Burada Akçura'yı baştan savmak istedikleri görülmektedir. Bununla birlikte Türkistanlıların yerine, demiryolu gibi uzun vadeli,

⁷¹⁵ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Sebastian Beck'in Schabinger'e gönderdiği Türkistan heyetiyle ilgili rapor, 15.02.1916.

⁷¹⁶ Sebastian Beck'in Schabinger'e gönderdiği a.g.r.

yüksek maliyetli ciddi işlerde her ne kadar karşı cephelerde savaşsalar da esasen Rusları muhatap gördükleri yüksek ihtimaldir. Ayrıca savaş zamanında Almanya'nın bu iş için harcayacak ne zamanının, ne parasının ne de güvencesinin olduğunu da düşünmek gerekir.

Akçura'nın başkanlığını yaptığı heyet, yukarıda değindiğimiz seyahatte Almanya'da başta olmak üzere Avusturya ve Macaristan'da kendi hareketlerini anlatmaya ve adı geçen devletlerin dikkatlerini kendi üzerlerine çekmeye muvaffak olmuştur. Bununla birlikte birçok kuruluştan ve bazı devlet adamlarından destek sözü almıştır. Heyetteki Türkistanlılar dönüşte son durak olan Bulgaristan'a uğramışlar ve Sofya'da Başbakan Vasil Radoslavov ile de görüşme fırsatı bulmuşlardır⁷¹⁷. Akçura'nın ifadeleriyle, söz konusu seyahat çok verimli geçmiş, gidilen ülkelerde ilgiyle karşılanmışlar ve muhatapları kendilerini dinlemişlerdir⁷¹⁸.

Türkistan'dan Avrupa'ya ikinci resmi heyetin 1916 senesinin Haziran ayında gittiği görülmektedir. Bu heyetin içerisinde de yine Yusuf Akçura ile Mukimeddin Begcan yer almıştır. Ayrıca heyete Kazak-Kırgız bölgelerini temsilen Ahmetoğlu Safa, Kumukları temsilen Ahmet Saip Aslanov, Dağıstan temsilcisi olarak Seyit Tahir Efendi ve Çerkezleri temsilen Aziz Meker katılmışlardır. Heyete “*Rusya Müslüman ve Tatarlarının Müdafai Hukuk Cemiyeti*” ismi verilmiştir. Her temsilci kendi bölgesiyle ilgili sorunları dile getirmiş ve öncesinden ona göre hazırlıklar yapmıştır. Görüşülen kişilere, Rusya'nın bu bölgeleri nasıl ele geçirdiği anlatılmakla beraber, Buhara ve Hive Hanlıklarına tam bağımsızlık istedikleri, Kazakistan'a otonomi ve diğer bölgelere de muhtariyet talep ettikleri ifade edilmektedir⁷¹⁹.

20 Mart 1917 senesinde Stockholmda “*Rusya Milletlerinin Dördüncü Kongresi*” toplanacak olduğundan, İstanbul'dan bu kongreye katılmak üzere bir heyet gidecek oluyorsa da, Almanya'da bir isyanın başlaması sebebiyle kongre yapılamamıştır. Mart 1918'de bir kısım Kazan münevveri ve zenginler zümresi tarafından bu kez heyet olarak değil, Tokumbetoğlu Osman ve Muzafferoğlu Yusuf

⁷¹⁷ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, 5855 numaralı belge.

⁷¹⁸ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Sebastian Beck'in Schabinger'e gönderdiği Türkistan heyetiyle ilgili rapor, 15.02.1916.

⁷¹⁹ Andican, a.g.e., s.215-16.

isminde iki kişi gönderilmiştir. Bunlar Türkiye yoluyla Almanya'ya giderek⁷²⁰ 19 Temmuz tarihinde Müsteşar Freiherr von Bussche ile bir görüşme yapmışlar, bu görüşmede 1917-18'de Türkistan'da gerçekteşen siyasi gelişmeleri özet olarak kendisine anlatmışlardır. Bussche'nin ifadeleriyle; Osman Tokumbet, kendisini Petersburg Müslümanları Merkez Komitesi üyesi ve Yusuf Muzaffer'de kendisini Ufa'da bulunan Ulusal Meclis üyesi olarak tanıtmıştır. İkisinin de Rus pasaportu bulunmakta, ikisi de zeki, üniversite eğitilmiş, subay olarak görev yapmışlardır. Fakat yabancı dil olarak sadece Rusça bilmektedirler. Bussche'den kendilerine Dışışleri Bakanlığı'nda bir görüşme ayarlamasını isteyen Osman ve Yusuf Beyler, aynı zamanda Zossen'de bulunan Tatar savaş esirlerini de ziyaret etmeyi talep etmiřlerdir⁷²¹. Bussche, görüşmeden iki gün sonra Moskova Alman Büyükelçiliği'ne şifreli bir telgraf çekerek durumu izah etmiş ve ikisi hakkında bilgi istemiştir. Bununla birlikte Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer'in, Bolşeviklere karşı mücadelelerinde ve Türkistan'da bağımsız İslam devletleri kurmalarında Almanların kendilerine yardım edip edemeyeceklerini sorduklarını da bildirmiřtir⁷²².

Busche'nin, Moskova'daki Alman Büyükelçiliği'nden Tokumbet ve Muzaffer Beyler hakkında gelen istihbaratı, 29 Temmuz tarihinde Genel Kurmay Başkanlığı Siyasi Büroya yazdığı bir raporla paylaştığı görölmektedir. Buna göre⁷²³, ikisi de Bolşevikler tarafından dağıtılan Ufa'daki Milli Meclis Başkanı Sadri Maksudi'nin güvenilir adamlarıdır ve kendilerine biçtikleri bir görev uğruna çaba sarf etmektedirler. Ayrıca üyesi oldukları fakat Bolşevikler tarafından dağıtılan Milli Meclis'in 7 milyon Volga Tatarını temsil ettiği ve Türkistan Müslümanları üzerinde ciddi etkilerinin olduğu bildirilmektedir. Bussche, Genel Kurmay Siyasi Büroya yazdığı bu yazıda, söz konusu dağıtılan bu meclisin Türklerle Almanların emrinde olduğunu ve Tatarların tamamen Alman yanlısı olduklarını da ayrıca vurgulamıştır. Bussche, Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer'in, daha önce Türkistan

⁷²⁰ Togan, a.g.e., s.479.

⁷²¹ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, 30749 numaralı belge, Bussche'nin Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer'den edindiği bilgileri rapor etmesi, Berlin 19.07.1918.

⁷²² PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, 508 numaralı, Bussche'den Moskova Büyükelçiliği'nde görevli Riezler'e Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer hakkında şifreli telgraf, Berlin 21.07.1918.

⁷²³ Arşiv dosyasında Moskova'dan gelen cevap bulunmamaktadır, ancak Bussche'nin Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer hakkında Genel Kurmaya yazdığı yazıda, kendisine 24 Temmuz tarihinde Moskova'dan cevap geldiği ifade edilmekte ve Genel Kurmayla bu bilgiler paylaşılmaktadır.

Müslümanlarının bağımsızlık mücadelelerini anlatmak üzere Almanya'ya birkaç kez gelmiş olan Yusuf Akçura'nın artık bundan sonra siyasetten uzak durmak istediğini ve Moskova'da sadece Kızılay'la meşgul olduğunu söylediklerini, ancak bunun kendisine pek inandırıcı gelmediğini de ifade etmiştir. Yazısının sonunda, Osman ve Yusuf Beylerin Türkiye'nin etkisi altında olduklarını, Almanya'da kaldıkları süre içerisinde sık sık Türkiye Büyükelçiliği'ne gittiklerini ve Berlin'de bulunan Tatar asıllı Halim Sabit'le görüştiklerini belirtmiştir⁷²⁴.

Netice itibariyle Osman Tokumbetoğlu ve Yusuf Muzafferoğlu 7 Ağustosta Alman Dışişleri'ne, Rusya Müslümanlarının durumunu ve taleplerini bildirmek maksadıyla bir muhtıra vermişlerdir. Türkistan meselesi bütün teferruatıyla söz konusu bu muhtırada izah edilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar muhtıra bütün Rusya Müslümanları adına sunulduysa da, aslında burada daha çok “*Kuzeydoğu Türkleri*” (*Nordosttürken*) adını verdikleri Kazan, Kazakistan ve Türkistan Türklerinin sorunlarından bahsedilmiştir. Muhtırada, özellikle Türkistan'da yaşayan yerli halkın din ve medeniyet birliğinden söz edilmiş, Türkistan'ın birçok bölgesinde sürdürülen Rus zulmünden, Bolşeviklerin Müslümanları katlettiğinden bahsedilerek, bu zulmü, ancak Türkistan'a gelecek Alman ve Türk ordularının durdurabileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte Estonya'nın⁷²⁵, Finlandiya'nın⁷²⁶ ve Türkistan'ın Rusya'dan ayrılmasının bölgenin geleceği açısından çok daha iyi olacağını düşündüklerini beyan etmişlerdir. Ayrıca muhtırada, Türkistan'ın iktisadi imkânlarından da söz edilerek, buranın yer altı ve yer üstü kaynakları açısından çok zengin bir ülke olduğu, özellikle hayvancılığın ve pamuk üretiminin yüksek seviyelere ulaştığı, ayrıca buradaki ticaretin Müslümanların elinde olduğu

⁷²⁴ PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Bussche'nin Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer hakkında Genel Kurmay Siyasi Büroya gönderdiği yazı, Berlin 29.07.1918.

⁷²⁵ Tarihin farklı devirlerinde Danimarka, İsveç, Polonya ve son olarak da Rusya egemenliği altında olan Estonya, Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla 24 Şubat 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'ne katılan Estonya, 1991 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. (Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Estonya>. Erişim Tarihi: 09.02.2019.)

⁷²⁶ Günümüz Finlandiya toprakları, Orta Çağ'dan XIX. yüzyılın başına kadar İsveç'in egemenliğindeydi. Rusya ve İsveç arasında, Finlandiya'da egemen olmak için birçok savaş gerçekleşmiştir. 1809 yılında gerçekleşen savaşta Rusya İsveç'i mağlup etmiş ve Finlandiya'ya hâkim olmuştur. Finlandiya, bu tarihten itibaren 1917 yılı sonuna kadar Rusya'nın bir parçası olmuştur. Fakat bu dönem içerisinde, Finlandiya Rus İmparatoru'na bağlı, özerk bir devlet olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, Finlandiya Parlamentosu 6 Aralık 1917 tarihinde bağımsızlık bildirgesini onaylamış ve Rusya'dan ayrılmıştır. (Bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Finlandiya>. Erişim Tarihi: 09.02.2019.)

vurgulanmıştır. Muhtırada, federasyon fikri ileri sürülmüş ve Türkistanlıların bağımsızlık istedikleri bir kez daha açık ve net ifade edilmiştir. İstedikleri bu federasyonun kurulması sonucunda, bölgenin Alman sermayesine tamamen açılacağı, böylece bölgede Almanların ticari anlamda ciddi imkânlarla kavuşacakları belirtilerek, onlardan yardım talebinde bulunulmuştur. Muhtıraya göre, Türkistan halkı asırlardan beri kendilerini ezen ve kendilerine zulüm uygulayan Rusya'dan tamamıyla ayrılmak suretiyle dostunu-düşmanını kendisi seçen bağımsız bir devlet olmak istemektedir⁷²⁷.

Almanlarla görüşme girişiminde bulunan diğer bir Türkistan heyeti de 27 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa'nın da yardımıyla Bakü yolundan İstanbul'a gelmiş ve oradan da İsviçre'ye geçmiştir. Söz konusu Türkistan heyeti; Sadrettinhan, Nureddin Beğ, Sibiryalı Abdurreşid Kadı, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Beğ, Kazanlı Osman Tokumbet, Ataullah Baaddin ve Halim Sabitler'den oluşmaktaydı. Bu heyet, temsil heyeti sıfatıyla bazı görüşmeler yapmak üzere İsviçre'den Almanya'ya geçmek istemiştir. Ancak, Odesa üzerinden Kiev'e gelindiği vakit temasa geçtikleri ve heyete eşlik edecek olan Baron Mum, Almanya'daki isyandan dolayı yolların halâ kapalı olduğunu ve Almanya'ya geçmelerinin uygun olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine heyettekiler, yeniden İstanbul'a gelmiş ve oradan da herkes kendi vatanına geri dönmüştür. Ancak, bahsi geçen heyetten bağımsız olarak Şir Ali Lapin isminde, dindar olan, Özbek dili üzerine çalışan ve Rus matbuatında makaleler neşreden yaşlı bir Türkistanlının, Talat Paşa'dan bir tavsiye mektubu alarak Berlin'e ulaştığı görülmektedir⁷²⁸.

Alman Dışişleri Arşivi belgelerinden edinilen bilgilere göre; Şir Ali Lapin, kendisini "*Türkistan'ın Milli Parlamento Başkanı ve Orta Asya Ulema Partisinin Temsilcisi*" olarak tanıtmıştır. Lapin'in ifadeleriyle, kendisi, Almanya'da ve Batı Avrupa'daki bazı siyasi ve sivil kuruluşlarla görüşmek ve onları Türkistan'ın içerisinde bulunduğu durum hakkında haberdar etmek üzere, 80 gün süren yorucu ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Berlin'e ulaşabilmiştir. Ancak, yolun uzun ve tehlikeli olması münasebetiyle yanına yeterli para alamamış, Türkistan ile Almanya arasında

⁷²⁷ Togan, a.g.e., s.479-480.

⁷²⁸ Togan, a.g.e., s.480-481.

banka işlerinin kesilmesi neticesinde kendisine para da gönderilememiştir. Bunun üzerine Şir Ali Lapin, Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na bir mektup yazarak meramını anlatmış ve kendilerinden 200 bin mark kredi istediğini, Türkistan ile Almanya arasında banka işlemlerinin yeniden eski haline dönmesiyle birlikte derhal geri ödeyeceğini beyan etmiştir. Lapin'in yazdığı mektuba göre, kendisi, Türkistan'da milyonlarca Müslüman'ın temsilcisi olan bir partinin başkanıdır. Burada hiçbir siyasi işe karışmadan, sadece Türkistan'ın içerisinde bulunduğu durumu bazı kuruluşlara anlatacağını, Türkistan'ın kendi kendini yönetebilmesi için kendileriyle ortak çalışma yapmak isteklerini ve bunun için kendilerinden yardım talep ettiklerini ifade etmiştir. Bu çalışmalar için Berlin dışında başka şehirlere de gitmesi gerektiğini belirten Lapin, hem siyasi hem de sivil kuruluşlarla görüşmeler yapacağını, söz konusu 200 bin markı ise yol, konaklama, basın vb. giderler için harcayacağını belirtmiştir⁷²⁹.

Yukarıda sözü edilen mektubunun üzerinden bir hafta geçmesine rağmen her hangi bir cevap alamayan Şir Ali Lapin, bizzat kendisi Dışişleri Bakanlığı'na gitmiş ve kendisini kabul eden Lösner soy isminde bir bürokratla yüz yüze görüşmüştür. Bu görüşmede Lapin, Almanya'nın Türkistan halklarının kendi kendilerini yönetmeleri konusunda destek vermeleri sayesinde bunun başarılabileceğini ifade ederek, destek istemiştir. Belgelerde Lapin'in, *"Almanya bize hangi şartlar altında destek verir? Almanya bize destek vermeyi düşünüyor mu? Bu konuyu en kısa zamanda olumlu ya da olumsuz bize bildiriniz, beni oyalamayınız! İsteklerimiz kabul görmezse, bir an önce Almanya'dan memleketime geri dönmek isterim, burada daha fazla kalmamın bir anlamı yok!"* gibi cümleler kurmak suretiyle kesin bir dil kullandığı görülmektedir. Bunun üzerine Lösner, Lapin'e bir hafta içinde cevap verileceğini bildirmiş ve hemen ardından von Blücher'e gönderdiği bir yazıda durumu anlatarak kendisine destek vermenin uygun olacağını bildirmiştir⁷³⁰. Bunun üzerine 16 Aralık tarihinde Alman Dışişleri tarafından kendisine ilk ödeme olarak 3 bin mark verildiği anlaşılmaktadır. Ancak, 24 Aralık'ta Lösner von Blücher'e yeniden bir yazı göndermiş, Lapin'in 17 Aralık Salı günü gecesi Wilhelm Kilisesi'nin önünde sağa

⁷²⁹ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Şir Ali Lapin'in Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na yazdığı mektup, Berlin 15.11.1918. Bkz. Ek. 29.

⁷³⁰ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Lösner'den von Blücher'e gönderilen yazı, Berlin 22.11.1918.

sola koşturması ve bağırarak konuşması sonucunda polis tarafından tutuklanarak Charlottenburg Polis Merkezine götürüldüğünü bildirmiştir. Polis doktorunun yaptığı tetkikler sonucunda Ali Lapin'in zihinsel bir hastalığının olduğu rapor edilmiş ve Lapin, Berlin'de bulunan "*Edel Zihensel Engelliler Hastanesi'ne*" nakledilmiştir. Kendisine yapılan 3 bin marklık ödemededen, üzerinde sadece 1208 mark bulunmuş ve Dışişleri'ne geri iade edilmiştir. Ayrıca üzerinde Wilhelm Kilisesine yapmış olduğu 100 marklık bir de yardım makbuzu bulunmuştur. Dışişleri'ne iade edilen 1208 mark, Lapin'in tedavisi için kaldığı hastaneye verilmiştir⁷³¹. Ancak, hastane yönetimi tarafından yapılan açıklamada, hastane masrafinin günlük yaklaşık 20 mark olduğu ve bu paranın 2 ay bile yetmeyeceği bildirilmiş ve ailesine durumu bildirmek suretiyle onlardan para istenilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Şir Ali Lapin'in Taşkent'te bulunan ailesine telgraf çekilerek, kendisinin zihinsel bir hastalığa yakalandığı, hastanede tedavi altına alındığı ve aylık 700-800 mark civarında olan hastane masrafinin Alman Hükümeti tarafından karşılandığı bildirilmiştir. Telgrafta son olarak, tedavisinin burada devam etmesi halinde hastaneye her ay söz konusu ücretin gönderilmesi istenmiştir⁷³².

Doktorların verdiği ilk rapora, Ali Lapin'in zaman zaman kendisinin tıpkı Hz. İsa gibi Allah tarafından dünyayı düzeltmek üzere gönderildiğini, kayıptan sesler duyarak Allah'la konuştuğunu ifade ettiği yazılmıştır. Zaman zaman da akli dengesinin düzeldiği ve bu süre zarfında siyasi yazılar yazdığı doktor raporunda yer almaktadır⁷³³. Yukarıdaki bilgilerin edinildiği belgenin ekinde, Şir Ali Lapin'in Dışişleri tarafından verilen parayı nerelere harcadığı da belirtilmiştir. Buna göre Lapin, bin markını orada bulunan "*Westend*" isminde bir sağlık kuruluşuna, 200 markını kendisine Almanca öğretmesi karşılığında Rammelmeyer isminde birisine, 200 markını Chaim Schair isminde birisine olan borcu için, 190 mark kaldığı

⁷³¹ Hastane faturalarından, söz konusu paranın; doktor, ilaç, ambulans masrafları için ve ayrıca giyim, sigara vb. gibi kişisel ihtiyaçlar için harcandığı anlaşılmaktadır. Bkz. PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dr. Gustav Emanuel'in Lapin'le ilgili raporu, Charlottenburg 06.01.1919 ve aynı dosyada bulunan 02 Ocak, 28 Ocak, 18 Şubat tarihli hastane faturaları.

⁷³² PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Lösner'den von Blücher'e gönderilen yazı, Berlin 24.12.1918.

⁷³³ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dr. Gustav Emanuel'in Lapin'le ilgili raporu, Charlottenburg 06.01.1919.

pansiyona, 60 mark da pansiyon sahibine aldığı bir hediyeye vermiştir. Ayrıca sigara kullandığı için sigara masrafı da bulunmaktadır.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Şir Ali Lapin'in ailesi tarafından Almanya'ya her hangi bir para gönderilmemiştir. 11 Şubat 1919 tarihinde Alman Doğu Enstitüsü-Rusya Masası (Institut für Orient-Russische Abteilung) tarafından, Şir Ali Lapin'in doktorundan edinilen bilgiye göre, kendisinin seyahat yapabileceği⁷³⁴, dolayısıyla ülkesine geri gönderileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte kendisini ilk tutsak eden Charlottenburg Polis Merkezinden pasaportunun geri iade edilmesi istenmiştir. Belgeden edinilen bilgiye göre Lapin, Kırgız asıllıdır ve tam ismi de Şir Ali Mung Aitbas Lapin'dir. Kendisine arkadaşı olan Rus Yahudi'si Chaim Schair eşlik edecektir⁷³⁵. Ali Lapin'in 22 Şubat tarihinde Berlin'den ayrılarak yaklaşık 2 bin mark masrafla Kiev üzerinden memleketine gönderildiği ve söz konusu masrafın Alman Doğu Enstitüsü-Rusya Masası tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır⁷³⁶. Togan'ın eserinde, Ali Lapin hakkında çok geniş bilgi verilmemekle birlikte onun, 1919 Şubatına kadar Berlin'de tedavi gördüğü, daha sonra Türkistan'a döndüyse de kısa bir süre sonra vefat ettiği belirtilmektedir⁷³⁷.

Almanlarla görüşmek için bölgeden sadece Türkistanlıların gelmedikleri de bilinmektedir. Örneğin; Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan Kalmukların temsilcisi de Berlin'e gelerek görüşmeler gerçekleştirmiştir. Kalmuk temsilcisi, Alman makamlarından kendi halkına sahip çıkılmasını istemiştir. Temsilcinin ifadelerine göre, Almanlar şayet kendileriyle sıkı ilişkiler kurarlarsa, Doğu Avrupa ile Merkez Asya'yı birbirine bağlayan köprü konumundaki toprakların da hâkimi olacaklardır ve İngilizlerle rekabet etme güçleri artacaktır. Ancak, bu konunun Alman Dışişleri çevresinde dikkate alınmadığı görülmektedir⁷³⁸.

⁷³⁴ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dr. Gustav Emanuel'in Lapin'e verdiği sağlık raporu, Charlottenburg 27.01.1919.

⁷³⁵ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Institut für Orient-Russische Abteilung'dan Nadolny'ye, Berlin 11.02.1919.

⁷³⁶ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Institut für Orient-Russische Abteilung'dan von Blücher'e, Berlin 22.02.1919.

⁷³⁷ Togan, aynı yer.

⁷³⁸ Noack, a.g.m., s.414-415.

Almanya sadece siyasilerin geldiği ve Türkistan davası için destek aradıkları bir ülke olmamış, aynı zamanda Avrupa’da öğrenim görmek isteyen Türkistanlı gençlerin de tercih ettiği bir ülke olmuştur. Her ne kadar 1918 yılı itibariyle Almanya, I. Dünya Savaşı’ndan yenik çıkmış ve zor durumda olsa da birçok kimseye göre halâ eğitimin ve tekniğin merkezi konumundaydı. Türkistanlılar için de bu değişmemiş ve eğitim için Almanya’ya öğrencilerini göndermişlerdir. Onlara göre, teknik ve eğitim açısından Türkistan’dan çok ileride olan Rusya, ancak Avrupa’da eğitim almak suretiyle geçilebilecekti. Bu süreç içerisinde Bolşevik yönetiminin bu öğrenci hareketliliğine ses çıkarmadığı görülmektedir. Başta Lenin olmak üzere diğer Bolşevik yöneticilerine göre, Almanya’da sosyalistler giderek çoğalmaktaydı, dolayısıyla Türkistanlı siyasi liderlerin ya da öğrencilerin bu ülkeye gitmelerinde ve burayla ilişki kurmalarında bir sakınca görülmemiştir. Moskova yönetimi, Avrupa’daki sosyalist devrimin Almanya’da başlayacağına inanıyordu. Bundan dolayı geleceğe yönelik bir beklenti içerisine girmişlerdir⁷³⁹. Türkistanlı öğrencilerin Almanya’yı tercih etmelerindeki diğer bir etken ise, Osmanlı Türkü birçok öğrencinin burada eğitim görüyor olmasıydı⁷⁴⁰. Alman arşiv kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Alman Hükümeti tarafından yüksekokulda öğrenim gören birçok öğrenciye yıllık 1800 mark ve üniversitede öğrenim gören birçok öğrenciye de 2400 mark burs verilmiştir. Bu burslardan Türk ve Gürcü öğrenciler faydalanmışlardır. Alman yöneticileri tarafından, bu öğrencilerin eğitimleri sonrası ülkelerine dönmeleriyle birlikte Alman yanlısı olarak hizmet edecekleri ümit etmişlerdir⁷⁴¹.

Almanya’da eğitim gören Türkistanlı öğrencilerin koordinasyonundan ve Alman makamlarıyla iletişimlerinden Alimcan İdrisi sorumlu olmuştur. İdrisi, I. Dünya Savaşı’nda Almanlara esir düşmüş, yukarıda değinilen Wünsdorf’ta bulunan Zossen esir kampında imamlık yapmış ve kampın sosyal düzeninden sorumlu

⁷³⁹ Bkz. Andican, a.g.e., s.258-259, 261.

⁷⁴⁰ 1918 senesi itibariyle Almanya’da binlerce Türk öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca her yıl 2 bin öğrencinin Almanya’ya gönderilmesi ve bu öğrencilere Türk-Alman Dostluk Cemiyetinin burs sağlaması planlanmaktaydı. (AT-OeStA / HHStA / DAp. 1848-1918 / ZA, 11.07.1918.) 1918 senesinde Almanya’nın 150 merkezinde 70’ten fazla meslek ve eğitim alanında öğrenim görmek üzere 450 Türk öğrenciye Alman İmparatorluğu 100 bin Mark, 48 Alman Belediyesi 100 bin Mark ve Alman sanayicileri de 40 bin Mark olmak üzere toplam 240 bin Mark destek vermişlerdir. (Bkz. Latif Çelik, **Türk-Alman İlişkileri (Deutsch-Türkische Beziehungen)**, Würzburg 2013, s.98, 100, 102; Hans Hermann Russad, Gerhard Ryll, a.g.e.)

⁷⁴¹ Bkz. PA-AA, R 62975, Band 31, Nr. 54, Stipendium für georgia und türkische Schüler, 1916; PA-AA, R 62976, Band 32, Nr. 54, Stipendium für georgia und türkische Schüler, 1916-1918.

olmuştur. Ayrıca doğu dillerine ve Rusçaya hâkim olması nedeniyle 1916 senesinden itibaren Alman Savaş Bakanlığı bünyesinde görevlendirilmiştir. 1920'lerde ve daha sonrası yıllarda Almanya'da öğrenim gören Türkistanlı öğrencilerin sayısında ciddi artış meydana gelmiştir. Türkistan'ın farklı bölgelerinden eğitim için Almanya'ya gelen öğrencilerin birçoğu, gelecekte dışarıda yürütülecek olan Türkistan Milli Mücadelesinin kadrolarını oluşturmuşlardır⁷⁴².

Sonuç olarak şunu söylemek yerinde olacaktır; dış dünyada Türkistan davasını anlatacak ve savunacak kadroların başta Türkiye ve Almanya'ya geldikleri görülmektedir. Bununla birlikte Fransa, İran ve Hindistan gibi ülkelere de gittikleri bilinmektedir. Dış dünyada faaliyet gösteren Türkistanlılar, bir siyasi platform oluşturmaksızın Türkistan davasını dışarda yürütmenin mümkün olmadığını farkına varmışlardır. Ancak, söz konusu platformun nerede merkezileşmesi gerektiği sorun olmuştur. Önceleri hem Türkistan'a sınır, hem de Türkistanlıların yoğun olarak göç ettikleri ülkeler olması sebebiyle Afganistan ve İran üzerinde hem fikir olunduysa da, buralarda siyasi faaliyet yapmanın zorlukları göz önünde bulundurularak bu fikirden vazgeçilmiştir. Hindistan'da ise İngilizlerin hâkimiyeti söz konusuydu ve onların onaylamadığı hiçbir organizasyon faaliyet yürütemezdi. Geriye sadece Türkiye ve Avrupa kalmıştır. Türkiye bu süreç içerisinde Türkistanlılar için adeta ikinci bir vatan konumundaydı. Ancak, buradan da dünya kamuoyuna seslerini duyurmanın dezavantajları bulunmaktaydı, bundan dolayı her ne kadar Türkistan'a uzak da olsa ve yok denecek kadar az sayıda Türkistanlı göçmen de olsa, Türkistanlılar dünya kamuoyuna seslerini en iyi duyurabilecekleri memleket olarak başta Almanya'yı ve daha sonra da Fransa'yı tercih etmişlerdir. Bu gerekçelerle Türkistanlı lider kadroların bu iki ülkeye yöneldikleri görülmektedir⁷⁴³.

4.3.2. Almanya'nın Türkistan'da Bağımsız Bir Türk Devleti Kurma Girişimi

1918 yılı sonuna kadar Almanlar, bağımsız bir Türkistan Devleti'nin İngiltere güdümü altında olacağını düşündüklerinden dolayı burada bir devlet istememişler,

⁷⁴² Andican, a.g.e., s.258, 262-263.

⁷⁴³ Bkz. Andican, a.g.e., s.217-219.

Türkistan'ın Rusya kontrolü altında kalmasının kendi menfaatlerine uygun olacağını hesaplamışlardır. Çünkü Almanlara göre, Rusya'yla anlaşmak her zaman İngilizlerle anlaşmaktan daha kolaydır⁷⁴⁴. Ancak, 1919'un ikinci yarısından itibaren Türkistan'da, Müslümanların kontrolünde bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulmasının uygun olacağı düşünülmekle birlikte, söz konusu devletin İngilizlerin etkisi altında kalmaması yönünde, İngiltere'nin Hindistan ve Asya'dan uzaklaştırılması için nelerin yapılabileceği üzerine fikirler üretildiği görülmektedir. Alman arşiv belgelerinden, bu dönemden itibaren Almanların kendi menfaatleri doğrultusunda burada bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulmasının iyi olacağını düşündükleri, ancak söz konusu devleti İngiltere'nin eline bırakmamak için nelerin yapılabileceği üzerinde durdukları anlaşılmaktadır. Bu yönde Dışişleri Bakanlığı'nda ortak akılla birçok raporun hazırlandığı müşahade edilmiştir.

Bu konudaki raporlara en iyi örnek; 13 Haziran 1919 tarihinde hazırlanmış olan A 17268 numaralı 5 sayfalık rapordur. Rapor şu başlığı taşımaktadır: *“Türkistan'da Kurulacak Olan Bağımsız Türk Devleti için Almanya'nın Propaganda Çalışması”*.

Raporun giriş kısmında, doğu dünyasının ve özelde de Türkistan'ın şu anda içerisinde bulunduğu durumla ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmede, burada bulunan halkları bir araya getirebilecek ve birlikte hareket etme azmi verebilecek tek gücün din olduğu, Genç Türklerin ve Turancıların Türkistan'da İslam dışı bir iş yapmalarının kendi gelecekleri için mümkün olmadığı açıkça belirtilmiştir. Müslümanlar tarafından peygamber sözü olarak kabul edilen *“Cennet kılıçların gölgesindedir”* cümlesinde yer alan *“kılıç”* kelimesinin artık yerini ateşli silahlara ve ekonomik güce bıraktığı anlatılırken, bunun bilincinde olan Müslümanların şu anda ekonomik olarak da birbirilerine İslam'la bağlı oldukları ifade edilmiştir. Avrupa'da ortaya çıkan büyük sanayileşmenin, Hindistan'ı sömürmeleri neticesinde önce İngiltere'de geliştiği, doğuda geleneksel sanayiye yok ettiği ve yakın zamanda da ayağa kalkabilmesinin mümkün olmadığı, çünkü itilaf güçlerinin doğu halklarına karşı savaşlarının devam ettiği belirtilmiştir. Raporda, doğunun yer altı kaynaklarının da tıpkı dış ticareti gibi Avrupalı güçlerin tekelinde

⁷⁴⁴ PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher, Berlin 30.10.1918.

olduğu, İngiltere'nin şu anda Kafkaslarda, İran'da ve Mezopotamya'da bulunan petrol yataklarının kontrolünü elinde tuttuğu ifade edilmiş ve doğu halklarının birbirlerine düşmanca tavırlar beslerken ayrılığa düştükleri ve günden güne İtilaf güçlerinin hegemonyası altına girdikleri vurgulanmıştır.

Türkistan halklarının da yukarıda anlatılan durum içerisinde olmaları Almanların buradan sağlayacakları siyasi ve ticari menfaate ters düşmektedir. Bundan dolayı Türkistan halkı bilinçlendirilmelidir. Bunun için Alman Dışişleri'nin aşağıda verilen maddeleri hayata geçirmeye çalıştığı görülmektedir.

1- Öncelikle Almanya tarafından bölgede bilinçlendirme propagandası yapılmalıdır.

2- Doğu halkları kendi ülkelerinin ticaretlerini kendileri yapmalı, dışardan yapılan müdahalelere karşı boykot etmelidirler. Bu noktada Almanya örnek gösterilmeli, onlara tasarruflu davranmaları ve kendi işlerini yapmaları empoze edilmelidir.

3- Arzu ederlerse Almanya'dan buralara teknik eleman gönderilmeli ya da istedikleri kadar Almanya'ya eleman gönderip kendi elemanlarını yetiştirmeleri sağlanmalıdır.

4- İleriki zamanda burada Türk dilinde bir ekonomi dergisi çıkartılmalı ve buradaki ticaret erbabı yönlendirilmelidir.

5- Buradaki milliyetçilik meselesinde çok dikkatli olunmalıdır. Burada bulunan İtilaf güçleri temsilcileri ve ajanları halk arasında bir ayırım istemekteler ve halkı küçük parçalar haline bölmek için çalışmalar yapmaktalar. Genç Türkler bu konuda İtilaf güçlerine bilerek veya bilmeyerek yardımda bulunmaktadır. Türkistan halklarına, Çin'de bulunan Türklere ve Anadolu Türklerine aynı milliyetten geldikleri hatırlatılmalı ve bu konu sık sık işlenmelidir. Diğer taraftan da Müslüman olan doğu halklarına, hepsinin ticari ve siyasi amacının aynı olduğu öğretilmelidir. Birbirleriyle mücadele ederek kendilerini zayıf düşürmemeleri gerektiği ve bundan Avrupalı güçlerin kendi menfaatleri doğrultusunda faydalanmak istedikleri onlara anlatılmalıdır.

6- Buradaki Türklerde öncelikle dil birliği sağlanmalıdır. Bu zamana kadar neden dilde birlik sağlayamadıkları araştırılmalıdır. Dinin birleştirici gücünden faydalanarak sorunların üstesinden gelinmelidir.

7- Üzerinde çalışılan söz konusu propaganda, öncelikle anlatım yoluyla sağlanmalıdır. Böylece en yakın zamanda bize güvenen ve sözlerimizi dinleyen birileri olacaktır. Daha sonra propagandamız bu kişiler vasıtasıyla devam ettirilmelidir. Propagandamızın siyasi engellere takılması halinde kadınlar kullanılmalıdır. İslam dünyasında bu tür durumlarda kadınlar propaganda yapmaktadırlar. Böylece ajanlara ücret ödenmek zorunda kalınmayacaktır.

Alman propagandasının hedefleri bu şekilde sıralandıktan sonra, bu programın nasıl devreye konulması gerektiği anlatılmıştır. Buna göre, bu yolla yeterince taraftarın toplanması akabinde bütün şehirlerde ve en küçük köylerde dâhil temsilcilikleri olan bir teşkilat kurulmalıdır. Bu teşkilatın başlıca görevi halkta ticaret yapma bilinci sağlamak ve eğitim sistemini organize etmek olmalıdır. Bu çalışmalar neticesinde, kısa zaman içerisinde söz konusu teşkilatın gücü artacak ve yeni reformlar yapma kabiliyetine erişecektir. Teşkilat yerli üretimi teşvik etmeli ve ziraatın ilerlemesi için çaba sarf etmelidir. Halkın eğitim düzeyi artırılmalı, yeni sulama tesisleri ve birkaç da kimya fabrikası kurulmalıdır. Ancak, söz konusu teşkilat elbette Almanya'nın desteği olmadan kendi başına bir iş yapamamalıdır. Halk gerçekleşen bütün bu güzel olayların, Almanya'nın kendilerine yardım etmesi sayesinde olduğunu bilmelidir. Bunun için Almanya'da çok ön planda olmayan, fakat her raporu titizlikle değerlendirip durumlar karşısında çözüm odaklı programlar geliştiren bir heyet kurulmalıdır. Türkistan'daki çalışmalara ön ayak olabilecek ve teknik personel eksikliğini giderecek elemanlar Almanya'dan gönderilmelidir. Ayrıca yıllardan beri Türk-Alman Cemiyetlerinde yetişmiş elemanlar da buralara yönlendirilmeli ve buralarda kullanılmalıdır. Ancak, bu çalışmalar neticesinde bağımsız bir Türkistan Devleti'nin temellerinin atılması mümkündür. Teşkilat, Alman askeriyesince desteklenmelidir, fakat bölgeye yönelik her hangi bir askeri harekâttan kaçınılmalıdır. Hâkimiyet Bolşeviklerde olduğu müddetçe onlarla birlikte çalışılmalıdır. Almanlar, Bolşevik yönetiminin Rusya'da çökmesi durumunda Rusya'nın kendisini uzun bir süre toparlayamayacağı görüşündedirler. Böyle bir durumda Türkistan'ın Rusya'dan tamamen kopması mümkün hale gelebilir ve yukarıda da belirtildiği üzere bu istenilen bir durum değildir.

Alman Dışışleri, söz konusu yapılması planlanan çalışmalar neticesinde başarı sağlanması takdirinde Afganistan ve Hindistan'da aynı şekilde hareket edilebileceği düşüncesindedir. Müslümanların birbirilerine sıkıca bağlanmaları ve sıkı bir program takip etmeleri neticesinde ki bu şu anda çok zor görülmemektedir, İngiltere, Asya topraklarından tamamen çıkartılabilir. Bununla birlikte tam bir başarı sağlanabilmesi için Alman Dışışleri'nde her İslam ülkesinde buna benzer teşkilatların kurulması için çalışma yapılmalıdır. Çünkü oluşturulacak olan bu teşkilatların aynı zamanda ve aynı programla hareket etmeleri daha fazla etki gösterecektir. Bütün bu programın amacı, Türkistan'da Alman yanlısı olan Müslümanlara ait olan bağımsız bir devlet kurdurabilmektir. Ayrıca programlı ve ciddi çalışmalar neticesinde Çin'de (Doğu Türkistan), Kafkasya'da ve bu zamana kadarki Osmanlı topraklarında da bağımsız Türk ve Müslüman devletleri kurulması kaçınılmaz olacaktır.

Raporun sonunda, Almanların bu işten elde edecekleri menfaatlara ve bu çalışmaların maliyetine değinilmiştir. Buradan elde edilmesi hesaplanan menfaatlerin başında ticaret gelmektedir. Yukarıda ifade edilen çalışmalar neticesinde Alman Dışışleri'ne hem siyasi hem de ticari bütün haberler gelecektir. Sağlam kaynaklardan elde edilen haberler neticesinde olaylara zamanında müdahale edilebilecek ve ticari hedefler belirlenebilecektir. Deri ve post gibi ürünler ilk etapta Alman denetiminde olacaktır. Ancak, pamuk için kesin bir şey söylemek doğru değildir. Doğu Türkistan'ın pamuk üretiminde zirveyi yakalayacağı düşünölmekle birlikte, aynıısının Batı Türkistan'da da olması temenni edilmektedir. Yukarıda anlatılan programın başarılı olmasıyla birlikte orta vadede Asya ve Hindistan ticaretinde Almanya söz sahibi olacaktır.

Dışışleri tarafından ortaya konulan bu programın başarılı olabilmesi için her şey sessizce gerçekleştirilmelidir. Bunun için ilk sene 20 bin mark yeterli görölmekte, ancak önümüzdeki senelerde masrafların artacağı ve bir ekonomi dergisi çıkartılacağı için daha fazla paraya ihtiyaç duyulacaktır. Üçüncü sene bu bütçe biraz daha artırılmalıdır, sonrasında ise programın kendi kendini finanse edeceği ümit edilmektedir⁷⁴⁵.

⁷⁴⁵ PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dışışleri Bakanlığı tarafından hazırlanan A17268 numaralı Türkistan Raporu, Berlin 13.06.1919.

SONUÇ

Avrupa'daki büyük devletler, XIX. yüzyıl sonuna kadar dünya üzerinde bulunan güçsüz, savunmasız fakat yer altı, yer üstü ve insan kaynakları açısından zengin bölgeleri kendi kontrolleri altına almışlar ve buralara zorla sahip olmuşlardır. Yer altı ve yer üstü kaynaklarını talan ederek Avrupa'ya taşımışlar ve insan gücünü de kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak suretiyle sömürü bölgelerindeki halkı adeta köleleştirmişlerdir.

1871 senesinde Prusya Devleti'nden kalma küçük prensliklerin birleşmesiyle yeni bir imparatorluk olarak ortaya çıkan Almanya, bu sömürge yarışında diğer devletlerden geri kalmıştır. Böylece sömürü alanı olarak görülen başta Afrika kıtasında ve diğer yerlerde kendisine girecek fazla alan bulamamıştır. Almanya bu eksikliğini kapatmak için gözünü Osmanlı topraklarına, Merkez Asya'ya ve Çin Asya'sına dikmiştir. Lakin her ne kadar Avrupa "*Hasta Adam*" olarak nitelendirdiyse de karşısında bir Osmanlı devleti, Merkez Asya'da bir Rus İmparatorluğu ve Asya'da da bir Çin İmparatorluğu gerçeği bulunmaktaydı. Bundan dolayı diğer Avrupa devletlerinin kendilerine oluşturdukları sömürü alanları gibi Almanya'nın da kendisine sömürü alanları bulması çok kolay olmamıştır. Almanya, ancak bu ülkelere dostane yaklaşmak suretiyle buralardan siyasi, askeri ve iktisadi menfaat sağlayabilmiştir. Bunun en güzel örneğini Osmanlı-Alman yakınlaşmasında görmek mümkündür.

Birliğini diğer birçok Avrupa ülkesinden daha geç tamamlayan Almanya, sanayisini çok hızlı geliştirmiş ve dünyanın en büyük sanayi devletleri arasında yerini almıştır. Sanayisi için hammadde ve sanayisinde ürettiği ürünler için de pazar arayışına girmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde Almanya, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından oldukça zengin olan Türkistan'a yönelik de girişimlerde bulunmuştur. Alman İmparatorluğu'nun, kendi kuruluşu kabul edilen 1871 yılından itibaren Türkistan için politikalar geliştirdiği görülmektedir. Onlarca Alman seyyah ve araştırmacı Türkistan coğrafyasına gelmiş ve çeşitli çalışmalar yapmıştır. Aynı şekilde Alman tüccarlar da Türkistan ile ticari ilişkiler teşkil etmişler ve Türkistan'ın farklı şehirlerinde birçok ticari müessese kurmuşlardır. Kurulan bu ticari

müesseselerin birçoğu Almanya ile Türkistan arasında ithalat ve ihracat yapmışlardır. Almanya'dan Türkistan'a ziraat araçları, endüstri makinaları gibi dönemin teknolojisi getirilmiş, Türkistan'dan Almanya'ya genelde deri, yün, sakatat gibi hayvansal ürünler ve hububat, kuru meyve, üzüm gibi ziraat ürünleri götürülmüştür.

Yukarıda sözü edilen iktisadi çalışmalar içerisinde, Türkistan'da bolca hasadı yapılan pamuk önemli bir yer almıştır. Almanlar Türkistan'a "*pamuk ülkesi*" ismini vermişlerdir. Türkistan coğrafyasından elde edilen kaliteli pamuk, Almanları cezbetmiştir. Almanya'nın bu dönemde Türkistan için geliştirdiği iktisadi ve siyasi politikasının neredeyse tamamının, burada üretilen pamuğu elde etmek üzere kurgulanmış olduğu görülmektedir. Özellikle 1918 senesinde Türkistan ile ilgili sunulan hemen hemen bütün raporlarda, Türkistan pamuğunun Rusların ve İngilizlerin ellerine geçmemesi ve kendilerinin almaları hususunda tavsiyeler, fikirler ve tedbirler yer almaktadır. Ayrıca Türkistan'da daha fazla pamuk ekimi yapılabilmesi için bölgeye tahıl nakliye etmenin yolları da aranmıştır.

Almanya ve İngiltere, her alanda ve her yerde olduğu gibi Türkistan üzerinde de bir rekabete girişmişlerdir. Genel olarak bu coğrafyadaki Alman-İngiliz rekabetine bakıldığında, İngiltere'nin Almanlara yaklaşan ve onlarla ortak çalışma yapmak isteyen gurupları önce kendi tarafına çekmek için çaba sarf ettiği ve başarısız olması durumunda da onlarla mücadele ettiği görülmektedir. İngiltere, Türkistan politikasını Almanya'nın buradaki işini sürekli bozmak ve buranın siyasi ve ticari potansiyelini Almanya'nın eline terk etmemek üzerine kurmuştur. Almanlar, İngiltere'nin Türkistan siyasetini kendilerinininkinden daha gerçekçi bulmuşlardır. Çünkü İngiltere, Türkistan'da bulunan istihbaratçıları ve temsilcileri sayesinde daha doğru ve zamanında bilgi alabilmiştir. Ayrıca İngiltere'nin elinde bir Hindistan tecrübesi bulunmakta ve Türkistan'da takip edeceği siyasetini buna göre geliştirmektedir. Bununla birlikte Almanlar, doğrudan Türkistan'dan siyasi ve ticari fayda sağlamak isterken, aslında İngilizlerin ciddi olarak doğrudan böyle emellerinin olmadığı görülmektedir. Onlar sadece Afganistan ve İran'a etki etmek istemişler, dolayısıyla Hindistan'a giden yolların da kendi kontrolleri altında bulunmasını hedeflemişlerdir. Almanya ilk başta Türkistan'a bol miktarda sanayi ürünü satmayı ve Türkistan'dan kendi sanayisi için başta pamuk olmak üzere deri, yün gibi ürünler

almayı hedeflemiştir. Türkistan coğrafyasında güçlü olması durumunda da, gerektiği zaman Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı operasyonlar düzenlemeyi düşünmüştür.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Almanya'nın, hem coğrafi olarak kendisine oldukça uzak olması hem de Türkistan'ı kontrolü altında tutan Rusya ile karşı cephelerde yer almaları neticesinde Türkistan ile ilişkileri durma noktasına gelmiştir. Böylece Alman dış politikasında Türkistan, I. Dünya Savaşı'nın başladığı ilk zamanlarda çok yer edinmemiştir. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte daha önceleri fazla hesaba katılmadığı düşünülen esirler meselesi ortaya çıkmıştır. Savaşta Almanya'nın eline, Rusya tarafında savaşmak zorunda kalan Türkistanlı Müslümanlar esir olarak düşmüş ve aynı şekilde Rusların eline esir olarak düşen Alman askerlerinin birçoğu Türkistan'daki esir kamplarında tutulmuştur. 200 binden fazla Alman-Avusturyalı esirin Türkistan içlerindeki esir kamplarında tutulduğu ifade edilmektedir. Zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren bu esirlerin çoğu esaret altında hayatlarını kaybetmişlerdir. Fakat Mart 1917'de Çarlık rejiminin yıkılıp Rusya'nın savaştan çekilmesiyle, burada bulunan savaş esirleri ülkeyi terk etmemek kaydıyla esir kamplarında yaşamak zorunda kalmamışlardır. Bu süreç içerisinde Türkistan'da bulunan Alman savaş esirlerinin halkın içerisine karıştığı görülmektedir.

Almanya, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'yla birlikte hareket etmesinden ve halife sayesinde Müslümanların desteğini almak istemesinden dolayı elinde bulunan Müslüman savaş esirlerine diğer savaş esirlerinden farklı muamele yapmıştır. Onlar için özel bir kamp alanı oluşturulmuş ve Müslümanlar esaret hayatında dini vecibelerini ve kültürlerini rahatlıkla yerine getirebilmişlerdir. Kamp içerisine cami ve kütüphane yapılmış, camiye imam tayin edilmiştir. Alman İmparatorluğu bu faaliyetleriyle elindeki Müslüman esirlere propaganda yapmış ve o esirlerin kendileri tarafından ya da Osmanlı Devleti'nin yanında cihada katılmalarını istemiştir. Bu çalışmalar esnasında zorlama yapılmamış, fakat başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer Müslüman ülkelerinden dini liderler, kanaat önderleri, ilim adamları, yazarlar vs. kampa davet edip, onların çalışmalarıyla esirleri ikna etmenin yollarını aramıştır. Ancak, bu propaganda faaliyetlerinin çok başarılı olmadığı görülmektedir. Kampta

bulunan 16 bin esir askerden sadece 2200'ü Almanya'nın ya da Osmanlı'nın yanında savaşmak üzere cephelere gitmeye gönüllü olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çalışmalarıyla yaklaşık 3 bin Müslüman savaş esiri Almanya'dan Anadolu topraklarına getirilmiş ve buraya yerleştirilmiştir.

I. Dünya Savaşı devam ederken gelişen siyasi olaylar sebebiyle Almanya, dikkatini yeniden Türkistan'a çevirmiştir. Kasım 1916'da Almanya'nın Amerika'da bulunan büyükelçisi Johann Heinrich von Bernstorff'un Türkistan'da yerli halk tarafından bir ayaklanmanın başlatıldığını Berlin'e duyurmuştur. Birkaç gün sonra yine Washington'dan gelen başka bir haberde Türkistan'dan yaklaşık 20 bin Müslümanın Doğu Türkistan'a kaçtıkları ifade edilmiştir⁷⁴⁶. Aynı şekilde Rusya'daki esaret hayatından kaçıp kurtulan Alman ve Avusturya askerleri, İstanbul'a ulaştıktan sonra orada bulunan Alman temsilciliğine Rusya'da bulunan Türk halklarının ve Rus subaylarının isyan ettiklerini bildirmişlerdir⁷⁴⁷.

Yukarıda değinilen haberler sonucunda, Alman Dışişleri'nin Türkistan'a yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırdığı ve Merkez Asya siyasetini değiştirdiği görülmektedir. Almanya, söz konusu isyanda rol almak istemiştir. Böylece hem savaş düşmanı olan Rusya'ya bir darbe indirmeyi hedeflemiş hem de Türkistan'dan siyasi ve ticari menfaat sağlamanın hesabını yapmıştır. Bunun için Doğu İstihbarat Birimi yoğun çalışmalar gerçekleştirmiş, tıpkı Afganistan'a giden Alman heyeti gibi Türkistan'a da heyetler gitmiştir. Bununla birlikte Türkistan'da bulunan Alman-Avusturya savaş esirlerinin irtibata geçtikleri yerli halkı Çarlık rejimine karşı kışkırttıkları da görülmektedir. Fakat Almanya'da ve Avusturya'da yaptığımız arşiv ve kütüphane çalışmaları sonucunda, Alman Devleti'nin Türkistan'da ortaya çıkan bu ayaklanmalara doğrudan müdahalesinin olmadığını ve destek sağlamadığını söylememiz mümkündür. Savaş şartlarından ve coğrafyanın uzak olmasından dolayı Almanların bu ayaklanmalara etkisinin propagandayla sınırlı kaldığı düşünülmektedir. I. Dünya Savaşı esnasında Alman ordularının Rusya içlerine gelebildikleri en uç noktadan bile Türkistan'a yaklaşık 3 bin km'lik bir mesafe bulunmaktaydı. Ancak, Almanya'nın Türkistan'daki ayaklanmanın sonuçlarıyla ilgili

⁷⁴⁶ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Washington, 03.11.1916.

⁷⁴⁷ PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Konstantinopel, 20.12.1916.

hedefini biraz da olsa tutturduğu görülmektedir. Türkistan, Rusya için adeta başka bir savaş cephesi haline gelmiştir. Bunun sonucunda Rusya, diğer cephelerden asker çekmiş, bu askeri kuvvetlerini Türkistan'daki cephelerde görevlendirmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Almanlar tarafından Türkistan'da yapılan çalışmaların genel amaçlarından birisi, Türkistan'da bulunan Müslümanlara etki edebilmek olmuştur. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda Osmanlıyla, dolayısıyla Halifeyle birlikte hareket etmesi ve Rusya'nın her iki tarafın düşmanı olması sebebiyle, Almanlar Türkistanlıların teveccühlerini kazanmışlardır.

Alman arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Almanya'nın Türkistan için çok kapsayıcı bir politikası söz konusu değildir. Almanya'nın gözünde bütün Türkistan tek bir bölge olarak düşünülmüş ve Alman Dışişleri diplomatları tarafından daha çok ticari bir bölge olarak görülmüştür. Oppenheim tarafından propaganda amaçlı kurulan Doğu İstihbarat Birimi'nin üzerine düşen vazifeyi yerine getirmek için gayret ettiği görülmektedir. Birim her durumla ilgili istihbarat toplamış ve edindiği bilgileri raporlar halinde Berlin'e ulaştırmıştır. Dışişleri'ne gönderilen bu raporlar, Alman Devleti tarafından iktisadi menfaatler için kullanılmak istenmiştir. Bunun için Dışişleri Bakanlığı'nın, Maliye Bakanlığı'nın, Hazine Müsteşarlığı'nın, Merkez Bankası'nın, Savaş Bakanlığı'nın, Çalışma Bakanlığı'nın, Genelkurmay'ın ve özel teşebbüsün organize oldukları ve birlikte çalıştıkları görülmektedir.

Savaşın bitmesine az kala Berlin yönetimi, Türkistan'ın önemli gördüğü şehirlerine konsoloslar ve ajanlar göndermiştir. Gönderilen bu görevlilere, savaş kayıp bile edilse, Almanya adına özellikle iktisadi teşebbüslerde bulunmaları gerektiği ve ticari menfaatlerini korumaları gerektiği emrini vermiştir. Almanya'nın, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması sonrası dünya dış politikasında etkisini kaybetmesine rağmen Türkistan ideallerinden vazgeçmediği görülmektedir. Almanya, Türkistan'da hâlihazırda gerçekleştirdiği faaliyetlerine son vermemiş, gizliden gizliye çalışmalarına devam etmiştir. Savaş sonrası, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın izni ve desteğiyle yukarıda da ismi geçmiş olan Dr. Rudolf Asmis, Türkistan'a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Asmis, seyahat sonrası yazdığı eserinde, savaşın bitmesiyle birlikte Türkistan coğrafyasında birçok Amerikan firmasının fırsattan istifade ederek ticari işletmeler açtıklarından söz etmektedir. Burada Alman

işletmelerinin de çok olduğunu, savaşta esir düşüp buralara yerleşmiş olan Almanların özellikle, dericilik, kerestecilik ve altın arama işine girdiklerinden bahsetmekte, Almanya'nın halâ bu bölgede ticari şansının olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda Almanya'da faaliyet gösteren büyük bir banka, küçük sermayeli birkaç özel bankayla birlikte bir holding kurmuşlar ve bu holding, sadece Türkistan'la yapılacak ticarete yoğunlaşmıştır⁷⁴⁸.

Siyasi anlamda Almanya'nın Türkistan'daki öncelikli hedefi, İngiltere'nin gücünü kırmak olmuştur. Almanya, Türkistan halkına, başta İngiltere olmak üzere itilaf devletlerinin kendilerini sömürdüklerini anlatmak ve propaganda yapmak suretiyle, onları bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. Almanlar, çalışmamızı kapsayan dönemde her ne kadar Türkistan'ı destekliyor olarak görünseler de, Türkistan'ın bağımsızlığını ya da burada bağımsız bir Müslüman devletin olmasını istememişlerdir. Çünkü Alman diplomatlarınca, bağımsız bir Türkistan'ın İngiltere'nin kontrolü altında olacağı varsayılmıştır. Rusya'yla (Bolşeviklerle) anlaşmanın her daim İngilizlerle anlaşmaktan daha kolay olacağını düşünen Almanlar, Türkistan'ın Rus kontrolü altında kalmasının kendi menfaatlerine daha uygun olacağını hesaplamışlardır. Bu amaç için gerekli çalışmaları gerçekleştirmek ve organize etmek maksadıyla, Almanya tarafından gizli ekipler kurulmuştur.

Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Bolşevikler, yönetimi tamamen ele geçirebilmek için içlerindeki diğer milletlere bağımsızlık sözü vermişler ve onların da desteklerini almışlardır. Bu söze inanan Türkistanlılar, kısa zaman içerisinde Bolşevik yönetiminin gerçekte böyle bir amacının olmadığını anlamışlar ve işgal edilen Türkistan topraklarını bağımsızlığa kavuşturabilmek için kendi imkânlarıyla bir milli mücadeleye girişmişlerdir. 1917'den 1934'e kadar süren bu mücadeleye "*Basmacılık*" adı verilmiştir. Almanların Basmacıları bir şekilde desteklediklerine dair her hangi bir belgeye rastlanmamıştır. Aksine savaş esiri olup Kızıl Ordu içerisinde görevlendirilen bazı Almanlar, Basmacılara karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Özellikle Kırım Hanlığının ilhakından ve Kafkasya'nın Ruslar tarafından alınmasından sonra Rus Çarlığı, hâkimiyeti altında yaşayan başta ilim ve fikir

⁷⁴⁸ Bkz. Asmis, a.g.e., s.VII, 50.

adamları olmak üzere birçok Müslümana zulüm etmiştir. Zulme uğrayan bu insanların birçoğunun İstanbul'a gelerek Osmanlı'nın himayesine sığındığı bilinen bir gerçektir. İstanbul, Pantürkizm'in ve Panislamizm'in merkezi olmuştur. Türkistanlıların Osmanlı'dan sonra gidip yerleşmek için Paris'i seçtikleri görülmektedir. Ancak, Osmanlı ile Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda müttefik olmaları münasebetiyle Almanya, dost bir ülke olarak kabul edilmiş ve Türkistanlılar İstanbul'dan sonra en fazla Berlin'e yerleşmişlerdir. Yüzlerce Türkistanlı öğrenci eğitim almak maksadıyla Almanya'ya gelmiştir. Berlin, Türkistan milli mücadelesinin dışarıdaki merkezi konumuna gelmiş ve mücadeleye buradan devam edilmiştir. Söz konusu bu mücadelenin II. Dünya Savaşı dâhil olmak üzere, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına kadar devam ettiği görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİV BELGELERİ*

ya da Arşiv Dosyaları

A.1-PA-AA= Politisches Archiv des Auswärtiges Amts (Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi)

PA-AA, R 21245.

PA-AA, R 21252.

PA-AA, R 21261.

PA-AA, R 62975.

PA-AA, R 62976.

PA-AA, R 14114, Türkiye No: 189, Alldutsche Blätter, No: 49, 8.12.1895.

PA-AA, R 11068, Moskova konsolosu Freiherr von Recehnberg'in Alman Başbakan'ı Bernhard von Bülow'a gönderdiği yazı, Moskova 29.11.1901.

PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, St.Petersburg Alman Büyükelçiliğinden Başbakan Bülow'a gönderilen 4074 sayılı yazılı, St.Petersburg 11.10.1906.

PA-AA, R 10066, Moskova Konsolosu Wilhelm Kohlhaas'ın Alman Dışişlerine gönderdiği Rusya raporu, Moskova 15.03.1908.

PA-AA, R 10066, Moskova Konsolosu Wilhelm Kohlhaas'ın Almanya Başbakan'ı Bülow'a gönderdiği yazı, Moskova 08.12.1908.

PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, Hans Hermann Graf von Schweinitz'in Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına gönderdiği yazı, Charlottenburg 19.02.1909.

PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, St.Petersburg Alman Büyükelçiliğinden Başbakan von Bethmann Hollweg'e gönderilen 3610 sayılı yazılı, St.Petersburg 19.08.1909.

PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya Şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen yazı, St. Petersburg 22.06.1910.

PA-AA, R 19590, Russland No: 78, 23 Haziran 1910 St.Petersburger Herold Gazetesi haberini rapor eden St. Petersburg Alman Büyükelçiliği, St.Petersburg 24.06.1910.

PA-AA, R 19590, Russland No: 78, Kiev Alman Konsolosundan Almanya Şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen rapor, Kiev 13.07.1910.

PA-AA, R 19590, Russland No: 78, Moskova Büyükelçiliğinden Almanya Şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen rapor, Moskova 9.8.1910.

PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya Şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen yazı, St. Petersburg 20.10.1910.

PA-AA, R 19105, Moskova Konsolosu Wilhelm Kohlhaas'ın Almanya Başbakan'ı von Bethman Hollweg'e gönderdiği yazı, Moskova 25.11.1910.

PA-AA, R 19590, Russland No: 78, St. Petersburg Büyükelçiliğinden Almanya Şansölyesi Bethmann von Hollweg'e gönderilen yazı, St. Petersburg 12.12.1910.

* Arşiv belgelerikaynakçada kronolojik sıraya göre gösterilmiştir.

- PA-AA, R 21167, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in Dışişlerine çektiği telgraf, Konstantinopol 30.08.1914.
- PA-AA, R 21244, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in Dışişlerine yazdığı yazı, Konstantinopol 10.12.1914.
- PA-AA, R 21244, Wesendock'un Wangenheim'a çektiği telegraf, Berlin 19.12.1914.
- PA-AA, R 21244, Albay Friedrich'in Müslüman esirlerin durumu hakkında Dışişlerine gönderdiği rapor, 31.12.1914.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Prof. Hartmann'ın hatıratı, Berlin Ocak 1916.
- PA-AA, R 20937, Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinden Alman Dışişlerine gönderilen rapor, İstanbul 03.01.1915.
- PA-AA, R 21244, Cami yapımıyla ilgili Nadolny'nin yazısı, Berlin 18.01.1915.
- PA-AA, R 21245, Süvari Yüzbaşı Zürn'ün Zossen'de bulunan Müslüman savaş esirleriyle ilgili yazdığı rapor, Berlin 20.02.1915.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Reinhard Junge'den Zimmermann'a gelen yazı, Berlin 26.02.2015.
- PA-AA, R 21245, Oppenheim'in esir kampında inşası düşünülen camiyle ilgili raporu, Berlin 27.02.1915.
- PA-AA, R 21245, Savaş Bakanlığı'nın Cami inşaatına ayırdığı ödenekle ilgili yazı, Berlin 18.03.1915.
- PA-AA, R 21167, Oppenheim'in Dışişlerine yazdığı rapor, 14.09.1915.
- PA-AA, R 21251, Wesendonk'un savaş esirleriyle ilgili dışişlerine gönderdiği yazısı, Berlin 02.10.1915.
- PA-AA, R 21252, Instruktion für die Propagandalager (*Propaganda kampı için talimatlar*), Berlin 07.12.1915.
- PA-AA, R 14549, Schabinger'den Wesendonk'a gelen yazı, 14.12.1915.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Almanya'nın Budapeşte Genel Konsolu Fürstenberg'ten Bethmann Hollweg'e Türkistan heyetiyle ilgili gönderilen rapor, Budapeşte 17.12.1915.
- PA-AA, Filmarchiv, Bayramfest im Mohamedaner-Gefangenenlager Halbmond und Weinberglager zu Wünsdorf bei Zossen (*Zossen-Wünsdorfta bulunan kamplardaki Müslüman esirlerin bayram kutlaması*), 1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Türkistan Heyetiyle ilgili rapor, Berlin 07.01.1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Schabinger'den Wesendonk'a Yusuf Akçura'yla ilgili gönderilen yazı, Berlin 14.01.1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Sebastian Beck'in Schabinger'e Türkistan heyetiyle ilgili gönderdiği rapor, 15.02.1916.
- PA-AA, R 14549, Savaştan sonra İslam Dünyası, Bağdat 24.2.1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Prof. Hartmann'dan Wesendonk'a Mektup, Berlin 23.3.1916.
- PA-AA, R 12146, Genelkurmaydan Dışişlerine Esirlerle ilgili gönderilen Rapor, Berlin Temmuz 1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Wesendonk'un Türkistan ayaklanmasıyla ilgili yorumu, Berlin 23.08.1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Washington 03.11.1916.
- PA-AA, R 11071, Russland No: 97b, Konstantinopol 20.12.1916.

- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi Rusya bölümünün Merkez Asya raporu, 06.06.1917.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Büroya Lossow'dan gelen uyarı, Konstantinopel 17.11.1917.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kulcali'den Wesendonk'a gönderilen mektup, Berlin 26.11.1917.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Cosack'tan Wesendonk'a gelen yazı, Berlin 26.11.1917.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Müsteşar Freiherr von Bussche'nin Dışışleri, Maliye, Savaş, Çalışma Bakanlıklarıyla Hazine Müsteşarlığına, Merkez Bankasına ve Genelkurmay'a göndermiş olduğu rapor, Berlin 11.03.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kumar Mahendra Pratap'ın İngilizlerin çalışmaları hakkında yazdığı rapor, 27.03.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kumar Mahendra Pratap'ın yazıları, Berlin 30.03.1918.
- PA-AA, R 11125, Bussche'nin Bernstorff'a gönderdiği yazı, Berlin 18.04.1918.
- PA-AA, R 11125, Doğu İstihbarat Birimi Başkanı Eugen Mittwoch'un Dışışlerine yazısı, Berlin 22.04.1918.
- PA-AA, R 11125, Müsteşar Bussche'den Doğu İstihbarat Birimi'ne gönderilen cevap, Berlin 24.04.1918.
- PA-AA, R 11125, Bussche'den Berkheim'a gönderilen yazı, Berlin 26.04.1918.
- PA-AA, R 21059, Hentig'den Dışışlerine, Pera 26.04.1918.
- PA-AA, R 21059, Niedermayer'in hazırlamış olduğu Merkez Asya raporu, Berlin Mayıs 1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Moskova 04.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışışleri Bakanlığı Müsteşarı von Hentig'in Müsteşar Wesendonk için İstanbul'da bulunan Almanya Büyükelçisi Bernstorff'a hazırlattığı Kaşgar raporu, Pera 04.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Niedermayer'in Raporu, 10.05.1918.
- PA-AA, R 21059, Ludendorff'tan Alman Başbakanına, Berlin 10.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kiev'den Dışışlerine gelen rapor, Berlin 13.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Heinrich Siegel'in Mirbach'a sunduğu Rapor, Moskova 13.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Büyükelçi Mirbach'ın Alman Başbakanı'na gönderdiği 21265 numaralı Türkistan raporu, Moskova 14.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Jürgensohn'dan Kemnitz'e gönderilen Rapor, Mitau 18.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışışleri'nden Mirbach'a, Berlin 18.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'ın Berlin'e gönderdiği telgraf, Moskova 18.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'ın Alman Başbakanı'na yazısı, Moskova 20.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Clason'un Kafkasya pamuğu hakkında Mirbach'a sunduğu rapor, Moskova 21.05.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Müller'in Dışışlerine, Savaş Bakanlığı'na ve Doğu İstihbarat Birimi'ne gönderdiği raporlar, Berlin 25.05.1918.

- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, şirket sahibi A. Lohmann'dan Bussche'ye gönderilen Türkistan ve Kafkasya raporu, Bremen 01.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'tan Dışişlerin'e, Moskova 03.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kühlmann'dan Alman Hazine Sekreteri Roedern'e gönderilen yazı, Berlin 08.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Sauerländer ve Waldmann'ın Genelkurmay'a yazdıkları rapor, Warschau 09.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Alman Hazine Sekreteri Roedern'den Kühlmann'a gönderilen yazı, Berlin 11.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Alman Hazine Sekreteri Roedern'den Kühlmann'a gönderilen yazı, Berlin 17.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Juergensohn'un Kemnitz'e gönderdiği rapor, Mitau 19.6.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Başbakan Hertling'e, Mitau 20.06.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, 32394 numaralı belgenin eki, Taşkent 21.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Wesendonk'un özel notları 22.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Bern 29.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Berlin 30.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişleri Bakanlığı'ndan Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na, 30.06.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Mirbach'ın Almanya şansölyesine yazdığı Raporu, Moskova 30.06.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel'in 1. Raporu, Taşkent 02.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Moskova 02.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Lucius'tan Hertling'e gelen Rapor, 07.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Stael von Holstein'in Raporu, 08.07.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Gröthe von Mismahl'in Genelkurmay'a yazdığı rapor, Berlin 08.07.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Stryk'in Başbakanlık Müsteşarı Radowitz'e gönderdiği rapor, Riga 08.07.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Albert Zimmermann-Brendel'in 2. Raporu, Taşkent 10.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişlerinden Genelkurmay Siyasi Büroya gönderilen rapor, 11.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Bürodan Dışişlerine Türkistan ile ilgili gönderilen rapor, Berlin 11.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Riezler'den dışişlerine gönderilen telgraf, Moskova 13.07.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Zimmermann-Brendel'in Buhara hakkındaki 3. Raporu, Taşkent 15.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, 30749 numaralı belge, Müsteşar Bussche'nin Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer'den edindiği bilgileri rapor etmesi, Berlin 19.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Rizler'den Dışişlerine, Moskova 19.07.1918.

- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nin hazırladığı 30942 sayılı Türkistan raporu, Berlin 20.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, 508 numaralı, Bussche'den Moskova Büyükelçiliği'nde görevli Riezler'e Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer hakkında şifreli telgraf, Berlin 21.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Bay Epp ve ekibiyle yapılan istişare toplantısı, Berlin 22.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Dışişlerinden Genelkurmay Siyasi Büroya gönderilen yazı, Berlin 28.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Berlin Hindistan Bağımsızlık Komitesinden Wesendonk'a yazılan yazı, Berlin 29.07.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Bussche'nin Osman Tokumbet ve Yusuf Muzaffer hakkında Genel Kurmay Siyasi Büroya gönderdiği yazı, Berlin 29.07.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nden Wesendonk'a, Berlin 03.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Savaş ve Gıda Dairesi Başkanlığı'ndan Dışişleri Müsteşarlığı'na, 03.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Graf von Hertling'e Stockholm'den gelen telgraf, Stockholm 03.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nin 33379 numaralı raporu, Berlin 05.08.1918.
- PA-AA, R 11125, Bussche'nin Savaş Bakanlığı'na gönderdiği rapor, Berlin 05.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lehmann'dan Dışişleri üyesi Dr. Göppert'e Hive'yle ilgili gönderilen rapor, Bremen-Lübeck 06.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Bersntroff'tan Hertling'e, Pera 07.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstihbarat Dairesi'nden Genel Kurmay Siyasi Daireye ve Dışişleri'ne gönderilen rapor, 08.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Gröthe von Mismahl'ın Dışişleri'ne gönderdiği 2870 numaralı rapor, Berlin 08.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Stryk'in Dışişleri Müsteşarı'na gönderdiği 34050 numaralı yazının eki: Baron Stael von Holstein'ın Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 08.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lohman'dan Göpert'e yazılan mektup, 09.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, İstihbarat Birimi Rusya bölge sorumlusu Hermann Koch'un Dışişlerine yazdığı Türkistan ve Kafkasya raporu, Berlin 10.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Oscar Schmidt-Ernsthausen'den Binbaşı von Berghes'e gönderilen yazı, Budapest 14.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher'in raporu, yazılış yeri yok 18.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi görevlisi Gerhard Müller'in Türkistan 34897 numaralı raporu, Berlin 23.08.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Schmidt-Ernsthausen'den Freiherr von Bussche'ye, Berlin 24.08.1918.

- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hans Wohlbrück'ün Türkistan raporu, Taşkent 26.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay'dan Dışışlerine gönderilen yazı, Berlin 27.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 31.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Büro Sekreteri Freiherrn von Berckheim'dan Savaş ve Gıda Dairesi'ne, yazılış yeri yok 31.08.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay Berlin 05.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Türkistan'ın Durumunun Görüşüldüğü Gizli Toplantı Tutanağı, Berlin 05.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Mitau Konsolosluğu'ndan Alman Başbakanı Grafen von Hertling'e, 07.09.1918 Mitau.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Hintze'nin raporu, 07.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, General von Lossow'un raporu, 08.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay Siyasi Bürodan Dışışlerine, Berlin 09.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Rosenberg'in Türkistan raporu, Berlin 08.09.1918.
- PA-AA, R 11064, Russland No: 97a, Nadolny'den General von Lossow'a gönderilen yazı, Berlin 09.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Nadolny'den Türk Elçiliğine, Berlin 11.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı von Hülsen'in Dışışlerine yazdığı rapor, 13.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Rus-Asya'sı ve Volga raporu, Pleskau 14.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Freiherr von Grünau'dan Dışışlerine, Berlin 15.09.1919.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher'in Dışışlerine yazdığı rapor, Berlin 16.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 18.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 20.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Dışışlerinden General von Kress'e çekilen telgraf, Berlin 23.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Dışışlerine, Dışışlerinden de Pera'ya gönderilen Türkistan Raporu, Berlin 23.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay'dan Dışışlerine gönderilen telgraf, Berlin 24.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Dışışleri ve Genelkurmay Kararı, Berlin 24.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Genelkurmay'dan Dışışlerine gönderilen telgraf, Berlin 25.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Yüzbaşı Oelssner'in Genelkurmay'a gönderdiği rapor, Berlin 25.09.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Lernsner'den Dışışlerine, Berlin 25.09.1918.
- PA-AA, R 21262, Müslüman esirlere dağıtılan gıda ürünleriyle ilgili gelen yazı, Zossen-Weinberglager 30.09.1918.

- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Türkistan'ın Genel durumuyla ilgili Alexander Tiedemann tarafından hazırlanan Rapor, Tiflis 30.09.1918.
- PA-AA, R11064, Russland No: 97a, Generall Kress tarafından Berlin'e çekilen telgraf, Tiflis 01.10.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Müller'den Wesendok'a gönderilen yazı, Berlin 02.10.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Alman Şansölyesi Maximilian von Baden'e Kiev'den gelen telgraf, Kiev 10.10.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Berlin 17.10.1918.
- PA-AA, R11064, Russland No: 97a, Bückeburg'un Berlin Dışişleri'ne gönderdiği raporu, Berlin 24.10.1918.
- PA-AA, R11064, Russland No: 97a, Alman Heyetinde bulunan Lersner tarafından Dışişleri'ne çekilen telgraf, Tiflis 25.10.1918.
- PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Blücher, Berlin 30.10.1918.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Genelkurmay Başkanlığından Savaş Bakanlığı'na Türkistan ile ilgili gönderilen rapor, Berlin 04.11.1918.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Şir Ali Lapin'in Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na yazdığı mektup, Berlin 15.11.1918.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Lösner'den von Blücher'e gönderilen yazı, Berlin 22.11.1918.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Lösner'den von Blücher'e gönderilen yazı, Berlin 24.12.1918.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dr. Gustav Emanuel'in Şir Ali Lapin'le ilgili raporu, Charlottenburg 06.01.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dr. Gustav Emanuel'in Şir Ali Lapin'e verdiği sağlık raporu, Charlottenburg 27.01.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Şie Ali Lapin'in Hastane faturası, 02.01.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Şir Ali Lapin'in Hastane faturası, 28.01.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Şir Ali Lapin'in Hastane faturası, 18.02.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Institut für Orient-Russische Abteilung'dan (Doğu Enstitüsü-Rusya Bölümü) Nadolny'ye, Berlin 11.02.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Institut für Orient-Russische Abteilung'dan (Doğu Enstitüsü-Rusya Bölümü) von Blücher'e, Berlin 22.02.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Petersburg Alman Konsolosu Bartels'in Dışişlerine çektiği telgraf, Petersburg 01.03.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Stockholm Alman Konsolosu Lucius'tan Dışişlerine gönderilen Türkistan Raporu, Stockholm 15.03.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan A17268 numaralı Türkistan Raporu, Berlin 13.06.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Orient Büro'nun (Doğu Bürosu) Türkistan gündemiyle ilgili hazırladığı rapor, 13.06.1919.
- PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Türkistan'ın Genel durumuyla ilgili M.R.G. Meyerkort tarafından hazırlanan Rapor, Bremen 23.07.1919.

A-2- AT-OeStA = Österreichisches Staatsarchiv(Avustruya Devlet Arşivi)

AT-OeStA/AOK.-OP. Abteilung, Karton Nr. 40, Akten Nr. 16719 (16719'nolu Belge) Oktober 1915.

AT-OeStA / HHStA / DAp. 1848-1918 / ZA,11.07.1918.

B- GAZETELER*

B1- Alman Dışişleri Bakanlığı Gazete Arşivi

- St.Petersburger Herold Gazetesi, No:159, **Die deutsche Kolonisation des Westgebietes**, 23.06.1910. (Batı bölgelerindeki Alman kolonizasyonu)
- Preussische Zeitung, **Gegen das Deutschtum in Russland**, 24.06.1910. (Rusya'da Alman karşıtlığı)
- Neue Freie Presse, **Antideutsche Bewegung in Russland**, 6.7.1910. (Rusya'da Alman karşıtı olaylar)
- Berliner Tageblatt, 7.7.1910. (Rusya'dan ülke dışı edilen Almanların haberi)
- Berlin Zeitung Mittag, **Deutschfeindlich aus Russland**, 25.7.1910. (Rusya'da Alman düşmanlığı)
- Brestlauer Zeitugn, **Deutscheverfolgungen in Russland**, 2.8.1910. (Rusya'da Alman zulmü / Rusya'da Almanların sıkı takibi)
- Vossische Zeitung, **Brief Aus Russisch Turkistan**, Hokand 09.09.1910. (Rus Türkistan'ından gelen mektup)
- Petersburg Zeitung, **Ein Feldzug gegen die Kultur**, 05.10.1910. (Kültüre karşı olumsuz kampanya)
- Deutsche Tageszeitug, **Die russische Regierung und die Deutschen in Russland**, 30.11.1910. (Rus hükümeti ve Rusya'daki Almanlar)
- Norddeutsche Allgemeine Zeitung, **Deutsches Reich-Reisen nach Russisch Zentralasien**, 07.07.1912. (Rusya Merkez Asya'sına Seyahat)
- Wiener Mittags-Zeitung, **Der İslam im Krieg**, 14.12.1914. (Savaşta İslam)
- Berliner Tageblatt, 9.7.1915. (Zossen'de Müslüman esirlerin bulunduğu kampta inşa edilen cami haberi.)
- Sadel İslam Gazetesi, **Die Welt des Islams nach dem Krieg**, Bağdat 24.2.1916. (Savaştan sonra İslam Dünyası)
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Stockholm'den gelen gazete haberi, Stockholm 16.12.1917.
- Norddeutsche Allgemeine Zeitung, **Die deutsch-russischen Zusatzverträge**, 07.09.1918.
- PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, dosyasının sonunda yer alan A 3409 numaralı Gazete kupürleri.

B2- AT-OeStA/HHStA-ZA=Avusturya Devleti Gazete Arşivi

- Wiener Politische Correspondenz, **Denkschrift für den Schutz der Rechte mohammedanisch türkisch-tatarischen Völker Russlands**, 15.12.1915. (Rusya Müslüman Türk-Tatar halklarının haklarını korumak için muhtıra)
- Bömische Blätter, **Die russischen Gefangenen**, 04.03.1915. (Rus savaş esirleri)
- Tägliche Russischschau, No:386, 07.09.1918.

*Gazete haberlerikaynakçada kronolojik sıraya göre gösterilmiştir.

C- KİTAPLAR ve MAKALELER

- ADİL HİKMET BEY; **Asya'da Beş Türk**, (Yay. Haz. Yusuf Gedikli), Ötüken Neşriyat, 5.Baskı, İstanbul 2017.
- ANDİCAN, A. Ahad; **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- ARABACI, Caner; "*Mehmet Akif'in Yurtdışı Seyahatlerinde Pekişen Batı Medeniyeti Algısı*", **Mehmet Akif Yüzyıl Sonra Berlin'de**, Yazarlar Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2015, ss. 95-109.
- ARMAOĞLU, Fahir; **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.
- ARSLAN, Ali; "*Osmanlılarda Coğrafi Terim Olarak "Acem" Kelimesinin Manası ve Osmanlı Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar)*", **OTAM**, Sayı 8, Ankara 1997, ss.83-87.
- ASMIS, Rudolf; **Als Wirtschaftspioniere in Russisch=Asien**, Georg Stilke Verlag, Berlin 1926.
- AUERBACH, Inge; **Der Hessische Löwe und der Russische Bär-Die Beziehungen Hessen-Kassel und Russland 16.-20. Jahrhundert**, Jonas Verlag, Marburg 2003.
- AYNAKUL, Gülnisa; "*Birinci Dünya Savaşında Rus cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği*", (Ed. Zekeriya Türkmen), **1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaş'ını Anlamak-Uluslararası Sempozyum**, İstanbul 20-21 Kasım 2014, ss.503-514.
- BAUMANN, Robert F.; "*Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması*", **Türkler**, C. XVIII, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1000-1017.
- BAUMGART, Winfried; **Deutsche Ostpolitik 1918-Von Brest Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges**, Oldenbourg Verlag, Wien und München 1966.
- _____ ; **Deutschland im Zeitalter des Imperialismus (1890-1914): Grundkräfte, Thesen und Strukturen**, Frankfurt (M), Berlin, Wien: Ullstein 1972.
- BAYRAKTAR, Rasim; "*Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi-Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler*", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 39, Erzurum 2013, ss. 307-336.
- BENZING, Johannes; **Turkestan**, Otto Stollberg Verlag, Berlin 1943.
- BERGER, Thomas; MÜLLER, Karl-Heinz; OOMEN, Hans-Gert; **Entdecken und Verstehen 3-Von Imperialismus zur Gegenwart**, Cornelsen-Hirschgraben Verlag, Frankfurt, BTY.
- BIEWER, Ludwig; **Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts**, Berlin 2011.
- BIHL, Wolfdieter; **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Teil 1, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1975.
- _____ ; **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Teil 2, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1992.
- _____ ; "*Zur deutschen Turkestan-Politik im Ersten Weltkrieg*", Brennpunkt Mitteleuropa, (Yay. Haz. Ulfried Burz, Michael Derndasky, Werner Drobesch), Carinthia Verlag, Klagenfurt 2000, ss.439-459.
- CANIS, Konrad; **Der Weg in den Abgrund: Deutsche Aussenpolitik 1902-1914**, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2011.

- CASTAGNE, Joseph; **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi**, (Çev. M. Reşat UZMEN), Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Basım, İstanbul 2015.
- ÇAY, Abdülhaluk; **Uluğ Türkistan**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1.Basım, İstanbul 2015.
- ÇELEBİ, Ercan; “8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan’da 1916 Yılı Genel Ayaklanması”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 144, İstanbul Haziran 2003, ss.183-195.
- ÇELİK, Latif; **Türk-Alman İlişkileri (Deutsch-Türkische Beziehungen)**, Würzburg 2013.
- ÇOKAYOĞLU, M. Y; **Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu**, (Çev. Türkistanlı), Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul 1972.
- ÇOLAK, Mustafa; **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- DAĞLI, Erkan; “Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)”, **Atatürk Dergisi**, C. V, Sayı 1, Erzurum 2016, ss.93-118.
- _____ ; **Atatürk Dönemi Alman Büyükelçileri 1923-1938**, Lap Lambert Academic Publishing, Beau Bassin 2017.
- DAYA, Werner; **Der Aufmarsch im Osten/Russisch-Asien als deutsches Kriegs- und Wirtschaftsziel**, Einhorn Verlag, München 1918.
- DEVLET, Nadir; **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 -1917)**, Ankara 1985.
- _____ ; “Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Sayı A-23, C. I, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, ss.55-110.
- DSCHAFAROW, Rauf; **Die Politik der Gross- und Regionalmächte im Südkaukasus und in Zentralasien**, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2009.
- DÜLFFER, Jost; “Deutsch-russische Beziehungen 1870 bis 1914”, **Deutschland-Frankreich-Russland Begegnungen und Konfrontationen**, (Yay. Haz. Ilja Mieck ve Pierre Guillen), Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2000, ss. 89-108.
- ESİN, Emel; **Türkistan Seyahatnamesi**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- ERASLAN, Cezmi; **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.
- EPSTEIN, Adolf; **Kriegsgefangen in Turkestan Erinnerungen von Georg Popper und Adolf Epstein**, Selbstverlag, Wien 1935.
- FALAT, Elke; TIEKA, Julia; **Digging Deep Crossing Far**, Alhamra Arts Center, Mall Road 24.02- 03.03.2017.
- FÖRSTER, Stig; “Hundert Jahre danach. Neue Literatur zum Ersten Weltkrieg”, **Neue Politische Literatur**, Sayı 60, Darmstadt 2015, ss.5-25.
- FRÖHLICH, Michael; **Imperialismus-Deutsche Kolonial- und Weltpolitik 1880-1914**, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1994.
- GANGLER, Anetta, NAGLER, Heinz, RIBBECK, Eckhart, SCHWARTZE, Frank; **Städte Usbekistans zwischen Tradition und Fortschritt**, Universität Stuttgart BTU Lehrstuhl Städtebau Verlag, Cottbus 2006.

- GAFAROV, Vasif; “*Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918)*”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 2, C. II, Amasya Aralık 2017, ss.99-144.
- GOLDEN, Peter B.; **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, 4. Basım, İstanbul 2013.
- GUMPENBERG, Marie Carin von; STEINBACH, Udo; **Zentralasien–Geschichte–Politik–Wirtschaft**, C.H. Beck Verlag, München 2004.
- Hamburgischen Landesverein vom Roten Kreuz; **Ausschuss für deutsche Kriegsgefangene, Karte vom Europäischen und Asiatischen Russland**, Friederichsen Verlag, Hamburg 1915.
- Hamburgischen Landesverein vom Roten Kreuz; **Ausschuss für deutsche Kriegsgefangene, Karte vom Europäischen und Asiatischen Russland**, Friederichsen Verlag, Hamburg 1916.
- HANISCH, Marc; “Max Freiherr von Oppenheim und die Revolutionierung der islamischen Welt als anti imperiale Befreiung von oben”, **Erster Weltkrieg und Dschihad**, (Yay. Haz. Wilfried Loth, Marc Hanisch), Oldenbourg Verlag, München 2014, ss.13-38.
- HATUNOĞLU, Nurettin; **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, 2. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- HAYİT, Baymirza; **Forschungen zur neuen Geschichte der Völker Osteuropas und Asiens**, (Yay. Haz. Gerhard von Mende), C. W. Leske Verlag, Darmstadt 1956.
- _____; **Turkestan und der Orient - Eine Polemik**, Forschungsdienst Osteuropa, Düsseldorf 1960.
- _____; **Sowjetrussische Orientpolitik Am Beispiel Turkestans**, Kiepenheuer&Witsch Verlag, Kön-Berlin 1962.
- _____; **Die Türkvölker in der SU seit 1917-Die Orientierung, Achtes Beiheft**, BYY 1966.
- _____; **Die Wirtschaftsprobleme Turkestans**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1968.
- _____; **Turkestan im Herzen Euroasiens**, Studien Verlag, Köln 1980.
- _____; **Berichte und Forschungen über Turkestan**, Rutscher Verlag, Köln 1997.
- _____; **Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- _____; **Turkestan Zwischen Russland und China**, Philof Press, Amsterdam 1971.
- _____; **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- _____; **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004 Ankara.
- HENTING, Werner Otto von; **Von Kabul nach Shanghai: Bericht über die Afghanistan-Mission 1915/16 und die Rückkehr über das Dach der Welt und durch die Wüsten Chinas**, (Yay. Haz. Hans von Henting), Libelle Verlag, Konstanz 2003.

- HILDERMEIER, Manfred; **Die Sowjetunion 1917-1991**, 2. Auflage, Oldenbourg Verlag, München 2007.
- HÖPP, Gerhard; **Muslime in der Mark: als Kriegsgefangene und Internierte In Wündsdorf und Zossen, 1914 – 1924**, Zentrum Moderner Orient Geisteswissenschaftliche Zentren Berlin e.V.-Das Arabische Buch, Berlin 1997.
- HUMMEL, Jakob; **Heimat-Büchlein - Der Deutschen in Transkaukasien**, Deutsche Staatsverlag, Pokrowsk 1928.
- İSAKOV, Abdrasul; “*Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihiyle İlgili Türkiye’de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (1910-2009)*”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, C. V, Sayı 9, Ankara 2010, ss.101-131.
- JANATA, Alfred; **Turkestan 1890 Sammlungen des Museums für Völkerkunde in Wien- Mit einem Beitrag über österreichische Kriegsgefangene in Turkestan 1915-1921**, Wien 1984.
- KABAKLI, Ahmet; “*Enver Paşa-Basmacılar-Baymirza Hayit*”, **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, (Yay. Haz. Rasim Ekşi, Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, ss.155-157.
- KANITZ, Georg Graf von; “*Turkestan 1911*”, **Die Karavane des Gesandten und andere Reiseberichte deutscher Diplomaten**, (Yay.Haz. Martin Kröger), Vandenhoeck&Ruprecht Verlag, Göttingen 2009, ss.92-102.
- KANLIDERE, Ahmet; SARIAHMETOĞLU, Nesrin; AKYOS SOYSAL, Ayşegül; **XIX. Yüzyıl Türk Dünyası**, Anadolu Üniversitesi Basım Evi, Eskişehir 2013.
- KARAL, E. Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.
- KARUTZ, Richard; **Unter Kirgisen und Turkmenen**, Klinkhardt & Biermann Verlag, Leipzig 1911.
- KAUDER, E; **Reisebilder aus Persien Turkestan und der Türkei**, Schlesische Verlagsanstalt, Breslau 1900.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet; “*Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 21, C. VI, Ankara 1998, ss.65-80.
- KON, Kadir; **Birinci Dünya Savaşında Almanya’nın İslam Stratejisi**, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- KÖSTENBERGER, Rudolf; **Sechs Jahre in Turkestan**, Mofers Buchhandlung, Graz 1925.
- KRESS, Von; **Son Haçlı Seferi-Kuma Gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- KREUTZER, Stefan M.; “*Wilhelm Wassmuss-Ein deutscher Lavrence*”, **Erster Weltkrieg und Dschihad**, (Yay. Haz. Wilfried Loth, Marc Hanisch), Oldenbourg Verlag, München 2014, ss.91-118.
- KURAN, Ercüment; “*Abdulkadir el Cezairi*”, **TDVİA**, C. I, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- KURMUŞ, Orhan; **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, 3. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

- LEHRFREUND, Ludwig; *Die Entwicklung Der Deutsch-Russischen Handelsbeziehungen*, Carnegie Verlag, Leipzig 1921.
- LERP, Dörte; **Imperiale Grenzräume - Bevölkerungspolitiken in Deutsch Südwestafrika und den östliche Provinzen Preußens 1884-1914**, Campus Verlag, Frankfurt 2016.
- LINDENBERG, Paul; **Auf deutsche Pfaden im Orient. Reisebilder**, Berlin 1902.
- LJUKSCHIN, Dmitrij; *“Deutsche Kriegsgefangenen in bäuerlichen Russlands”, Verführungen der Gewalt*, (Yay. Haz. K.Eimermacher, A.Volpert), Wilhelm Fink Verlag, München 2005.
- LORENZ, Richard; *“Die Turkmenen. Zum historischen Schicksal eines mittelasiatischen Volkes”, Turkestan als historische Faktor und politische Idee-Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17.Dezember 1987*, (Yay. Haz. Erling von Mende), Studien Verlag, Köln 1988, ss.120-148.
- LOTH, Wilfried; *“Dschihad made in Germany?”*, **Erster Weltkrieg und Dschihad**, (Yay. Haz. Wilfried Loth, Marc Hanisch), Oldenbourg Verlag, München 2014, ss.7-12.
- MARK, Rudolf A.; **Im Schatten des Great Game-Deutsche Weltpolitik und russischer Imperialismus in Zentralasien 1871-1914**, Ferdinand Schöning Verlag, Paderborn 2012.
- _____ ; **Krieg an Fernen Fronten-Die Deutschen in Zentralasien und am Hindikusch 1914-1924**, Ferdinand Schöning Verlag, Paderborn 2013.
- MASSOV von, Wilhelm; **Führer Durch Das Pergamonmuseum**, 2.Basım, Reichsduruckerei, Berlin 1936.
- Meyers Grosses Konversations-Lektion**, Band 4, Bibliographisches Institut, Leipzig-Wien 1906.
- MEHMET EMİN EFENDİ; **İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat**, (Haz. Rıza Akdemir), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. IV, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. X, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. II, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. XIII, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Meydan Larousse-Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C. XIV, (Yay. Haz. Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Aras, Hakkı Devrim), Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992.
- NACHTIGAL, Reinhard; **Die Murmanbahn-Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915-1918)**, Bernhard Albert Greiner Verlag, Grunbach 2001.
- _____ ; **Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918**, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2005.

- NAWROTH, Manfred; “*Deutsche im Kaukasus bis zum Beginn 20. Jahrhunderts*”, **Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur**, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013, ss. 272-279.
- NEUTATZ, Dietmar; “*Die Kolonien des Schwarzmeergebiets im Spannungsfeld nationalstaatlicher Politik (1861-1914)*”, **Die Russlanddeutschen-Gestern und heute**, (Yay. Haz. Boris Maissner, Helmut Neubauer, Alfred Eisfeld), Markus Verlagsgesellschaft, Köln 1992, ss.77-79.
- NOACK, David X; “*Die Ränkespiele der Grossmächte im Raum Turkestan 1914-1919*”, **Erste Weltkrieg-Globaler Konflikt-Lokale Folgen Neue Perspektiven**, (Yay.Haz. Stefan Karner), Studien Verlag, Innsbruck 2014, ss.403-427.
- OBERHUMMER, Roman ve ZIMMERER, Heinrich; **Durch Syrien und Kleinasien Reise Schilderungen und Studien**, Berlin 1899.
- OBHOLZ, Albert; **Die Kolonie Mariental an der Wolga**, Nürnberg 2014.
- OĞUZ, Burhan; **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, Can Matbaa, İstanbul 1983.
- ORTAYLI, İlber; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları 10.Baskı, İstanbul 2008.
- ÖNSOY, Rifat; **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.
- ÖZCAN, Kemal; ÇOLAK, Fatih; *1918 Yılında Kafkasya’da Bulunan Alman Heyeti’nin Azerbaycan’la İlgili Hazırladığı Raporlar*, **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)**, 13-15 Ekim 1915 Gence, (Yay. Haz. Merve Uğur), Ankara 2017, ss.1315-1336.
- ÖZYÜKSEL, Murat; **Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
- PAVLOVİC, Mihail; “*Veltmann, Küçük Asya Etrafında Mücadele ve Türkiye’nin Taksimi Meselesi-II*”, (Çev. M. N.), **Bizim Ahıska Dergisi**, Sayı 49, Ankara 2018, ss.7-13.
- _____; “*Veltmann, Küçük Asya Etrafında Mücadele ve Türkiye’nin Taksimi Meselesi-III*”, (Çev. M. N.), **Bizim Ahıska Dergisi**, Sayı 50, Ankara 2018, ss.9-12.
- PETHÖ, Albert; **Belagerung und Gefangenschaft von Przemyśl bis Russisch-Turkestan-Das Kriegstagebuch des Dr.Richard Ritter von Stenitzer 1914-1917**, Ares Verlag, Graz 2010.
- PETZOLDT, Alexander; **Turkestan - Auf Grunlage einer im Jahre 1871 unernommen Bereisung des Landes**, Bernhard Schlicke Verlag, Leipzig 1874.
- POTYEMKİN, Vladimir; S.BAKRUŞİN; A. EFİMOV; E. KOSMİNSKİ; İ. MİNTZ; A. NAROÇNİZKİ; A. PANKRATOVA; V. SERGEYEV; S. SKAZİN; V. KVOSTOV; N. KOLTCHANOVSKI; E. TARLÉ; **Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi**, C. III, (Çev. Atilla Tokatlı), Evrensel Yayınları, İstanbul 2009.
- RABANSER, Markus; “*Murmanbahn-Eisenbahn im hohen Norden Russlands*”, **Fern-Express**, Nirvana&Word Press, Mart 2011, ss.12-18.

- RABINOWITSCH, Alexander; **Bolşevikler İktidarda - Petrograd'da Sovyet Yönetiminin İlk Yılı**, (Çev. Can Saday, Nihan Elmas), Yordam Yayınları, İstanbul 2016.
- RATHMANN, Lothar; **Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, (Çev. Ragıp Zarakolu), 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1982.
- RESULZADE, Mehmet Emin; **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilâl Hatıraları**, (Yay. Haz. S. Şimşir), Turan Yayıncılık, İstanbul 1997.
- RETZIUS, Gustaf; **Beschreibung Einiger Schädel Aus Turkestan**, Tilgmann Buch- und Steindruckerei, Helsingfors 1901.
- ROHRBACH, Paul; **Deutsches Volkstum Als Minderheit**, Hans Robert Engelman Verlag, Berlin 1926.
- RUSSAD, Hans Hermann; RYLL, Gerhard; **Türkische Jugend in Deutschland**, Deutsch-Türkische Vereinigung, Berlin 1918.
- SABOL, Steven; "*Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti*", **Türkler**, C. XVIII, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1018-1034.
- SALİHOĞLU, Hüseyin; **Alman Kültür Tarihi**, İmge Yayınları, Ankara 1993.
- SANDER, Oral; **Siyasi Tarih-İlk Çağlardan 1918'e**, 19. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2009.
- SARAY, Mehmet; **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- _____; "*Rusya'nın Türkistan'da Yayılması*", **Türkler**, C. XVIII, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.974-999.
- SCHINZINGER, Francesca; **Die Kolonien und das Deutsche Reich**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1984.
- SCHÖLLGEN, Gregor; **Imperialismus und Gleichgewicht-Deutschland, England und die orientalische Frage (1871-1914)**, Oldenburg Verlag, München 1984.
- SCHULTZ, Arwed; **Die Natürlichen Landschaften von Russisch-Turkestan**, L. Friederichsen&Co, Hamburg 1920.
- SCHULZE, Hagen; **Kleine deutsche Geschichte**, C.H. Beck Verlag, 2. Baskı, München 2007.
- SCHÜTZ, Philipp; **Der Ruf der Zarrin-Ein Beitrag zur Auswanderung hessischer Familien nach Russland**, Elwert Verlag, Marburg 1989.
- SCHWARZ, Franz; **Turkestan - Die Wiege der indogermanischen Völker**, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg 1900.
- SCHWEINITZ, Hermann Hans von; **Orientalische Wanderung in Turkestan und Nordöstlichen Persien**, Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1910.
- SIDIKOV, Bahodir; **Einer unermessliche Region-Deutsche Bilder und Zerbilder von Mittelasien (1852-1914)**, Logos Verlag, Berlin 2003.
- SIEDHOFF, Carola; **Die Auswanderung in die deutschen Kolonien im Spiegel der deutschen Kolonialzeitschriften von 1884 bis zum Ersten Weltkrieg**, Business Verlag, Berlin 2010.
- SOY, H. Bayram; **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.

- STRICKER, Gerd; *“Deutsche Siedler auf russischem Boden”*, **Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur**, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013, ss.260-271.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; *“The Shaping of National Identity in a Muslim Community”*, **Russian Azerbaijan (1905-1920)**, Cambridge 1985.
- THIEMEYER, Guido; *Der Erste Weltkrieg-Ein Forschungsbericht*, **Archiv für Sozial Geschichte**, Band 47, J.H.W Dietz Nachf. Verlag, Bonn 2007, ss. 683-694.
- TOGAN, A. Zeki Velidi; **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.
- TORMA, Franziska; **Turkestan-Expedition Zur Kulturgeschichte deutsche Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)**, Transcript Verlag, Bielefeld 2011.
- TUCKER, Spencer (Ed.); ROBERTS, Priscilla (Ed.); **World War I Encyclopedia**, Published ABC-CLIO, California 2005.
- TURAN, Kemal; **Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.
- TÜRKOĞLU, İsmail; *“Tacikler”*, **TDVİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, C. XLIX, Ankara 2010.
- ULLRICH, Von; **Denkschrift des Chheffs der Hauptverwaltung für Landeinrichtung und Landwirtschaft über seine Reise nach Turkestan im Jahr 1912**, Eisenschmidt Verlag, Berlin 1913.
- ÜÇAROL, Rifat; **Siyasi Tarih (1789-2014)**, 10. Basım, DER Yayınları, İstanbul 2015.
- ÜLMAN, A. Haluk; **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- WAHRIG, Gerhard; **Das Grosse Deutsche Wörterbuch**, Bertelsmann Verlag, Gütersloh 1968.
- WALLACH, Jehuda L.; **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, (Çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.
- WINTERSTETTEN, Karl von, **XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye/Orta Avrupa Politikasında Yeni Amaçlar Berlin-Bağdat**, (Yay. Haz. Faruk Yılmaz), Kale Ofset Matbaacılık, Ankara 2002.
- YALÇINKAYA, Ali; **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan-1856’dan Günümüze**, 2. Baskı, Lalezar Kitapevi, Ankara 2006.
- YAVUZ, Celalettin; **Osmanlı’dan Günümüze Alman Gizli Servisi Türkiye Faaliyetleri**, Kripto Yayıncılık, Ankara 2016.
- YETİŞGİN, Mehmet; *“Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”*, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, Konya 2006, ss.671-702.
- YILMAZ, Mehmet; **Çağdaş Türk Dünyası Tarihi**, Konya 2007.
- YILMAZ, Veli; **1 inci Dünya Harbi’nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul 1993.
- ZABECK, David T. (Ed.); **Germany at War-400 Years of Military History**, California, 2014.

ZÜRRER, Werner; “*Die britische Intervention in Transkaspien 1918/1919*”, **Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas**, C. XXIII, Frazn Steiner Verlag, Wiesbaden 1975, ss.344-380.

D- TEZLER

- KARA, Abdulvahhap; **Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- KOBAL, Yunus; **Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2000.
- KON, Kadir; **Birinci Dünya Savaşında Almanya’daki Müslüman Esir Kampları**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- POLAT, Dilek; **Çarlık Devrinde Türkistan’daki Milli Ayaklanmalar**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009.

E- İNTERNET

- AHMETBEYOĞLU, Ali; “*Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Mahumat*”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 22, 2009. (http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol11_Issue22_2009/631-1734-1-PB.pdf. Erişim tarihi: 03.06.2018.)
- <http://daz.asia/blog/kriegsgefangene-des-ersten-weltkriegs-in-zentralasien>. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- http://www.skyturks.com/ulkelerin_yuzolcumleri.asp. Erişim Tarihi: 08.11.2018.
- <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/alman-imparatorlugu-ikinci-reich-852>. Erişim Tarihi: 16.04.2018.
- http://www.wikiwand.com/de/Paul_Rohrbach. Erişim Tarihi: 11.02.2019.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Estonya>. Erişim Tarihi: 09.02.2019.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Finlandiya>. Erişim Tarihi: 09.02.2019.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Mihail_Frunze. Erişim Tarihi: 11.02.2019.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Türkmenbaş1>. Erişim Tarihi: 22.01.2019.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Vanadyum>. Erişim Tarihi: 03.02.2019.
- <http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/vanadyum>. Erişim Tarihi: 03.02.2019.
- http://www.wikiwand.com/de/Nachrichtenstelle_für_den_Orient. Erişim Tarihi: 01.03.2018.
- <http://www.wikiwand.com/de/Niedermayer-Hentig-Expedition>. Erişim Tarihi: 05.06.2018.
- <http://www.wikiwand.com/de/Reichsernährungsamt>. Erişim Tarihi: 12.02.2019.
- http://www.wikiwand.com/tr/II._Katerina. Erişim Tarihi: 06.07.2018.

- KELEŞYILMAZ, Vahdet; “*I.Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Afganistan’a Yönelik Girişimleri*”, <http://www.ayk.gov.tr/pdf>, ss.1831-1844. Erişim Tarihi: 05.06.2018.
- MATT, Thomas; “*Gefangen in der asiatischen Steppe*”, www.vn.at. Yazılış Tarihi: 14.06.2014. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- MORITZ, Verena; “*Die Bedeutung der Gefangenearbeit*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- _____; “*Die Situation der Kriegsgefangenen in Österreich-Ungarn*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi 28.10.2017.
- _____; “*Nationale Propaganda unter Kriegsgefangenen*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- _____; “*Hilfsmassnahmen für Kriegsgefangenen*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- _____; “*Zahlen und Dimensionen der Kriegsgefangenenproblematik*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- _____; “*Zeugen und Akteuren der Revolution*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi 28.10.2017.
- _____; “*Schwierige Heimkehr*”, <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>. Erişim Tarihi 28.10.2017.
- SAMSAMİ, Behrang; DONATH Martin; “*Allahs vergessene Krieger*”, 2014. <https://vimeo.com/101941293>. Erişim Tarihi: 24.09.2017.
- SARAVOC, Alexander; “*Der prophet und der Eispickel-Wie Stalin seinen Rivalen Trotzki ermorden ließ*”, www.spiegel.de. Yazılış Tarihi: 17.08.2017. Erişim Tarihi: 17.01.2019.
- SCRIBA, Arnulf; “*Kriegsgefangenschaft*”, www.dhm.de/lemo/kapitel/erster-weltkrieg/kriegsverlauf/kriegsgefangenschaft.html. Yazılış tarihi: 08.09.2014. Erişim tarihi: 04.11.2017.
- SEGESSER, Daniel Marc; “*Abkommen betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs [Haager Landkriegsordnung], 18. Oktober 1907*”, München, http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0201_haa_de.pdf. Yazılış Tarihi: 19.09.2011. Erişim Tarihi: 30.04.2018.
- TIEKE, Julia; “*Das Deutsche Kaiserreich und der Dschihad*”, www.deutschlandfunkkultur.de/erster-weltkrieg-das-deutsche-kaiserreich-und-der-dschihad. Yazılış tarihi: 01.07.2015. Erişim Tarihi: 28.10.2017.
- www.beluka.de, çevrimiçi Almanca-Türkçe sözlük.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	Fatih ÇOLAK			İmza:	
Doğum Yeri:	Konya-Bozkır				
Doğum Tarihi:	16.03.1978				
Medeni Durumu:	Evli				
Öğrenim Durumu					
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl	
İlköğretim	VS Greiseneckergasse		Viyana	1985-1989	
Ortaöğretim	HS Greiseneckergasse / Özel Elmas		Viyana / Konya	1989-1993	
Lise	Özel Elmas		Konya	1993-1997	
Lisans	Selçuk Ün.	Alman Dili ve Edeb.	Konya	1998-2002	
Yüksek Lisans	Selçuk Ün.	Tarih / İnkılâp Tar.	Konya	2009-2013	
İş Deneyimi:	Konya Selçuk Üniversitesi (Okutman) 2002-2009 Afyon Kocatepe Üniversitesi (Okutman) 2009-2013 Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi (Öğretim Görevlisi) 2013-				
İlgi Alanları:	Alman Tarihi, Alman-Türk İlişkileri				
Aldığı Ödüller:					
Tel:	0542 523 95 19				
Adres	Hüsamettin Çelebi Mah. Saraykent Sk. No: 6 / 3 42100 Selçuklu / Konya				
Eklemek istediğiniz hususlar					

EKLER

Ek 1: Batı Türkistan Haritası

Kaynak: <https://www.google.com.tr/search?q=türkistan+haritası>. Erişim Tarihi : 08.11.2018

Ek. 2: Berlin Bergama Müzesinde Semerkant şehrinin tarihçesinin, İslam ve İslam sanatındaki yerinin anlatıldığı bölüm.

Foto: Fatih Çolak, 2016 Berlin, Bergama Müzesi, İslam Sanatları Bölümü.

Ek 3: IX.-X. yüzyıllardan kalma, Berlin'e Semerkant'tan getirilen bir kâse.

Schale
mit kalligraphisch vollendeter
Inscription im Kūfi-Duktus
Usbekistan (Samarkand), 9. – 10. Jh.
Irdenware, Schlickerbemalung
Inv.-Nr. I. 7618

Foto: Fatih Çolak, 2016 Berlin Bergama Müzesi, İslam Sanatları Bölümü.

Ek. 4: Berlin'e Semerkant'tan getirilen, üzerinde "Nefsinden Korun" yazılı bir tas.

Tasse
mit arabischer Inschrift:
„Hüte dich vor dem Verlangen!“
Usbekistan (Samarkand)

Foto: Fatih Çolak, 2016 Berlin Bergama Müzesi, İslam Sanatları Bölümü.

Ek 5: Berlin'e Semerkant'ta bulunan, Timur'un kızkardeşlerinden birisi olan Turkan Aka ve Timur Devleti şehzadelerinden birisi olan Amir Zade'nin türbelerden getirilen bazı seramik parçaları.

Teil eines reliefierten Schriftfrieses
mit den wiederholten Worten
„Die Macht ist Allahs“ im Flechtkūfī-Duktus
Usbekistan (Samarkand), um 1372
Vom Portal des Mausoleums der Turkān Ākā,
einer Schwester des Timurs
Quarzkeramik, Unterglasurbemalung

Inv.-Nr. I. 1027

Schriftfliese
mit dem Namen des Propheten, „Muḥammad“
im Quadratkūfī-Duktus
Usbekistan (Samarkand), 1386
Vom Portal des Mausoleums des
Timuridenprinzen Amīr-zāde
Quarzkeramik, Unterglasurbemalung

Inv.-Nr. I. 1989,39

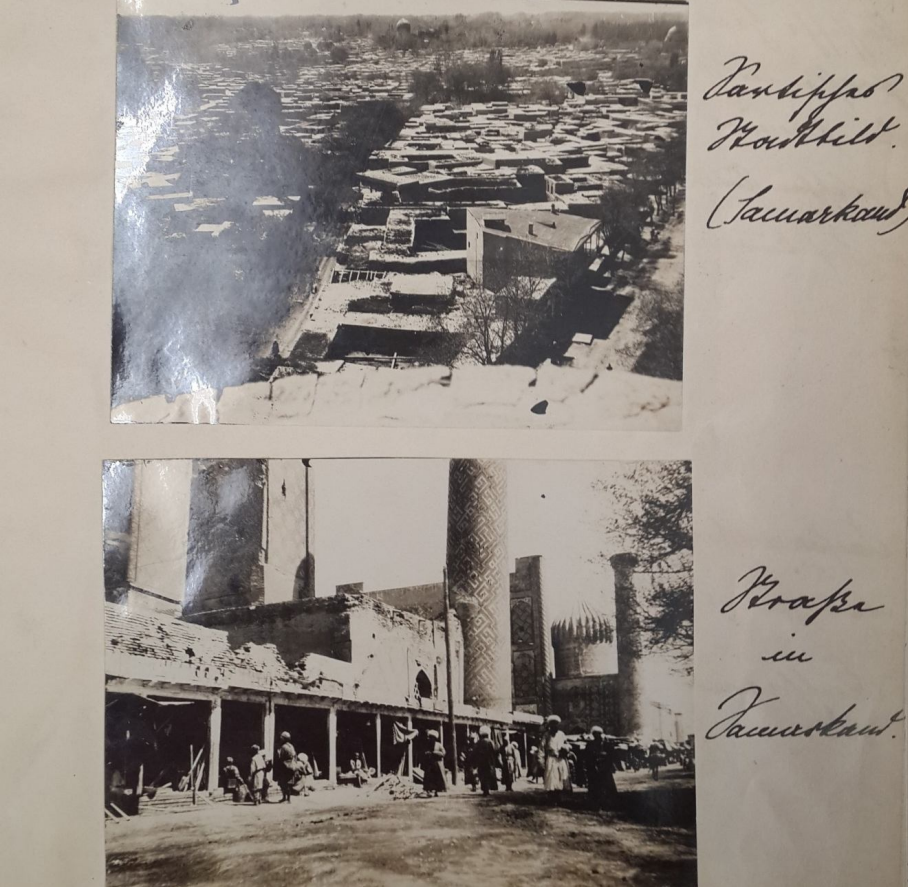
Foto: Fatih Çolak, 2016 Berlin Bergama Müzesi, İslam Sanatları Bölümü.

Ek 6: Bir Alman seyyahın Altay Dağlarını çektiği fotoğrafı.

Kaynak: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi. Kaynak: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi. (PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, Russisch-Zentralasien dosyası.)

Ek 7: Bir Alman seyyahın Semerkant'tan çektiği fotoğraflar.

Kaynak: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi. (PA-AA, R 11070, Russland No: 97b, Russisch-Zentralasien dosyası)

Ek 8: Buhara Yahudilerine ait evler. Sağ taraftaki ev Buhara'nın en zengin Yahudi'si olan Sion Ben Chasoff'a aittir. Bahçe içinden çekilmiş bir fotoğraftır.

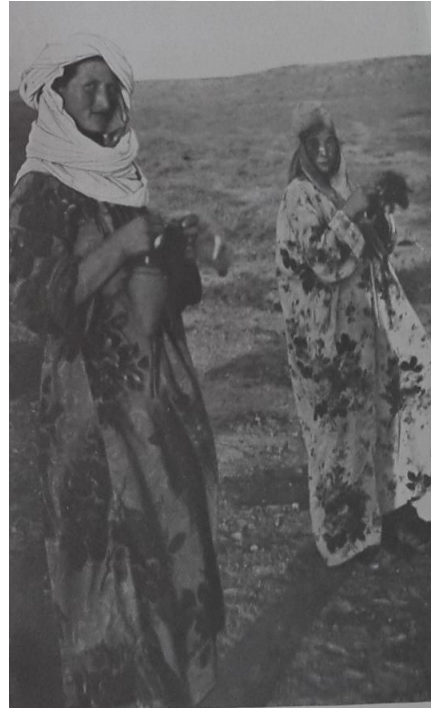
Kaynak: Schweinitz, a.g.e., s.132, 133.

Ek 9: Yedisu'da pamuk eğiren Kırgız kadınları.

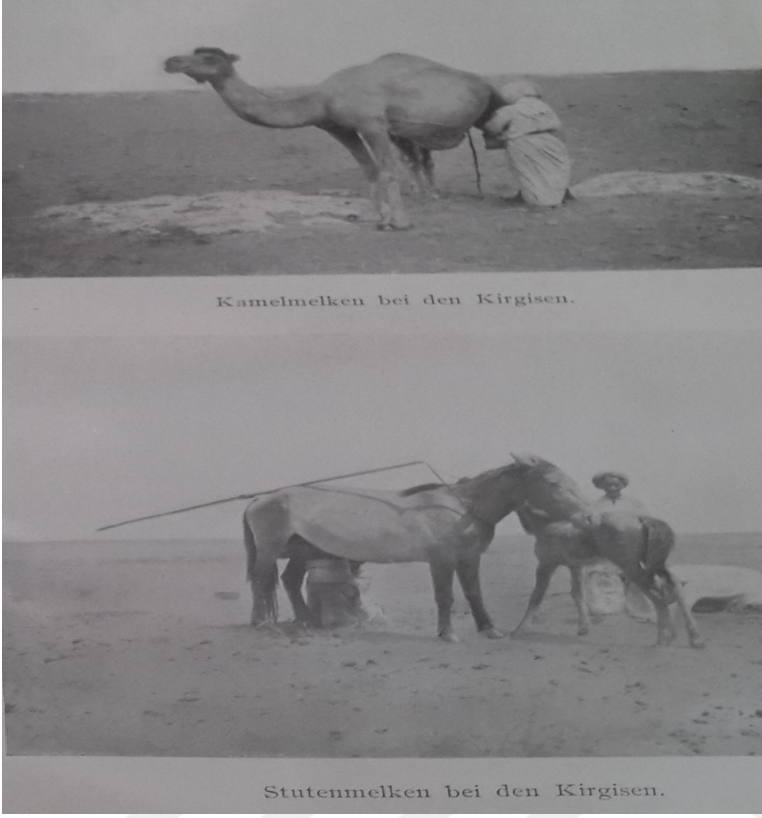
Kaynak: Karutz, a.g.e., s.66.

Ek 10: Yün eğiren Kırgız kadınları.

Kaynak: Asmis, a.g.e., s.188.

Ek 11: Kırgızlarda deve ve at sağımı.

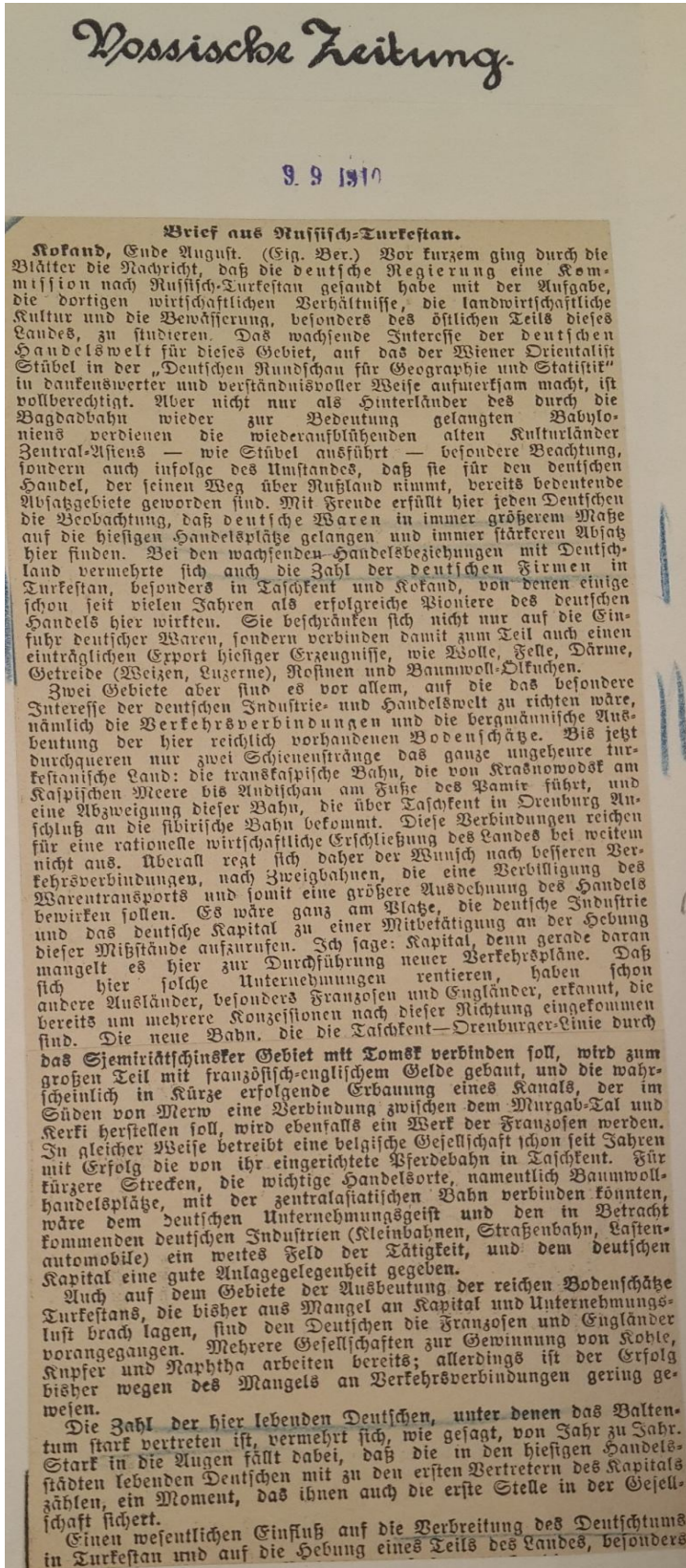
Kaynak: Karutz, a.g.e., s.95.

Ek 12: Buhara ordusuna ait küçük bir askeri birlik.

Kaynak: Schweinitz, a.g.e., s.135.

Ek13: Almanya'nın ticari anlamda Türkistan'dan beklentilerini anlatan bir gazete makalesi.

Ek 15: Dünya Savaşında Alman esir kampında vefat eden Türkistanlı askerlerin anısına yapılmış Almany-Zehrendorf Mezarlığında (Ehrenfriedhof) bulunan anıt.

Kaynak: Elke Falat, Julia Tieka; Digging Deep Crossing Far_, Alhamra Arts Center, 24.02-Mall Road 03.03.2017. Foto: Khaled Al-Boushi, 2014.

Ek16: Almany-Wünsdorf'ta bulunan “Moscheestraße” yani “Camii Caddesi” 1915 yılında kurulan *Hilal Esir Kampı*nda bulunan camiden adını almıştır.

Kaynak: Elke Falat, Julia Tieka; Digging Deep Crossing Far_, Alhamra Arts Center, 24.02-Mall Road 03.03.2017. (Foto: Khaled Al-Boushi, 2014.)

Ek 17: Hilal Esir Kampındaki Cami

Kaynak: Alman Dışışleri Bakanlığı Arşivi.

Ek 18: Hilal Esir Kampında Sağlık Kontrolü

Kaynak: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi.

Ek19: Sibirya'dan Viyana'ya gelen ilk Avusturyalı-Alman Savaş esiri grubu.

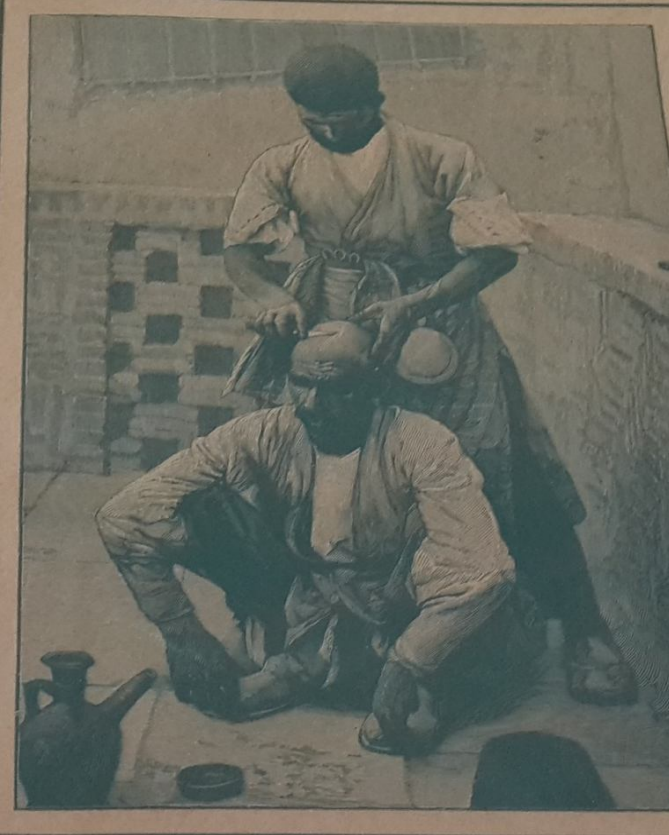
Kaynak: <http://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationale-propaganda-unter-kriegsgefangenen>, erişim tarihi 28.10.2017.

Ek 20: Türkistan'a götürülen Alman ve Avusturyalı savaş esirlerinin yolda mola vermesi.

Kaynak: Dmitrij Ljukschin, “*Deutsche Kriegsgefangenen in bäuerlichen Russlands*”, (Yay. Hz.) K.Eimermacher, A.Volpert, *Verführungen der Gewalt*, Wilhelm Fink Verlag, München 2005.

Ek 21: Sokakta traş eden bir berber.

Kaynak: E. Kauder'in “*Reisebilder aus Persien, Turkestan und der Türkei*” isimli eserinin kapak resmi.

Ek 22: Almanya’da tarlalarda çalışmak zorunda kalan savaş esirleri.

Kaynak: Alman Bundes Archiv.

Ek 23: Murman demiryolu hattında çalışan Alman savaş esirleri.

Baustelle an der Bahn

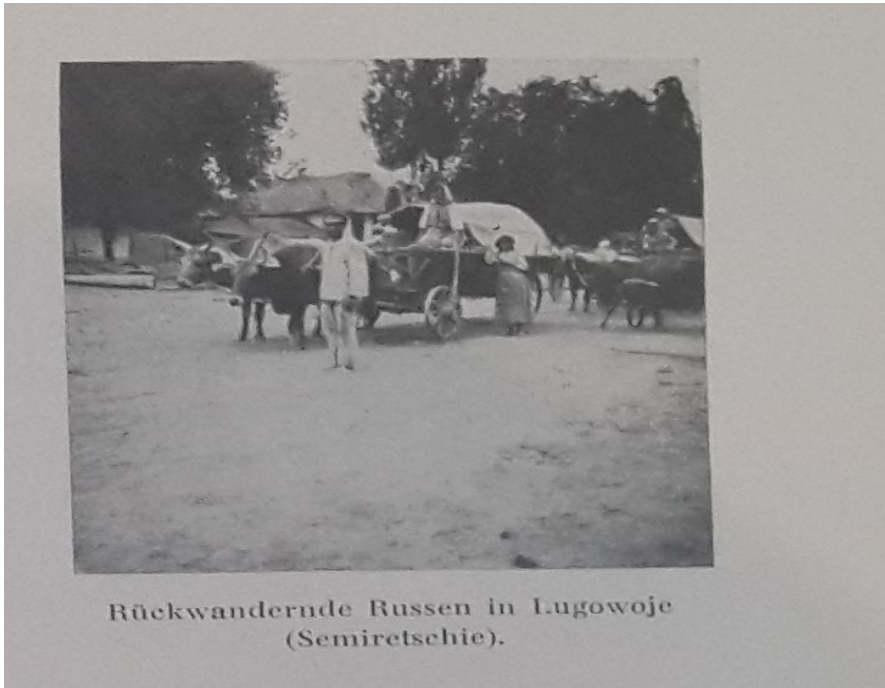
Kaynak: Nachtigal, Murmanbah..., s.27.

Ek 24: Rusya’da bulunan I.Dünya Savaşı esirlerine yaptırılan Murman demiryolu hattı.

Kaynak: Nachtigal, Murmanbah..., s.19.

Ek 25: Savaş sonrası Yedisu’ya gelen Rus yerleşimciler.

Kaynak: Asmis, a.g.e., s.180.

Ek 26: Brest-Litovsk Anlaşmasına ilaveten Almanya ile Rusya arasında ek anlaşma şartları.

Kaynak: PA-AA, R 11073, Russland No: 97b.

Ek 27: Alman-Osmanlı Misyonunda Henting'in bulunduğu grupta, yorgun düşen ve hastalanan atlarını yerine Kermanshah at pazarında yeni atlar satın alırken.

Kaynak: Werner Ottovon Henting, a.g.e.,s.45.

Ek 28: Afgan Ordusundan bir bölüğün Henting tarafından çekilmiş bir fotoğrafı.

Kaynak: Werner Ottovon Henting, a.g.e., s.272.

Ek 29: Şir Ali Lapin'in Berlin'e geldikten sonra Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'na yazdığı mektup, Berlin 15.11.1918. (Kaynak: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi)

A 489759 *16. November 1918* *p.m.*

Berlin, den 15. November 1918.

Herr Staatssekretär!

Aus den dem Sekretariat des Auswärtigen Amtes meinerseits zugestellten Unterlagen ist es ersichtlich, dass ich als Vorsitzender der Nationalversammlung (Parlamentes) des Autonomen Turkestan im Namen der ganzen, viele Millionen zählenden, muselmännischen Bevölkerung von der einflussreichen politischen Partei "Ulema" nach Deutschland entsandt worden bin, mit der offiziellen Mission, das Selbstbestimmungsrecht der Bevölkerung des Turkestan zu verwirklichen. Ohne politische Fragen zu berühren, bin ich genötigt, die Aufmerksamkeit der deutschen Regierung auf die materiellen Schwierigkeiten zu lenken, in welche ich, infolge der Ungunst der Verhältnisse, geraten bin.

Mit Rücksicht auf die schwierige, 80 Tage dauernde Reise von Taschkent nach Berlin, mit der Aussicht, bei jedem Schritt festgenommen, beraubt, oder gar getötet zu werden, war es mir unmöglich, grössere Summen mitzuführen. Das mitgeführte Geld aber, habe ich unterwegs ausgegeben, sodass ich, nur um Berlin zu erreichen, die materielle Unterstützung der Vertreter des Deutschen Auswärtigen Amtes sowohl in Petersburg, als auch in Pskow in Anspruch zu nehmen genötigt gewesen bin.

Was die für meine Mission nötigen Mittel betrifft, so war

- 2 -

es in Taschkent derart geplant, dass ich das Geld aus Taschkent durch Vermittlung der deutschen Delegation auf Berlin angewiesen erhalte, oder aber von der Kaiserlich Türkischen Regierung für Rechnung des Turkestaner Nationalfonds.

Da einerseits jede Verbindung mit dem Turkestan aufgehört hat, andererseits aber infolge der veränderten Situation und aus politischen Rücksichten ich es nicht angebracht finde, mich an die türkische Regierung zu wenden, so bin ich auf diese Weise gänzlich mittellos und bringe das zu meinem Lebensunterhalt Notwendige, mittels privater Anleihen auf, eine Quelle, die bald erschöpft sein dürfte.

Inzwischen bin ich zur Erfüllung meiner Mission genötigt, noch unbestimmte Zeit in Berlin zu verweilen, verschiedene Fachleute auf verschiedenen Gebieten zu Rate zu ziehen, um verschiedene Aufsätze und Projekte mit denselben zu beraten und auszuarbeiten, auch müsste ich Reisen in andere Staaten unternehmen, um durch die Presse sowohl, als durch persönlichen Verkehr mit politischen und öffentlichen Kreisen, Westeuropa mit der Lage im Turkestan bekannt zu machen.

Das Alles ist mit bedeutenden Unkosten verknüpft. Daher nehme ich die Liebenswürdigkeit der deutschen Regierung in Anspruch als deren Gast ich mich betrachte und trete mit der Bitte an sie heran, unabhängig von der Politik - mir einen Kredit von Zweihunderttausend Mark zur Verfügung zu stellen für Rechnung der moham-

- 3 -

edanischen Bevölkerung des Turkestan unter der unmittelbaren Verantwortung des Zentralkomitees der "Ulema" Partei in Taschkent, welchem ich z. Zt. Bericht erstatten werde, sowohl über meine ganze Tätigkeit, als auch abrechnen über die von mir verausgabten Summen.

Die Rückzahlung würde erfolgen, sobald der normale Verkehr mit dem Turkestan wieder hergestellt sein wird.

Genehmigen Sie, Herr Staatssekretär die Versicherung meiner

Hochachtung

Chir - Ali Lapine

Berlin, Joachimsthalerstr. 20
Westsanatorium No. 34.

Ek 30: I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da bulunan Türkistanlı öğrenciler, esir kampında bulunan camiinin önünde. (Ahad Andican Arşivi)

